

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY WE WROCŁAWIU

KS. MGR LIC. JAN ŻAK

Biblia warszawska
w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
ks. dr. hab. Rajmunda Pietkiewicza, prof. PWT

WROCŁAW 2024

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	5
WSTĘP	9
A. Stan badań	10
B. Problematyka badawcza	10
C. Źródła	10
D. Metoda	12
E. Prezentacja treści pracy	13
ROZDZIAŁ I: HISTORIA PROTESTANCKICH TŁUMACZEŃ PISMA ŚWIĘTEGO NA JĘZYK POLSKI (1551-1975)	15
A. Polskie przekłady biblijne do połowy XVI wieku	15
B. Protestantyczne przekłady i druki biblijne po polsku do końca renesansu	22
C. Przedruki <i>Biblii gdańskiej</i> do 1975 roku	32
D. <i>Nowy Testament warszawski</i> z 1881 roku	42
ROZDZIAŁ II: TWÓRCY BIBLII WARSZAWSKIEJ	47
A. Instytucje	47
1. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce (Towarzystwo Biblijne w Polsce)	48
2. Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego	52
3. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie	55
B. Osoby	58
1. Jan Szeruda	59
2. Andrzej Wantuła	65
3. Wiktor Niemczyk	68
4. Karol Wolfram	70
5. Bronisław Wieczorkiewicz	71
6. Witold Tyloch	72
7. Mosze Altbauer	74
8. Gabriela Pianko	76
9. Inni	77
ROZDZIAŁ III: GENEZA I HISTORIA BIBLII WARSZAWSKIEJ	79
A. Jak powstał projekt <i>Biblii warszawskiej</i> ?	80
B. Teoria i praktyka tłumaczenia – wstępne założenia prac przekładowych	85
C. Powstanie i praca komisji przekładu Pisma Świętego i komisji rewizyjnej	86
1. Etap pierwszy – od 23 lutego 1949 do 12 października 1954 roku	87
2. Etap drugi – od 14 października 1954 do 22 października 1960 roku	90
3. Etap trzeci – od 25 października 1960 roku do 4 września 1975 roku	96
D. Finansowanie projektu	141
E. Stosunek władz państwowych do projektu. Milenijny charakter <i>Biblii warszawskiej</i>	144

F. Nazwa nowego przekładu Biblii	149
G. Typograficzna realizacja i zawartość wydań <i>Biblii warszawskiej</i> do 1975 roku	150
H. Dystrybucja i cena	155
I. Recepcja nowego przekładu.....	157
J. Wydania <i>Biblii warszawskiej</i> po 1975 roku	161
K. Nakłady.....	166
L. Warianty tekstowe	173
1. Zmiany w Nowym Testamencie	174
2. Imię Boga Jahwe.....	178
3. Czy głupota jest cenniejsza od mądrości? Historia przekładu Kazn. 10,1	183
Ł. Wydania audio i wydania cyfrowe	185
M. Wykorzystanie tekstu.....	186
ROZDZIAŁ IV: ZNACZENIE <i>BIBLI</i> <i>WARSZAWSKIEJ</i> DLA ROZWOJU KULTURY BIBLIJNEJ W POLSCE	189
A. <i>Biblia warszawska</i> a ekumenizm. Współpraca z Żydami	190
B. <i>Biblia warszawska</i> w liturgii	195
C. <i>Biblia warszawska</i> a nauka	195
D. <i>Biblia warszawska</i> a język polski.....	199
E. <i>Biblia warszawska</i> a rozwój polskiego edytorstwa biblijnego	200
1. Rozwój ilościowy	201
2. Rozwój jakościowy.....	203
3. Zespołowa metoda pracy nad przekładami biblijnymi	206
F. <i>Biblia warszawska</i> a rozwój BIZTB/TBwP	208
G. Prognozy dalszych losów <i>Biblii warszawskiej</i>	210
ZAKOŃCZENIE	212
BIBLIOGRAFIA	215
WYKAZ TABEL, SCHEMATÓW I WYKRESÓW	268

WYKAZ SKRÓTÓW

A. KSIĘGI BIBLIJNE

Stary Testament

I Mojż. – Pierwsza Księga Mojżeszowa
II Mojż. – Druga Księga Mojżeszowa
III Mojż. – Trzecia Księga Mojżeszowa
IV Mojż. – Czwarta Księga Mojżeszowa
V Mojż. – Piąta Księga Mojżeszowa
Joz. – Księga Jozuego
Sędz. – Księga Sędziów
Rut – Księga Rut
I Sam. – Pierwsza Księga Samuela
II Sam. – Druga Księga Samuela
I Król. – Pierwsza Księga Królewska
II Król. – Druga Księga Królewska
I Kron. – Pierwsza Księga Kronik
II Kron. – Druga Księga Kronik
Ezdr. – Księga Ezdrasza
Neh. – Księga Nehemiasza
Est. – Księga Estery
Job – Księga Joba
Ps. – Księga Psalmów
Przyp. – Przypowieści Salomona (Księga Przysłów)
Kazn. – Księga Kaznodziei Salomona (Księga Koheleta)
P.n.P. – Pieśń nad Pieśniami
Izaj. – Księga Izajasza
Jer. – Księga Jeremiasza
Treny – Treny (Lamentacje)
Ez. – Księga Ezechiela
Dan. – Księga Daniela
Oz. – Księga Ozeasza
Joel – Księga Joela
Am. – Księga Amosa
Abd. – Księga Abdiasza
Jon. – Księga Jonasza
Mich. – Księga Micheasza
Nah. – Księga Nahuma
Hab. – Księga Habakuka
Sof. – Księga Sofoniasza
Ag. – Księga Aggeusza
Zach. – Księga Zachariasza
Mal. – Księga Malachiasza

Nowy Testament

Mat. – Ewangelia św. Mateusza

Mar. – Ewangelia św. Marka
Łuk. – Ewangelia św. Łukasza
Jan – Ewangelia św. Jana
Dz. – Dzieje Apostolskie
Rzym. – List św. Pawła do Rzymian
I Kor. – Pierwszy list św. Pawła do Koryntian
II Kor. – Drugi list św. Pawła do Koryntian
Gal. – List św. Pawła do Galacjan
Efez. – List św. Pawła do Efezjan
Fil. – List św. Pawła do Filemona
Kol. – List św. Pawła do Kolosan
I Tes. – Pierwszy list św. Pawła do Tesaloniczan
II Tes. – Drugi list św. Pawła do Tesaloniczan
I Tym. – Pierwszy list św. Pawła do Tymoteusza
II Tym. – Drugi list św. Pawła do Tymoteusza
Tyt. – List św. Pawła do Tytusa
Filem. – List św. Pawła do Filemona
Hebr. – List do Hebrajczyków
Jak. – List św. Jakuba
I Piotr – Pierwszy list św. Piotra
II Piotr – Drugi list św. Piotra
I Jan – Pierwszy list św. Jana
II Jan – Drugi list św. Jana
III Jan – Trzeci list św. Jana
Judy – List św. Judy
Obj. – Objawienie św. Jana

B. TEKSTY BIBLIJNE

BEkum – *Biblia ekumeniczna* (2017)
BT – *Biblia Tysiąclecia*
BWarsz – *Biblia warszawska*
RSV – *Revised Standard Version* (1952)

C. SKRÓTY ARCHIWÓW

J – A. Jankowski OSB (Tyniec), archiwum prywatne
P – Wydawnictwo Pallottinum (Poznań)
R – K. Romaniuk (Warszawa), archiwum prywatne
TBwP – Towarzystwo Biblijne w Polsce (Warszawa)

D. SKRÓTY NAZW AUTORÓW I ADRESATÓW DOKUMENTÓW ARCHIWALNYCH

AAN – Archiwum Akt Nowych (Warszawa)
BFBS – The British and Foreign Bible Society (Londyn)
BiZTB – Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa (od 1992 r. TBwP)
DB – Deutsche Bibelgesellschaft (Stuttgart)
ELANDERS – Elanders Polska Sp. z o.o. (Warszawa)

E-N – Barbara Enholc-Narzyńska
 EUROLIFE – Life Publishers International (USA)
 GUK – Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (Warszawa)
 KBS – Korean Bible Society (Seul)
 KEP – Konferencja Episkopatu Polski
 KOMISJA – komisja przekładu Pisma Świętego pracująca nad tłum. BWarsz
 KOMISJA_KOBIET – Komisja Kobiet przy Radzie Kościoła Baptistów (Warszawa)
 KOŚCIÓŁ_ADW_DS – Kościół Adwentystów Dnia Siódmego
 MAP – Ministerstwo Administracji Publicznej (Warszawa)
 MBP – Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (Warszawa)
 MFDZ – Ministerstwo Finansów. Departament Zagraniczny (Warszawa)
 MKiS – Ministerstwo Kultury i Sztuki (Warszawa)
 MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Warszawa)
 OUKPiW – Okręgowy Urząd Kontroli Publikacji i Wydawnictw (Warszawa)
 P – Wydawnictwo Pallottinum (Poznań)
 PRE – Polska Rada Ekumeniczna (Warszawa)
 SAMSON – Samson Digital System s.c. (Sandomierz)
 SEN_EWANG-AUG_DIEC_KAT – Seniorat Ewangelicko-Augsburskiej Diecezji Kato-
 wickiej (Zabrze)
 ST_MICHEL_PRINT – St Michel Print (Mikkeli, Finlandia)
 TAMKA – Zakłady Graficzne „Tamka” (Warszawa)
 TBWP – Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa (do 1992 r. BiZTB)
 UBS – United Bible Societies (Londyn)
 UBSEPF – United Bible Societies. European Production Fund (Stuttgart)
 UdsW – Urząd do Spraw Wyznań (Warszawa)
 VOCATIO – Oficyna Wydawnicza „Vocatio” (Warszawa)
 WCFBA – World Catholic Federation for the Biblical Apostolate (Stuttgart)
 WZG – Wrocławskie Zakłady Graficzne, Zakład nr 1 (Wrocław)
 ZA_I_PRZECIW – „Za i Przeciwny”, tygodnik społeczno-polityczny wydawany w latach
 1957-1989 w Warszawie
 ZGDSP – Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego” (Warszawa)
 ZWiNPZN – Zakład Wydawnictw i Nagrań Polskiego Związku Niewidomych (Warszawa)

E. INNE SKRÓTY

b.d. – brak danych
 b.m. – brak miejsca wydania
 b.m.r. – brak miejsca i roku wydania
 b.r. – brak roku wydania
 BBP – Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej...*
 ChAT – Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
 CT – „Collectanea Theologica” (Lwów 1920-1939, Warszawa 1949/50-)
 def. – defekt
 E – K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. I-, Kraków 1870-
 EK – *Encyklopedia katolicka*
 GB – Wielka Brytania (Great Britain)
 KO – Sobór Watykański II, Konstytucja o Objawieniu Bożym *Dei verbum*
 nakł. – nakład
 niezn. – nieznany
 PL – Polska

PSB – *Polski słownik biograficzny*...

RBL – „Ruch Biblijny i Liturgiczny” (Kraków 1948-)

red. – redakcja, redakcyjny, redakcyjna

RT – „Rocznik Teologiczny ChAT” (w latach 1936-1939: „Rocznik Teologiczny”),
Warszawa 1959-

s. – strona, strony

tłum. – tłumacz, tłumaczenia

tyt. – tytułowy, tytułowa

uszk. – uszkodzony, uszkodzona

w. – werset, wersety

war. – wariant

wyd. – wydanie

zb. – zbiorowy, zbiorowe

WSTĘP

Można przypuszczać, że początki historii Biblii w języku polskim sięgają czasów Mieszka I, za którego rządów Polacy przyjęli chrzest. Udzielanie tego sakramentu musiało być bowiem poprzedzone nauczaniem podstawowych prawd wiary i modlitw po polsku, czego nie można sobie wyobrazić bez choćby dokonywanych *ad hoc* tłumaczeń wybranych tekstów biblijnych, takich jak modlitwa *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Maryjo* czy *Dziesięć przykazań Bożych*. Niestety z tamtych czasów nie zachował się żaden zabytek biblijny w języku polskim.¹ Pierwsze zachowane w rękopisie przekłady pochodzą z końca XIV wieku (*Psalterz floriański*). Do pojawienia się druków Polacy posiadali przetłumaczony na język polski *Psalterz*, cały Stary Testament (*Biblia królowej Zofii*) i zapewne cały Nowy Testament. Zabytki te stanowią bardzo ważną część polskiego dziedzictwa narodowego i niepodzielonego Kościoła zachodniego.

W XVI wieku za sprawą reformacji prace nad tłumaczeniem i wydawaniem Pisma Świętego po polsku nabrały znacznego rozmachu. W drugiej połowie tego wieku w polskojęzycznym edytorstwie biblijnym powstały trzy nurty wyznaniowe: katolicki, protestancki i antytrynitariański. Drugi z nich wiele wniósł do polskiego dziedzictwa narodowego. Takie dzieła, jak *Nowy Testament królewiecki* (1551-1553), *Psalterz Dawida* (1558) w tłumaczeniu Jakuba Lubelczyka (zm. 1563), *Biblia brzeska* (1563), *Nowy Testament gdański* (1606) czy wreszcie *Biblia gdańska* (1632) – to ogromny wkład protestantów w rozwój życia religijnego, języka polskiego, polskiej literatury i ogólnie pojmowanej polskiej kultury. Jednak wraz z osłabieniem polskiej reformacji od połowy XVII wieku można zauważyć początki stagnacji we wszystkich nurtach polskiego edytorstwa biblijnego. Polacy ograniczyli się w tym okresie do przedruków tłumaczeń renesansowych: katolicy powielali *Biblię Wujka*, protestanci zaś *Biblię gdańską*. Taki stan rzeczy trwał do drugiej połowy XIX wieku, kiedy to coraz mocniej zaczęto odczuwać potrzebę nowego tłumaczenia Pisma Świętego na język polski. W 1881 roku ukazał się tzw. *Nowy Testament warszawski* zawierający zmodernizowany tekst z *Biblii gdańskiej*. Nie było to jednak wystarczające rozwiązanie. Jeszcze przed drugą wojną światową ewangelicki duchowny Jan Szeruda (zm. 1962) rozpoczął prace nad nowym tłumaczeniem Biblii na język polski. W drugiej połowie lat trzydziestych otrzymał wsparcie instytucjonalne i finansowe od działa-

¹ Por. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. I: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016, s. 149.

jącego w Polsce Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego. Jego inicjatywa została uwieńczona wydaniem przez towarzystwo tzw. *Biblii warszawskiej*, znanej również od nazwy wydawcy jako *Brytyjka*. Wydarzyło się to w 1975 roku, a więc 343 lata po ukazaniu się pierwszego wydania *Biblii gdańskiej*. Historia *Biblii warszawskiej* oraz próba oceny jej znaczenia dla kultury biblijnej w Polsce to przedmiot niniejszej rozprawy.

A. STAN BADAŃ

Do tej pory historia *Biblii warszawskiej* nie była przedmiotem szczegółowych badań. Literatura poświęcona temu przekładowi to na ogół krótkie artykuły, sprawozdania i wzmianki w czasopiśmie naukowych i w prasie (zob. *Bibliografia*, B). Bardzo często publikacje te mają charakter popularnonaukowy. Niniejsza praca jest więc pierwszym monograficznym opracowaniem historii *Biblii warszawskiej* i jej znaczenia dla kultury biblijnej w Polsce.

B. PROBLEMATYKA BADAWCZA

Celem badań podjętych przez autora niniejszej rozprawy jest ukazanie historii *Biblii warszawskiej* na tle tradycji polskiego edytorstwa biblijnego oraz jej roli w kulturze biblijnej w Polsce. Zarysowaną w ten sposób problematykę można wyrazić w kilku szczegółowych pytaniach badawczych: 1. Jaka była geneza tego przekładu i jego historia? 2. Jak wyglądała organizacja prac nad tłumaczeniem i jego edycją? 3. Co nowego wniósł ów przekład do tradycji polskiego edytorstwa biblijnego? 4. Jakie znaczenie ma *Biblia warszawska* dla ilościowego i jakościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego? 5. Jaka jest relacja języka *Brytyjki* do tzw. polskiego stylu biblijnego? 6. Jakie znaczenie miała ta Biblia dla rozwoju polskiej biblistyki? 7. Jaką rolę odegrała dla rozwoju BiZTB/TBwP? 8. Jakie oddziaływanie społeczne ma ten przekład i jak funkcjonuje w społeczeństwie? 9. Jak prezentuje się on na tle innych sobie współczesnych tłumaczeń na język polski, a szczególnie na tle *Biblii Tysiąclecia* – najpopularniejszego XX-wiecznego polskiego przekładu Pisma Świętego? 10. Jakie są prognozy dalszych losów tego przekładu?

C. ŹRÓDŁA

Ponieważ niniejsza rozprawa jest pierwszym opracowaniem historii *Biblii warszawskiej*, jej badanie musiało się opierać na prymarnych źródłach. Najważniejsze z nich pochodzą z archiwum TBwP, które nie jest uporządkowane, a zgromadzone w nim dokumenty nie są sygno-

wane². Z tego powodu odnalezione archiwalia wymagały opracowania. Zostały one zeskanowane, uporządkowane i zaopatrzone w sygnatury pokrywające się z nazwami poszczególnych plików. Dokumentację w postaci cyfrowej dołączono do niniejszej pracy. Przy porządkowaniu dokumentów źródłowych zastosowano metodę wypracowaną przez Rajmunda Pietkiewicza przy opracowywaniu historii *Biblii Tysiąclecia*³.

Źródła można podzielić na następujące grupy: 1. Wydania *Biblii warszawskiej*. 2. Niepublikowane archiwalia pochodzące z TBwP i innych instytucji oraz od osób prywatnych (korespondencja, protokoły, teksty przemówień i wykładów, sprawozdania, corrigenda itd.). 3. Opublikowane sprawozdania z prac przekładowych, wspomnienia, wywiady, recenzje, relacje prasowe. 4. Informacje ustne pozyskane od obecnych i byłych pracowników BiZTB/TBwP.

Poszczególne skany dokumentów archiwalnych zostały umieszczone w dwóch następujących katalogach głównych: BWarsz – dokumenty dotyczące bezpośrednio *Biblii warszawskiej*; BiZTB – dokumenty związane z ogólną historią towarzystwa (są tu tylko cztery pozycje). W katalogu BWarsz znajdują się następujące podkatalogi: K – korespondencja; Inne – inne dokumenty (sprawozdania, umowy, wykłady, rachunki itd.); Corr – tzw. *corrigenda*, czyli rękopisy i maszynopisy zawierające kolejne wersje tekstu poszczególnych ksiąg.

Dokumenty zgromadzone w podkatalogu K są sygnowane datą powstania, nazwą nadawcy i adresata, np. 1961-09-11_Wieczorkiewicz-BiZTB. Archiwalia z podkatalogu Inne oznaczono nazwami określającymi rodzaj dokumentu, niekiedy wraz z dodatkową charakterystyką oraz datą powstania, np. Notatka_BFSB_1966-06-08, Altbauer_Indeks_nazw_brudnopis_1966. Aby ułatwić odnajdywanie dokumentów w tym katalogu, utworzono kolejne cztery podkatalogi: Headings, Reference (materiały wykorzystywane przy wprowadzaniu śródtytułów i konkordancji), Pokwitowania (pokwitowania wypłat za pracę wykonaną przez tłumaczy i rewizorów), Zeszyty (prowadzone przez Alicję Godlewską zeszyty rejestrujące obieg maszynopisów).

Największą liczbę dokumentów zawiera podkatalog Corr. Znajdujące się tutaj skany oznaczono skrótem nazwy księgi (posłużono się siglami z BWarsz z niewielkimi modyfikacjami, np. liczby rzymskie zastąpiono arabskimi, aby system układał je w odpowiedniej kolejności), skrótem rodzaju dokumentu (rps – rękopis, mps – maszynopis), numerem wersji tekstu, kopią maszynopisania oraz oznaczeniami autorów poprawek rękopiśmiennych (k1 – komisja/kontrola pierwsza, k2 – komisja/kontrola druga itd.; A – Altbauer Mosze, N – Niemczyk Wiktor,

² Szerzej na temat źródeł do historii BWarsz: zob. J. Żak, *Źródła do historii Biblii warszawskiej*, RT 60 (2018) z. 2, s. 175-208.

³ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. V: *Biblia Tysiąclecia (1965-2025)*, Poznań 2015, s. 34-37.

T – Tyloch Witold, W – Wiczorkiewicz Bronisław itd.). Przykładowo: Sędz_mps1_1_A_T_N – Księga Sędziów, maszynopis, pierwsza wersja tekstu, oryginał (pierwszy egzemplarz) z poprawkami Altbauera, Tylocha i Niemczyka. Pewną trudność sprawiało rozpoznanie pisma członków komisji, dlatego należy się liczyć z pewnymi nieścisłościami we wskazywaniu autorów rękopiśmiennych notatek pozostawionych na maszynopisach. Udało się odnaleźć *corrigenda* z prawie wszystkimi księgami. Brakuje tylko Księgi Ezdrasza, Nehemiasza i Estery. Niestety zestawy tekstów dla poszczególnych ksiąg nie są kompletne. Najprawdopodobniej zaginęła jedna z paczek zawierających część tych dokumentów. W podkatalogu Corr znajdują się jeszcze dwa podkatalogi z drobnymi notatkami korektorskimi oraz etykietami z opisami teczek, w których archiwalia są przechowywane.

Korzystanie z dokumentów archiwalnych wymagało ich krytycznej oceny, gdyż nie zawsze źródła były ze sobą zgodne. W tym celu porównywano informacje lub zwracano się z prośbą o rozstrzygnięcie problemów do pracowników TBwP. Jeśli nie udało się uzgodnić informacji, wówczas w przypisach podawano różne ich wersje.

Wykaz dokumentów archiwalnych podzielonych na katalogi i podkatalogi zamieszczono w bibliografii. Katalog Corr zawiera wykaz wszystkich odnalezionych tekstów, pozostałe katalogi zawierają spisy tylko dokumentów wprost wykorzystanych w niniejszej pracy. Dołączona do rozprawy karta pamięci zawiera komplet odnalezionych i uporządkowanych dokumentów. Odsyłacze do poszczególnych katalogów, podkatalogów i dokumentów tworzone analogicznie do ścieżek dostępu do plików na dysku komputerowym, np. BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1.

D. METODA

Niniejsza praca ma charakter interdyscyplinarny. Przede wszystkim jest to rozprawa o charakterze teologicznym z zakresu współczesnej biblistyki, a szczególnie tzw. wprowadzenia ogólnego do Pisma Świętego, które gromadzi informacje o tłumaczeniach Biblii na różne języki. Pod względem teologicznym jest to także praca z zakresu ekumenizmu, gdyż opisuje praktyczną współpracę Kościołów zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej (PRE). Jednak żaden ze wspomnianych wyżej działów teologii nie wypracował specyficznej metody badań historii tłumaczeń Pisma Świętego, dlatego konieczne okazało się sięgnięcie po metody badawcze stosowane przez inne dyscypliny naukowe. Pionierskie badania w tym zakresie prowadził

Rajmund Pietkiewicz, który zaadaptował w swoich pracach metody stosowane przez bibliologię, czyli księgoznawstwo naukowe⁴. Metoda wypracowana przez Pietkiewicza składa się z trzech etapów: 1) gromadzenie i porządkowanie archiwaliów (zob. wyżej, C); 2) opracowanie historii tłumaczenia oraz historii jego edycji; 3) wypracowanie syntezy wskazującej na znaczenie danego przekładu Biblii dla kultury biblijnej w Polsce. Na dwóch ostatnich etapach posłużono się stosowaną przez współczesną bibliologię tzw. metodą funkcjonalnobilologiczną, badającą trzy kolejne etapy życia książki: produkcję, dystrybucję i konsumpcję (recepca, znaczenie, oddziaływanie społeczne). Metoda ta poddaje kompleksowemu badaniu życie książki, zajmuje się środowiskiem jej powstania (osoby i instytucje), jej oddziaływaniem, a także jej funkcjami społecznymi.

E. PREZENTACJA TREŚCI PRACY

Na pracę składają się cztery rozdziały. Pierwszy z nich ukazuje dotychczasową tradycję przekładów biblijnych na język polski ze szczególnym uwzględnieniem tradycji polskich protestantów od jej początków sięgających XVI wieku aż do ukazania się pierwszego wydania *Brytyjki* w 1975 roku. W ten sposób nakreślono szerokie tło powstania *Biblii warszawskiej*, czego domaga się sam tytuł rozprawy.

Drugi rozdział prezentuje środowisko, w którym powstała i została zrealizowana idea nowego tłumaczenia Biblii. Skupia się on na instytucjach (Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne/Towarzystwo Biblijne w Polsce, Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) i osobach zaangażowanych w prace nad przekładem i jego edycją.

Serce pracy stanowi rozdział trzeci, poświęcony genezie i historii *Biblii warszawskiej*. Historia ta obejmuje okres od lat dwudziestych XX wieku aż do końca 2020 roku. Ustalenie górnej granicy opisywanej historii na rok 2020 było podyktowane względami formalnymi, rok ten bowiem wyznacza czterdziestą piątą rocznicę ukazania się pierwszego wydania *Brytyjki*.

Ostatni rozdział to próba syntezy ukazującej różne aspekty znaczenia *Biblii warszawskiej* dla kultury biblijnej w Polsce. Obejmuje takie zagadnienia, jak: ekumeniczny i międzyreligijny charakter tego dzieła, jego znaczenie dla liturgii, nauki, języka polskiego, ilościowego i jakościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego, a także zespołowa metoda pracy nad przekładami biblijnymi, znaczenie dla rozwoju BiZTB/TBwP, prognoza dalszych losów tego przekładu.

⁴ Tamże, s. 34-37; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 44-48.

* * *

W pracy zastosowano trzy rodzaje przypisów: jeśli numer przypisu znajdzie się po nagłówku tytułowym któregoś z punktów pracy, to oznacza, że w całym punkcie korzystano głównie z danego źródła, którego opis znajduje się w przypisie. Numery przypisów umieszczone po znakach interpunkcyjnych odnoszą się do całego akapitu lub kilku akapitów poprzedzających przypis; numery przypisów umieszczone w środku zdania lub przed znakami interpunkcyjnymi odnoszą się do informacji podanej dokładnie w tym miejscu. Rozróżnienie tych trzech rodzajów przypisów umożliwia bardziej precyzyjne wskazywanie na wykorzystane źródła.

* * *

Powstanie niniejszej dysertacji nie byłoby możliwe, gdyby nie życzliwość wielu osób. Pragnę serdecznie podziękować pracownikom Towarzystwa Biblijnego w Polsce, zwłaszcza jego Dyrektorkom: Pani Małgorzacie Platajs i Pani Jadwidze Zalisz, które udostępniły zasoby archiwalne kierowanej przez siebie instytucji oraz zgodziły się na konsultację wyników badań.

ROZDZIAŁ I

HISTORIA PROTESTANCKICH TŁUMACZEŃ PISMA ŚWIĘTEGO NA JĘZYK POLSKI (1551-1975)

Celem niniejszej pracy jest ukazanie historii i znaczenia *Biblii warszawskiej* na tle polskiego edytorstwa biblijnego ze szczególnym uwzględnieniem translatorskiej i edytorskiej tradycji protestanckiej. W rozdziale pierwszym zarysowano historię polskiego edytorstwa biblijnego stanowiącą tło dla powstania i roli *Brytyjki*. Chociaż trudno byłoby określić wyznaniową orientację tłumaczeń i edycji polskich przekładów biblijnych, które pojawiły się w formie rękopiśmiennej lub drukowanej przed połową XVI wieku, to jednak w celu przedstawienia ich pełnego tła konieczne jest ukazanie również początków polskiej tradycji sięgającej czasów przedreformacyjnych (A). Następnie przedstawiono historię protestanckich (czyli luteranckich, reformowanych i bratnich) tłumaczeń do końca renesansu (czyli do 1638 r.¹), był to bowiem złoty okres polskiego edytorstwa biblijnego, również w wydaniu protestanckim (B). W dalszej kolejności zaprezentowano historię przedruków *Biblii gdańskiej* – sztandarowego przekładu polskich ewangelików do czasów ukazania się *Biblii warszawskiej* (C). Na zakończenie rozdziału omówiono historię tzw. *Nowego Testamentu warszawskiego* z 1881 roku, stanowiącego próbę rewizji i modernizacji *Biblii gdańskiej*.

A. POLSKIE PRZEKŁADY BIBLIJNE DO POŁOWY XVI WIEKU

Pierwsze ślady istnienia najstarszych polskich przekładów ksiąg biblijnych pochodzą z XIII wieku. Podobnie jak w innych krajach, tak i w Polsce dzieje tłumaczeń Pisma Świętego zaczęły się od przekładu Psalterza. Z pierwszej połowy XIII wieku pochodzi wiadomość anonimowego autora o pierwszym polskim rękopisie Psalterza, z którego modliła się św. Kinga (zm. 1292), żona Bolesława Wstydlivego (zm. 1279). Pobożna księżna krakowska miała zwyczaj przed opuszczeniem kościoła odmawiać dziesięć psalmów w języku ojczystym (*in vulgari*), przechodząc w ten sposób cały Psalterz (*totum psalterium*)². Rękopis ten zaginął. Nie przeszkodziło to

¹ W pracy zastosowano ogólnie przyjmowane ramy chronologiczne. Za koniec renesansu w polskim druku przyjmuje się zamknięcie w 1638 r. drukarni w Rakowie, na której prasach akurat tłoczono trzecie wydanie *Nowego Testamentu rakowskiego*. Pierwszy druk biblijny po polsku ukazał się natomiast w 1518/1519 r. Na tej podstawie okres renesansu w polskim edytorstwie biblijnym ustala się na lata 1518-1638. Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 51; A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław – Warszawa – Gdańsk 1974, s. 66; też, *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*, Wrocław 1975, s. 23.

² *Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae cracoviensis*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Lwów 1884, s. 706 (rozdz. XXIV, w. 22).

jednak Aleksandrowi Brücknerowi (zm. 1939) w sformułowaniu hipotezy o istnieniu przekładu tzw. *Psalterza św. Kingi* lub *Psalterza sądeckiego* – prapsalterza dla późniejszych modernizowanych odpisów.³

Z końca XIV wieku, najprawdopodobniej z ok. 1399 roku, pochodzi najstarszy zabytek języka polskiego – *Psalterz floriański*. Jego nazwa jest związana z miejscem przechowywania, którym był klasztor św. Floriana pod Linzem w Austrii, gdzie w 1827 roku odnalazł go Samuel Jerzy Bandtkie (zm. 1835). Obszerny rękopis liczy 297 kart pergaminowych, brak tylko karty tytułowej i kilku końcowych. Zawiera trzy wersje psalmów: łacińską, polską i niemiecką, bez żadnego komentarza. Po odkryciu tego zabytku wywiązała się ożywiona dyskusja na temat kto, gdzie i dla kogo dokonał tego przekładu oraz sporządził rękopis. Początkowo nazywano to tłumaczenie *Psalterzem królowej Małgorzaty*. Sądono bowiem, że przeznaczony był dla Małgorzaty Luksemburskiej (zm. 1349), żony Ludwika I (zm. 1382), króla Węgier i Polski. Inni nazywali go *Psalterzem księżniczki Marii*, siostry królowej Jadwigi. Najbardziej prawdopodobna jest jednak hipoteza A. Brücknera (podobne stanowisko zajmował Ludwik Bernacki (zm. 1939)), który uważa, że *Psalterz* był przeznaczony dla królowej Jadwigi zmarłej na gorączkę popołogową 17 lipca 1399 roku przed jego ukończeniem. Dlatego w obiegu znajduje się też inna nazwa tego zabytku: *Psalterz Jadwigi*. Hipotezę tę zdają się poświadczać np. elementy heraldyczne na kartach rękopisu oraz fakt, że wraz z końcem karty 204 pojawia się wyraźna cezura. W tym czasie prace mogły zostać przerwane, prawdopodobnie w związku ze śmiercią królowej. Według Brücknera powstanie *Psalterza* wiązało się z zapotrzebowaniem na modlitewniki dla polskich kobiet oraz na inną literaturę religijną w języku narodowym. Polemiki wywołała także sprawa pochodzenia *Psalterza floriańskiego*. Witold Taszycki (zm. 1979), idąc za wskazówką Brücknera, twierdził, że *Psalterz* pochodzi z Małopolski, i to z samego Krakowa. Odmienne stanowisko zajęli Ludwik Bernacki i Stanisław Rospond (zm. 1982), którzy uważali, że *Psalterz* powstał w Kłodzku i jest zabytkiem śląskim. Mimo wieloletniej dyskusji sprawa jest nadal otwarta i chyba już nigdy nie zostanie ostatecznie rozstrzygnięta.⁴

³ R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych od XIII do XVI wieku*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 21 (2013) nr 2, s. 30-31.

⁴ Zob. *Psalterz królowej Małgorzaty, pierwszej małżonki Ludwika I, króla polskiego i węgierskiego...*, wyd. S. Dunin-Borkowski, Wiedeń 1834; J.S. Bandtkie, *Wiadomość o najstarszym może psalterzu polskim w bibliotece w. kanoników laterańskich w klasztorze s. Floryana niedaleko miasta Lintz w wyższej Austrii wydana nakładem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w Krakowie, Kraków 1827; Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit, apparatu critico, indice locupletissimo instruxit...*, wyd. W. Nehring, Posnaniae 1883; A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. II: *Pismo święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1903, s. 5-6; W. Bruchnalski, *Początki literatury polskiej a kobiety*, „Przegląd Humanistyczny” 3 (1924) z. 1-2, s. 99-116 (odbitka: Lwów – Warszawa 1924); L. Bernacki, *Geneza i historia Psalterza floriańskiego*, Lwów 1927; S. Rospond, *Czy Psalterz floriański powstał w Kłodzku?*, „Rocznik Kłodzki” 2 (1949),

Z XV wieku pochodzi drugi z polskich przekładów Księgi Psalmów, tzw. *Psalterz puławski*. Pełny wolumin liczy 312 kart małego formatu i należał do nieznanej osoby duchownej lub świeckiej, najprawdopodobniej kobiety, która używała go jako modlitewnika. Kto i dla kogo go przepisał – dokładnie nie wiadomo. Oprócz tekstów psalmów rękopis zawiera kilka kantyków ze Starego Testamentu oraz atanazjańskie wyznanie wiary. Psalmi są zaopatrzone w tzw. argumenty, głównie wprowadzające w duchową lekturę psalmów, oraz wskazówki informujące o ich wykorzystaniu w oficjum brewiarzowym. Pierwszą informację o tym psalterzu podał Tadeusz Czacki (zm. 1813), który jednak mylnie nazwał go *Psalterzem królowej Jadwigi*. Manuskrypt jest przechowywany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie. W porównaniu z *Psalterzem floriańskim* zawiera tekst bardziej archaiczny, choć oddany za pomocą nowszej pisowni.⁵

Oprócz wymienionych psalterzy zachowały się rękopiśmienne tłumaczenia pojedynczych psalmów w osobnych odpisach lub w zbiorach modlitw i pieśni. Jednym z nich jest tzw. *Karta Świdzińskiego* z tekstem Psalmu 50 (51) (*Miserere*), zwana też *Kartą medyczną*⁶. Kolejny odpis Psalmu 50 (51) znajduje się na karcie przechowywanej w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Tekst ten pochodzi z początku XVI wieku⁷. Wybrane psalmy znajdują się również w *Modlitewniku Wacława*⁸ oraz w *Wigiliach za umarłe ludzie*⁹.

Walenty Wróbel (zm. 1537) z Poznania ok. 1528 roku dokonał niezależnego od średnio-wiecznych, nowego przekładu całego Psalterza. Jego dzieło funkcjonowało najpierw w postaci rękopiśmiennej, a następnie zostało przerobione przez Andrzeja Glabera (zm. 1555) i kilka razy

s. 5-31; M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. I, Poznań 1968, s. 13-40; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 31-33; M. Kuźmicki, *Psalterz floriański – historia mniej znana*, <http://blog.polona.pl/2020/03/psalterz-florianski-historia-mniej-znana> [23.02.2024].

⁵ Zob. *Psalterz puławski z kodeksu pergaminowego księcia Władysława Czartoryskiego, przedruk homograficzny wykonali Adam i Stanisław Pilińscy*, Kórnik 1880; A. Brückner, *Psalterze polskie do połowy XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 34 (1902), s. 265-273; *Psalterz puławski*, wyd. S. Słoński, Warszawa 1916; M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. I, s. 41-61; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 37-38; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 158-160; *Psalterz puławski*, https://whk.up.krakow.pl/zabytki/p_pulawski.html [24.02.2024].

⁶ Zob. S. Rospond, *Psalterz floriański a tak zwana Karta medyczna, czyli Świdzińskiego*, Wrocław 1953; L. Bernacki, *Geneza i historia Psalterza floriańskiego*, s. 10; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 34; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 154-155.

⁷ Zob. W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995, s. 78-79.

⁸ Zob. L. Malinowski, *Modlitwy Wacława. Zabytek języka polskiego z w. XV, odkryty i skopiowany przez Ś. P. Aleksandra hr. Przeddzieckiego. Wydał i objaśnił Lucyan Malinowski, Doktor Filozofii*, Kraków 1875; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 43-44; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 166-167.

⁹ Zob. R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 34; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 44.

wydane drukiem w Krakowie. Edycje te w wersji rękopiśmiennej i drukowanej wyposażono w argumenty, komentarze i wskazówki liturgiczne.¹⁰

Jednym z najważniejszych zabytków języka polskiego i Pisma Świętego po polsku jest *Biblia królowej Zofii*. Powstała ona w 1544 roku na polecenie królowej Zofii (zm. 1461), Rusinki, księżniczki holszańskiej, czwartej żony Władysława Jagiełły (zm. 1434), o czym informowała notatka rękopiśmienna umieszczona w pierwszym tomie tej Biblii. Antoni Małecki (zm. 1913) uważał jednak, że początkowe księgi Starego Testamentu przetłumaczono jeszcze za czasów Jadwigi – pierwszej żony króla Władysława. Przekładu Biblii dokonał kapelan królewski Andrzej z Jaszowic (XV w.) w Nowym Korczynie przy współudziale innych pomocników. Pierwotnie Biblia ta składała się najprawdopodobniej z całego Starego Testamentu w dwóch tomach. Pierwszy z nich zawierał tekst od Księgi Rodzaju do Księgi Psalmów, drugi zaś najprawdopodobniej resztę, choć niekompletność zabytku pozostawia tu pewne wątpliwości.¹¹ Nie wiadomo, czy przekład obejmował też Nowy Testament. Od XVII wieku do drugiej wojny światowej tom pierwszy znajdował się w bibliotece kolegium kalwińskiego w Szarospataku na Węgrzech. Zabytek zaginął pod koniec wojny, prawdopodobnie uległ zniszczeniu podczas walk o Budapeszt w 1945 roku lub został zrabowany przez Rosjan. Drugi tom już przed 1609 rokiem oddano na makulaturę i trafił do introligatora Jonasa Dittmanna z dolnośląskiego Jawora, który zużył karty kodeksu do sporządzenia opraw innych książek. Do dziś przetrwały tylko wydobyte z okładek pojedyncze karty tego woluminu.

Sam tekst to przekład opierający się na tłumaczeniach czeskich, o czym świadczą liczne bohemizmy i niektóre popełnione przez tłumacza charakterystyczne błędy językowe. Niektórzy nawet twierdzą, że „w istocie biblia Szarospatacka nie była tłumaczona z Wulgaty, ale przerabiana tylko na krój polski z kodeksu czeskiego”¹². Najczęściej wymienia się tu następujące

¹⁰ Szerzej: zob. R. Pietkiewicz, „*Żołtarz proroka Dawida*” w przekładzie Walentego Wróbla. Studium bibliograficzno-bibliologiczne, w: *Ex oriente lux. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 14, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 378-398; M. Charzyńska-Wójcik, *Between the text and the page: „Żołtarz Dawidów” in manuscript and print*, „Studies in Polish Linguistics” 11 (2016) nr 4, s. 167-187; M. Charzyńska-Wójcik, J. Klimek-Grądzka, *New Light on the Psalter: A Rediscovered Manuscript of the „Żołtarz” and Its Consequences*, „Studies in Polish Linguistics” 17 (2022) nr 3, s. 93-114.

¹¹ J.M. Łobucki, *Biblia królowej Zofii – od rękopisu do formy cyfrowej*, w: *Studia o książce i informacji*, red. E. Jamróz-Stolarska, Acta Universitatis Wratislaviensis 3820, Wrocław 2017, s. 97.

¹² Zob. I. Polkowski, *Rękopis Biblii Czeskiej z roku 1476*, Kraków 1883 (odbitka z „Rozpraw Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”), s. 38.

Biblie po czesku, które mogły stanowić podstawę tłumaczenia¹³: *Biblię leskowiecką*, *Biblię ołomuniecką* lub *Biblię Zablackiego*.¹⁴

Oprócz *Biblia królowej Zofii* oraz psalterzy wśród duchowieństwa i wiernych krążyły w XV wieku inne przekłady na język polski. W zbiorach Ossolineum we Wrocławiu zachowały się fragmenty Księgi Wyjścia i Księgi Kapłańskiej z drugiej połowy XV wieku (rękopis nr 50) w przekładzie niezależnym od *Biblia królowej Zofii*¹⁵. Urywki z Księgi Rodzaju i Ewangelii zawiera również rękopis nr 3336 z Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie pochodzący z połowy XVI wieku¹⁶.

Na XV wiek datuje się także fragmentaryczne tłumaczenia Nowego Testamentu, przede wszystkim czterech Ewangelii. Perykopy te poprzedzały teksty kazań. Znajdują się one m.in. w tzw. *Ewangeliarzu kanoników regularnych z Krakowa*¹⁷, w *Plenariuszu krakowskim* i w *Plenariuszu petersburskim*. Zachował się także fragment tzw. *Harmonii ewangelicznej* złożonej z tekstu czterech Ewangelii¹⁸.

Tak więc w pierwszej połowie XVI wieku w obiegu znajdował się polski przekład Starego Testamentu (*Biblia królowej Zofii*), kilka psalterzy oraz tłumaczenia Nowego Testamentu. Aleksander Brückner uważał, że Polacy u początków ery druku dysponowali przekładem całości Nowego Testamentu¹⁹. Jan Janów (zm. 1952) natomiast twierdził, że w XV wieku istniały prawdopodobnie dwa przekłady Ewangelii, a może nawet całego Nowego Testamentu. Jedna z tych wersji posiadała aprobatę Kościoła, a druga nie. Pierwszą miał według badacza wydru-

¹³ Zob. tamże, s. 38-40. Zob. też S. Urbańczyk, *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. 1: *Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.*, Kraków 1946; J.M. Łobucki, *Biblia królowej Zofii...*, s. 92, 98, 101; M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. I, s. 62-88.

¹⁴ Zob. *Biblia królowej Zofii, żony Jagielły*, z *Kodexu szarospatackiego*, nakładem księcia Jerzego Henryka Lubomirskiego wydana przez Antoniego Małeckiego, Lwów 1871; *Biblia szarospatacka. Podobizna kodeksu Biblioteki Ref. Gimnazjum w Szarospataku*, wyd. L. Bernacki, Kraków 1930 (wyd. fototypiczne); *Biblia królowej Zofii (szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, wyd. S. Urbańczyk, V. Kyas, Wrocław 1965-1971 (transliteracja). Informacje o *Biblia królowej Zofii* pochodzą z przedmów do tych wydań. Zob. też S. Wielgus, *Średniowieczna literatura biblijna w języku polskim*, Lublin 1991, s. 12-15; J.M. Łobucki, *Biblia królowej Zofii...*; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 35-36; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 156-158.

¹⁵ Zob. W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska...*, s. 75-78; R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 43; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 166.

¹⁶ Zob. R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 44.

¹⁷ „*Ewangeliarz*” *kanoników regularnych laterańskich w Krakowie z XV wieku*, wyd. W. Wydra, T. Lewaszkiewicz, Poznań 2017.

¹⁸ Więcej na temat fragmentów przekładu ST i Ewangelii: zob. R. Pietkiewicz, *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych...*, s. 45-47; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 166-168.

¹⁹ Zob. A. Brückner, *Literatura religijna...*, t. II, s. 69-80.

kować w Krakowie Mikołaj Szarfenberg (zm. 1606) w 1556 roku jako katolicki Nowy Testament, drugą zaś w Królewcu Jan Seklucjan (zm. 1578) na początku lat pięćdziesiątych XVI wieku jako Nowy Testament luterński.²⁰

Pod koniec XV i na początku XVI wieku powstały w Polsce pierwsze drukarnie. W XVI wieku głównym ośrodkiem drukarstwa był Kraków, gdzie działały liczne oficyny. Stopniowo ustalał się krój polskich czcionek. Pierwszymi książkami powstającymi w tych warsztatach były książki religijne, a zwłaszcza teksty Pisma Świętego.²¹ Do połowy XVI wieku były to jednak tylko tłumaczenia pewnych fragmentów Biblii czy też tylko niektórych popularnych ksiąg. Najstarszym drukowanym tekstem biblijnym w języku polskim (nie licząc Modlitwy Pańskiej z 1475 r.²²) jest Prolog Ewangelii według św. Jana (J 1,1-14), zachowany na ostatniej stronicy łacińskiego druku *Septem canonice epistole*, który ukazał się w oficynie Jana Hallera (zm. 1525) w Krakowie na przełomie 1518 i 1519 roku.²³ Kolejnym chronologicznie drukiem biblijnym jest *Ecclesiastes* w przekładzie Hieronima z Wielunia (zm. 1550), wydany w Krakowie w 1522 roku.²⁴ Kilka lat później (1527/1528) ukazał się w oficynie Floriana Unglera (zm. 1536) w Krakowie ilustrowany wybór tekstów Biblii w języku polskim. Druk ten, mocno zresztą zniszczony, zawiera fragmenty ze Starego Testamentu (z Księgi Rodzaju, Wyjścia i Powtórzonego Prawa) oraz sześćdziesiąt sześć perykop z czterech Ewangelii. Najprawdopodobniej za tę edycję odpowiadał Jan z Sącza (Sandecki-Malecki; zm. 1567), późniejszy drukarz mazurski i superintendent w Ełku, dlatego zabytek jest też zwany *Ewangeliarzem Jana Sandeckiego* lub – od nazwiska drukarza – *Ewangeliarzem Unglera*. Tekst *Ewangeliarza* pochodził z przeróbki jakiegoś wcześniejszego tłumaczenia polskiego, przy czym przekład perykop ewangelicznych wykazuje znaczną zbieżność z tekstem *Harmonii ewangelicznej*, znanej też jako *Zespół ewangelijny Ordynacji Zamoyskich* (zob. wyżej, s. 19). Sandeck-Malecki w pracy

²⁰ Zob. J. Janów, *Wstęp*, w: J. Sandeck (Malecki), *Ewangeliarz z początku XVI w. i dwa późniejsze druki polskie tegoż autora*, wyd. i wstęp J. Janów, Biblioteka Pisarzy Polskich 87, Kraków 1947, s. CI-CIV.

²¹ Szerzej: zob. H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV-XVIII w. Drukarnie w Polsce XV w. Zarys historyczny*, wyd. 4 poprawione, Wrocław 1983, s. 44-54, 95-134.

²² Najstarszy zapis modlitwy *Ojcze nasz* w języku polskim zachował się w *Statutach Wacława Księcia Legnickiego* z 1412 r. Najstarsza polska wersja drukowana tej modlitwy ukazała się w 1475 r. w *Statuta synodalia episcoporum Wratislaviensium* wydrukowanych we Wrocławiu. Wydano ją wraz z modlitwami *Zdrowaś*, *Maryjo* i *Wierzę w Boga* w tzw. *Statutach Elyana*, wyłoczonych w pierwszej oficynie wrocławskiej (zob. H. Szczegół, *Kasper Elyan z Głogowa, pierwszy polski drukarz*, Zielona Góra 1968, s. 6).

²³ Szerzej: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 176-178.

²⁴ Szerzej: zob. A. Lenartowicz-Zagrodna, „*Eklezjastes*” Hieronima z Wielunia (1522). *Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź 2011; J. Godyń, *Hieronim z Wielunia – utalentowany tłumacz Księgi Koheleeta (Ecclesiastes) z 1 poł. XVI w.*, w: *Rozmaitości językowe ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu*, wyd. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków 2002, s. 91-100; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 178-186.

redakcyjnej posiłkował się tekstem czeskim, stąd w publikacji liczne czechizmy.²⁵ Od ok. 1527 roku drukowano fragmenty Męki Pańskiej i wybrane psalmy w modlitewnikach (pt. *Hortulus animae*), których teksty zapewne pochodziły z krążących po Polsce przekładów rękopiśmiennych.²⁶ W tym samym okresie ukazywały się historie biblijno-apokryficzne wykorzystujące obszerne fragmenty Księgi Rodzaju (*Istoria o świętym Józefie, Patriarsze Starego Zakonu*, H. Wietor, 1530; *Historia bardzo cudna [...] o stworzeniu nieba i ziemi*, H. Szarfenberg, 1551, wyd. 1 zapewne z 1543 r.).²⁷ W 1535 i w 1541 roku ukazały się dwa kolejne wydania *Księgi Jezusa, syna Syrachowego* w tłumaczeniu Piotra z Poznania (zm. 1579).²⁸ Pod koniec lat trzydziestych i w latach czterdziestych ukazały się trzy wydania *Tobiasa (Tobiasza)* – historyczno-dydaktycznej księgi deuterokanonicznej Starego Testamentu, która pierwotnie musiała krążyć po Polsce w postaci rękopisu, który się nie zachował.²⁹

Najpopularniejszą księgą biblijną ukazującą się po polsku w pierwszej połowie XVI wieku była Księga Psalmów. Do końca 1550 roku ukazywały się trzy przekłady Psalterza łącznie w jedenastu edycjach: tzw. *Psalterz krakowski* (H. Wietor: 1532, 1535), *Zołtarz Dawidow* w tłumaczeniu Walentego Wróbla (Officina Ungleriana: 1539, 1551; Maciej Szarfenberg: 1539, 1540, 1543, 1547; H. Wietor: 1540) i *Psalterz Dawidow* w przekładzie Mikołaja Reja (zm. 1569) (Maciej Szarfenberg?: ok. 1546, ok. 1550)³⁰. Pierwszy z nich zawierał tekst psalmów opatrzony częściowo argumentami i wskazówkami liturgicznymi. Jest to zapewne zmodernizowana wersja średniowiecznego prapsalterza polskiego. *Zołtarz Dawidow* to nowy przekład autorstwa Walentego Wróbla, przerobiony, dostosowany do druku i wydany przez Andrzeja Glabera (zob. wyżej, s. 17). Praca Wróbla i Glabera zawiera argumenty, krótkie komentarze zamieszczone pod wersetami oraz wskazówki liturgiczne. W niektórych komentarzach można wyczuć akcenty antyreformacyjne. Mikołaj Rej dokonał prozatorskiego przekładu parafrazy łacińskiej Księgi Psalmów autorstwa Jana van den Campena (profesor języka hebrajskiego, zm. 1538). Tu również znajdują się argumenty, oprócz nich noty streszczające oddające

²⁵ Zob. J. Janów, *Zespół ewangelijny Biblioteki Ord. Zamoyskich nr 1116 (=ZZ)*, „Prace Filologiczne” 13 (1928), s. 273-307; J. Sandecki (Malecki), *Ewangeliarz z początku XVI w. i dwa późniejsze druki polskie...*, s. XX-XXI, CIV-CVII, 83-85.

²⁶ Szerzej: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 191-196.

²⁷ Zob. tamże, s. 196-203.

²⁸ *Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzezone*, w przekładzie Piotra Poznańczyka, wstęp i oprac. I. Kwilecka, Poznań 2006; *Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzezone, które wszytkich cnot naukę zamykają w sobie w przekładzie Piotra Poznańczyka*, oprac. i transkrypcja A. Lenartowicz-Zagrodna, Łódź 2013; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 203-208.

²⁹ A. Lenartowicz-Zagrodna, *O trzech edycjach Księgi Tobiasza z pierwszej połowy XVI wieku*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 26 (2018) nr 2, s. 133-143.

³⁰ Szerzej: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 632-634; tenże, „*Zołtarz proroka Dawida*” w przekładzie Walentego Wróbla...

główną myśl psalmów. Po każdym psalmie Rej podał tekst modlitwy tematycznie związanej z treścią utworu.³¹

Do 1550 roku ukazywały się także wydania pojedynczych psalmów. W 1531 roku w oficynie Floriana Unglera ukazał się *Psalm Dawidów pięćdziesiąty* zawierający przekład psalmu *Miserere* z obszernym komentarzem duchowym.³² Piętnaście lat później, w 1546 roku u Wietora ukazał się *Psalm Dawidow Xijj. z notami*, przetłumaczony najprawdopodobniej przez Bernarda Wojewódkę (zm. 1554).³³

Podobnie jak w przypadku biblijnych zabytków rękopiśmiennych, tak i odnośnie do wczesnych druków nie można na razie mówić o ich protestanckim charakterze. Albo nie mają one jeszcze odcienia wyznaniowego, nawet gdy tworzyły je osoby sprzyjające trwającej już w Europie reformacji (Jan z Sącza, Mikołaj Rej), albo są wyraźnie rzymskokatolickie, czasami z akcentami antyreformacyjnymi (*Zołtarz* w tłum. Wróbla).

B. PROTESTANCKIE PRZEKŁADY I DRUKI BIBLIJNE PO POLSKU DO KOŃCA RENESANSU

Jak można łatwo wywnioskować z przedstawionej wyżej historii rękopiśmiennej Biblii w języku polskim, w średniowieczu i na początku renesansu jej egzemplarze należały do rzadkości. Stanisław Sarnicki (zm. 1597), zapalony propagator protestantyzmu w wydaniu genewskim na terenie Małopolski, twierdził, „że tych tam czasów, kiedy Polacy jeszcze się nie bardzo naukami bawili, tylko na trzech miejscach biblia znajdowała się w całym Królestwie, to jest u Króla, u arcybiskupa, i w domu Ostrogorów”³⁴. I choć Kasper Niesiecki (zm. 1744), cytując tę wypowiedź w swoim *Herbarzu polskim*, dodaje: „ale się to nie zda być do wiary rzecz podobna”³⁵, to z pewnością Pismo Święte nie było księgą ogólnie dostępną. Nic więc dziwnego, że szlachta poznańsko-kaliska zgromadzona na sejmiku w Środzie Wielkopolskiej w instrukcji danej posłom na drugi sejm piotrowski w 1534 roku wysunęła postulat:

Item prosimy, aby nam księża nie bronili imprymować historyj, kronik, [...] a zwłaszcza o Bibliją. Albowiem każą sobie bić rzeczy rozmaite, a czemu też nie mają bić naszym językiem? Tu też nam się wielka krzywda widzi od księży, albowiem każdy język ma swym językiem pisma, a nam księża każą głupiemu być³⁶.

³¹ Zob. tamże, s. 227-253.

³² Szerzej: zob. tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 513-516.

³³ Zob. tenże, *Edycje pojedynczych psalmów i ich zbiorów w renesansowej Rzeczypospolitej*, w: *Patrzmy na Jezusa, który nam w wierze przewodzi. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Jana Łacha w 85. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 17, red. W. Chrostowski, B. Strzałkowska, Warszawa 2012, s. 511, 520.

³⁴ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. VII, Lipsk 1841, s. 201.

³⁵ Tamże.

³⁶ Za: A. Brückner, *Literatura religijna...*, t. II, s. 36.

Sytuacja zmieniła się na lepsze w drugiej połowie XVI stulecia, które było złotym wiekiem polskich tłumaczeń Pisma Świętego. Dużą rolę w procesie popularyzacji Biblii odegrali protestanci. W tym okresie powstały pierwsze tłumaczenia i komentarze, które zapoczątkowały protestancką tradycję tłumaczenia na język polski i wydawania tekstów biblijnych. Obok przekładów i druków protestanckich do końca renesansu powstawały również edycje o zabarwieniu typowo katolickim i antytrynitariańskim.

Pierwsze prace nad luteranckim przekładem Biblii na język polski rozpoczęły się w latach czterdziestych XVI wieku w Prusach Książęcych – lennych ziemiach Rzeczypospolitej. Ich rezultatem było wydanie pierwszego drukowanego po polsku Nowego Testamentu w przekładzie z języka greckiego, który jest znany pod nazwą *Nowego Testamentu królewieckiego*, *Nowego Testamentu Seklucjana* lub *Nowego Testamentu Murzynowskiego*. Inspiratorem tego dzieła i głównym rzecznikiem działań misyjnych luteranizmu za pośrednictwem książki religijnej okazał się książę Albrecht Hohenzollern (zm. 1565), ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego, a po sekularyzacji Prus wasal Korony Polskiej. Akcji misyjnej ośrodka reformacyjnego w Królewcu przyświecał cel wprowadzenia konfesji augsburskiej do Polski i pozyskanie jej dla reformacji. Potrzeba polskiej Biblii w Prusach dała się odczuć jeszcze mocniej, kiedy Albrecht wydał w 1544 roku ustawę kościelną w której m.in. nakazywał odczytywanie Pisma Świętego w językach narodowych podczas nabożeństw. Toteż wkrótce po pierwszym katechizmie w języku polskim i pierwszym kancjonaie podjęto pracę nad polskim przekładem Nowego Testamentu.³⁷ Jako pierwszy pracy nad tłumaczeniem Biblii na język polski podjął się sprowadzony do Królewca profesor teologii, Stanisław Rafajłowicz (Rapagelan). Jednakże jego nagła śmierć w 1545 roku przerwała rozpoczęte dzieło. Od 1546 roku prace nad przekładem Biblii kontynuował Fryderyk Staphylus (zm. 1564), wychowanek uczelni krakowskiej i wittenberskiej. Ale i tym razem nie doprowadzono tłumaczenia do końca. Ciągłe spory i kłótnie Staphylusa z Wilhelmen Gnapheusem (zm. 1568), a potem Andreasem Osianderem (zm. 1552) zmusiły go do opuszczenia Królewca. Dopiero po tych niepowodzeniach książę zwrócił się do obrotnego Jana

³⁷ Zob. W. Niemczyk, *Historia powstania „Wyznania augsburskiego” i „Obrony Wyznania augsburskiego”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luteranckiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 135-142; J. Małłek, *Opera selecta*, t. IV: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012, s. 241-249; tenże, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, wyd. 2, Toruń 2015, s. 241-251; I. Wiñarska-Górska, *Przekład Nowego Testamentu Stanisława Murzynowskiego jako renesansowa książka religijna*, w: *Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. Studia*, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok – Elk 2017, s. 235-253.

Seklucjana, kaznodziei polskiego w Królewcu, z propozycją, aby postarał się o wydanie polskiego przekładu Nowego Testamentu.³⁸

Seklucjan nie był jednak autorem tłumaczenia. Przede wszystkim brak mu było gruntownej znajomości języków biblijnych. Jego udział ograniczył się do strony edytorskiej, wydawniczej i finansowej. Do pracy nad przekładem zaangażował utalentowanego humanistę, Stanisława Murzynowskiego (Suszyckiego) (zm. 1553), wykształconego w Królewcu i Wittenberdze, dobrze znającego grekę. Tłumaczenie Murzynowskiego było dziełem zupełnie nowym i oryginalnym. Nie można jednak wykluczyć, że tłumacz porównał tekst grecki z jakimś średniowiecznym tekstem Nowego Testamentu po polsku. Również nie jest wykluczone, że Murzynowski korzystał z fragmentów przekładów pozostawionych przez Rapagelana i Staphylusa, a także z jakiegoś przekładu czeskiego dostarczonego zapewne przez drukarza Aleksandra Augezdeczkiego (zm. 1577).³⁹

Jako próbkę nowego tłumaczenia Seklucjan wydrukował w 1550 roku Ewangelię według św. Mateusza. Z ostrą krytyką tego dzieła wystąpił konkurent Seklucjana, ełcki pastor Jan Sandecki-Malecki. Krytyka Maleckiego odniosła swój skutek, gdyż książkę Albrecht nakazał wstrzymanie druku Ewangelii. Jednak po interwencji Andrzeja Osiandera powrócono do prac. Ewangelia ukazała się w 1551 roku, ale postawionym przez Albrechta warunkiem kontynuacji prac było uwzględnienie uwag Maleckiego. Jeszcze w 1551 roku ukazały się cztery Ewangelie, w 1552 roku pozostałe pisma Nowego Testamentu, a w 1553 roku *Testament Nowy zupełny*. Egzemplarz Ewangelii według św. Mateusza z licznymi poprawkami Maleckiego z maja 1552 roku zachował się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (sygn. Sd. 614.82).⁴⁰ Malecki sam pracował nad przekładem konkurencyjnego Nowego Testamentu, ale udało mu się wydać i okazać księciu tylko jeden arkusz dzieła z początkiem pierwszej Ewangelii.⁴¹

³⁸ Zob. I. Warmiński, *Andrz. Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906, s. 268-274; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 336-337; tenże, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu*, Rozprawy Naukowe PWT we Wrocławiu 86, Wrocław 2011, 122, 124-125.

³⁹ Zob. S. Rospond, *Kto jest autorem pierwszego drukowanego tłumaczenia „Nowego Testamentu” (J. Seklucjan czy S. Murzynowski)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 18 (1938) z. 2, s. 147-152; tenże, *Wstęp*, w: J. Seklucjan, *Wybór pism*, wybór tekstów, oprac., wstęp S. Rospond, Olsztyn 1979, s. V-LXVII.

⁴⁰ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 338-339. Ukazał się fotograficzny reprint warszawskiego egzemplarza z poprawkami Maleckiego: *Ewangelia święta Pana Jezusa Chrystusa wedle Mateusza świętego, z języka greckiego przełożył Stanisław Murzynowski*, Płock 2003; wyd. 2, 2011 (przedruk fototypiczny).

⁴¹ *Nowy Testament z przełożenia Erasma Roterodamskiego w język Polski prawie a własnymi słowy s wielką pilnością przełożony*, Lycae (Elk), Joannes Maletius (J. Sandecki-Malecki), 1552 (egz. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, dawna sygn. 28.2.4.5). Dziś druk jest przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie (sygn. 188616 II). Faksymile karty tytułowej i pierwszej strony: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, fot. 41 i 42. Zob. też H. Mieczkowska, *Elk – Królewiec – Warszawa. Z dziejów unikatowych egzemplarzy Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 37-38 (2006), s. 95-104.

Na uwagę zasługuje fakt, że w celu wydania Nowego Testamentu Murzynowski opracował zasady polskiej grafii i ortografii, które zamieścił przed tekstem natchnionym jako *Orthographia Polska* (cztery strony druku). I choć ten system się nie przyjął, to w ten sposób polscy protestanci z Prus Książęcych wnieśli swój wkład w historię języka polskiego oraz polskiego drukarstwa.⁴²

Nowy Testament królewiecki, nie licząc jego wydawania w częściach pokrywających się co do zakresu, miał tylko jedną edycję. Dopiero w XXI wieku pojawiły się fotograficzne przedruki tego dzieła.⁴³

Ukazanie się za sprawą luteranów z Królewca pierwszego drukowanego Nowego Testamentu po polsku było niewątpliwym wyzwaniem rzuconym rzymskim katolikom oraz krakowskim drukarzom. Nie trzeba było długo czekać na odpowiedź. W 1556 roku u Dziedziców Marka Szarfenberga w Krakowie ukazał się pierwszy drukowany po polsku Nowy Testament rzymskokatolicki, czyli tzw. *Nowy Testament krakowski* lub *Nowy Testament Szarfenbergów*. W 1561 roku z tej samej oficyny wyszło całe Pismo Święte znane jako *Biblia Leopolda* lub *Biblia Szarfenbergów* (wyd. 2: 1575, wariant typograficzny ze zmienioną kartą tytułową i dedykacjami – 1577). Tekst obydwu edycji był nieco archaiczny i trudny w lekturze, ale liczyło się zapewne to, że wydali go katolicy, wysuwając się w edytorskim wyścigu przed protestantów.⁴⁴ Obóz protestancki, tym razem w jego kalwińskiej wersji, nie pozostał bezczynny.

Projekt pełnego przekładu Biblii narodził się wśród małopolskich ewangelików reformowanych znajdujących się pod bezpośrednim wpływem Jana Kalwina (zm. 1564). Tłumaczenie to ukazało się w 1563 roku i jest znane jako *Biblia pińczowska* (od miejsca przekładu), *Biblia brzeska* (od miejsca druku), lub *Biblia Radziwiłłowska* (od nazwiska sponsora). Pierwsze prace przekładowe w tym obozie wyznaniowym były podejmowane już w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XVI wieku. Nad przekładem Pisma Świętego pracowali prawdopodobnie Bernard Wojewódka (zm. 1554) i Andrzej Trzecieski młodszy (zm. ok. 1584), choć ich prace nie zostały uwieńczone żadną większą edycją⁴⁵. Przypisuje się im tylko autorstwo tłumaczenia kilku pojedynczych psalmów, które ukazywały się w latach 1546-1558.⁴⁶ Myśl o podjęciu przekładu całości Biblii pojawiała się w oficjalnych dokumentach synodów reformowanych od 1556 roku

⁴² Zob. R. Pietkiewicz, *Historia Polski historią Biblii pisana*, RBL 64 (2011) nr 4, s. 159-164.

⁴³ Zob. przyp. 40. Całość Nowego Testamentu królewieckiego ukazała się w serii „Biblia Slavica”: *Des Neuen Testaments, aus dem Griechischen in die Polnische Sprache übersetzt und mit einer kurzen Auslegung erklärt von Stanislaw Murzynowski in Königsberg in Preußen im Monat October 1551, Erster Teil: Die vier heiligen Evangelien des Matthäus, Marcus, Lucas und Johannes*, red. H. Rothe, Paderborn – München – Wien – Zürich 2007; *Zweiter und letzter Teil: Geschichte und Brief der Apostel*, 2008.

⁴⁴ Szerzej: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 350-382.

⁴⁵ Szerzej: zob. tenże, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”...*, s. 126-128.

⁴⁶ Zob. tenże, *Edycje pojedynczych psalmów...*, s. 512.

(synod w Pińczowie). Około tego właśnie roku Grzegorz Orszak (zm. 1567) rozpoczął prace nad tłumaczeniem Księgi Psalmów⁴⁷. Na temat przekładu obradowano także podczas synodów we Włodzisławiu (1557 r. i 1558 r.), a na synodzie w Pińczowie (1559 r.) podano listę osób odpowiedzialnych za to dzieło⁴⁸. Regularne prace ruszyły zapewne ok. 1557 roku, gdyż we wstępie do Biblii podano, że trwały one ok. sześciu lat, wstęp zaś był pisany w 1563 roku⁴⁹. W historii badań nad *Biblią brzeską* można znaleźć dość długą listę tłumaczy⁵⁰. Jednak ostatnio prowadzone badania ograniczyły ją do pięciu osób bezpośrednio zaangażowanych w przekład: Grzegorz Orszak, Pierre Statorius (zm. 1591), Jean Thénau (zm. 1582), Jakub Lubelczyk (zm. 1563) i Jerzy Schomann (zm. 1591). Wkład Jana Łaskiego (zm. 1560), Jana Utenhove'a (zm. 1566), Szymona Zacjusza (zm. ok. 1591), Andrzeja Trzecieckiego młodszego, Francesca Stancara (zm. 1574) mógł mieć charakter wspierający i okazjonalny.⁵¹ Obecność dwóch Francuzów (Statoriusa i Thénau) w tym gronie może nieco dziwić, gdyż przybyli do Pińczowa z polecenia Jana Kalwina i nie znali dobrze języka polskiego. Ich rola polegała jednak na konfrontowaniu gotowego przekładu z tekstem oryginalnym oraz na podawaniu znaczeń słów. Służyli więc swoją wiedzą filologiczną i teologiczną.⁵²

Pracom nad przekładem towarzyszyły polemiki i konflikty wyznaniowe. Pierwszy spór – podsycany przez Francesca Stancara, promotora Grzegorza Orszaka – dotyczył idei pośrednictwa Jezusa. Obawy o ortodoksję przekładu doprowadziły do odebrania Orszakowi pieczy nad nim. Spory wyznaniowe przybrały na sile po śmierci Jana Łaskiego, kiedy to rozpoczęły się dyskusje nad dogmatami chrystologicznymi i trynitarnymi. W ten sposób w kontekście prowadzonych prac rodził się tzw. Zbór Mniejszy, dryfujący od tryteizmu poprzez dyteizm do unitarianizmu, a nawet nonadorantyzmu. Wydaje się jednak, że owe idee teologiczne nie zdołały

⁴⁷ Zob. I. Kwilecka, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. I, Łódź 1992, s. 281.

⁴⁸ Zob. S. Kot, *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce. Z historii wpływów francuskich na kulturę polską*, „Reformacja w Polsce” 1 (1921), s. 19; J. Birn, *Francuz wśród kalwinów małopolskich: Jan Thénau*, „Reformacja w Polsce” 4 (1926), s. 42; S. Bodniak, *Grzegorz Orszak. Pierwszy postyllograf polski*, „Reformacja w Polsce” 7-8 (1935-1936), s. 9.

⁴⁹ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 388.

⁵⁰ Liczba potencjalnych tłumaczy zebrana z różnych źródeł to 18 osób: Jan Łaski, Szymon Zacjusz, Grzegorz Orszak, Francesco Stancaro, Pierre Statorius, Andrzej Trzeciecki młodszy, Jakub Lubelczyk, Jan Utenhove, Franciszek Lismanin (zm. 1566), Bernardino Ochino (zm. ok. 1564/1565), Giorgio Biandrata (zm. 1588), Gianpaolo Alciati (zm. 1573), Marcin Krowicki (zm. 1573), Jean Thénau, Aleksander Vitrelin (zm. ok. 1586), Piotr Brelus, Grzegorz Paweł z Brzezina (zm. 1591), Jerzy Schomann. Listę tę zestawili R. Pietkiewicz (*W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”...*, s. 125). Zob. też S. Ringeltaube, *Gründliche Nachricht von polnischen Bibeln*, Danzig 1744, s. 92-94; D.A. Frick, *The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers*, *Biblia Slavica*, seria II: *Polnische Bibeln*, t. II: *Brester Bible*, cz. 2: *Kommentar*, Paderborn 2001, s. 1661.

⁵¹ R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”...*, s. 125-137; R.M. Leszczyński jr, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?*, w: *Historia – język – teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, tenże, Łódź 2013, s. 67-77.

⁵² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 389.

przeniknąć do *Biblii brzeskiej*⁵³, jakkolwiek w zwolennikach antytrynitaryzmu zapewne rodziły się pomysły innego przekładu, który propagowałby myśl teologiczną radykalnej reformacji.⁵⁴

Pod koniec 1562 roku Andrzej Trzeciecki młodszy złożył w drukarni w Brześciu gotowy rękopis. Koszty prac wydawniczych pokrył Mikołaj Radziwiłł Czarny (zm. 1565). Foliał Biblii wydrukował Stanisław Murmelius lub Cyprian Bazylik (zm. 1591). Biblia ukazała się 4 września 1563 roku.⁵⁵

Według deklaracji autora przedmowy do Biblii tłumaczono ją z języków oryginalnych: hebrajskiego, aramejskiego i greki, jednak tak dawne (Szymon Budny (zm. 1593)), jak i najnowsze badania podały w wątpliwość to twierdzenie. Wydaje się, że dużą rolę w powstaniu przekładu odegrało wydanie Biblii po łacinie, tzw. *Biblia Stephanusa* (t. I-II, Genewa 1556-1557), która obok tekstu *Wulgaty* zawierała dosłowne tłumaczenie ksiąg aramejskich i hebrajskich Starego Testamentu dokonane przez Santesa Pagniniego (zm. 1436/1541) oraz przekład greckiego Nowego Testamentu autorstwa Theodore'a Bezy (zm. 1605).⁵⁶

Tekst *Biblii brzeskiej* przedrukowywano w XVI wieku kilka razy. Nowy Testament ukazał się cztery razy: w 1568 roku u Daniela z Łęczycy (zm. 1600?) w Łosku, w 1580 roku u Jana Karcana (zm. 1611?) w Łosku lub w Wilnie, w 1585 roku u Melchiora Neringa (zm. 1587) w Toruniu, w 1593 roku u Jakuba Markowicza w Wilnie. W 1566 roku w Brześciu Litewskim Tomasz Falconius wydał harmonię ewangeliczną i Dzieje Apostolskie z własnym komentarzem. W 1564 roku również w Brześciu przedrukowano Psalterz. Tekst Nowego Testamentu zamieścił także Elias Hutter (zm. ok. 1605) w swojej poliglocie wydanej w Norymberdze (tzw. *Poliglota Huttera*).⁵⁷

Biblia brzeska, choć w czasach renesansu miała tylko jedno wydanie pełnego tekstu obu Testamentów⁵⁸, stała się pozytywną i negatywną inspiracją dla kolejnych przekładów Pisma Świętego na język polski. W opozycji do przekładu brzeskiego powstały tłumaczenia antytrynitarianina Szymona Budnego. Najpierw w 1570 roku ukazał się Nowy Testament z dodatkiem apokryfów (z protestanckiego punktu widzenia, dla katolików są to księgi deuterokanoniczne), a w 1572 roku w Nieświeżu (stąd nazwa *Biblia nieświeska*) wydrukowano całą Biblię. Jednak

⁵³ Zob. R.M. Leszczyński jr, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?*

⁵⁴ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 389-390.

⁵⁵ Tamże, s. 390. Data wydania znajduje się w kolofonie Biblii.

⁵⁶ Tenże, *Hebraica Veritas w Biblii brzeskiej*, „*Studia Judaica*” 18 (2015) nr 1, s. 197-222.

⁵⁷ Tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 384-387.

⁵⁸ Dopiero w XXI wieku w serii „*Biblia Slavica*” ukazał się fotograficzny reprint całej *Biblii brzeskiej* (*Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu*, Brest 1563, *Biblia Slavica* II/2: cz. 1: *Stary Zakon*; cz. 2: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, wyd. H. Rothe, F. Scholz, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh, 2001). W 2003 r. Wydawnictwo Kalwin Publishing opublikowało współczesną edycję Biblii (*Biblia brzeska 1563*, red. P. Krolkowski, Clifton – Collegium Columbinum; Kraków – Kalwin Publishing 2003).

druki te ukazały się z poprawkami, których Budny nie zaakceptował, dlatego w 1574 roku wydał w Łosku oddzielną edycję Nowego Testamentu, która z wymienioną kartą tytułową i kilkoma składkami ujrzała światło dzienne jeszcze raz ok. 1589 roku. Unitarianie, w tym Budny, stawiali *Biblii brzeskiej* kilka zarzutów. Twierdzili, że nie była tłumaczona z języka hebrajskiego, lecz łacińskiego i przekładu francuskiego. Wytykali tłumaczom, że dbali nie tyle o wierne oddanie oryginału, ile o piękno polszczyzny. Ponadto uważali, że *Biblia Radziwiłłowska* jest za droga i ma nieporęczny format utrudniający wożenie jej ze sobą na nieustannie organizowane w różnych miejscach synody. Sam Budny zgłaszał także wiele uwag dotyczących krytyki tekstu biblijnego. Skomplikowana historia edycji biblijnych Budnego jest świadectwem sporów wyznaniowych między ewangelikami reformowanymi a braćmi polskimi oraz wewnętrznych sporów samych braci polskich.⁵⁹ W opozycji do *Biblii pińczowskiej* własny przekład Nowego Testamentu z komentarzem opracował i wydał inny unitarianin, Marcin Czecho-
wic (zm. 1613). Jego praca ukazała się dwukrotnie w Krakowie u Aleksego Rodeckiego (zm. 1605) w 1577 i w 1594 roku.⁶⁰

Biblia brzeska oraz prace Budnego zmobilizowały także rzymskich katolików do opracowania nowego przekładu, który jasnością języka i wyposażeniem we wstępy, noty i komentarze przewyższałby produkcję ewangelicką i unitariańską. Taki pomysł zrodził się w latach osiemdziesiątych XVI wieku wśród polskich jezuitów, którzy prowadzili systematyczną pracę kontr-reformacyjną wśród mieszkańców Rzeczypospolitej. Do pracy tej wyznaczono ks. Jakuba Wujka (zm. 1597), który przy pomocy współbraci (szczególnie Justusa Rabba (zm. 1612)) dokonał nowego przekładu najpierw Nowego Testamentu (wyd. w Krakowie w 1593 i 1594 r.), Psalterza (1594) oraz całej Biblii (Wujek ukończył prace krótko przed śmiercią w 1597 r.). Po śmierci Wujka jego przekład został przepracowany przez jezuicką komisję pod kierunkiem Stanisława Grodzickiego (zm. 1613), co nadało tekstowi postać ostateczną. Cała Biblia jezuicka ukazała się w Krakowie w 1599 roku. Jest ona tradycyjnie nazywana *Biblią Jakuba Wujka*, choć nie tylko on pracował nad jej tekstem.⁶¹ Dawni i współcześni czytelnicy *Biblii Jakuba*

⁵⁹ Zob. R. Pietkiewicz, *Nowe „pilne weźrzenie” w biblijne przekłady Szymona Budnego*, w: *Abychmy w ten przekład pilnie weźrzeli. Wobec tłumaczenia tekstów dawnych*, red. A. Bielak, Warszawa 2014, s. 129-146; tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 412-440.

⁶⁰ Tamże, s. 440-452.

⁶¹ Najnowsze prace na temat powstania *Biblii Wujka*: T. Rubik, *Biblia Jakuba Wujka i Justusa Rabba. „Po-stylla katolicka mniejsza” z 1590 roku jako świadek tekstowy przekładu Nowego Testamentu sprzed pierwszej cenzury (1591-1592)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 66 (1022), s. 77-113; tenże, *Biblia Wujka, Rabba i Grodzickiego. Historia jezuickiego przekładu (ok. 1579-1599) w kontekście kulturowym epoki*, niepublikowana praca doktorska napisana pod kierunkiem A. Nowickiej-Jeżowej i I. Winiarskiej-Górskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”, Warszawa 2023.

Wujka zauważyli, że tłumacz w wielu miejscach inspirował się przekładem pińczowskim⁶², choć również otwarcie go krytykował⁶³.

Krytyka wymierzona w różne aspekty przekładu i edycji *Biblii brzeskiej* pojawiła się nie tylko w obozie braci polskich i rzymskich katolików. Najpierw o nowym wydaniu tłumaczenia pińczowskiego, a później o zupełnie nowym przekładzie zaczęli myśleć i dyskutować również protestanci. Dodatkowym bodźcem, który mobilizował ich do nowej edycji czy później do nowego przekładu, okazały się zmiany sytuacji religijnej w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku. Wobec postępów kontrreformacji obóz reformacyjny przeszedł do defensywy. Rozpoczęła się także współpraca luteranów, ewangelików reformowanych i braci czeskich, która konsolidowała się wokół ujednolicenia kultu i przygotowania wspólnych ksiąg, w tym również nowej edycji Biblii.⁶⁴

Pierwszym rezultatem tych starań był przekład całego Pisma Świętego dokonany ok. 1600 roku przez pastora z Secemina i seniora dystryktu checińskiego, Marcina Janickiego (zm. po 1619). Protestanci już tego samego roku postanowili wydać to dzieło, lecz najpierw zdecydowali, że trzeba je zbadać pod względem wierności przekładu i jego relacji do *Biblii brzeskiej*. Wiążące decyzje w tej sprawie podjęła konwencja generalna seniorów obradująca w Bełżycach w 1603 roku. Uchwalono, że wydanie Biblii powinno być sprawą wspólną wszystkich wyznań ewangelickich. Do recenzji tłumaczenia wyznaczono komisję złożoną z przedstawicieli trzech obozów reformacyjnych (luteranie, ewangelicy reformowani i bracia czescy) z Korony i Litwy. Ostatecznie do komisji weszli tylko przedstawiciele ewangelików reformowanych i braci czeskich. Nad sprawdzaniem Nowego Testamentu pracowali: ewangelik reformowany Daniel Miłkołajewski (zm. 1633) i brat czeski Jan Turnowski (zm. 1629). Z przekładu Janickiego ukazał się tylko Nowy Testament wydrukowany w 1606 roku w gdańskim zakładzie Wilhelma Guilemonthanusa (zm. 1606) prowadzonym przez wdowę po Wilhelmie, Marię z domu Baerckholten. Przekład ten jest znany jako *Nowy Testament gdański*. Według badaczy jego tekst w wielu miejscach odstępuje od pięknej płynnej polszczyzny na rzecz wierności wersji greckiej⁶⁵.

⁶² Wśród dawnych czytelników *Wujka* na ten problem zwracał uwagę S. Grodzicki oraz S. Warszewicki, późniejszy przewodniczący komisji cenzorów przygotowujących tłumaczenie do druku (zob. tenże, *Biblia Wujka, Rabba i Grodzickiego...*, s. 333, 339, 404, 473, 486). Wśród współczesnych badaczy jest to np. T. Rubik, (tamże, s. 423, 486, 500) czy F. Gryglewicz (*Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka*, RBL 7 (1954) nr 1-6, s. 30, 37).

⁶³ Np. w komentarzu do tekstów dotyczących prymatu Piotra; zob. P. Nicko-Stępień, *Biblia Polonorum. Suplementy*, t. I: *Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych*, Poznań 2023, s. 273, 287, 289, 295, 298.

⁶⁴ Zob. S. Tworek, *Starania o ujednolicenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16 (1971), s. 117-139; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 489.

⁶⁵ Zob. np. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 61; T. Wojak, *Studium o Biblii gdańskiej*, Z Problemów Reformacji 5, Warszawa 1985, s. 20-21.

Prace nad rewizją Starego Testamentu w tłumaczeniu Janickiego przeciągały się. Konwokacja generalna w Bełżycach w 1613 roku poleciła więc Mikołajewskiemu poprawienie *Biblii brzeskiej* na podstawie tekstów oryginalnych i przygotowanie nowej edycji. Tłumacz zakończył swoją pracę w 1623 roku, lecz Biblię wydrukowano dopiero pod koniec 1632 roku u Andrzeja Hünefeldta (zm. 1666) w Gdańsku, stąd jej nazwa: *Biblia gdańska*. Po wytłoczeniu okazało się, że jej tekst w znacznym stopniu różni się od *Biblii brzeskiej*, a właściwie jest nowym przekładem, co nie zostało życzliwie przyjęte⁶⁶. *Biblia gdańska* z trudem torowała sobie drogę zarówno wśród protestantów małopolskich, jak i litewskich. Niezadowolenie wzmogła jeszcze niefortunna pomyłka drukarska w Ewangelii według Ś. Mateusza 4,1, gdzie jest mowa o tym, że Jezus „był kuszony do Diabła” zamiast „od Diabła”. Na ukazanie się nowego tłumaczenia protestanckiego ostro zareagował Kościół Rzymskokatolicki, ogłaszając w 1633 roku list biskupa Jana Wężyka (zm. 1638) potępiający przekład, zakazujący czytania go i rozpowszechniania oraz nakazujący konfiskatę egzemplarzy. Interwencję Wężyka pochwalił sam papież Urban VIII (zm. 1644).

Dopiero z czasem *Biblia gdańska* zyskała sobie sympatię i uznanie protestantów (zob. niżej, s. 36). Przekład ten wiernie oddaje tekst oryginału⁶⁷. W 1633 roku Hünefeldt przedrukował Psalterz i Nowy Testament w formatach kieszonkowych⁶⁸. Wkrótce *Biblię gdańską* przyjęli wszyscy polscy ewangelicy, stała się też ona podstawą ich życia religijno-kościelnego, swego rodzaju ich *textus receptus*.⁶⁹

W pierwszej połowie XVII wieku swój przekład Nowego Testamentu wydali polscy socynianie. Przekładu dokonał zespół pod przewodnictwem Walentego Szmalca (zm. 1622). Jest to tzw. *Nowy Testament rakowski* wydany dwa razy przez Sebastiana Sternackiego (zm. 1635) w Rakowie w 1606 i 1620 roku. Od głównego tłumacza jest on też nazywany *Nowym Testamentem Szmalca*. Wersja ta nie należy jednak do nurtu protestanckiej tradycji przekładowej i edytorskiej ze względów wyznaniowych (socynianie nie są protestantami). Wpisuje się on raczej w przemiany ideologiczne zachodzące w zborze braci polskich, którzy podążając za myśłą Fausta Socyna (zm. 1604), ewoluowali ku racjonalizmowi.⁷⁰

⁶⁶ Zob. I. Kępka, *Biblia gdańska – rewizja Biblii brzeskiej czy nowy przekład?*, „Rocznik Gdański” 64 (2004) z. 1-2, s. 113-123.

⁶⁷ Zob. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”*..., s. 262; M. Sipayłło, *W sprawie genezy Biblii gdańskiej*, „Reformacja w Polsce” 6 (1934), s. 151; J. Szeruda, *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, Z Problemów Reformacji 5, Warszawa 1985, s. 15-16.

⁶⁸ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., t. I, s. 319-322, 502.

⁶⁹ Zob. S. Tworek, *Starania o ujednolicenie obrządku kalwińskiego*..., s. 119-125, 128; J. Szeruda, *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, s. 12-14; M. Sipayłło, *W sprawie genezy Biblii gdańskiej*, s. 144-149; T. Wojak, *Studium o Biblii gdańskiej*, s. 17-25, 51-52; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., t. I, s. 490-491, 498-500.

⁷⁰ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., t. I, s. 480-484.

Podsumowując, protestanci (luteranie, ewangelicy reformowani i bracia czescy) w okresie renesansu wyprodukowali 28,6 proc. wszystkich druków biblijnych po polsku liczonych w arkuszach drukarskich. Katolicy wydali 44,4 proc., antytrynitarianie – 13,2 proc. Pozostałe 13,8 proc. to liczne wydania popularnego Psalterza w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego, który nie ma zabarwienia wyznaniowego. Protestanci wydali w tym okresie dwa przekłady całej Biblii (*Biblia brzeska* i *Biblia gdańska*), dziesięć edycji Nowego Testamentu (*Nowy Testament królewiecki* w trzech częściach oraz edycja zupełna jako czwarta, cztery przedruki z *Biblii brzeskiej*, *Nowy Testament gdański*, jeden przedruk z *Biblii gdańskiej*), czternaście wydań psalterza, dwa komentarze, dwadzieścia trzy edycje druków drobnych: razem trzydzieści jeden pierwodruków w pięćdziesięciu jeden edycjach. Dla katolików liczby wyglądają następująco: dwadzieścia trzy pierwodruki i pięćdziesiąt jeden wydań, a dla antytrynitarian – odpowiednio osiem i dwanaście.⁷¹

Znaczenie protestantyzmu dla polskiego edytorstwa biblijnego w okresie renesansu nie ogranicza się tylko do samych liczb. Położyli oni bowiem ogromne zasługi dla jakościowego rozwoju przekładów i edycji. Rajmund Pietkiewicz podsumowuje te osiągnięcia następująco:

protestantyzm odegrał ogromną rolę w powstaniu i rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego w Rzeczypospolitej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Protestanci nadawali ton pojawiającej się rywalizacji wyznaniowej na tym polu: pierwsi wydrukowali cały Nowy Testament, sięgnęli po wersje oryginalne jako podstawę przekładu, opublikowali pierwsze teksty biblijne z obfitym komentarzem filologicznym, egzegetycznym i doktrynalno-polemicznym. Ewangelicy jako pierwsi podzielili Biblię po polsku na wersety i wprowadzili do Biblii ilustracje o naukowych aspiracjach, umożliwiające studium świętych tekstów. Oni także inspirowali proces miniaturyzacji formatów polskojęzycznych druków biblijnych. Na podkreślenie zasługuje również poziom artystyczny druków protestanckich. Takie prace, jak *Biblia brzeska* czy *Psalterz Lubelczyka*, należą do najpiękniejszych druków szesnastowiecznej Rzeczypospolitej. Za sprawą protestantów polskie drukarstwo biblijne wyszło poza granice Krakowa i rozpowszechniło się na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, Prus Królewskich i Książęcych. W tym kontekście należy również wspomnieć o zasługach ewangelików dla rozwoju języka polskiego (np. prace Murzynowskiego nad polską ortografią). W XVI wieku, wraz z *Biblią brzeską* i *Biblią gdańską* powstała protestancka tradycja przekładowa, która została w znaczący sposób odnowiona dopiero w 1975 roku wraz z ukazaniem się tzw. *Biblii warszawskiej*. Pionierskie prace protestanckie na polu polskiego edytorstwa biblijnego inspirowały antytrynitarian i katolików, którzy pozostawali o krok za nowinkami edytorskimi ewangelików.⁷²

Jak widać z tego podsumowania, *Biblia warszawska* wpisuje się w protestancki nurt przekładania i wydawania Biblii w języku polskim, który narodził się w połowie XVI wieku i swoją kulminację przeżył wraz z wydaniem *Biblii brzeskiej* (1563) i *Biblii gdańskiej* (1632).

⁷¹ Tenże, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 557-558.

⁷² Tenże, *Znaczenie protestantyzmu dla powstania i rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego*, w: *Dziedzictwo kulturowe reformacji w perspektywie polskiej i europejskiej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, red. K. Piłarczyk, W. Gajewski, Kraków 2017, s. 187-188.

C. PRZEDRUKI *BIBLIJ GDAŃSKIEJ* DO 1975 ROKU

Biblistyka polska, tak dobrze rozwijająca się w okresie renesansu, w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku weszła w okres stagnacji. Dało się to odczuć zarówno po stronie katolickiej, jak i protestanckiej, pociągnęło również za sobą zastój w polskim edytorstwie biblijnym. Wraz z postępującym tryumfem kontrreformacji rzymscy katolicy stracili wyznaniowego przeciwnika, co sprawiło, że postradali tym samym motywację do dalszej rywalizacji o czytelników Biblii. Potrzeby katolików w pełni zaspokajał przekład Wujka. Zresztą czytelnictwo Biblii musiało również przeżywać pewien kryzys, skoro do 1800 roku katolicy tylko dwa razy przedrukowali całą *Biblię Wujka* (Wrocław 1740, 1771). Nie powstawały także nowe przekłady całego Pisma Świętego, a nawet Nowego Testamentu. Po *Biblii Wujka* aż do 1965 roku, kiedy to wyszła *Biblia Tysiąclecia*, nie ukazał się żaden nowy katolicki przekład całej Biblii na język polski. Protestantyzm polski, obezwładniony i zepchnięty przez siły rzymskokatolickie na peryferie życia kulturalnego, ponadto pozbawiony wykształconych filologicznie specjalistów, nie był zdolny do podjęcia prac nad nowymi tłumaczeniami. Nie był w stanie zorganizować nawet przedruku *Biblii gdańskiej* w Rzeczypospolitej. Z tego powodu zadanie zaopatrywania w teksty biblijne ewangelików w Polsce przejęły ośrodki zagraniczne. Polskie badania nad Biblią prowadzone przez braci polskich również się załamały. Ośrodek braci w Rakowie wraz ze szkołą i drukarnią zburzono w 1638 roku, a ich samych wygnano z Rzeczypospolitej w 1658 roku⁷³.

Drugie wydanie całej *Biblii gdańskiej* ukazało się w 1660 roku w Amsterdamie u Christoffela Cunrada (zm. 1684). Jak głosi karta tytułowa tego dzieła, było ono „podług Gdańskiego Exemplarza przedrukowane”⁷⁴. W tej edycji skopiowano listy dedykacyjne adresowane do króla Władysława IV Wazy (zm. 1648) oraz do Krzysztofa Radziwiłła (zm. 1640). Brak jednak informacji o genezie i celu przedruku.

Kolejną próbę przedruku *Biblii gdańskiej* podjęto na Dolnym Śląsku: w Brzegu Śląskim i we Wrocławiu, gdzie ostatecznie w 1708 roku w zakładzie Godfryda Gryndera ukazał się tylko Nowy Testament w nietypowym formacie podłużnej dwunastki. Główna karta tytułowa zawiera jeszcze drugi adres wydawniczy: „W Wrocławiu u Chrystyana Bauchy”⁷⁵. Książka wyszła staraniem ks. Efraima Breskotta (zm. 1749), pasterza i seniora w Hochkirch, potem zaś

⁷³ Zob. K. Górski, *Bracia polscy*, EK II, k. 1005.

⁷⁴ *BIBLIA SWIĘTA: To jest, KSIEGI PISMA SWIETEGO STAREGO Y NOWEGO PRZYMIERZA z Żydowskiego y Greckiego Języka na Polski pilnie y wiernie przetłumaczone, a teraz podług Gdańskiego Exemplarza przedrukowane*, Amsterdam, K. Cunrad, 1660.

⁷⁵ *NOWY TESTAMENT Pana naszego Jezusa Chrystusa / Podług Edycji Gdańskiej Roku 1632. Z Przydatkiem Modlitew nabożnych / i Pieśni Duchownych / aż też / Pierwszych początkow Nauki Chrześcijańskiego Nabożeństwa Katechizmowych*, Brzeg Śląski, G. Grynder – Wrocław, Ch. Bauch, 1708.

w Trzebnicy. Motywy wydania tej edycji wykląda sam ks. Breskott w drugiej części *Przedmowy* zatytułowanej *Potrzebna wiadomość o tym Druku*: zbory ewangelickie cierpiały na brak tekstów biblijnych, edycja gdańska i amsterdamska stanowiły już rzadkość, dużo kosztowały i miały zbyt drobny druk. Tekst zaczerpnięto z pierwodruku z 1632 roku, który po początkowych problemach z przyjęciem w końcu zdobył sobie spory autorytet: „Iż tedy Edycja Gdańska Roku 1632. u wszystkich tak dalece przodkuje, że też zacni Teologowie, którzy się na rzeczy znają, tu nie znaleźli nic takowego, coby znacznej odmiany albo poprawy potrzebowało”. Świadomie zmieniono tylko jeden werset w Liście pierwszym powszechnym Świętego Piotra Apostoła (3,21)⁷⁶. Spójnik καί oddano przez „i” zamiast przez „y”. Sumaria przetłumaczono z niemieckiej *Biblii lüneburskiej*. Wszystkie rozdziały rozpoczynają się od dużych ozdobnych inicjałów, które wykonał Antoni Biber z Wrocławia.⁷⁷ Według Jana Karola Sembrzyckiego (zm. 1919) i Karola Estreichera (zm. 1908) omówiony tu Nowy Testament przedrukowywano w Brzegu jeszcze kilka razy: w 1725 roku u Godfreda (Goffreda) Trampa z inicjatywy Samuela Ludwika Zasadiusa (Sassadiusa) (zm. 1756); w 1751 i 1753 roku u Wdowy po Goffredzie Trampie z przedmową Zasadiusa i wstępem Lutra (zm. 1546) do Listu do Rzymian.⁷⁸

Na trzecie wydanie całej Biblii trzeba było czekać sześćdziesiąt siedem lat. Wyszło ono w 1726 roku w Hali Magdeburskiej w oficynie Stefana Orbana⁷⁹ za sprawą anonimowego sponsora określanego jako „niejaka Szlachetna Osoba w Niemczech [...] Jaśnie Wielmożny Grof” (K. Estreicher twierdzi, że ów mecenas nazywał się Henkel⁸⁰). Zaletą tej edycji była niska cena – charakterystyczna cecha przedruków halskich. Wydanie to można było nabyć również „w prenumeracji”, czyli w formie przedpłaty. Ta edycja również została przedrukowana z wydania z 1632 roku, którego „wszystkie Zbory Ewangelickie do tych czas używały”, na czym najbardziej zależało organizatorom prac wydawniczych. Jest to kolejne świadectwo powszechnej akceptacji *Biblii gdańskiej*, która stała się standardowym i ogólnie przyjętym tekstem Biblii wśród polskich ewangelików, zajmując miejsce *Biblii brzeskiej*. W edycji uwspółcześniono polską ortografię, która od 1632 roku „odmieniła się niecokolwiek” (tak jak w NT z 1708 r. καί

⁷⁶ W Biblii z 1632 r. werset ten brzmi następująco: „Czego teraz Chrystus wzorem będąc, zachowywa nas (nie składanie cielesnego plugastwa, ale dopytanie się sumienia dobrego u Boga) przez zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa”. W NT z 1708 r. „Czego teraz Chrystus wyrażeniem będąc, zbawia nas (nie złożenie cielesnego plugastwa, ale obietnica spólna dobrego sumienia z Bogiem) przez zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa”.

⁷⁷ *NOWY TESTAMENT Pana naszego Jezusa Chrystusa...*, 1708, k.)(7v-9v. Zob. też M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 150-154.

⁷⁸ J.K. Sembrzycki, *Krótki Przegląd Literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, Wiedeń – Cieszyn [1888], s. 56; E XIII, s. 34-35.

⁷⁹ *BIBLIA SACRA, To jest: Wszystkie Księgi Starego i Nowego Przymierza; z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone / a teraz podług Edycji Gdańskiej Roku 1632. przedrukowane*, Hala Magdeburska, S. Orban, 1726.

⁸⁰ E XIII, s. 20.

oddano przez „i” zamiast przez „y”), jednak zdaniem Estreichera z tego powodu Biblia ta nie cieszyła się powodzeniem. Nad wydaniem, a zwłaszcza nad jego korektą czuwali dwaj teologowie z Torunia: Jakub Szmyt i Jan Prync (Printz). *Informację historyczną* o tej edycji podpisał Jan Henryk Gryschow. Na pierwszych kartach druku zamieszczono wprowadzenie do pożytecznej lektury Biblii pt. *Krotka Nauka O Pismie świętym / Jako je człowiek ku dobremu dusze swej czytać ma*.⁸¹ Chociaż niektórzy uważali, że z powodu zmian w ortografii wydanie to na początku traktowano nieufnie⁸², z czasem stało się ono wzorem dla kolejnych przedruków (zob. niżej, s. 36).

Następnym ośrodkiem, w którym przedrukowano Nowy Testament z *Biblii gdańskiej*, był Lipsk, gdzie „w drukarni Breytkopfowej” w 1727 roku ukazały się dwie edycje, w 1728 zaś jedna. Tekst opracował Efraim Oloff (zm. 1735), toruński kaznodzieja, który porównał wersję gdańską z *Nowym Testamentem królewieckim*, nanosząc *observationes criticae* i *lectiones variantes* (luteranie nie przyjmowali reformowanej *Biblii gdańskiej* bez zastrzeżeń).⁸³

We wprowadzeniach do opisanych wyżej przedruków *Biblii gdańskiej* już dwukrotnie pojawiły się sygnały o konieczności pewnych zmian w przekładzie oraz jego modernizacji. W brzeskim wydaniu Nowego Testamentu ks. Efraim Breskott wskazał na jeden werset (I Piotr 3,21), który zmieniono na podstawie słownika Grzegorza Knapskiego (Cnapiusa) (zm. 1639)⁸⁴. Ponadto Breskott widział potrzebę modernizacji ortografii, zresztą podobnie opiniował Gryschow w 1726 roku (zob. wyżej, s. 33). Wydaje się, że duże znaczenie miała uwaga Gryschowa zawarta w *Informacji historycznej* do wydania z 1726 roku:

Przypomnielić w prawdzie niektórzy, że trzeba te przekładanie na niektórych miejscach poprawić. Lecz, że nie wszyscy Nauczyciele Kościoła Ewangelickiego zgodnie na to przypadają, zdało się być rzeczą niesłuszną, z własnej powagi tego się dopuszczać: ale taką poprawę jednostajnemu zezwoleniu Kościoła Ewangelickiego tejże nacji zlecić. Jednak, iż się takowej poprawy trudno doczekać, możeć tym czasem każdy, który zbawienia swego serdecznie żąda, i w tym przekładaniu dostatecznie o nim być wyuczony i ubezpieczony. Doktorowie zaś, i Nauczyciele zatrzymają zupełną wolność, jako przy wszystkich Wersjach, tak i przy tej, pilnie za daną przyleżytością słuchaczom, i wyraźnie pokazywać, który to jest własny zmysł Ducha Ś. i który prawdziwy, choć się z przekładania jaśnie nie wydaje.⁸⁵

Jak widać, w pierwszej połowie XVIII wieku polskojęzyczne środowiska ewangelickie widziały potrzebę rewizji i modernizacji *Biblii gdańskiej*, ale ponieważ stała się ona oficjalnym

⁸¹ Powyższe cytaty, zob. *BIBLIA SACRA...*, 1726, k.): (2r-3r. Zob. też M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 154-158.

⁸² J.K. Sembrzycki, *Krótki Przegląd Literatury ewangelicko- polskiej...*, s. 53-54; E XIII, s. 20.

⁸³ J.K. Sembrzycki, *Krótki Przegląd Literatury ewangelicko- polskiej...*, s. 51-52; E XIII, s. 35.

⁸⁴ G. Knapski, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus...*, t. I-III, Kraków 1621-1632; wyd. 2: 1643-1644. Zob. E XIX, s. 334-338; K. Gara, *The Greek Hymns of Grzegorz Cnapius*, „Terminus” 16 (2014) z. 4, s. 412-414.

⁸⁵ *BIBLIA SACRA...*, 1726, k.): (2v.

tekstem polskich protestantów, w tym również luteranów, wydawcy i drukarze nie czuli się upoważnieni do wprowadzania znaczących zmian w tekście na własną rękę. Poprzestawali tylko na skromnej modernizacji zapisu spójnika „y” oraz „i”, a także na korekcie jednego wersetu, pozostawiając sprawę głębszych zmian kompetentnym organom kościelnym. Uwaga Gryschowa jest też świadectwem braku takich działań ze strony oficjalnych przedstawicieli ewangelicyzmu, co mogło wynikać z trudności organizacyjnych, być może związanych z osłabieniem polskiego obozu reformacyjnego albo też brakiem jednomyślności w sprawie kierunku i zakresu ewentualnej modernizacji. Jest też bardzo możliwe, że dochodzące z Kościoła oddolne głosy musiały dostatecznie urobić świadomość przełożonych, którzy jeszcze nie dojrzeli do tego trudnego i kosztownego przedsięwzięcia.

Pewnych zmian w tekście dokonano w lipskim przedruku Nowego Testamentu z 1728 roku⁸⁶, jednak pierwsza istotna modernizacja przekładu Mikołajewskiego nastąpiła w pruskim Królewcu. W 1738 roku ukazało się tam czwarte wydanie całej Biblii wydrukowane własnym nakładem i kosztem przez Jana Henryka Hartunga⁸⁷ (zm. 1756), które jest nazywane również rewizją królewiecką *Biblii gdańskiej*. Dedykację dla Fryderyka Wilhelma I (zm. 1740) oraz *Przedmowę* podpisał Frantz Albert Schultz (Franciscus Albertus Schultz; zm. 1763), który czuwał nad wydaniem tekstu. Ogólnie rzecz biorąc, jest to przedruk pierwszego wydania z 1632 roku z wyjątkiem Nowego Testamentu, który przedrukowano z edycji lipskiej z 1728 roku,

ponieważ wielu Kaznodziejów Słowa Bożego tego żądało, i tenże Nowy Testament w rękach niemało ludzi znajduje się, stąd gdyby się inna Edycja obrała była, pewneby zamieszanie było, osobliwie u młodzi w szkołach i u ludzi prostych.

Każdy z rozdziałów opatrzone streszczeniami i podzielono na logiczne części. Zmodernizowano zapis ortograficzny według „teraźniejszego zwyczaju”, co stawało się coraz częstszą praktyką przy druku książek teologicznych, czego też domagali się prenumeratorzy obecnej edycji. Ponadto Schultz zaświadcza, że celem drukarzy było wydanie Biblii „w jak najtańszej cenie”, którą dodatkowo obniżała promocja dla osób dokonujących przedpłaty na druk.⁸⁸ Edycja królewiecka ma dobrą opinię wśród badaczy polskich przekładów biblijnych, uchodzi za „bardzo staranną” i „pieczołowicie wykonaną”⁸⁹. W Królewcu przedrukowywano z tekstu z 1738 roku także sam Nowy Testament z jego lipskiej wersji, czasami z dodatkiem Psalmów

⁸⁶ Zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 158.

⁸⁷ *Byblia Święta, To jest: Wszystkie Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza; Z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone; Dopiero ale od różnych omyłkow Drukarskich jest oczyszczone. Każdy Rozdział Summaryami naznaczony i podzielony, obśienniejszymi i najpotrzebniejszymi Paralelami dołożony i poprawiony; A teraz podług Edycji Gdańskiej, Roku 1632. świeżo, na Zbudowanie w najświętszej i prawdziwej Wierze, Zborom Bożym Polskim, Po długim żądaniu jest wystawione*, Królewiec, J.H. Hartung, 1738.

⁸⁸ Za: tamże, k. *) (7v-8r. Zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 158-161.

⁸⁹ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 160, 161.

(u Filipa Chrystofa Kantera drukował Jan Stelter w 1730 r., u Jana Henryka Hartunga w 1737-1738, 1740, u Hartungów w 1767 i 1789) lub Nowy Testament i Psalmy z dodatkiem Mądrości Syracha (u Hartungów w 1750 r.)⁹⁰.

Wersja halska (1726) i królewiecka (1738) *Biblii gdańskiej* stały się wzorem dla kolejnych przedruków.

W 1768 roku w Brzegu Śląskim u Jana Ernesta Trampa ukazało się piąte wydanie całego Pisma Świętego, którego karta tytułowa głosi, że jest to przedruk „podług Edycji Halskiej Roku 1726”⁹¹. Zostało ono przygotowane do druku przez ks. Pawła Twardego (zm. 1807), plebana i kaznodzieję w kościele św. Krzysztofa we Wrocławiu. Po raz pierwszy na karcie tytułowej brak odwołania do pierwodruku z 1632 roku, gdyż w przekonaniu ks. Twardego wydanie „Halskie” „tak beznaganne jest, że takowa pobożna praca w wielkopomne słynąć będzie czasy”. Pastor Twardy zaopatrzył edycję w przedmowę, w której opisał jej genezę. Pierwsze wieści o przygotowaniach do przedruku pojawiły się w lokalnej prasie w 1764 roku, a jego powodem był „wielki Egzemplarzow niedostatek”. Inicjatywa znalazła wsparcie doktora teologii i doradcy duchownego królewskiego, ks. Johanna Friedricha Burga (zm. 1766) – „pierwszego Pastorza [...] w Śląsku”, który pomógł w pozyskaniu do tej pracy drukarza z Jawora. Ostatecznie drukarz z Jawora z powodu bliżej nieznanych trudności pracy tej nie mógł wykonać. W tej sytuacji w 1765 roku pastor Burg przekonał brzeskiego typografa, Jana Ernesta Trampa, aby podjął się druku. Moment wydania książki odwlekał się jednak z powodów technicznych (potrzeba sprowadzenia nowej, bardziej czytelnej czcionki) oraz logistycznych (ks. Twardy z Wrocławia, który podjął się korekty, mieszkał ok. 50 km od drukarza, co znacznie utrudniało szybką wymianę arkuszy korektorskich). Przedruk jest bardzo wierny, gdyż zachował nawet ten sam układ stron i ortografię wydania z 1726 roku. Co prawda, Twardego namawiano do dalej posuniętej modernizacji pisowni, ale duchowny nie ośmielił się na własną rękę jej unowocześniać. W tym samym formacie wydrukowano Stary i Nowy Testament, ale z oddzielnymi paginacjami i niezależnymi kartami tytułowymi, aby umożliwić w ten sposób zakup samego Nowego Testamentu po niskiej cenie. Podobnie potraktowano też apokryfy, drukując je w *Przydatku Do Starego Testamentu*. Po przedmowie Twardego umieszczono *Krótką Naukę O Piśmie świętym, Jako je człowiek ku dobremu dusze swej czytać ma* – również przedruk z 1726 roku.⁹²

⁹⁰ E XIII, s. 34-36.

⁹¹ *BIBLIA SACRA, To jest Wszystkie Księgi Starego i Nowego Przymierza; z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone a teraz podług Edycji Halskiej Roku 1726 przedrukowane*, Brzeg Śląski, J.E. Tramp, 1768.

⁹² Tamże, k.)(3r-4v.

W 1796 roku J.E. Tramp przedrukował z Biblii z 1768 roku Nowy Testament, Psalmy i Księgi Jezusa, syna Syrachowego, które stanowiły razem oprawiony komplet.⁹³

W 1779 roku w Królewcu u Gottlieba Lebrechta Hartunga (zm. 1797) ukazało się szóste wydanie całej Biblii⁹⁴, które było przedrukiem wydania z 1738 roku. Jak zaznaczono: „Po długim żądaniu po wtóry raz jest wystawione”. Nowa edycja nie dorównywała jednak poziomem drukarskim oryginałowi⁹⁵.

* * *

W XIX wieku dzięki nowym technikom drukarskim produkcja Biblii, w tym jej wersji polskojęzycznej, stała się masowa. Z jednej strony ze względu na liczbę wydań i wysokości nakładów Biblia stała się księgą łatwiej dostępną, a jej cena spadała. Z drugiej zaś pociągało to za sobą obniżenie jakości, czytelności i trwałości druków. Ogromną rolę w upowszechnianiu Biblii odegrały towarzystwa biblijne, które stawiały na tanią produkcję masową.⁹⁶ Towarzystwa biblijne, w tym BFBS, wspierały finansowo i organizacyjnie masowy druk Biblii w języku polskim od początku XIX wieku, jeszcze przed powstaniem w 1816 roku polskiego oddziału towarzystwa. Dotyczyło to zarówno przedruków *Biblii Wujka*, jak i *Biblii gdańskiej*⁹⁷.

⁹³ Nowy Testament PANA NASZEGO Jezusa Chrystusa, Z Greckiego języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczony, a teraz podług Halskiej edycji przedrukowany [s. [1]-331] / Passja Albo Historia o Męce, Śmierci, i Pogrzebie Pana naszego JEZUSA CHRYSTUSA Ze wszystkich czterech Ewangelistów porządkie zebrana / Historia O żalosnym zburzeniu Miasta Jeruzalem... [s. [1]-20] / Księgi Psalmów, Które po Żydowsku zowią „Sepher Tehillim”: to jest, Księga chwał / Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Które też nazywają Ekklesiastykus [s. [1]-143], Brzeg, J.E. Tramp, 1796.

⁹⁴ Byblia Święta, To jest: Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza; Z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone; Dopiero ale od różnych omyłek Drukarskich jest oczyszczone. Każdy Rozdział Summarjami naznaczony i podzielony, obszerniejszymi i najpotrzebniejszymi Parallelami dołożony i poprawiony; A teraz podług Edycji Gdańskiej, Roku 1632. świeżo, na Zbudowanie w najświętszej i prawdziwej Wierze, Zborom Bożym Polskim, Po długim żądaniu po wtóry raz jest wystawione, Królewiec, B.L. Hartung, 1779.

⁹⁵ Zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 160.

⁹⁶ Zob. M.H. Black, *The Printed Bible*, w: *The Cambridge History of the Bible*, t. III: *The West from the Reformation to the Present Day*, Cambridge 1963, s. 464-473; Ł. Zakonnik, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii – próba identyfikacji*, „The Biblical Annals” 11 (2022) nr 2, s. 327-328; tenże, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 116 (2021), s. 484.

⁹⁷ Zob. *Reports of the British and Foreign Bible Society with Extracts and Correspondence*, t. I: *For the Years 1805, to 1810, inclusive. Reprinted from the Original Reports*, London b.r., s. 209-210, 232; *The First Five Reports of the British and Foreign Bible Society, viz. for 1805, 1806, 1807, 1808, 1809; with Extracts and Correspondence, &c. Printed from the Original Reports*, London 1810, s. 65, 67, 76, 89; BiZTB/Protokół_1816_oryg_s1-2; Protokół_1816_PL_s1-2.

Na początku XIX wieku pojawiły się nowe ośrodki drukujące *Biblię gdańską*. W 1810 roku w drukarni C.S.E. Späthena w Berlinie tamtejszy oddział towarzystwa przy finansowym wsparciu BFBS przedrukował wersję królewiecką. Istnieją dwa warianty tej edycji. Pierwszy⁹⁸ zawiera *Przedmowę* Franza Alberta Szultza oraz *Przydatek do teraźniejszej Edycji*, w którym podpisany inicjałami J.J. (John Jaenicke)⁹⁹ organizator przedruku wyjaśnia, że jest to Biblia z 1738 roku wydana „z całym jej kształtem pozwierzchownym”¹⁰⁰. W tym samym roku Späthen wypuścił jeszcze jedną edycję, którą należy uznać za tytułowy wariant typograficzny poprzedniej¹⁰¹. Było to to samo tłoczenie tekstu biblijnego, lecz z wymienioną główną kartą tytułową, uproszczonym tytułem, bez *Przedmowy* Szultza i *Przydatku*. Sprawozdania publikowane przez BFBS podają, że cały nakład tego wydania (bez rozróżnienia na warianty) wynosił 8 tys. egzemplarzy oraz że w tym samym roku towarzystwo wydrukowało w Berlinie również 2 tys. egzemplarzy Nowego Testamentu¹⁰². Edycja berlińska całego Pisma Świętego stała się najbardziej popularnym wzorem dla kolejnych XIX-wiecznych przedruków *Biblii gdańskiej*. Jest ona czasem nazywana *Biblią berlińską*. Musiała się więc cieszyć dobrą opinią, choć Maria Kossowska, która ją badała, twierdzi, że było to wydanie raczej nieudolne, miernego poziomu, zapewnienia zaś o wiernym naśladownictwie wydania z 1738 roku zawarte na karcie tytułowej i w *Przydatku* ograniczyły się tylko do deklaracji¹⁰³.

Na baczniejszą uwagę zasługuje wydanie królewieckie z 1823 roku, gdyż w nim po raz pierwszy zamiast czcionki gotyckiej zastosowano antykwę, a tym samym zaczął się kształtować model edytorski *Biblii gdańskiej* stosowany do czasów współczesnych.¹⁰⁴ Kolejna edycja wzorowana na *Biblii berlińskiej* ukazała się we Wrocławiu u Wilhelma Gottlieba Korna (zm. 1807) w 1836 roku. Wydrukowano ją antykwą podobnie jak poprzednią, ale po raz pierwszy opuszczono w niej księgi deuterokanoniczne (apokryfy). Ponadto wydanie to zaczyna nabierać

⁹⁸ *Biblia to iest, Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza według Edycji Biblii Gdańskiej w Roku 1632 wydanej ułożone a teraz dla Pożytku Zborów Polskich Protestańskich podług Biblii Królewieckiej w Roku 1738 wydanej na nowo przedrukowane*, Berlin, C.S.E. Späthen, 1810.

⁹⁹ Zob. *The First Five Reports of the British and Foreign Bible Society, viz. for 1805, 1806, 1807, 1808, 1809*, s. 89.

¹⁰⁰ *Biblia to iest, Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza...*, k.)*(7v.

¹⁰¹ *Biblia to jest Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza*, b.m., brak drukarza, 1810. Zob. Ł. Zakonnik, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii...*, s. 330-331.

¹⁰² *Reports of the British and Foreign Bible Society with Extracts and Correspondence*, t. I: *For the Years 1805, to 1810, inclusive*, s. 210. Te same Raporty publikują również wyciąg z korespondencji dotyczącej tego wyd. między berlińskim oddziałem towarzystwa a londyńską centralą BFBS. Korespondencja jest datowana na drugą połowę 1808 i na pierwszą połowę roku następnego. Listy są podpisane przez J. Jaenickego. Zob. tamże, s. 232-234. Korespondencję z lat 1805-1809 o planach wydania Biblii po polsku można znaleźć także w: *The First Five Reports of the British and Foreign Bible Society, viz. for 1805, 1806, 1807, 1808, 1809*, s. 65, 89, 92, 209-210, 232-234.

¹⁰³ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 161-162, 165.

¹⁰⁴ Zob. Ł. Zakonnik, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii...*, s. 332-333.

minimalistycznej formy charakterystycznej dla współczesnych wydań *Biblii gdańskiej*. Ogranicza się ono do karty tytułowej, spisu treści i tekstu biblijnego. Spis treści bardzo przypomina wersję współczesną. Księgi są w nim numerowane z podaną liczbą rozdziałów i kartą, od której dana księga się zaczyna. Spisy treści osobne dla obu Testamentów zamieszczono nie na ich początku, ale na końcu. Księgi nie zaczynają się od nowych stron, ale idą jednym ciągiem. Ten sam model edytorski skopiował w 1840 roku Christian Bernhard Tauchnitz (zm. 1895) w Lipsku.¹⁰⁵ Minimalistyczny styl zastosował również Wilhelm Decker w poznańskiej edycji z 1838 roku. Na karcie tytułowej wydawca pominął po raz pierwszy odwołanie do poprzednich wydań. Powrócił do druku czcionką gotycką. Wzór ten naśladowały kolejne wydania: z 1846 roku (Lipsk, u Tauchnitza) i z 1855 roku (Wrocław, w drukarni Grass, Barth i Kompania).¹⁰⁶

Do wzorca z 1810 roku powraca edycja z Halle z roku 1854, która na karcie tytułowej odwołuje się zarówno do pierwodruku, jak i do *Biblii berlińskiej*. Jest to pierwszy nakład wydany przez Główne Towarzystwo Biblijne Pruskie, który w adresie wydawniczym podaje: „Drukiem i Nakładem Biblijnej Instytucji Kansteińskiej”. Powrócono tu do zamieszczania apokryfów i do druku pismem gotyckim. Wypracowany w Halle model edytorski powielano wielokrotnie: do 1913 roku ukazało się dziewięć numerowanych kolejno wydań pochodzących z tego ośrodka. Wydanie z 1913 roku z tej serii jako ostatnie zawierało dodatek z apokryfami.¹⁰⁷

Do współczesnego modelu edytorskiego jeszcze bardziej zbliża się wydanie berlińskie z 1857 roku wydrukowane przez oficynę Trowicz i Syn. Kontynuuje ono styl minimalistyczny. Jest drukowane antykwą, a karta tytułowa oraz artykulacja tekstu jeszcze bardziej przypominają obecnie stosowany wzorzec. W tej samej drukarni rok później ukazała się kolejna edycja, z tym że wytłoczona gotykiem. Była ona wzorowana na wydaniu poznańskim z 1838 roku. Trowicz i Syn wypuścili nową edycję w 1863 roku, wzorowaną na poprzedniej z 1857 roku. Doczekała się ona przedruku w 1865 roku i jeszcze bardziej zbliżyła się do modelu stosowanego w XX wieku. W 1864 roku ta sama oficyna wyprodukowała kolejne wydanie bardzo podobne do poznańskiego z 1838 roku i berlińskiego z 1858 roku. Doczekało się ono przedruku w roku 1873. Ostatnią serię druków biblijnych wytłoczonych pismem gotyckim zapoczątkowała edycja z drukarni Trowicz i Syn z 1881 roku, wznawiana w roku 1895, 1897 i 1900.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Zob. tamże, s. 333-334.

¹⁰⁶ Zob. tamże, s. 334-335.

¹⁰⁷ Zob. tamże, s. 335-336.

¹⁰⁸ Zob. tamże, s. 336-339.

Kolejna popularna edycja bardzo przypominająca współczesne ukazała się w 1867 roku w Wiedniu (oznaczana też: Warszawa 1869). Za druk odpowiadał wiedeński typograf Holzhausen, a za nakład Reichard. Dystrybucją w Polsce zajmowała się składnica Kantora. Biblia trzymała się wzoru berlińskiego z 1863 roku. To wydanie stało się najpopularniejszym wzorem edytorskim powielanym w Wiedniu, Warszawie i Berlinie (łącznie 10 wyd. do końca XIX w. i wiele edycji do połowy XX w.).¹⁰⁹

Unikatowa edycja *Biblii gdańskiej* w dwóch tomach ukazała się w Wiedniu w 1871 roku nakładem Reicharda, drukowana u Holzhausena. Zawiera ona tekst polski zestawiony z oryginałem hebrajskim pt. *Wszystko Pismo Święte Starego Przymierza. Żydowskie i polskie*.¹¹⁰

Jak podano wyżej, od początku XIX wieku BFBS finansowało druk *Biblii gdańskiej* (zob. wyżej, s. 37n). Nie zawsze jednak odnotowywano to na karcie tytułowej i redakcyjnej. Najstarszym odnalezionym na użytek niniejszej pracy wydaniem całej *Biblii gdańskiej* noszącym ślady związku z Brytyjskim i Zagranicznym Towarzystwem Biblijnym jest edycja z Warszawy z 1869 roku¹¹¹. Chociaż w adresie wydawniczym widnieje informacja „Nakładem Adolfa Kantora”, a na końcu: „Drukiem Adolfa Holzhausena w Wiedniu”, to w lewym dolnym rogu karty tytułowej znajduje się delikatnie wydrukowane słowo „Polish.”, co stanowi cechę charakterystyczną wydawnictw towarzystwa, które segreguje swoje druki według języków.¹¹² Kolejne wydania *Biblii gdańskiej* ukazujące się z inicjatywy BiZTB wprost podają informację o ich związku z towarzystwem. Tak jest np. w edycji z 1879 roku¹¹³ czy wydanej w Lipsku u Pöschela i Trepte w 1887 roku¹¹⁴. To ostatnie wyszło *in* 12° (21 cm) i stało się konkurencją dla wzorca wiedeńsko-warszawskiego z 1867/1869 roku *in* 8° (24 cm). Lipski model edytorski wyłansowany przez Towarzystwo Biblijne był bardzo popularny i powielany wielokrotnie przez różnych wydawców (np. Warszawa – Wiedeń 1889, 1891, 1896, 1898; Lipsk 1889). Jest on najbliższy wydaniom współczesnym drukowanym przez BiZTB. Do końca XIX wieku ukazało

¹⁰⁹ Zob. tamże, s. 339-340, 342-343.

¹¹⁰ Zob. tamże, s. 341-342.

¹¹¹ *BIBLIA ŚWIĘTA, TO JEST: WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO PRZYMIERZA. Z ŻYDOWSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁUMACZONE*, Warszawa, A. Kantor (na końcu: Wiedeń, A. Holzhausen), 1869.

¹¹² M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 163.

¹¹³ Zob. też *BIBLIJA ŚWIĘTA TO JEST WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU. Z HEBRAJSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁÓMACZONA. NAKŁADEM BRYTAŃSKIEGO I ZAGRANICZNEGO TOWARZYSTWA BIBLIJNEGO*, Warszawa, A. Kantor (na końcu: Wiedeń, A. Holzhausen), 1879.

¹¹⁴ Z tej serii udało się odnaleźć przedruk z 1889 r.: *BIBLIJA ŚWIĘTA TO JEST WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU. Z HEBRAJSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁÓMACZONA*, Lipsk, Pöschel i Trepte (na końcu: Nakładem Brytańskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego), 1889.

się przynajmniej sześć wydań całej Biblii wyraźnie sygnowanych przez towarzystwo (w Wiedniu u Holzhausena 1893, 1896, 1897, 1898; oraz w Wiedniu bez wzmianki o Holzhausenie w 1899 (dwa razy)) oraz jedno wydanie Starego Testamentu (Wiedeń, u Holzhausena, 1898).¹¹⁵ Według Marii Kossowskiej towarzystwo korzystało też z usług berlińskiej oficyny Trowicz i Syn, gdzie ukazało przynajmniej jedno wydanie sygnowane jawnie przez BiZTB (Berlin 1889).¹¹⁶

Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne przedrukowywało także z *Biblii gdańskiej* Nowy Testament (czasami z różnymi dodatkami, np. z Księgą Psalmów). W drugiej połowie XIX wieku towarzystwo korzystało z usług wiedeńskiej drukarni Holzhausena (wyd. 1869, 1895, 1896). W XX wieku wydawano Nowy Testament w Wiedniu i Berlinie (wyd. 1903, 1908, 1911, 1913, 1916, 1918) oraz w Warszawie (wyd. 1923, 1924, 1926, 1928, 1930, 1933, 1935, 1938), a po wybuchu wojny także w Londynie (wyd. 1942, 1943).¹¹⁷

Podsumowując, można podać, że w XIX wieku cała *Biblia gdańska* była przedrukowywana czterdzieści dwa razy, a Nowy Testament trzydzieści dziewięć razy (łącznie z tzw. warszawską rewizją z 1881 r.; zob. niżej, s. 43). Dla porównania: cała *Biblia Wujka* ukazała się w tym samym okresie dwadzieścia dwa razy, a Nowy Testament czterdzieści sześć razy. Łącznie w XIX wieku całe Biblie lub Nowe Testamenty po polsku drukowano 149 razy, a więc 1,49 edycji na rok. Badania prowadzone ostatnio przez Łukasza Zakonnika pokazały, że można ułożyć te edycje w jedenaście linii edytorskich reprezentujących wspólne cechy: pięć z nich dotyczy *Biblii gdańskiej*, pozostałe zaś *Biblii Wujka*.¹¹⁸

W pierwszej połowie XX wieku cała *Biblia gdańska* ukazała się trzydzieści cztery razy, Nowy Testament trzydzieści sześć razy (wraz z warszawską rewizją z 1882 r.). Dla porównania cała *Biblia Wujka* wyszła w tym okresie osiem razy, a przedruk Nowego Testamentu z tej wersji dwanaście razy.¹¹⁹ W tych latach pojawiła się na polskim rynku także *Biblia mariawicka*, która w całości wyszła tylko raz (Płock 1923), a Nowy Testament z tej wersji drukowano dwa razy (Płock 1921, 1925). Łącznie w XX wieku do zakończenia drugiej wojny światowej druki biblijne po polsku (cała Biblia i Nowy Testament) ukazywały się dziewięćdziesiąt trzy razy,

¹¹⁵ Zob. Ł. Zakonnik, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii...*, s. 343-344; tenże, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 504-509.

¹¹⁶ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 164.

¹¹⁷ Zob. Ł. Zakonnik, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 483-532; tenże, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskojęzycznych wydań Nowego Testamentu – próba identyfikacji*, „The Biblical Annals” 12 (2022) nr 1, s. 89-133.

¹¹⁸ Zakonnik do tych liczb włącza także wydania wątpliwe, których liczba nie przekracza kilku procent. Zob. Ł. Zakonnik, *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii...*, s. 369; tenże, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 523-524.

¹¹⁹ Zob. tenże, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 510-523.

a więc 2,07 edycji na rok, co stanowiło znaczne zwiększenie produkcji w porównaniu z XIX wiekiem. Świadczy to o wciąż rosnącym zapotrzebowaniu na Biblię w polskim społeczeństwie oraz o wzroście czytelnictwa Pisma Świętego.¹²⁰

Wersją *Biblii gdańskiej* najczęściej przedrukowywaną w XIX i w pierwszej połowie XX wieku jest rewizja królewiecka. Gałęzowski w Warszawie w 1834 roku jednorazowo przedrukował edycję z 1632 i 1660 roku.¹²¹ Widoczna była jednak potrzeba modernizacji starego tekstu. Takie próby pojawiły się w streszczeniach rozdziałów oraz w samym tekście w zakresie fleksji i słowotwórstwa.¹²²

W latach 1801-1945 można zauważyć geograficzny rozwój polskojęzycznego edytorstwa biblijnego. W tym okresie całą Biblię i Nowy Testament drukowano w Warszawie (57 wyd.), Lipsku (45 wyd.), Berlinie (34 wyd.), Wiedniu (27 wyd.), Londynie (18 wyd.), Nowym Jorku (14 wyd.), Halle (9 wyd.), Poznaniu (6 wyd.), Krakowie (5 wyd.), Wrocławiu (5 wyd.), Filadelfii (4 wyd.), Moskwie (3 wyd.), Płocku (3 wyd.), Wilnie (3 wyd.), Lwowie (2 wyd.), Toledo (Ohio) (2 wyd.), Genewie (1 wyd.), Kolonii (1 wyd.), Królewcu (1 wyd.), Łodzi (1 wyd.), Petersburgu (1 wyd.).¹²³

Po drugiej wojnie światowej inicjatywa przedruku *Biblii gdańskiej* spoczywała głównie po stronie BiZTB, które drukowało kolejne wydania w tak ujednoliconym formacie, że trudno je rozróżnić¹²⁴. W latach 1947-1966 towarzystwo wydrukowało dziesięć wydań *Biblii gdańskiej*, trzy wydania *Biblii Wujka* i dziesięć edycji Nowego Testamentu¹²⁵.

D. NOWY TESTAMENT WARSZAWSKI Z 1881 ROKU

Przegląd historii przedruków *Biblii gdańskiej* pokazuje, że już w XVIII, a tym bardziej w XIX wieku wśród polskich ewangelików odczuwano nagłą potrzebę nowego tłumaczenia całej Biblii na język polski. Jednak ze względu na przywiązanie wiernych do *Biblii gdańskiej* z 1632

¹²⁰ Zob. tamże, s. 523-524.

¹²¹ Zob. tamże, s. 488-521. Zob. *NOWY TESTAMENT PANA NASZEGO JEZUSA CHRYSZTUSA, Z GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁUMACZONY; A TERAZ, PODŁUG WYDANIA AMSTERDAMSKIEGO Z ROKU 1660, ZGODNEGO Z BIBLIĄ GDAŃSKĄ Z ROKU 1632, DLA WYZNAŃ EWANGIELICKICH, PRZEDRUKOWANY*, Warszawa, A. Gałęzowski i Spółka, 1834.

¹²² M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. II, s. 163-164, 166.

¹²³ Zob. Ł. Zakonnik, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 525-527.

¹²⁴ Czarna oprawa (19 cm – format 053 wg oznaczeń BiZTB) ze złożonym logo towarzystwa, karta tytułowa z Siewcą. Tytuł: *BIBLIA ŚWIĘTA TO JEST CAŁE PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU Z HEBRAJSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁÓMACZONA*, Warszawa, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. Rok wydania wraz z nakładem jest podany na odwrocie głównej s. tyt. w sposób charakterystyczny dla wydawcy, np. „BFBIS-1971-20M”. ST (bez apokryfów, czyli ksiąg deuterokanonicznych) liczy 850 s., a NT 273 s. Na końcu znajdują się cztery mapy.

¹²⁵ B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce 1816-1966*, Warszawa 1966, s. 9.

roku długo nie udawało się zastąpić tego tłumaczenia innym. Ponadto rozproszenie polskich protestantów zamieszkujących trzy różne zabory spowodowało, że nie mieli oni dostatecznych sił osobowych ani środków, aby sprostować tak poważnemu dziełu, jakim był nowy przekład całego Pisma Świętego. W tej sytuacji ograniczono się do prac rewizyjnych i modernizacyjnych *Biblii gdańskiej*. Około 1870 roku powstał w Warszawie komitet teologów i filologów, który podjął się rewizji Nowego Testamentu z 1632 roku. Komisję zorganizował i kierował nią luterński pastor, ks. Karol Gustaw Manitius (zm. 1904), który tak relacjonował narodziny pomysłu rewizji Nowego Testamentu z *Biblii gdańskiej*:

Zamieszkały od wielu lat w Anglii hrabia Karol Węgierski odniósł się w roku 1869 do niżej podpisanego w imieniu Londyńskiego Towarzystwa Biblijnego Świętej Trójcy z propozycją, aby z tłumaczenia Nowego Testamentu usunąć, jako niewłaściwie użyty, wyraz „pokuta”, z którym to wyrażeniem łączy się pojęcie z oryginałem niezgodne. Na propozycję tę odpowiedziałem, iż podobna zmiana jednego ważnego wyrazu, bez bliższego objaśnienia, stałaby się kamieniem obrażenia dla naszych współwyznawców i niezawodnie innowiercom dałaby miecz do ręki do wystąpienia przeciwko nam jako fałszerzom Słowa Bożego, lecz że rewizja tłumaczenia całej Biblii bardzo byłaby pożądana; dodałem, że dla dokonania jej z całą gotowością usługi swoje ofiaruję, w tej błogiej nadziei, że znajdą się u nas uczeni, którzy również chętnie tej pracy się podejmą. Towarzystwo Biblijne na propozycję moją się zgodziło, pod warunkiem, aby w tej rewizji wyraz „pokuta” przez inny odpowiedniejszy zastąpiony został.

Zaprosiłem na naradę kilku znanych filologów i literatów, między innymi profesorów: Józefa Przyborowskiego, Jana Papłońskiego i Wolframa, dyrektora Viewegera, literata Ludwika Jenikego, ks. superintendenta Diehla i kilku pastorów dla zasięgnięcia ich rady i możliwego ustalenia zasad, jakichby w tej rewizji trzymać się należało. Oprócz tego, ponieważ wyraz „pokuta” miał być przez inny zastąpiony, starałem się w rozmowie z wielu osobami różnych wyznań chrześcijańskich wy badać, co przez ten wyraz rozumieją, i bez wyjątku otrzymywałem odpowiedzi, że „pokuta” oznacza odcierpienie pewnej kary za popełnione przewinienia lub grzechy, co żadną miarą nie zgadza się z pojęciem w greckim oryginale używanego wyrażenia *metanoia*, które właściwie znaczy: zmianę umysłu, a w pojęciu religijnym – zwrot umysłu, nawrócenie się z kierunku niewłaściwego, przez Boga potępionego, na drogę właściwą, zbawienną. Pojęcie nagany, kary w greckim Nowym Testamencie wyraża wraz *epitimia*. Postanowiono przeto wyraz „pokuta” zastąpić przez „upamiętanie się” a niekiedy przez „nawrócenie się”.¹²⁶

Dla przeprowadzenia gruntownej rewizji Nowego Testamentu¹²⁷ podczas spotkania powołano komitet w składzie: luterński pastor Karol Gustaw Manitius, superintendent ks. August Karol Diehl (zm. 1908) – ewangelik reformowany; dyrektor Vieweger – być może rzymski

¹²⁶ G. Manitius, *Nowe tłumaczenie Nowego Testamentu na język polski*, „Zwiastun Ewangeliczny” 5 (1902) nr 1, s. 10-11.

¹²⁷ Historię tej rewizji gruntownie ukazał Peter Nicholson (*The Warsaw New Testament of 1881. Origins, Subsequent History, Controversies*, „The Polish Review” 63 (2018) nr 3, s. 3-34; nr 4, s. 56-90).

katolik¹²⁸; profesor filologii Józef Tomasz Przyborowski (zm. 1896)¹²⁹ – katolik, którego miejsce po pierwszym spotkaniu komisji zajął kolejny katolik: polonista Jan Teodor Wibultowicz Papłoński (zm. 1885). Inicjatywa miała więc charakter międzywyznaniowy.¹³⁰ Ks. Manitius w takich słowach wspominał początki prac rewizyjnych i objaśniał założenia przekładu:

Praca rozpoczęła się od rewizji Ewangelji św. Mateusza, którą dla próby tłómaczyliśmy zupełnie zmodernizowanym językiem, a po wydrukowaniu rozesłałem egzemplarze wielu uczonym i pastorum do oceny i zakomunikowania nam swoich uwag. Po otrzymaniu z różnych stron odpowiedzi, odbyliśmy w liczniejszym zgromadzeniu naradę, której rezultatem było, iż postanowiono na przyszłość jak najmniej odstępować od tekstu Biblii Gdańskiej, oraz aby zaprowadzić się mające zmiany odnosiły się nie do treści, lecz tylko do formy. W każdym razie starano się dosłownie oddać tekst oryginału, o ile na to pozwala składnia w obu językach, greckim i polskim, tak się od siebie różniąca, oraz usunąć wyrazy przestarzałe, dzisiaj z użycia wyszłe [...]. Rozpoczęto pracę od ponownego przejrzenia ewangelji św. Mateusza i uznano, że zmodernizowany język nie licuje z powagą Słowa Bożego. Unikając więc archaizmów, starano się o język poważny. W pracy naszej posługiwaliśmy się najlepszymi tłómaczeniami w innych językach, oraz objaśnieniami najbieglejszych znanych i sławnych egzegetów. W ciągu trzech lat skończyliśmy część historyczną Nowego Testamentu, to jest cztery ewangelje i Dzieje Apostolskie, wydano w druku w Londynie 1873 roku¹³¹, nakładem Biblijnego Towarzystwa Ś-ej Trójcy.¹³²

Słowo „pokuta”, od którego projekt rewizyjny się rozpoczął, zastąpiono wyrazami „upamiętnianie” lub „nawrócenie” – zależnie od kontekstu¹³³.

Po ukazaniu się czterech Ewangelii i Dziejów Świętych Apostołów wydawało się, że prace nad rewizją pozostałej części Nowego Testamentu zostaną zaniechane z powodu „niemożliwych do wykonania warunków, stawianych przez Towarzystwo Biblijne”¹³⁴. Stało się jednak inaczej, a to za sprawą hr. Karola Węgierskiego, który na własną rękę dokonał rewizji tekstu

¹²⁸ Tak podaje Nicholson. Żadne źródło nie wspomina imienia Viewegera (zob. P. Nicholson, *The Warsaw New Testament of 1881...*, „The Polish Review” 63 (2018) nr 4, s. 72, przyp. 74). Brak też dokładnych danych o tej osobie. „Kurier Warszawski” 81 (1901) nr 40, s. 5, podaje pośmiertny biogram dyrektora Antoniego Viewegera (zm. 1901), którego kompetencje wydają się odpowiednie dla członka komisji rewizyjnej. Antoni Vieweger był pedagogiem, nauczycielem języków klasycznych oraz dyrektorem (rektorem) Gimnazjum w Łomży i II Gimnazjum w Warszawie. Został zapamiętany jako „uczony lingwista”. J.I. Kraszewski w krótkiej notatce zamieszczonej w 1882 r. w „Biesiadzie Literackiej” potwierdza, że Vieweger wchodzący w skład komisji rewizyjnej był dyrektorem gimnazjum (zob. niżej, s. 46, przyp. 139).

¹²⁹ Przyborowski był zwolennikiem głębszej modernizacji tekstu, z czym nie zgadzała się większość komisji. Z tego powodu zrezygnował z prac, a na jego miejsce powołano Papłońskiego (zob. W. Gastpary, *Zaczęło się od jednego słowa...*, „Strażnica Ewangeliczna” 15 (1960) nr 6, s. 91).

¹³⁰ G. Manitius, *Nowe tłómaczenie...*, s. 11. W. Gastpary (*Zaczęło się od jednego słowa...*, s. 91-92) dodaje jeszcze, że początkowo członkami komitetu byli również: literat, luteranin Ludwik Jenike (zm. 1903) i profesor filologii Jan Wolfram (zm. 1870), ale z powodu trudności związanych z pracą w dużym zespole skład komitetu ograniczono ostatecznie do Manitiusa, Diehla, Przyborowskiego i Viewegera. Zob. też BWarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s29. Na temat wyznań członków komisji: zob. P. Nicholson, *The Warsaw New Testament of 1881...*, „The Polish Review” 63 (2018) nr 4, s. 67-73.

¹³¹ *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa. Cztery Ewangelije i Dzieje Apostolskie na nowo z greckiego przełożone roku 1873*, Towarzystwo Trynitarnie Biblijne, Londyn 1873.

¹³² G. Manitius, *Nowe tłómaczenie...*, s. 11.

¹³³ W. Gastpary, *Zaczęło się od jednego słowa...*, s. 91.

¹³⁴ G. Manitius, *Nowe tłómaczenie...*, s. 11. W. Gastpary (*Zaczęło się od jednego słowa...*, s. 91) uważa, że towarzystwo oczekiwało od tłumaczy bardziej zmodernizowanego języka, ci jednak trzymali się swojej koncepcji.

Nowego Testamentu z *Biblii gdańskiej* na podstawie oryginału greckiego oraz tzw. *Nowego Testamentu rakowskiego* z 1606 roku (zob. wyżej, s. 30). Przekład Węgierskiego ukazał się w Londynie w 1876 roku¹³⁵. Węgierski w swoim tłumaczeniu wykorzystał pracę komitetu warszawskiego z 1873 roku, wprowadzając do niej na własną odpowiedzialność „fatalne zmiany”¹³⁶, co wzbudziło sprzeciw członków komitetu, którzy próbowali blokować rozpowszechnianie egzemplarzy w tej wersji w Warszawie¹³⁷.

W 1878 roku Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne zaproponowało ks. Manitiowski kontynuację prac nad rewizją Nowego Testamentu. Powołano więc nową komisję, w skład której weszli: ks. Karol Gustaw Manitius, ks. August Karol Diehl, Jan Teodor Wibul-towicz Papłoński oraz nowo powołany filolog, luteranin Wilhelm Fecht (zm. 1896). Zespół ten dokonał rewizji listów apostolskich i Objawienia Ś. Jana Theologa oraz na nowo porównał z wersją grecką historyczne księgi Nowego Testamentu. Tłumaczenie ukazało się w Wiedniu w 1881 roku¹³⁸. Ze względu na miejsce pracy komisji jest nazywane *Nowym Testamentem warszawskim* z 1881 roku lub warszawską rewizją Nowego Testamentu z *Biblii gdańskiej*. Ks. Manitius, opisując historię tego przekładu, wyraził żal, że mimo wielu starań i rozesłania egzemplarzy edycji do wszystkich ważnych bibliotek, redakcji pism warszawskich i wybitnych literatów został on właściwie przemilczany i tylko Józef Ignacy Kraszewski (zm. 1887) „krótką pochlebną w jednym z pism warszawskich wzmiankę uczynił o nim”.¹³⁹ Innego rodzaju oceny

¹³⁵ *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa na nowo przejrany z tekstu greckiego (przez Karola hr. Węgierskiego)*, Towarzystwo Trynitarne Biblijne, Londyn 1876.

¹³⁶ G. Manitius, *Nowe tłumaczenie...*, s. 12.

¹³⁷ Tamże, s. 11-12.

¹³⁸ *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa z języka greckiego na nowo przełożony i z tłumaczeniem polskim z roku 1632 porównany*, Brytańskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Wiedeń; Warszawa, A. Kantor, 1881. Zob. też BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_ang_s3.

¹³⁹ G. Manitius, *Nowe tłumaczenie...*, s. 12. Zob. również BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s1. Wzmianka J.I. Kraszewskiego to zapewne krótka notatka, którą pisarz zamieścił w „Biesiadzie Literackiej”:

„Z poważniejszych wydawnictw, które w historii ogólnej literatury naszej zapisane być powinny, zanotować należy nowy przekład na język polski *Nowego Testamentu* dla protestantów. Związany w celu dokonania go komitet, składał się z p. p. Papłońskiego dyr. J. Głuch. [dyrektora Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie], Viewegera b. dyr. gimn., ks. Augusta Diehla pastora ewang. reform. i ks. Gustawa Manitiusa pastora zboru ewang. augsb. Po wystąpieniu p. Viewegera, do tłumaczenia listów apostolskich wezwany był p. Fecht. Oprócz tych radą i współpracownictwem przyczynili się do dokonania dzieła p. J. Przyborowski, ś. p. Wolfram i inni filologowie.

Część historyczna N. Testamentu zaczęła się naprzód drukować w Londynie, kosztem Towarzystwa biblijnego Trynitarne, lecz poczynione przez nie dowolnie zmiany w przekładzie zmusiły komitet do zerwania z nim stosunków. Brytańskie Towarzystwo biblijne zaofiarowało naówczas pomoc swoją i nakład wzięło na siebie.

Nowy ten przekład, wydrukowany w Wiedniu u Holzhausena, w formie ósemki, przedstawia się skromnie, pięknie i bardzo do użycia praktycznie; pismo jest nowe, bujne: (Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa, z języka greckiego na nowo przełożony i z tłumaczeniem polskim z roku 1632 porównany, Wiedeń, nakładem Brytańskiego i zagranicznego Tow. Biblijnego, w Warszawie u Adolfa Kantora, 8, stron 456). Potrzeba przekładu nowego, a raczej pod względem językowym zastosowanego do zmian jakimś mowa i znaczenie wyrazów uległo, była powszechnie uznawaną. Starano się jednak, jak o tem łatwo z porównania przekonać się można, o zachowanie wszystkiego co mogło z dawnych tłumaczeń pozostać, N. Testament ten ogranicza się do ścisłego oddania tekstu,

doczekał się ów przekład po wielu latach. Janusz Narzyński (zm. 2020) w 1966 roku stwierdził, że Nowy Testament z 1881 roku rozpoczął „nowy okres w dziejach Biblii Polskiej”¹⁴⁰, który zaowocował nowym przekładem *Biblii warszawskiej* z 1975 roku. Narzyński dodał jeszcze:

Charakteryzując to nowe tłumaczenie, trzeba powiedzieć, iż było ono poważnym postępowaniem w porównaniu z tekstem Biblii Gdańskiej. Jest to niewątpliwie jeden najlepszych tekstów Nowego Testamentu w polskiej szacie.¹⁴¹

Nowy Testament z *Biblii gdańskiej* w recenzji warszawskiej z 1881 roku przyjął się na polskim rynku czytelnictwa, o czym świadczą jego liczne przedruki. Do 1975 roku ukazywał się nakładem BiZTB, Towarzystwa Trynitarnego Biblijnego oraz innych wydawców wielokrotnie (1882, 1894, 1897, 1898, 1900, 1908, 1912, 1921, 1926 (dwa razy), 1927, 1931, 1934, 1937, 1938, 1948, 1952, 1953, 1967, 1972).¹⁴²

* * *

Z dziejów przedruków *Biblii gdańskiej* oraz z historii warszawskiej rewizji Nowego Testamentu z 1881 roku jasno wynika, że w pierwszej połowie XX wieku polscy ewangelicy dostrzegali nagłą potrzebę dokonania nowego przekładu całej Biblii na język ojczysty.

bez wszelkich jego wykładów i objaśnień. Czuliśmy się w obowiązku wspomnieć o tej pracy, wykonanej z żarliwością religijną i sumiennością filologiczną, gdyż, nawet u osób innych wyznań, powinna znaleźć należyte ocenie i poszanowanie” (J.I. Kraszewski, *Listy z zakątka*, „Biesiada Literacka” 13 (1882) nr 388, s. 390).

¹⁴⁰ Jest to cytat z referatu lub artykułu J. Narzyńskiego pt. *Z dziejów polskich przekładów Biblii od XIII-XX wieku*, który zachował się w maszynopisie w archiwum TBwP (Bwarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s27).

¹⁴¹ Bwarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s29.

¹⁴² Udało się ustalić istnienie 20 przedruków NT (czasami wraz z Ps.): 1882, 1894, 1897, 1898, 1900, 1908, 1912, 1921, 1926 [dwa razy], 1927, 1931, 1934, 1937, 1938, 1948, 1952, 1953, 1967, 1972. Zob. *Biblia Gdańska – Rewizja warsz. Rewizja Biblii Gdańskiej, która zaczęła żyć własnym życiem*, <http://bibliepolskie.pl/przeklady.php?tid=23> [20.03.2024]; Ł. Zakonnik, *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, s. 501-520.

ROZDZIAŁ II TWÓRCY BIBLI WARSZAWSKIEJ

Badając proces powstania danej książki oraz jej funkcjonowanie w społeczeństwie, nie można pominąć jej twórców: autorów, tłumaczy, korektorów, wydawców, gdyż ich potrzeby, wykształcenie czy też wyznanie rzutują na genezę i postać książki. Osobowość twórców książki pozostawia na dziele niezatarty ślad. Odnosi się to również do przekładu Biblii. Proces bibliologiczny wydania Pisma Świętego, począwszy od zainicjowania prac translatorskich, a skończywszy na dystrybucji gotowych książek z tekstem i ich konsumpcji, wymaga zaangażowania zarówno wyspecjalizowanych instytucji, jak i poszczególnych osób. Dotyczyło to także prac nad *Biblią warszawską*. W niniejszym rozdziale krótko zarysowano historię najważniejszych instytucji, które przyczyniły się do powstania *Brytyjki* lub też stanowiły dla prowadzonych prace zaplecze intelektualne i naukowe (A), oraz nakreślono biogramy najważniejszych osób, które zaangażowały się jej powstanie (B).

A. INSTYTUCJE

Instytucją, która patronowała pracom nad *Biblią warszawską*, zorganizowała je, sfinansowała, a następnie wydała i dystrybuowała gotową Biblię, był polski oddział Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, a od 1992 roku – Towarzystwo Biblijne w Polsce (1). To od nazwy tej instytucji pochodzi popularna nazwa tego przekładu – *Brytyjka*. Środowisko intelektualne i naukowe prowadzonych prac stanowił do jesieni 1954 roku Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego (2), a po tej dacie Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie (3).

1. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce (Towarzystwo Biblijne w Polsce)

Towarzystwa biblijne są stowarzyszeniami *non-profit*, których misją jest tłumaczenie, wydawanie i rozpowszechnianie Pisma Świętego i literatury biblijnej (popularnej i naukowej) oraz zachęcanie do czytania Biblii i życia zgodnego z jej wskazaniami.

Prekursorem towarzystw biblijnych była Cansteinsche Bibelanstalt (w Polsce nazywana też Biblijną Instytucją Kansteińską¹), założona w 1710 roku w Halle przez Carla Hildebranda von Cansteina (zm. 1719). Kolejne towarzystwa zaczęły powstawać pod wpływem XVIII- i XIX-wiecznych protestanckich ruchów przebudzeniowych, zwłaszcza pietyzmu. Pierwszym z nich było Naval and Military Bible Society założone w 1779 roku.

Na początku XX wieku pod wpływem nauczania Piusa X i Benedykta XV zaczęły powstawać także katolickie towarzystwa biblijne. Pius XII w 1943 roku zobowiązał biskupów do ich popierania. Pierwszym katolickim towarzystwem była działająca od 1902 roku włoska Società di San Girolamo. W Polsce od 1907 roku do pierwszej wojny światowej istniało Towarzystwo im. ks. Jakuba Wujka rozpowszechniające Ewangelie i Dzieje Apostolskie.

Towarzystwa biblijne mają dziś charakter międzynarodowy i ekumeniczny. Wydają periodyki popularne i naukowe, np. „The Bible Translator”, „The Bible in the World”, „The Catholic Biblical Quarterly”, „Rivista Biblica”, „New Testament Studies”, „Vetus Testamentum”.

Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne (British and Foreign Bible Society) założono 7 marca 1804 roku. Bardzo szybko powstało wiele narodowych oddziałów i przedstawicielstw towarzystwa na całym świecie. Wydawanie przez nie Biblii bez ksiąg deuterokanonicznych oraz bez przypisów i komentarzy doprowadziło do ich potępienia przez papieża Leona XII w 1824 i papieża Piusa VIII w 1829 roku. Problem druku ksiąg deuterokanonicznych był również przedmiotem wewnętrznych sporów między członkami towarzystw protestanckich. Dialog ekumeniczny doprowadził do tego, że dziś towarzystwa drukują Biblię również ze spornymi księgami.

Od 1946 roku BiZTB jest członkiem Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych (United Bible Societies), które zrzeszają towarzystwa biblijne na świecie. Po Soborze Watykańskim II BiZTB zacieśniło współpracę z katolikami, podejmując m.in. prace nad wspólnymi tłumaczeniami Biblii na języki narodowe. Obecnie prezesem BiZTB jest abp Angaelos, hierarcha Koptyjskiego

¹ *Biblia to iest, Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza Podług Edycji Berlińskiej z Roku 1810 I Gdańskiej z Roku 1632 Dla Pożytku Zborów Polskich Ewangelickich Za przyczyną Głównego Towarzystwa Biblijnego Pruskiego Na nowo przedrukowane*, Halle, Biblijna Instytucja Kansteińska, 1854.

Kościoła Ortodoksyjnego, arcybiskup Londynu. Patronat nad towarzystwem sprawuje brytyjska rodzina królewska. Siedzibą BiZTB jest angielskie miasto Swindon.

Statystyki publikowane przez Zjednoczone Towarzystwa Biblijne podają, że w 2022 roku organizacja ta rozprowadziła na świecie 35,5 mln egzemplarzy całej Biblii. W 2023 roku była ona dostępna w 743 językach. Łącznie dla całej Biblii, jej różnych części i Nowego Testamentu liczba rozprowadzonych egzemplarzy wyniosła w 2022 roku 166 mln. W 2023 roku istniały 1 682 wersje językowe Nowego Testamentu, a przynajmniej jedna księga biblijna w kolejnych 1 261 językach.²

Wydania Biblii drukowane przez BiZTB nie zawierają na ogół komentarzy, gdyż interpretację tekstu pozostawiają Kościołom i czytelnikom. W ten sposób edycje te mają być dostępne dla wszystkich wyznań. Towarzystwo stawia sobie za cel, aby Pismo Święte zostało przetłumaczone na wszystkie języki świata, aby wzrosły jego nakłady, by dotarło do rąk wszystkich ludzi na świecie³.

Polski oddział BiZTB powstał w Warszawie w 1816 roku w odpowiedzi na propozycję przedstawiciela towarzystwa w Londynie, ks. Roberta Pinkertona (zm. 1859). Powodem powstania oddziału był ciągły brak egzemplarzy Pisma Świętego w języku polskim. Działalność polskiej filii zainaugurowano w pałacu Czartoryskich w Warszawie. We władzach zasiedli chrześcijanie różnych wyznań, m.in. katolicy: książę Adam Jerzy Czartoryski (zm. 1861), abp Franciszek Malczewski (zm. 1819), abp Jan Paweł Woronicz (zm. 1829), ks. Stanisław Staszic (zm. 1826), Stanisław Kostka Potocki (zm. 1821), Julian Ursyn Niemcewicz (zm. 1841), a także ks. Karol Diehl (ewangelik reformowany; zm. 1831), Samuel Bogumił Linde (luteranin; zm. 1847), Jerzy Samuel Bandkie (luteranin; zm. 1835) i wiele innych osób z polskiego życia kulturalnego i społecznego.⁴

W latach 1816-1924 warszawski oddział rozpowszechnił łącznie 141 wydań całej Biblii i Nowego Testamentu oraz trzydzieści siedem wydań Ewangelii i innych części Pisma Świętego – razem prawie 2 mln egzemplarzy. W okresie międzywojennym, w latach 1928-1937 instytucja ta rozprowadzała od 30 tys. do 40 tys. egzemplarzy rocznie, w 1938 roku owa liczba sięgnęła 50 tys. egzemplarzy, a w 1939 – 135 644 egzemplarzy.

² Dane za: Österreichische Bibelgesellschaft: *Positiver Trend bei der weltweiten Bibelverbreitung*, <https://www.bibelgesellschaft.at/bibelverbreitung-muenue>; oraz *Bibel ist jetzt in 743 verschiedenen Sprachen*, <https://www.bibelgesellschaft.at/bibeluebersetzungen> [23.05.2024].

³ A.W. [A. Wantuła], *Jubileusz Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, „Jednota” (1966) nr 12, s. 21.

⁴ Zachowało się sprawozdanie z założycielskiego spotkania oddziału: zob. BiZTB/Protokół_1816_oryg; Protokół_1816_PL.

Podczas drugiej wojny światowej naziści znacznie ograniczyli działalność towarzystwa. Zezwolili jedynie na dystrybucję Biblii po polsku i skonfiskowali publikacje w językach obcych. Warszawska siedziba towarzystwa przy alejach Jerozolimskich 15 spłonęła podczas powstania warszawskiego.⁵

Powojenna działalność BiZTB w Polsce rozpoczęła się w 1946 roku. W listopadzie towarzystwo otrzymało nową siedzibę przy ulicy Nowy Świat 40. Swoje prace w powojennej rzeczywistości zainaugurowało oficjalnie 31 sierpnia 1947 roku. Na wznowieniu działalności musiało zależeć także ówczesnym władzom państwowym, których przedstawiciele brali udział w uroczystości⁶. W okresie powojennym wzrosła dystrybucja Biblii w stosunku do sytuacji sprzed wojny. Od 1947 roku towarzystwo rozprowadzało rocznie od 110 tys. do 140 tys. egzemplarzy (łącznie cała Biblia, wydania Nowego Testamentu lub poszczególnych ksiąg)⁷. Dane dotyczące rozpowszechniania Biblii (całość, Nowy Testament, części) przed rokiem 1975, kiedy ukazała się cała *Biblia warszawska*, prezentują się następująco:

- lata 1816-1939 – 2 544 452 egzemplarze;
- lata 1947-1974 – 3 609 559 egzemplarzy;
- lata 1816-1974 – 6 154 011 egzemplarzy.⁸

Do początku lat pięćdziesiątych XX wieku BiZTB działające w Polsce służyło głównie ewangelikom. W 1992 roku poszerzono oficjalnie jego profil ekumeniczny, powołując Komitet Krajowy jako gremium decyzyjne. W jego skład weszli oficjalni przedstawiciele dwunastu Kościołów działających w Polsce. Na jednym z pierwszych posiedzeń uchwalono nowy statut

⁵ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_ang_s3-4.

⁶ Zaangażowanie władz państwowych w reaktywowanie działalności BiZTB podkreślała w swoich wystąpieniach B. Enholc-Narzyńska: „Thanks to the support extended by the Polish authorities and the Head Office of the Society in London, activities were resumed in the new office of the Society in Warsaw, reconstructed from the Society's own funds. The official inauguration of the Branch was affected with the agreement of the authorities in August 1947, with the participation of a representative of the Government of the People's Republic of Poland and numerous representatives of Protestant Churches in Poland. [...] Owing to the benevolent attitude of the State authorities, the activities of the Society are favorably developing in harmonious cooperation with the Head Office of the British and Foreign Bible Society in London [Dzięki wsparciu władz polskich i centrali towarzystwa w Londynie wznowiono działalność w nowej siedzibie towarzystwa w Warszawie, odbudowanej ze środków własnych towarzystwa. Oficjalna inauguracja oddziału odbyła się za zgodą władz w sierpniu 1947 r. z udziałem przedstawiciela Rządu PRL i licznych przedstawicieli Kościołów protestanckich w Polsce. [...] Dzięki życzliwej postawie władz państwowych działalność towarzystwa rozwija się pomyślnie w harmonijnej współpracy z centralą Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Londynie]” (wszystkie cytaty angielskie w tłum. autora pracy – Jana Żaka) (BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_ang_s3-4).

⁷ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1964_ang_s4. W dokumencie podana jest liczba 100 000 egz., która ręcznie została poprawiona na 140 000 egz. J. Narzyński podaje liczbę od 110 000 do 140 000 egz. rocznie (*Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne*, k. 1122).

⁸ Zob. BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s5; *Od Biblii Mary Jones do Pisma Świętego w 1526 językach. Rozmowa z Barbarą Enholc-Narzyńską (!), dyrektorem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, rozmawiał R.Ł. Dąbrowski, „Znaki Czasu” (1975) nr 1, s. 15-16. W cytowanych źródłach B. Enholc-Narzyńska podaje liczbę 6 116 599 egz., co jednak nie zgadza się z sumą danych częściowych sprzed drugiej wojny światowej i po niej.

i zmieniono nazwę organizacji na Towarzystwo Biblijne w Polsce. Towarzystwo jest członkiem Polskiej Rady Ekumenicznej, należy również do Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych zrzeszających 158 krajowych towarzystw z całego świata, działających łącznie w ponad 240 krajach i regionach⁹.

BiZTB/TBwP odnosi znaczne sukcesy także w tłumaczeniu Biblii na język polski. W latach 1870-1881 nadzorowało warszawską rewizję Nowego Testamentu z *Biblii gdańskiej*. Już wtedy nad tą wersją pracował zespół międzywyznaniowy (zob. wyżej, s. 43). Przed drugą wojną światową towarzystwo myślało o nowym przekładzie Biblii na język polski, wydając próbki tłumaczenia Księgi Psalmów autorstwa ks. Jana Szerudy (zob. niżej, s. 82). Dzieło to zostało podjęte po wojnie w 1949 roku i uwieńczone wydaniem całej Biblii w 1975 roku (jest to tzw. *Biblia warszawska*, której historię relacjonuje niniejsza rozprawa). W latach 1972-1992 z inicjatywy towarzystwa pracowała komisja ekumeniczna (jednak bez udziału Kościoła Rzymskokatolickiego), która dokonała tłumaczenia Nowego Testamentu na współczesny język polski z zastosowaniem w przekładzie zasady ekwiwalencji dynamicznej (wyd. całości w 1991 r.)¹⁰. Kolejnym przekładem zorganizowanym i doprowadzonym do końca była *Biblia Ekumeniczna* (wyd. całości w 2017 r.), nad którą pracowała w pełni ekumeniczna komisja, tym razem z udziałem rzymskich katolików¹¹.

Do ukazania się *Biblii warszawskiej* BiZTB przedrukowywało głównie *Biblię gdańską*, *Nowy Testament warszawski* z 1881 roku (zob. wyżej, rozdz. I, C i D) i *Biblię Wujka* bez ksiąg deuterokanonicznych (apokryfów)¹². W 1997 roku wydało także pierwszą edycję całej Biblii w przekładzie bp. Kazimierza Romaniuka, tzw. *Biblię warszawsko-praską*¹³.

Po pierwszej wojnie światowej funkcję dyrektora BiZTB pełnili: Aleksander Enholc (1920-1967), Barbara Enholc-Narzyńska (1967-2003), Małgorzata Platajs (2004-2020), Jadwiga Zalisz (od 2020).

⁹ Dane częściowo uzyskane w TBwP, częściowo zaś na stronie Österreichische Bibelgesellschaft, *Wir weltweit: United Bible Societies*, <https://www.bibelgesellschaft.at/wir-weltweit> [23.05.2024].

¹⁰ Zob. M. Dul, *Nowy Testament. Przekład z języka greckiego na współczesny język polski (1991) w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, praca magisterska napisana pod kierunkiem R. Pietkiewicza, Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2021.

¹¹ K.J. Wojtyra, *Biblia Ekumeniczna (2017) w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, praca doktorska napisana pod kierunkiem R. Pietkiewicza, Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2022; tenże, *Biblia Ekumeniczna w języku polskim na tle wybranych ekumenicznych projektów przekładowych Pisma Świętego*, „The Biblical Annals” 13 (2023) nr 1, s. 182-190.

¹² B. Enholc-Narzyńska, *Teksty biblijne w przekładzie ks. Jana Jakuba Wujka, ich wydania i rozpowszechnianie przez Towarzystwo Biblijne w Polsce w XIX i XX wieku*, w: Jan Jakub Wujek – tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1994. Księga referatów wygłoszonych na konferencji 26 kwietnia 1993, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 136-151.

¹³ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu „Biblia warszawsko-praska”*. W przekładzie z języków oryginalnych opracował Kazimierz Romaniuk, Pierwszy Biskup Warszawsko-Praski, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 1997. Przedruk ukazał się w TBwP w 1998 r.

2. Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego¹⁴

Pierwsze próby utworzenia ewangelickiej szkoły wyższej w Rzeczypospolitej podjęto na przełomie XVI i XVII wieku. W ten sposób próbowano przeciwstawić się intelektualnie postępowi kontrreformacji. Planowano przekształcenie toruńskiego gimnazjum w akademię, lecz plany te nie zostały zrealizowane.

Myśl o powołaniu do życia wydziału teologii ewangelickiej odrodziła się w 1816 roku, gdy car Aleksander I (zm. 1825) ustanowił Królewski Uniwersytet Warszawski z pięcioma wydziałami, w tym z wydziałem teologii katolickiej. Zwolennikiem utworzenia wydziału teologii protestanckiej był ówczesny rektor uniwersytetu, ksiądz rzymskokatolicki Wojciech Szwejkowski (zm. 1838). Jednak plany te nie wyszły poza etap wstępnych dyskusji. Po powstaniu listopadowym Uniwersytet Warszawski zamknięto. W tej sytuacji młodzi ewangelicy mogli studiować teologię tylko za granicą. Jedynym ośrodkiem studiów akademickich teologii ewangelickiej na terenach podbitych przez Rosję (nie licząc Wielkiego Księstwa Finlandii), był Dorpat (dziś na terenie Estonii), gdzie w strukturach uniwersyteckich istniał Wydział Teologii Ewangelickiej. Tu więc do wybuchu pierwszej wojny światowej studiowali polscy ewangelicy z zaboru rosyjskiego. Kolejnymi ośrodkami uniwersyteckimi, w których Polacy studiowali teologię ewangelicką, były uczelnie niemieckie i austriackie.

Dopiero w okresie międzywojennym nastąpiły warunki sprzyjające erygowaniu Wydziału Teologii Ewangelickiej na Uniwersytecie Warszawskim, o co zabiegali protestanci od 1919 roku. W tym samym roku zaczęto przygotowywać kadrę, która mogłaby objąć planowane na wydziale katedry. Z tą myślą na studia na reformowany Uniwersytet w Bazylei wysłano ks. Edmunda Burschego (zm. 1940), ks. Jana Szerudę oraz kilka miesięcy później ks. Karola Seriniego (zm. 1931) i Adolfa Suessa (zm. 1952). Pierwszego kwietnia 1920 roku utworzono w ramach uniwersytetu cztery katedry teologii ewangelickiej, choć sam wydział jeszcze nie został oficjalnie erygowany. Wykłady na ramach tych katedr oraz sprawy związane z organizacją wydziału powierzono Burschemu i Szerudzie, którzy powrócili z Bazylei z tytułem licencjata teologii (równoznaczny ze stopniem doktora w Polsce) i rozpoczęli pracę na uniwersytecie na stanowisku zastępcy profesora. Tymczasowe Studium Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego zainaugurowało swoją działalność w styczniu 1921 roku. Szeruda prowadził zajęcia z Pisma Świętego i języka hebrajskiego, Bursche zaś z historii Kościoła. W czerwcu 1921

¹⁴ Szerzej na ten temat: zob. J. Szeruda, *Wydział Teologii Ewangelickiej U. W. w latach 1920-1945*, „Strażnica Ewangeliczna” 6 (1951) nr 10, s. 3-6; K. Wolfram, *Dzieje powojenne Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Strażnica Ewangeliczna” 6 (1951) nr 10, s. 6-7; W. Gastpary, *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, RT 16 (1974) z. 1-2, s. 5-48; tenże, *Rocznice, o których należy pamiętać*, „Kalendarz Ewangelicki” 87 (1974), s. 48-54.

roku z Bazylei powrócili również Serini i Suess, obaj również objęli posadę zastępcy profesora i włączyli się w prace nad powołaniem wydziału.

Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego został erygowany rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 kwietnia w 1922 roku. Radę Wydziału ukonstytuowano 30 kwietnia tego samego roku. Jej pierwszym dziekanem został Edmund Bursche, natomiast delegatem Rady Wydziału do Senatu akademickiego – Jan Szeruda.

Wydział liczył pięć katedr, przy czym katedrą Egzegezy Starego Testamentu i Języka Hebrajskiego kierował Jan Szeruda; Egzegezy Nowego Testamentu – Adolf Suess; Teologii Historycznej – Edmund Bursche; Teologii Systematycznej – Karol Serini, oraz Teologii Praktycznej – ks. Karol Michejda (zm. 1945). Wszyscy kierownicy katedr byli luteranami, niemniej na wydziale mogła też studiować młodzież z innych Kościołów wywodzących się z reformacji.

Od początku istnienia wydziału program kształcenia kładł szczególny nacisk na studium Pisma Świętego i znajomość języków biblijnych: hebrajskiego i greki. Praca wydziału koncentrowała się w pierwszym rzędzie na dydaktyce. Kształcono głównie ewangelickich i reformowanych duchownych. Studiowali tam Polacy, Niemcy i Ukraińcy. Do grona pierwszych absolwentów wydziału należał Karol Wolfram (zm. 1965), który ukończył studia w 1924 roku. Rok później dyplom odebrał Wiktor Niemczyk (zm. 1980).

Wydział stopniowo rozwijał się ilościowo i jakościowo. W 1929 roku profesorami zwyczajnymi zostali Bursche i Szeruda. W roku akademickim 1931/1932 stanowisko starszego asystenta otrzymał Wolfram. W 1932 roku na wydziale wypromowano pierwszego doktora, Wiktora Niemczyka, którego zainteresowania oscylowały wokół tematyki starotestamentowej (rozprawa doktorska pt. *Idea zbawienia i odkupienia w religii Starego Testamentu*). W następnym roku odbyła się promocja doktorska Karola Wolframa, który zajął się Nowym Testamentem (rozprawa pt. *Istota i działanie Ducha w zwiastowaniu Apostoła Pawła*). W 1934 roku Wolfram zrobił na wydziale habilitację na podstawie pracy pt. *Kazanie na Górze, część I (Egzegeza Ewangelii Mateusza 5)* i otrzymał stopień docenta. W roku akademickim 1938/1939 został profesorem nadzwyczajnym. W ślad za Wolframem poszedł Niemczyk, który habilitował się i w 1937 roku został docentem. W tym samym roku doktoryzował się Andrzej Wantuła (zm. 1976). W 1938 roku utworzono nową Katedrę Wiedzy Nowotestamentowej, którą objął Wolfram. W roku akademickim 1939/1940 miała rozpocząć działalność Katedra Historii Religii przeznaczona dla Niemczyka, lecz wojna pokrzyżowała te plany. Ważnym wydarzeniem było powstanie w 1936 roku „Rocznika Teologicznego” – czasopisma naukowego, które publikowało wyniki badań pracowników wydziału. Do wybuchu wojny ukazały się cztery tomy tego

periodyku. Wydział nawiązywał również kontakty z zagranicznymi ośrodkami studiów teologicznych. Od 1931 roku nadawał także doktoraty *honoris causa*.

W 1939 roku okupanci zamknęli Uniwersytet Warszawski, a wraz z nim Wydział Teologii Ewangelickiej. Funkcję dziekana do końca wojny pełnił Jan Szeruda. Praca dydaktyczna mimo wojny nie została całkowicie przerwana. Prowadzono tajne nauczanie, choć sporadycznie, a także konsultacje. Sześć razy w czasie wojny zebrała się również tajna Rada Wydziału. Szeruda i Suess zaangażowali się w prowadzenie konspiracyjnych lekcji dla uczniów szkół średnich. W czasie wojny Szeruda pracował również nad przekładem Biblii. Niestety podczas powstania manuskrypty uległy zniszczeniu (zob. niżej, s. 83). W czasie wojny zginął Edmund Bursche (zamęczony w obozie koncentracyjnym) oraz Stanisław Kożusznik (zm. 1940) – starszy asystent w Katedrze Teologii Praktycznej (aresztowany i zakatowany przez Niemców), zaraz po wojnie zmarł Karol Michejda (zm. 1945) – profesor teologii praktycznej.

W październiku 1945 roku przywrócono na Uniwersytecie Warszawskim Wydział Teologii Ewangelickiej składający się z siedmiu katedr (stan planowany na rok akademicki 1939/1940). Były jednak problemy z ich obsadzeniem. Z kadry przedwojennej pozostało tylko czterech profesorów: Jan Szeruda, Adolf Suess, Karol Wolfram i Wiktor Niemczyk. Pierwszym powojennym dziekanem wydziału został Jan Szeruda (do 1947 r.), prodziekanem zaś Karol Wolfram. Wydział pracował w bardzo trudnych warunkach lokalowych, korzystając z pomieszczeń prywatnych i kościelnych. W okresie powojennym zatrudniono nowych pracowników naukowo-dydaktycznych, m.in. w Katedrze Egzegezy Starego Testamentu Jana Bogusława Niemczyka (zm. 1990), syna Wiktora Niemczyka, w Katedrze Wiedzy Nowotestamentowej – Edwarda Bussego (zm. 1985), Janusza Narzyńskiego (zm. 2020) w Katedrze Teologii Historycznej oraz Andrzeja Wantułę w Katedrze Teologii Praktycznej. Po wojnie wydział przeprowadził dwa przewody doktorskie. Ostatnim doktorem promowanym na wydziale był Witold Benedyktowicz (zm. 1997), który uzyskał ów stopień w 1954 roku. Kolejnymi dziekanami wydziału byli Karol Wolfram (1947-1952) oraz Wiktor Niemczyk (1952-1954).

W latach pięćdziesiątych działalność wydziałów teologicznych w Polsce Ludowej spotykała się z wieloma trudnościami ze strony władz państwowych. Głównym celem ataków był Kościół Rzymskokatolicki i jego placówki akademickie, lecz Wydział Teologii Ewangelickiej także nie był wygodnym bytem. Jednak całkowita likwidacja odrodzonego wydziału byłaby bardzo kłopotliwa. Jesienią 1954 roku uchwałą z 26 października władze komunistyczne wydzieliły z uniwersytetu Wydział Teologii Ewangelickiej i przekształciły go w samodzielną Chrześcijańską Akademię Teologiczną (ChAT). Podobnie postąpiono z Wydziałem Teologii Katolickiej i Wydziałem Prawa Kanonicznego, z których powstała Akademia Teologii Katolickiej (ATK).

Krótki zarys historii Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego pokazuje, że w okresie przedwojennym i powojennym nieustannie wzrastał potencjał ewangelickich teologów, w tym biblistów, którzy byli w stanie podjąć się nowego przekładu całej Biblii z języków oryginalnych na polski. Ponadto teologowie, którzy nie specjalizowali się bezpośrednio w pracy naukowej nad Biblią, również wykazywali znaczne umiejętności w zakresie egzegezy oraz języków biblijnych. W tym też czasie Jan Szeruda, jeden z profesorów wydziału, przygotowany pod względem językowym, egzegetycznym i teologicznym, rozpoczął prace nad nowym tłumaczeniem. Wykorzystując ten potencjał, w 1949 roku powstała komisja składająca się z pracowników wydziału, która planowała przetłumaczenie całego Pisma Świętego na współczesny język polski.

3. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie¹⁵

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie (ChAT) powstała jako uczelnia w celu kształcenia teologów wszystkich denominacji chrześcijańskich poza rzymskim katolicyzmem, jako kontynuacja dawnego Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Podstawę prawną utworzenia i działalności ChAT stanowiły dwie uchwały Prezydium Rządu z 26 października 1954 roku¹⁶. Przed wyborem nazwy nowej uczelni rozważano także nazwę Akademia Ekumeniczna. Wybrano jednak nazwę Chrześcijańska Akademia Teologiczna, która pojawiła się w uchwałach z 26 października. Przygotowania do otwarcia akademii trwały już od 26 sierpnia 1954 roku, kiedy władze państwowe przekazały dziekanowi Wiktorowi Niemczykowi pierwszą informację o wydzieleniu z Uniwersytetu Warszawskiego Wydziału Teologii Ewangelickiej i utworzeniu z niego niezależnej uczelni. Kilka dni przed ukazaniem się oficjalnych aktów prawnych, 21 października 1954 roku, powstał Komitet Organizacyjny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (od listopada 1954 r. zwany Radą do Spraw Akademii), stworzony przez przedstawicieli Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Kościoła Polskokatolickiego oraz byłego Wydziału Teologii Ewangelickiej. Chrześcijańska Akademia Teologiczna rozpoczęła swą działalność w trudnych warunkach lat pięćdziesiątych w Chylicach, w budynku diakonatu Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Świętej Trójcy w Warszawie o nazwie „Tabita”. Inauguracja roku akademickiego odbyła się 3 listopada 1954 roku.

¹⁵ Szerzej: zob. W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, RT 7 (1965), s. 4-110; W. Gastpary, *Rocznice, o których należy pamiętać*, s. 54-59; J.T. Maciuszko, *Dzieje ChAT w latach 1954-1966*, w: *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 1954-2004*, red. M. Ambroży, Warszawa 2005, s. 9-30.

¹⁶ Była to Uchwała nr 727/54 Prezydium Rządu z dn. 26 października 1954 r. w sprawie organizacji studiów teologii chrześcijańskiej oraz Uchwała nr 728/54 Rady Ministrów z dn. 26 października 1954 r. w sprawie usamodzielnienia Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Tekst uchwał: zob. *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie*, s. 99-102; W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, s. 16.

Rada do Spraw Akademii wystąpiła do Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z wnioskiem o mianowanie Wiktora Niemczyka pełniącym obowiązki rektora, Andrzeja Wantułę zaś – prorektora. Obydwaj uzyskali nominacje na te stanowiska 1 stycznia 1955 roku. Nominacje te potwierdziło w 1956 roku środowisko akademickie przez wybór tych samych osób na stanowisko rektora i wicerektora. Kończącym aktem tworzenia akademii była publikacja rejestracji ChAT w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z dnia 13 stycznia 1955 roku.

Na początku kadra wykładowa obejmowała siedmiu pracowników naukowo-dydaktycznych, w tym jednego profesora zwyczajnego (Jan Szeruda), dwóch profesorów nadzwyczajnych (Karol Wolfram i Wiktor Niemczyk), dwóch zastępców profesora (Andrzej Wantuła i Oskar Bartel; zm. 1973), jednego adiunkta (Woldemar Gastpary; zm. 1984) i jego asystenta (Jan Bogusław Niemczyk; zm. 1990). Utworzenie akademii w Chylicach oddalonych od centrum Warszawy o 25 km stanowiło dodatkowe obciążenie dla wykładowców, którzy na dojazdy musieli poświęcać sporo czasu. Aby ułatwić pracownikom dotarcie do uczelni, ministerstwo przydzieliło akademii samochód służbowy, którym dowożono wykładowców do Chylic.

Do nowo utworzonej akademii przeniesiono z uniwersytetu następujące katedry: Egzegezy Starego Testamentu i Języka Hebrajskiego (kierownik: Jan Szeruda), Wiedzy Nowotestamentowej i Języka Greckiego (kierownik: Karol Wolfram), Teologii Historycznej (kierownik: Oskar Bartel), Teologii Systematycznej Ewangelickiej (kierownik: Wiktor Niemczyk), Teologii Praktycznej Ewangelickiej (kierownik: Andrzej Wantuła). Powstały także dwie nowe katedry: Teologii Praktycznej Starokatolickiej oraz Współczesnych Zagadnień Społecznych i Filozoficznych. Ta druga katedra był związana bezpośrednio z obowiązkiem wprowadzenia nowego przedmiotu teologia społeczna, co zostało wymuszone na Wydziale Teologii Ewangelickiej jeszcze w 1953 roku. W 1955 roku rozpoczęły pracę lektoraty języka rosyjskiego i niemieckiego. W akademii ukonstytuowały się dwie sekcje konfesyjne: ewangelicka i starokatolicka.

W 1957 roku w związku z przemianami politycznymi mogło dojść do realizacji wieloletnich starań Kościoła Prawosławnego o prawo do edukacji teologicznej na poziomie akademickim. Negocjacje kierownictwa ChAT z Kościołem Prawosławnym rozpoczęły się w czerwcu 1957 roku. Utworzona nowa sekcja teologii prawosławnej składała się początkowo z trzech katedr: Egzegezy Pisma Świętego Starego Testamentu (zastępczo kierował nią Wiktor Niemczyk), Historii Kościoła Powszechnego oraz Patrologii. Owe zmiany w organizacji i ustroju ChAT formalnie ogłoszono w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego 3 września 1957 roku. Tym samym zatwierdzono nadanie uczelni nowej, trójsekcyjnej struktury. Od listopada 1958 roku zaczęła pracę kolejna katedra w sekcji prawosławnej: Katedra Egzegezy No-

wego Testamentu, którą w latach 1958-1962 kierował arcybiskup, później metropolita Tymoteusz (Jerzy Szretter; zm. 1962), po jego śmierci zastępczo kierował nią Wolfram, a następnie od roku akademickiego 1965/1966, również zastępczo, Wiktor Niemczyk. W 1959 roku w ramach sekcji prawosławnej powołano kolejną katedrę wyznaniową: Prawosławnej Teologii Dogmatycznej, pod kierunkiem, na razie w zastępstwie, Wiktora Niemczyka. Ponieważ budynek „Tabity” z trudem mieścił dwie pierwsze sekcje i Dom Studenta, sekcja prawosławna pozostała w budynku Prawosławnego Seminarium Duchownego na Saskiej Kępie. Warunki lokalowe utrudniały pracę, niektóre przedmioty wykładano podwójnie: raz w Chylicach dla sekcji teologii ewangelickiej i starokatolickiej i drugi raz dla sekcji prawosławnej. W ten sposób ukształtowała się naukowa struktura akademii obejmująca trzy sekcje teologiczne: ewangelicką, starokatolicką i prawosławną. ChAT – państwowa ekumeniczna wyższa szkoła teologiczna, jest jedyną w Europie uczelnią teologiczną tego typu, w której kształcą się studenci różnych wyznań chrześcijaństwa Wschodu i Zachodu. Obecność Kościoła Prawosławnego zdecydowała o definitywnym nadaniu uczelni charakteru ściśle ekumenicznego.

Wobec wzrastającej ciasnoty w budynku „Tabity” władze państwowe zdecydowały przenieść uczelnię do Warszawy i chwilowo ulokować ją na dwóch piętrach budynku konsystorskiego. W ten sposób Chrześcijańska Akademia Teologiczna rok akademicki 1968/1969 rozpoczęła już w Warszawie. Dla upamiętnienia 1000-lecia państwa polskiego i chrystianizacji Polski władze Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego postanowiły wybudować swoje centrum, w którym znalazłyby siedzibę biura Konsystorza, wydawnictwo „Zwiastun”, a także mieszkanie służbowe dla biskupa. Ówczesny rektor ChAT, ks. Wiktor Niemczyk, i bp Andrzej Wantuła postanowili owo centrum luteriańskie poszerzyć, aby mogła się w nim mieścić również Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

Dydaktyka prowadzona na ChAT bazowała pierwotnie na programie Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, który obowiązywał od 1922 roku i był oparty na solidnych studiach biblijnych, w tym na filologii biblijnej¹⁷. Program na bieżąco modernizowano (np. w 1958 r.) przez dodawanie nowych przedmiotów, takich jak socjologia, psychologia, historia ruchu ekumenicznego, historia kultury polskiej, prawo wyznaniowe, metodologia pracy naukowej. Ideą przewodnią, jaka przyświecała tym działaniom, było lepsze przygotowanie studentów do obecnych warunków pracy Kościołów w Polsce. W nowym programie wprowadzono częściowo seminaria magisterskie i alternatywne wykłady, by studenci mieli więcej

¹⁷ Szczegóły: zob. W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, s. 17, 48-49, 50.

czasu na własną lekturę i mogli studiować samodzielnie. Początkowo odczuwano brak podręczników, zwłaszcza do biblistyki i dogmatyki. Kiedy w 1954 roku erygowano akademię, nie było również skryptów. W bibliotece uczelni przybywało bardzo dobrych podręczników w językach obcych, by studenci mogli uczyć się języków i posługiwać się nimi.

Przez wiele lat akademia składała się tylko z jednej podstawowej jednostki organizacyjnej, tj. Wydziału Teologicznego. Jednak od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, po przywróceniu nauczania religii w szkołach, ChAT rozpoczęła kształcenie nauczycieli. W 1990 roku utworzono Ekumeniczny Instytut Pedagogiczno-Katechetyczny, lecz pedagogiki uczono na razie w ramach istniejącego już Wydziału Teologicznego. Dopiero w 2012 roku utworzono niezależny Wydział Pedagogiczny ChAT. Od tego czasu ChAT jest uczelnią dwuwydziałową.¹⁸ W 2019 roku drugi wydział zmienił nazwę na Wydział Nauk Społecznych ChAT.

Krótki zarys historii ChAT pokazuje, że w burzliwych latach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej pracownicy akademii zachowali naukowe możliwości w zakresie nauk biblijnych. Należy też zaznaczyć, że zamieszanie związane w tworzeniem niezależnej akademii w połowie lat pięćdziesiątych oraz dojazdy do Chylic musiały być bardzo obciążające dla członków komisji przekładowej, którzy dodatkowo pełnili kluczowe funkcje na uczelni. Niewątpliwie sytuacja ta wpływała spowalniająco na tempo prac nad tłumaczeniem Biblii.

B. OSOBY

Do najważniejszych osób, dzięki którym powstała *Biblia warszawska*, należeli przede wszystkim członkowie komisji przekładu Pisma Świętego: Jan Szeruda – pomysłodawca projektu, inicjator prac i pierwszy przewodniczący komisji (1), Andrzej Wantuła – drugi przewodniczący (2), Wiktor Niemczyk – sekretarz (3), Karol Wolfram – członek komisji (4). O językową stronę przekładu dbał Bronisław Wieczorkiewicz (5). Korektą merytoryczną zajmowali się hebraiści: Witold Tyloch (6) i Mosze Altbauer (7), a także grecystka Gabriela Pianko (8). W prace na różnych jej etapach byli również zaangażowani pracownicy BiZTB, przedstawiciele Kościołów zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej oraz inne osoby wykonujące prace korektorskie, maszynopisanie i porządkowanie manuskryptów. Szersze biogramy zaprezentowano tylko w przypadku członków komisji, polonisty, hebraistów i grecystki. Ukazano w nich przede wszystkim kompetencje tych osób. W przypadku pozostałych współpracowników ograniczono

¹⁸ Szerzej: zob. T.J. Zieliński, *Utworzenie Wydziału Pedagogicznego ChAT*, „Studia z Teorii Wychowania” 3 (2012) nr 2 (5), s. 9-18.

się do krótkich not wskazujących na ich wkład w prace. Przedstawienie twórców *Biblia warszawska* umożliwia umieszczenie jej historii w szerokim kontekście wyznaniowej i intelektualnej rzeczywistości w Polsce po drugiej wojnie światowej, szczególnie w kontekście rozwijającego się ruchu ekumenicznego.

1. Jan Szeruda¹⁹

Biogram Jana Szerudy jest bardzo bogaty i urozmaicony. Wypełniają go wszechstronne zainteresowania naukowe i działalność na wielu odcinkach polskiego życia religijno-społecznego. Szeruda był wielkim działaczem ewangelickim, ekumenistą, naukowcem, biblistą, intelektualistą, wreszcie zwierzchnikiem Kościoła ewangelickiego, któremu w czasach Polski Ludowej zabroniono oficjalnego używania tytułu biskupa. Z historycznego punktu widzenia Szeruda zajął poczesne miejsce w dziejach Kościoła ewangelickiego.

Jan Szeruda urodził się 26 grudnia 1889 roku w Wędryni w powiecie cieszyńskim na terenie Austro-Węgier w wielodzietnej rodzinie luterańskiej. Jego ojciec, Jerzy, był szewcem i rolnikiem. Jego matką była Maria z domu Śniegoń. Rodzice Jana byli bardzo religijni, przywiązani od pokoleń do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. W latach 1896-1903 Szeruda uczęszczał do szkoły ludowej w Wędryni, następnie do polskiego gimnazjum w Cieszynie. Maturę zdał z wyróżnieniem 8 lipca 1911 roku.

Młody Jan odczuł w sobie powołanie do stanu duchownego, zapisał się zatem na studia teologiczne na Uniwersytecie w Wiedniu, gdzie na Wydziale Teologii Ewangelickiej oddał się

¹⁹ Szerzej o życiu i działalności Szerudy: zob. H. Wegener, *N. P. W. Ks. Biskup Dr Jan Szeruda. 30 lat duszpasterstwa i 25 lat pracy uniwersyteckiej*, „Strażnica Ewangeliczna” 2 (1947) nr 15-16, s. 1-4; J. Narzyński, *Księga jubileuszowa*, „Jednota” 5 (1961) nr 2, s. 41-44; W. Gastpary, *Pamięci Ks. Biskupa Prof. Jana Szerudy*, „Zwiastun” (1962) nr 9, s. 131-133; J.N[arzyński], *Ś.P. ksiądz profesor dr Jan Szeruda*, „Jednota” 6 (1962) nr 5, s. 100-102; O. Bartel, *Wkład Zmarłego w dzieło badań nad Reformacją w Polsce*, „Jednota” 6 (1962) nr 5, s. 104; *Przemówienie nad grobem ś.p. ks. prof. Szerudy* wygłoszone przez ks. prof. dra Wiktora Niemczyka, „Jednota” 6 (1962) nr 5, s. 102-104; O. Bartel, *Ks. Profesor dr Jan Szeruda*, „Zwiastun” (1962) nr 9, s. 133-134; K. Wolfram, *We wdzięcznej u nas pamięci*, „Kalendarz Ewangelicki” 76 (1963), s. 56-63; J. Szeruda, *Dziennik z dni Powstania Warszawskiego*, „Kronika Warszawy” 17 (1986) nr 1-2, s. 191-200; J.B. Niemczyk, *W stulecie urodzin Księdza Biskupa Prof. Dra Jana Szerudy*, RT 31 (1989) z. 1-2, s. 21-31; B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego. Ks. Prof. dr Jan Szeruda (1889-1962). Ksiądz Prof. dr Karol Wolfram (1899-1965)*, w: *Sila poselstwa. Księga jubileuszowa w 75-lecie urodzin ks. prof. dr. hab. Witolda Benedyktowicza*, [red. E. Puślecki, Z. Kamiński, A. Kleszczyński], Warszawa 1996, s. 87-96; *Szeruda Jan, ks.*, w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX wieku*, Bielsko-Biała 1998, s. 290; B. Enholc-Narzyńska, *Ksiądz profesor Jan Szeruda (1889-1962)*, w: *Stworzył Bóg człowieka na swój obraz. Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Mariana Gołębiewskiego w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2002, s. 101-113; K. Karski, *Biskup Jan Szeruda jako ekumenista*, „Myśl Protestancka” (2002) nr 1, s. 55-62; J. Badura, *Zadomowienie w Biblii. Biskup Jan Szeruda (1889-1962)*, w: *Misja – Muzyka – Mazury. Księga Pamiątkowa z okazji 60. urodzin biskupa Kościoła Janusza Jaguckiego*, red. J. Below, M. Legendź, A. Korczago, Bielsko-Biała 2007, s. 117-126; G. Bębnik, *Szeruda Jan*, PSB XLVIII, s. 277-280.

z zapalem nauce. Najbardziej interesował się biblistyką, filologią semicką, a zwłaszcza językiem hebrajskim. W Wiedniu studiował równocześnie na Wydziale Filozoficznym. Na Wydziale Teologii Ewangelickiej otrzymał na początku 1915 roku nagrodę za rozprawę *Wpływ Babilonii na religię izraelską*. Po zdaniu przed komisją egzaminu *pro candidatura* wrócił na Śląsk Cieszyński i podjął pracę kaznodziei pomocniczego w konwiktie teologicznym w Bielsku. Stypendium Naczelnej Rady Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Wiedniu umożliwiło mu w 1915 roku studia na Uniwersytecie Martina Lutra w Halle, gdzie poszerzał wiedzę w zakresie Starego Testamentu i języków semickich. Pogłębiona znajomość języka hebrajskiego stanowiła dla niego nieodzowny klucz do gruntownego poznania ksiąg Starego Testamentu. Korzystał z wiedzy starotestamentowej i nowotestamentowej wybitnych profesorów, takich jak Ernst Sellin (zm. 1946), Fritz Wilke (zm. 1957), Otto Eissfeldt (zm. 1973), Georg Albrecht Alt (zm. 1956), Rudolf Knopf (zm. 1920). Przed komisją teologiczną Superintendenty Morawsko-Śląskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego zdał drugi egzamin teologiczny *pro ministerio* z wynikiem bardzo dobrym, po czym w 1916 roku objął obowiązki kaznodziei pomocniczego w parafii luterańskiej w Nawsiu, gdzie proboszczem był Franciszek Michejda (zm. 1921), który później ordynował Szerudę na księdza i mianował wikarym w Nawsiu.

Dzięki stypendium naukowemu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce wyjechał jesienią 1919 roku do Szwajcarii, by na Uniwersytecie w Bazylei kontynuować studia teologiczne nad Starym Testamentem i językami semickimi (zob. wyżej, s. 52). Tam napisał rozprawę pt. *Das Wort Jahwes. Eine Untersuchung zur israelitisch-jüdischen Religionsgeschichte* pod kierunkiem wybitnego znawcy ksiąg prorockich, Bernharda Duhma (zm. 1928) i 7 czerwca 1920 roku otrzymał dyplom licencjata teologii ewangelickiej. W ten sposób uzyskał prawo do wykładania biblistyki starotestamentowej na Wydziale Teologii Ewangelickiej organizowanym na Uniwersytecie Warszawskim. Z początkiem roku akademickiego 1920/1921 został powołany na stanowisko zastępcy profesora egzegezy Starego Testamentu i języka hebrajskiego w Tymczasowym Studium Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Czwartego stycznia 1921 roku wygłosił swój inauguracyjny wykład pt. *Narodowy i uniwersalny charakter religii izraelskiej*. Z tym dniem rozpoczęła się jego uniwersytecka działalność i praca nad kształceniem teologów ewangelickich. Postanowieniem Naczelnika Państwa z 29 kwietnia 1922 roku został mianowany profesorem nadzwyczajnym, a 5 listopada 1929 roku profesorem zwyczajnym. W okresie międzywojennym odbywał zagraniczne podróże naukowe do Danii, Szwecji, Szwajcarii, Niemiec i Anglii. Był kilka razy dziekanem Wydziału Teologii Ewangelickiej i jego reprezentantem do Senatu. Brał czynny udział w działalności towarzystw naukowych m.in. jako

członek komisji orientalistycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, współpracownik komisji orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności, członek Zarządu Towarzystwa do Badania Dziejów Reformacji w Polsce. Brał udział w zjazdach Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego w Warszawie, Krakowie i Lwowie. Bibliistyka stanowiła jego ulubioną specjalizację teologiczną, co doceniano nie tylko w kraju. W 1924 roku Fakultet Teologiczny Uniwersytetu w Bazylei nadał mu doktorat *honoris causa* za zasługi na polu egzegezy Starego Testamentu, propagowania wiedzy biblijnej oraz działalności ekumenicznej²⁰.

Wojnę Szeruda przeżył w Warszawie. W czasie okupacji był dziekanem Wydziału Teologii Ewangelickiej konspiracyjnego Uniwersytetu Warszawskiego. Pracował także jako nauczyciel łaciny i języka niemieckiego w konspiracyjnym ewangelickim Gimnazjum im. Anny Wazówny. Podejmował także pracę jako bibliotekarz i tłumacz z języka niemieckiego w Wydziale Planowania Zarządu Miasta Warszawy. W tym czasie współtworzył konspiracyjną Narodową Radę Ewangelicką w celu przygotowania kadry do odbudowania Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego po wojnie. Wykładał w tajnej Wyższej Szkole Biblijnej Kościoła Metodystycznego. Powstanie warszawskie przeżył na Starym Mieście. Następnie 1 września 1944 roku wywieziono go z rodziną do Gorzkowic. Zamieszkał w Częstochowie u luterańskiego proboszcza Leopolda Wojaka (zm. 1962), tam też uczestniczył w akcji tajnego nauczania. Kiedy wyzwolono Częstochowę spod okupacji niemieckiej, 24 stycznia 1945 roku wziął udział w spotkaniu duchownych luterańskich pod przewodnictwem ks. Maksymiliana Rudowskiego (zm. 1971) i został członkiem tymczasowego Konsystorza. Tragiczne wydarzenia wojenne, zniszczenie całego dorobku i warsztatu naukowego wraz z tłumaczeniami biblijnych ksiąg prorockich, a następnie gehennę wypędzenia z Warszawy utrwalił w dzienniku, szczęśliwie odnalezionym w 1982 i opublikowanym w 1986 roku przez jego córkę, Marię Żytkow²¹. Do Warszawy wrócił 28 lutego 1945 roku i ponownie objął stanowisko dziekana. Doprowadził do reaktywacji Wydziału Teologii Ewangelickiej na Uniwersytecie Warszawskim. Ze stanowiska dziekana zrezygnował w 1946 roku.

Władze państwowe zwalczały Szerudę. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego inwigilował go i jego rodzinę. W latach 1945-1951 pełnił obowiązki tymczasowego biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. W 1951 roku zrezygnował z ubiegania się o urząd biskupa,

²⁰ Tekst oryginalny uzasadnienia nadania doktoratu *honoris causa*: „Cum propter ipsius merita in Veteris Testamenti explanatione, tum propter eximium in propagandis huius scientiae inventis inter divini verbi ministros polonos studium nec non propter laborem in conciliandis invicem ecclesiis positum”, za: H. Wegener, *N. P. W. Ks. Biskup Dr Jan Szeruda*, s. 1.

²¹ J. Szeruda, *Dziennik z dni Powstania Warszawskiego*, s. 191-200.

gdyż nie znalazł akceptacji u nowej władzy²². Urząd do Spraw Wyznań postrzegał go jako przeciwnika nowego ustroju. Biskupowi pozostawiono tylko sprawy teologiczne, dlatego zapowiedział, że po Synodzie poświęci się wyłącznie działalności naukowej. Został jednak członkiem nowo powstałej Naczelnej Rady Kościoła, która miała być przeciwwagą dla wybranego wówczas na biskupa w pełni lojalnego wobec władz Karola Kotuli (zm. 1968), który sprawował tę funkcję do 1959 roku.²³

Szeruda mocno angażował się w sprawy ekumenizmu. Odbывał liczne podróże zagraniczne w służbie idei jedności chrześcijan. Podczas studiów w szwajcarskiej Bazylei (1919/1920) był świadkiem obrad trzech nurtów kształtującego się ruchu ekumenicznego: Światowego Związku Krzewienia Przyjaźni między Narodami za pośrednictwem Kościołów (skrót: ŚZKP; związek założony w Konstancji w 1914 r.), Praktycznego Chrześcijaństwa oraz Wiary i Ustroju Kościoła. W kraju asystował narodzinom oddziału ŚZKP (1923 r.) i trzy razy był jego sekretarzem. Był świadkiem powołania Rady Kościołów Ewangelickich w Polsce (1926 r.). Brał udział w spotkaniach międzynarodowych ŚZKP i Światowej Konferencji Kościołów do spraw Praktycznego Chrześcijaństwa. Został członkiem komisji profesorów teologii tej ostatniej organizacji i delegatem polskiego Kościoła luterńskiego na uroczystości pogrzebowe założyciela ruchu, Nathana Söderbloma, arcybiskupa Uppsali (zm. 1931). W okresie międzywojennym prowadził Polsko-Ewangelickie Biuro Prasowe – EWPOL. Za tę właśnie działalność krajowe i zagraniczne koła naukowe i kościelne obdarzyły go zaszczytnymi godnościami. Jego działalność ekumeniczna stanowiła jeden z motywów przyznania mu doktoratu *honoris causa* przez Uniwersytet w Bazylei²⁴. W czasie okupacji brał udział w konspiracyjnych zebraniach ekumenicznych, a w 1942 roku wszedł w skład Tymczasowej Rady Ekumenicznej. W 1944 roku sygnował ekumeniczne *Wyznanie wiary polskich chrześcijan* (tzw. Konfesja Polska) formułujące wspólne zasady dogmatyczne Kościołów. Gdy w 1946 roku powstała Polska Rada Ekumeniczna, Szeruda został jednym z jej pięciu wiceprezesów. Po wojnie, w 1947 roku reprezentował Kościół Ewangelicko-Augsburski w tworzeniu Światowej Federacji Luterńskiej. Szeruda był jedynym człowiekiem w Polsce, który w okresie międzywojennym uczestniczył w posiedzeniach trzech nurtów ruchu ekumenicznego i był bezpośrednim świadkiem narodzin z tych nurtów Światowej Rady Kościołów w 1948 roku.

²² Zob. też J. Kłaczek, *Biskup Andrzej Wantuła (1905-1976). Biografia*, Toruń 2019, s. 135-136.

²³ Zob. R. Michalak, *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945-1956)*, Warszawa 2002, s. 34-42; J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1975*, Toruń 2010, s. 25-53.

²⁴ *Przemówienie nad grobem ś.p. ks. prof. Szerudy...*, s. 103.

Naukowe zainteresowania Szerudy koncentrowały się na problematyce badań biblijnych, zwłaszcza z zakresu egzegezy Starego Testamentu, oraz na semitystyce, translatoryce biblijnej i historii reformacji w Polsce. Wraz z bp. Juliuszem Burschem należał do współzałożycieli i współorganizatorów Towarzystwa do Badania Dziejów Reformacji w Polsce, którego do końca życia był prezesem. Oprócz pracy dydaktycznej prowadził intensywną działalność naukowo-badawczą²⁵. Jako wielki miłośnik modlitwy dużo czasu poświęcił naukowym badaniom nad biblijnym modlitewnikiem, czyli Psalterzem Dawidowym. Od przekładu Księgi Psalmów rozpoczął prace nad nowym tłumaczeniem Pisma Świętego. Kolejną jego pasją były księgi prorockie Starego Testamentu. Już w 1938 roku opublikował przekład Księgi Amosa z obszernym wstępem i komentarzem, a w czasie wojny przetłumaczył księgi prorockie do nowego wydania Biblii i pracował nad tłumaczeniem ksiąg nauczających, czyli mądrościowych. Był bardzo wytrwały i cierpliwy w tej pracy. Gdy w czasie powstania warszawskiego uległy zniszczeniu manuskrypty z tłumaczeniem ksiąg prorockich, nie zniechęcił się i po wojnie rozpoczął tę pracę od nowa²⁶. W 1949 roku stanął na czele zorganizowanej przez siebie i przy współudziale BiZTB komisji przekładu Pisma Świętego.

Przez środowisko ewangelickie w Polsce Szeruda jest uważany za nestora polskiej teologii protestanckiej, jednego z najwybitniejszych biblistów w kraju, wytrwałego propagatora wiedzy biblijnej oraz wybitnego tłumacza Pisma Świętego. Jego dorobek naukowy odznaczał się zawsze rzetelnością metody badawczej i znakomitą znajomością przedmiotu, co stanowi poważny wkład nie tylko w dzieje teologii, ale również w kulturę polską. Jest to widoczne najwyraźniej w jego pracach translatorskich uwieńczonych w 1975 roku ukazaniem się *Biblii warszawskiej*, czego jej inicjator już nie doczekał.

W nocy z 18 na 19 marca 1962 roku biblista nagle ciężko zachorował. Zmarł 21 marca. Nad tłumaczeniem Biblii pracował praktycznie do ostatniej chwili. Wiktor Niemczyk wspominał,

²⁵ O zakresie prowadzonych badań świadczą tytuły jego prac naukowych z okresu międzywojennego: *Słowniczek hebrajsko-polski*, Warszawa 1921; *Charakter narodowy i uniwersalny religii Izraelskiej*, Warszawa 1922; *Spór o Stary Testament*, Warszawa 1925; *Naukowe i nabożne badanie Pisma św.*, Warszawa 1931; *Geneza i charakter Biblii Gdańskiej*, Warszawa 1932; *Pobożność prorocka Starego Testamentu*, Warszawa 1933; *Literatura starohebrajska*, Warszawa 1937; *Księga Psalmów*, Warszawa 1937; *Amos. Prorok i proroctwo*, Warszawa 1938; *Modlitwa prorocka*, Warszawa 1938; oraz z zakresu bibliografii: *Początki piśmiennictwa ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Cieszyn 1923; *Bibliografia polsko-ewangelicka*, Warszawa 1925; *Evangelische Presse und Literatur in Polen*, Gotha 1937; *Izajasz. Ewangelista Starego Testamentu*, 1961; *Genesis 1-3. Przekład i główne myśli religijno-teologiczne*, Warszawa 1961 i wiele innych. Opracowania bibliograficzne dorobku J. Szerudy: zob. S. Grzybek, H. Czerwień, B. Panasiuk, *Polska bibliografia biblijna za lata 1931-1965*, z. 2, Warszawa 1968, s. 306; *Współczesna biblistyka polska 1945-1970*, red. J. Łach, M. Wolniewicz, Warszawa 1972, s. 243, 252, 265, 279, 297, 303, 319, 421, 441; M. Uglorz, *Biskup Jan Szeruda jako biblista i nauczyciel akademicki. Referat wygłoszony podczas uroczystości, zorganizowanej w Warszawie z okazji 50-tej rocznicy śmierci ks. prof. Jana Szerudy*, 2012, s. 2; BBP II, s. 1527 (indeks).

²⁶ Z.A. Repsz, *Ks. Jan Szeruda, „Chrześcijanin”* (1962) nr 6, s. 14.

że jeszcze cztery dni przed śmiercią komisja przekładu Pisma Świętego pracowała w jego domu nad korektą rozdziału dziesiątego Ewangelii św. Jana²⁷. Położył wielkopomne zasługi dla powstania *Biblii warszawskiej*. Był inicjatorem prac nad nowym przekładem oraz do 1961 roku przewodniczącym komisji przekładowej, a w ostatnim roku życia członkiem tejże komisji. Przetłumaczył ogromną część ksiąg Starego Testamentu oraz pierwszą wersję Ewangelii św. Jana (zob. tab. 1). Był „On duszą [...] sprawy nowego przekładu Pisma Świętego na język polski”, która dla niego „stała się jednym z najważniejszych zadań życiowych”²⁸. Zapamiętano go jako człowieka głębokiej wiary, rozmiłowanego w Piśmie Świętym, życzliwego dla innych, szczególnie dla swoich studentów²⁹. Janusz Narzyński pozostawił następujące wspomnienie po zmarłym:

Ci, którzy Go znali, którzy się z Nim stykali, wyczuwali głębokie zespolenie się Jego ducha ze Słowem Bożym, które było dlań niewzruszoną opoką, punktem wyjścia i miarą wszechrzeczy. I jeszcze coś: właśnie owo zakotwiczenie duszy w Bogu wzorem Augustyna, mówiącego: „Dusza moja nie zazna spokoju, dopóki nie spocznie w Bogu” również i Jego duch czerpał natchnienie z wielkich wizji proroczych, co, jak myślę, stanowiło punkt wyjściowy umiłowania Starego Testamentu i jego zwiastowania.³⁰

Znaczenie Szerudy na tak wielu płaszczyznach życia kościelnego, naukowego i narodowego wielokrotnie podkreślano po jego odejściu. W dwudziestą rocznicę śmierci wyrażano nadzieję, że nestor polskich teologów ewangelickich i jeden z najwybitniejszych biblistów w Polsce дочека się opracowania monografii swojego bogatego życia³¹. Niestety taka monografia do dziś dnia nie powstała. W 100-lecie jego urodzin Jan Bogusław Niemczyk opublikował obszernie wspomnienie w „Roczniku Teologicznym”³². Karol Karski uczcił czterdziestą rocznicę śmierci Szerudy artykułem o ekumenicznej działalności inicjatora *Biblii warszawskiej*³³. Czternastego listopada 2012 roku, w pięćdziesiątą rocznicę jego śmierci, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie zorganizowała sympozjum przypominające wkład Szerudy w pracę naukową, dydaktyczną i organizacyjną na Wydziale Teologii Ewangelickiej, a później w ChAT,

²⁷ Przemówienie nad grobem ś.p. ks. prof. Szerudy..., s. 104.

²⁸ Z.A. Repsz, *Ks. Jan Szeruda*, s. 14.

²⁹ Tamże.

³⁰ J.N[arzyński], *Ś. P. ksiądz profesor dr Jan Szeruda*, s. 101.

³¹ A. Grześkowiak, *20 rocznica śmierci ewangelickiego biskupa Jana Szerudy*, „Słowo Powszechne” 36 (1982) nr 28, s. 5.

³² J.B. Niemczyk, *W stulecie urodzin Księdza Biskupa Prof. Dra Jana Szerudy*, s. 21-31.

³³ K. Karski, *Biskup Jan Szeruda jako ekumenista*.

a także uczestnictwo w pracach komisji przekładu Pisma Świętego³⁴. Podobne sympozjum w 120. rocznicę urodzin luterńskiego biblisty zorganizowano w Bielsku-Białej³⁵.

2. Andrzej Wantuła³⁶

Andrzej Wantuła urodził się 26 listopada 1905 roku w Ustroniu na Śląsku Cieszyńskim jako syn ślusarza, drobnego śląskiego rolnika i bibliofila, Jana Wantuły (zm. 1953), i Anny z domu Szczepańskiej. Tam uczęszczał do ewangelickiej szkoły powszechnej, w której nauczano po polsku, i ukończył ją w 1917 roku. Następnie uczył się w Cieszynie, gdzie został confirmowany. W szkole doceniono jego wszechstronne uzdolnienia i widziano w nim przyszłego polonistę, historyka, filologa klasycznego, lekarza, matematyka. Był koleżeński, szczery, lubił deklamować, śpiewać, fascynowała go piłka nożna. Andrzej wzrastał w atmosferze pracowitości i poszanowania książki, a tym samym nauki. Był wielkim miłośnikiem książek i piśmiennictwa, w ciągu życia zgromadził wielotysięczny księgozbiór i sam napisał oraz opublikował kilkadziesiąt pozycji.

Mimo tak licznych zainteresowań i umiejętności zdecydował się podjąć studia teologiczne. W latach 1925-1929 studiował na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Egzaminy zdawał celująco. Po uzyskaniu absolutorium wyjechał do Francji jako stypendysta Wolnego Fakultetu Teologii Ewangelickiej w Montpellier. Po powrocie w czerwcu 1931 roku zdał egzamin dyplomowy i w październiku został ordynowany w Wiśle przez bp. Juliusza Burschego. Ożenił się 25 października 1936 roku z Julią Blasbałg (zm. 1987) z Ustronia, którą poznał jeszcze w okresie studiów, gdy utrzymywał luźny kontakt z chórem przy kościele ewangelickim w Ustroniu. W kwietniu 1937 roku na Wydziale Teologii Ewangelickiej uzyskał stopień doktora teologii na podstawie rozprawy: *Porządek kościelny Wacława Adama. Początki organizacji Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*.

Początek drugiej wojny światowej zastał go w Wiśle, gdzie prowadził parafię. Jedenastego maja 1940 roku pastor Wantuła został aresztowany przez Niemców za działalność propolską

³⁴ Warszawa: sympozjum w 50. rocznicę śmierci luterńskiego bp. J. Szerudy, <https://ekai.pl/warszawa-sympozjum-w-rocznice-smierci-luterskiego-bp-j-szerudy> [2.04.2024]. Zob. też M. Uglorz, *Biskup Jan Szeruda...*

³⁵ J. Badura, *Życie i działalność ks. Bp. Jana Szerudy w 120. rocznicę urodzin* (prywatne archiwum J. Badury), 2021.

³⁶ Szerzej o życiu i działalności Wantuły: zob. *Wantuła, Andreas*, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging b.r., s. 178-179; J. Narzyński, *Ksiądz Biskup dr Andrzej Wantuła jako teolog i ewangelicki pisarz kościelny (w 70 rocznicę urodzin)*, RT 17 (1975) z. 2, s. 7-16; B. Żyszkowska, *Koleje życia*, w: *Był wśród nas... W 25. rocznicę śmierci ks. bpa Andrzeja Wantuły*, Ustroń 2001, s. 5-26; J. Krop, *Ks. bp dr Andrzej Wantuła w 25 rocznicę śmierci*, Wiśła 2001; *Losy wojenne ks. Andrzeja Wantuły*, red. B. Żyszkowska, Cieszyn 2005; J. Kłaczek, *Ksiądz Biskup Andrzej Wantuła...*

i niechęć do wprowadzania nabożeństw po niemiecku. Przetrzymywano go w Cieszynie (niektóre źródła podają, że także w obozie przejściowym w Sosnowcu), później zaś w obozie koncentracyjnym Dachau i Mauthausen-Gusen w Austrii (do listopada 1940 r.). Do obozu zabrał niewielką walizkę z rzeczami, a w niej Biblię. Dzięki staraniom rodziny po kilku miesiącach został zwolniony z obozu i wrócił do domu rodzinnego w Ustroniu. W 1944 roku Wantuła został wcielony do Wehrmachtu i trafił w 1945 roku jako sanitariusz na front zachodni, gdzie dostał się do niewoli brytyjskiej, a stamtąd do Londynu. Podczas pobytu na Wyspach pracował jako kapelan w Duszpasterstwie Ewangelickim Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz jako proboszcz polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w Londynie. W tym okresie zaszczycono go honorowym członkostwem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego³⁷.

W 1948 roku wrócił do Polski i został proboszczem w Wiśle, gdzie pełnił służbę urzędową do 1956 roku. W 1950 roku wybrano go na członka Synodu, a za jego pośrednictwem na członka Konsystorza. Drugiego maja 1959 roku został mianowany biskupem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Funkcję tę sprawował do 1975 roku.

Od lat pięćdziesiątych Wantuła poświęcił się także pracy naukowej. Przeniósł się do Warszawy, gdzie rozpoczął nowy okres w swoim życiu. W 1953 roku, jeszcze na wydziale uniwersyteckim, został powołany na stanowisko kierownika Katedry Teologii Praktycznej, aby wspólnie z innymi kształcił kadry duchowieństwa tak bardzo wyniszczone w czasie wojny. Po utworzeniu ChAT od 1955 roku pełnił funkcję jej prorektora (zob. wyżej, s. 56). Pierwszego kwietnia 1956 roku został mianowany profesorem nadzwyczajnym, a w 1966 roku profesorem zwyczajnym. W 1965 roku, w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, w uznaniu zasług przyznano mu tytuł doktora *honoris causa* Fakultetu Teologii Ewangelickiej w Bratysławie.

Wantuła był z wykształcenia pastoralistą i historykiem Kościoła, lecz jako absolwent Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego otrzymał także solidne wykształcenie biblijne. Pisma Świętego i języków biblijnych uczyli go wybitni przedwojenni bibliści ewangeliccy: Jan Szeruda i Adolf Suess. Przyszły tłumacz *Biblii warszawskiej* od początku swojej posługi duszpasterskiej z zapałem podejmował także pracę badawczą i wiele publikował, również na tematy biblijne³⁸. Trzeba jednak zaznaczyć, że odrzucając propozycję ówczesnego dziekana Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, Karola Wolframa, który w 1949 roku zaproponował mu objęcie Katedry Nadzwyczajnej Egzegezy Nowego Testamentu, twierdził, że nie ma wystarczających kompetencji w tym zakresie³⁹.

³⁷ J. Kłaczek, *Biskup Andrzej Wantuła...*, s. 100.

³⁸ Na temat wykształcenia, prac badawczych i publikacji Wantuły: zob. tamże, s. 19-48, 288-291.

³⁹ Zob. tamże, s. 275.

Wobec władz PRL Wantuła charakteryzował się uległością. Postawa ta wpływała z oczekiwania, że „nowe władze w Polsce będą stały na straży równouprawnienia wyznań i mogą być jedyną osłoną przez hegemonią Kościoła rzymskokatolickiego”⁴⁰. Oczekiwanie to dobrze wpisywało się „w nowy trend polityki wyznaniowej po 1956 r. Polegał on na kreowaniu PRL jako kraju tolerancji religijnej i równouprawnienia wyznaniowego przy zachowaniu pryncypiów doktrynalnych. Trend ten z mniejszymi lub większymi zmianami utrzymywał się do końca istnienia realnego socjalizmu w Polsce”⁴¹. Po wyborze na biskupa Wantuła złożył w Urzędzie do Spraw Wyznań ślubowanie na wierność PRL⁴² i przy każdej okazji deklarował swoją lojalność⁴³. W 1959 roku wystosował list z okazji piętnastej rocznicy Manifestu PKWN i zachęcał pastorów do uwzględnienia tej rocznicy w nauczaniu⁴⁴. Kościół Ewangelicko-Augsburski włączył się też w obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego, z którymi wiąże się również historia *Biblii warszawskiej* (zob. niżej, rozdz. III, E)⁴⁵. Jednak w ocenie Jarosława Kłaczkowa polskie władze nie były do końca zadowolone z postawy Kościoła luterańskiego kierowanego przez Wantułę⁴⁶.

Praca w komisji przekładu Pisma Świętego była bardzo czasochłonnym obowiązkiem biskupa. Dwudziestego piątego października 1960 roku Wantuła został członkiem komisji przekładowej, a w lutym 1961 roku jej przewodniczącym. Przewodniczył także komisji rewizyjnej. Osobiście przygotował pierwsze wersje tłumaczenie *Dziejów Apostolskich*, *Listu do Hebrajczyków*, *Listu św. Jakuba* oraz *Listu św. Judy*. Jeszcze w czasie prac nad przekładem tak podsumował swój wkład w powstanie nowego przekładu Biblii: „Praca włożona w tłumaczenie Pisma św. pochłonęła tysiące godzin”⁴⁷. W 1975 roku, będąc na emeryturze, ze względu na stan zdrowia nie mógł uczestniczyć w uroczystości wręczenia pierwszych egzemplarzy *Biblii warszawskiej*.

Wantuła zmarł 15 czerwca 1976 roku w swoim mieszkaniu w Warszawie. Pochowano go na cmentarzu ewangelickim w Wiśle.

⁴⁰ Tamże, s. 215.

⁴¹ Tamże, s. 138; zob. też s. 249-250.

⁴² Tamże, s. 155.

⁴³ Tamże, s. 157.

⁴⁴ Tamże, s. 157-158.

⁴⁵ Tamże, s. 219-220, 222.

⁴⁶ Tamże, s. 201-202.

⁴⁷ Prywatne archiwum Urszuli Wantuły-Rakowskiej, tekst przemówienia Wantuły *Przejsie w stan spoczynku ks. bp. A. Wantuły*, 23 lutego 1975 r., k. 2, za: J. Kłaczkow, *Ksiądz biskup Andrzej Wantuła...*, s. 198-199.

3. Wiktor Niemczyk⁴⁸

Wiktor Niemczyk – późniejszy teolog, biblista i religioznawca, urodził się 20 listopada 1898 roku w Bystrzycy nad Olzą. Jego ojciec był nauczycielem i organistą. W jego domu rodzinnym panowała atmosfera religijna i patriotyczna tradycja. Od dzieciństwa myślał o tym, by zostać ewangelickim księdzem. Gimnazjum klasyczne ukończył w Cieszynie w 1916 roku. Właśnie z tej szkoły wyniósł podziwianą przez wielu dobrą znajomość łaciny i greki. Po ukończeniu szkoły został powołany do armii austriackiej, później zaś służył w Wojsku Polskim jako oficer aż do 1920 roku. Po demobilizacji wstąpił na organizujący się na Uniwersytecie Warszawskim Wydział Teologii Ewangelickiej. Studiował cztery lata (1920-1924), w tym rok w Wiedniu, gdzie pogłębiał znajomość języków, dziejów religii i kultury ludów Bliskiego Wschodu. Po ordynacji na duchownego skierowano go do pracy w parafii w Krakowie, gdzie był proboszczem. W 1932 roku na Wydziale Teologii Ewangelickiej obronił doktorat pod kierunkiem J. Szerudy na podstawie pracy z teologii biblijnej: *Idea zbawienia i odkupienia w religii Starego Testamentu*. W 1936 roku otrzymał stypendium naukowe na pobyt w Berlinie, Lipsku i Bazylei. Tam przygotował rozprawę habilitacyjną uwieńczoną uzyskaniem stopnia doktora habilitowanego w 1937 roku (rozprawa pt. *Zagadnienie cierpienia w religii i filozofii*). W tym samym roku został docentem i rozpoczął pracę naukowo-dydaktyczną na wydziale. W latach 1937-1939 prowadził wykłady i ćwiczenia z religiologii.

Po wojnie podjął pracę akademicką, działając jednocześnie w różnych funkcjach we Wrocławiu i Krakowie. Należał do pionierów, którzy przybyli do Wrocławia, by odbudować tam życie polsko-ewangelickie. Jako pierwszy pełnomocnik Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce odegrał ważną rolę przy organizowaniu na Dolnym Śląsku luterkańskiego życia kościelnego⁴⁹.

Wskutek potrzeb dydaktyczno-naukowych w 1946 roku Niemczyk objął Katedrę Teologii Systematycznej, a następnie poświęcił się całkowicie pracy akademickiej. W 1947 roku został skierowany na dalsze studia do Bazylei i Kopenhagi. Od roku akademickiego 1952/1953 pełnił funkcję dziekana Wydziału Teologii Ewangelickiej, a następnie w 1954 roku został pierwszym

⁴⁸ Szerzej o życiu i działalności W. Niemczyka: zob. A. Wantuła, *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, RT 10 (1968) z. 1, s. 7-16; J. Narzyński, *Bibliografia prac Księdza Profesora Dra Wiktora Niemczyka*, RT 10 (1968) z. 1, s. 17-31; J. N[arzyński], *Uzupełnienie do bibliografii prac Księdza Profesora Dra Wiktora Niemczyka*, RT 23 (1981) z. 2, s. 135-136; Z. Łyko, *Symposium naukowe poświęcone śp. ks. prof. dr hab. Wiktorowi Niemczykowi*, RT 23 (1981) z. 2, s. 109-110; W. Gastpary, *Słowo wstępne*, RT 23 (1981) z. 2, s. 111-114; J. Narzyński, *Śp. Ks. prof. Wiktor Niemczyk*, „Kalendarz Ewangelicki” 96 (1982), s. 79-82; J. Golec, S. Bojda, *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*, t. I, Cieszyn 1993, s. 203-204; *Niemczyk Wiktor, ks.*, w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce*, s. 215-216.

⁴⁹ W. Gastpary, *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w drugim dziesięcioleciu swego istnienia 1964-1974*, RT 16 (1974) z. 1-2, s. 128.

rektorem Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Na tym stanowisku pozostał do roku 1965 roku. W tym samym roku po śmierci Karola Wolframa przejął wakującą Katedrę Wiedzy Nowotestamentowej i Języka Greckiego. W 1968 roku przeszedł na emeryturę, ale nie zakończył współpracy z ChAT. Opublikował przeszło 200 prac z dziedziny Starego Testamentu, religioznawstwa, myśli protestanckiej i ekumenizmu. Jego religioznawcze zainteresowania zaowocowały wieloma pracami poświęconymi tzw. religiom prymitywnym Bliskiego i Dalekiego Wschodu⁵⁰. Do ważnych dzieł Niemczyka należy także zaliczyć podręczniki akademickie do historii religii, filozofii religii, skrypty do historii dogmatu i dogmatyki ewangelickiej⁵¹. W 1979 roku otrzymał tytuł doktora *honoris causa* Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Przyznano mu też wiele wysokich odznaczeń państwowych.

Wiktor Niemczyk bardzo ofiarnie uczestniczył w pracach nad *Biblią warszawską*. Przygotował pierwsze wersje wielu ksiąg Starego Testamentu oraz kilku z Nowego Testamentu (zob. tab. 1). Od samego początku, a więc od 1949 roku pełnił funkcję sekretarza komisji przekładu Pisma Świętego. W 1969 roku Andrzej Wantuła z okazji siedemdziesiątych urodzin Wiktora Niemczyka tak scharakteryzował jego wkład w prace nad przekładem:

Największe zasługi jednak jako tłumacz położył Jubilat w pracach nad nowym tłumaczeniem Pisma Św. Kiedy w 1949 r. profesorowie ówczesnego Wydziału Teologii Ewangelickiej U.W. postanowili przystąpić do nowego przekładu Biblii, Jubilat znalazł się w ich gronie, został sekretarzem „Komisji Przekładu” i wytrwał na tym stanowisku do dziś. Dzięki skrupulatnie prowadzonym przez niego notatkom⁵² można odtworzyć etapy tej kilkanaście lat już trwającej pracy, o której od czasu do czasu informował on w artykułach drukowanych w publikacjach kościelnych. Sam przygotował projekt przekładów Ewangelii Łukasza, II listu do Koryntian, listów ap. Piotra i ap. Jana i Apokalipsy. Gdy tłumacz ksiąg St. Testamentu, ks. prof. dr J. Szeruda zmarł, nie dokończywszy przekładu ksiąg historycznych, trudu dokończenia tłumaczenia Pentateuchu i pozostałych ksiąg historycznych podjął się Jubilat przy współpracy w charakterze doradcy i kontrolera i tłumacza Deuteronomium swego syna, ks. Jana Niemczyka (ks. J. Szeruda zdołał przetłumaczyć wszystkie księgi prorockie i nauczające oraz Genesis i połowę Exodus). Doprawdy można się dziwić, skąd Jubilat wziął na to czas, siły i wytrwałość [...]. Jest to praca nie tylko czasochłonna, lecz także mozolna, wyczerpująca, granicząca z prawdziwym samozaparciem. Dla Jubilata nie jest to jednak nowością. Ponosi te ofiary wraz z drugim członkiem Komisji [zapewne samym Wantułą] z ujmującą, bo pełną pogody ducha rezygnacją. Co robić? Sic Deus vult!⁵³

⁵⁰ J. Narzyński, *Uwagi o stosunku chrześcijaństwa do innych religii w refleksji teologicznej ks. prof. dra Wiktora Niemczyka (1898-1980)*, RT 23 (1981) z. 2, s. 115-124; W. Benedyktowicz, *Ziemia, cierpienie, ratunek. Myśl religioznawcza i teologiczna ks. prof. Wiktora Niemczyka*, RT 23 (1981) z. 2, s. 125-133.

⁵¹ *Historia religii*, Warszawa 1962; *Filozofia religii*, Warszawa 1987; *Historia dogmatów*, Warszawa 1961; *Dogmatyka ewangelicka*, Warszawa 1967.

⁵² Niestety protokoły z pracy komisji sporządzane przez W. Niemczyka zaginęły.

⁵³ A. Wantuła, *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, s. 14. Dodatki i wyjaśnienia w nawiasach kwadratowych, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autora pracy – Jana Żaka.

Witold Benedyktowicz, świadek pracy komisji, wspomina, że „po śmierci ks. biskupa Szerudy i ks. prof. Wolframa, ks. prof. Niemczyk wziął na siebie cały ciężar prac przekładowych i doprowadził dzieło do końca”⁵⁴.

Sam jako sekretarz komisji tak napisał o nowym przekładzie Pisma Świętego: „Trzeba było dużej odwagi i męstwa, aby po 343 latach od Biblii Gdańskiej podjąć się takiego dzieła”⁵⁵, a kiedy wręczono mu pierwszy egzemplarz *Biblii warszawskiej*, był bardzo wzruszony i posługując się słowami Ewangelii według św. Łukasza (17,10), powiedział: „Tak i wy, gdy uczynicie wszystko, co wam polecono, mówcie: sługami nieużytecznymi jesteśmy”⁵⁶.

Wiktor Niemczyk zmarł 18 listopada 1980 roku w Warszawie i został pochowany na cmentarzu ewangelicko-augsburskim.

4. Karol Wolfram⁵⁷

Karol Wolfram urodził się 5 listopada 1899 roku w Gocławiu. Był synem Karola Adama Juliusza i Luizy z domu Reszke. W młodym wieku stracił ojca i wychowywała go matka, wpajając mu pracowitość, ład i ewangelicką pobożność. Ukończył warszawskie Gimnazjum im. Władysława IV, gdzie otrzymał solidne wykształcenie humanistyczne. W latach 1920-1924 studiował na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Po ukończeniu studiów 11 maja 1924 roku został ordynowany. Pracował w Warszawie jako wikariusz (1924-1925), potem był proboszczem w Nowym Dworze Mazowieckim (1925-1929). Uzupełniał studia teologiczne w Niemczech (Erlangen i Berlin), przede wszystkim w zakresie Nowego Testamentu. Po powrocie w 1930 roku został starszym asystentem w Katedrze Egzegezy Nowego Testamentu Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego i podjął wykłady. Tam też w 1933 roku uzyskał doktorat z teologii na podstawie rozprawy *Istota i działanie Ducha w zwiastowaniu Apostoła Pawła*. W 1934 roku złożył rozprawę habilitacyjną pt. *Kazanie na Górze, część I (Egzegeza Ewangelii Mateusza 5)* i uzyskał stopień naukowy doktora habilitowanego. W 1935 roku mianowano go docentem. Od tego roku uczył także greki. Od 1937 roku był profesorem nadzwyczajnym na tym wydziale, a od 1938 roku kierownikiem Katedry Wiedzy Nowotestamentowej. W czasie wojny, którą przeżył w Warszawie, włączał się w nurt pracy

⁵⁴ W. Benedyktowicz, *Ziemia, cierpienie, ratunek*, s. 131.

⁵⁵ Za: J. Narzyński, *Śp. Ks. prof. Wiktor Niemczyk*, s. 81-82.

⁵⁶ Tamże, s. 82.

⁵⁷ Szerzej o życiu i działalności K. Wolframa: zob. Wolfram, Karl, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen...*, s. 184; XWN [ks. Wiktor Niemczyk], *Ks. prof. dr Karol Wolfram*, RT 8 (1966), s. 6-11; tenże, *Śp. Ks. Prof. Dr Karol Wolfram*, „Zwiastun” (1965) nr 21, s. 271-273; B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 96-101; Wolfram Karol, ks., w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce*, s. 320-321.

dydaktycznej na tajnych kompletach. W 1945 roku stanął w obronie sprofanowanej parafii ewangelickiej w Łowiczu, za co służby bezpieczeństwa aresztowały go i osadziły w obozie w Walewicach wraz z niemieckimi jeńcami i volksdeutscheami. Po interwencji Szerudy został po kilku miesiącach zwolniony. Po powrocie krótko pracował w parafii Nowy Dwór i Radzymin, a następnie powrócił na Wydział Teologii Ewangelickiej i ponownie podjął wykłady z Nowego Testamentu, a także z braku kadry – z historii Kościoła. W latach 1946-1952 pełnił funkcję dziekana wydziału. Po śmierci Adolfa Suessa został jego następcą w Katedrze Egzegezy Nowego Testamentu. W 1956 roku otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. W latach 1962-1965 piastował urząd prorektora ChAT. Jako naukowiec interesował się Nowym Testamentem, a szczególnie osobą Jezusa. Uczestniczył w komisji opracowującej przekład Pisma Świętego. Z dwudziestu siedmiu ksiąg Nowego Testamentu przetłumaczył siedemnaście (zob. tab. 1). Zmarł niespodziewanie 21 września 1965 roku w szpitalu po operacji⁵⁸.

5. Bronisław Wieczorkiewicz⁵⁹

Bronisław Wieczorkiewicz urodził się w Żychlinie koło Kutna w 1904 roku. Ożenił się z Haliną Bojarską z domu Marczak. Pracę pedagogiczną rozpoczął w 1922 roku jeszcze jako student, nauczając w szkołach powszechnych i średnich. Był ostatnim przedwojennym dyrektorem Gimnazjum w Milanówku, którym kierował do grudnia 1939 roku. Jednocześnie pracował naukowo jako asystent Seminarium Lingwistycznego na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. Jana Niecisława Baudouina de Courtenaya (zm. 1929). W 1928 roku uzyskał doktorat z filozofii na podstawie pracy pt. *Strona znaczeniowa wyrazów zależnych w języku polskim – przyczynek do badania czynnika społecznego w rozwoju znaczeniowym wyrazów*, napisanej pod kierunkiem prof. Stanisława Szobera (zm. 1938). Znalazł zatrudnienie jako asystent w Seminarium Języka Polskiego. Studiując polonistykę, odbywał jednocześnie studia aktorskie w Instytucie Teatru „Reduta” pod kierunkiem Juliusza Osterwy (zm. 1947), stąd jego żywe zainteresowania dykcją i ortofonią. Po likwidacji Gimnazjum w Milanówku Wieczorkiewicz prowadził dwuklasową szkołę handlową i kursy przygotowawcze do szkół zawodowych, na które otrzymał od Niemców koncesję. Prowadził także tajne komplety dla licealistów. Podczas okupacji był wykładowcą w Tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich i opiekunem Wydziału

⁵⁸ J.B. Niemczyk, *W stulecie urodzin Księdza Biskupa Prof. Dra Jana Szerudy*, s. 26.

⁵⁹ Szerzej o życiu i działalności B. Wieczorkiewicza: zob. Bronisław Wieczorkiewicz (1904-1974), „Rocznik Literacki” (1974), s. 689-690; H. Rybicka-Nowacka, *Profesor Bronisław Wieczorkiewicz (1904-1974)*, „Polonistyka” (1975) nr 1, s. 60-61; Bronisław Wieczorkiewicz, w: *Almanach sceny polskiej 1974/75*, red. K.A. Wyśiński, t. XVI, Warszawa 1976, s. 204; S. Skorupka, *Dorobek naukowy i dydaktyczny prof. dra Bronisława Wieczorkiewicza*, „Prace Filologiczne” 26 (1976), s. 205-210.

Polonistyki. Pozwoliło mu to na rozwinięcie ożywionej działalności związanej z opracowywaniem podręczników szkolnych. Był żołnierzem Polskiej Armii Ludowej.

Po wojnie powrócił na Uniwersytet Warszawski, gdzie podjął wykłady. Do 1955 roku był dziekanem Wydziału Humanistycznego w Państwowej Wyższej Szkole Pedagogicznej w Warszawie. Po połączeniu tej szkoły z uniwersytetem został prodziekanem Wydziału Filologicznego (1955-1958). W latach 1960-1964 organizował sekcję polonistyki w Instytucie Sławistyki Uniwersytetu w Greifswaldzie w NRD. Po powrocie objął stanowisko dziekana Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Warszawskiego (1965-1968), po podziale zaś tego fakultetu – dziekana Wydziału Filologii Polskiej i Słowiańskiej (do 1969 r.). W 1966 roku otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, w 1970 roku – profesora zwyczajnego. Po reorganizacji wydziału został kierownikiem Zakładu Metodyki Języka Polskiego i pełnił tę funkcję do końca życia.

Miał w swym dorobku naukowym 220 prac naukowych, w tym kilkanaście książek. Napisał liczne prace z metodyki nauczania, badał gwary środowiskowe i miejskie, zwłaszcza warszawskie, wydawał podręczniki szkolne i akademickie. Był wybitnym językoznawcą, który zapoczątkował w polskiej nauce uprawianie nowej dyscypliny – socjolingwistyki. Jednym z głównych nurtów pracy naukowej Wieczorkiewicza była leksykografia. Pracował w zespole przygotowującym jedenastotomowy *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (zm. 1976). Był laureatem kilku nagród. W 1960 roku otrzymał nagrodę Związku Autorów i Kompozytorów Scenicznych za swoje prace leksykograficzne, w 1967 zaś nagrodę indywidualną Ministra Szkolnictwa Wyższego za całokształt pracy naukowej. W 1971 roku wyróżniono go nagrodą „Homo Varsoviensis” za książkę *Warszawskie ballady podwórzowe*. Niewątpliwie był osobą o odpowiednich kwalifikacjach do przeprowadzenia językowej korekty przekładu *Biblii warszawskiej*. Z komisją przekładową i BiZTB współpracował od 1961 roku. Dokonał korekty wszystkich ksiąg biblijnych. Zmarł w Warszawie 5 września 1974 roku.

6. Witold Tyloch⁶⁰

Witold Tyloch urodził się 16 marca 1927 roku w Chojnicach. Po ukończeniu szkoły średniej w Toruniu studiował na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a następnie ukończył studia na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W 1956 roku

⁶⁰ Szerzej o życiu i działalności W. Tylocha: zob. A. Ferenc, *Witold Józef Tyloch (16 III 1927 – 23 VIII 1990)*, „Kwartalnik Historyczny” 98 (1991) nr 4, s. 176-178; R. Marcinkowski, *Witold Tyloch (1927-1990)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1991) nr 2, s. 121-122; W. Pałubicki, *Mistrz i przyjaciel. Pamięci Witolda Tylocha (1927-1990)*, „Przegląd Orientalistyczny” (1991) nr 1-4, s. 171-173; A.B., *Professor Witold Tyloch 1927-1990*, „Africana Bulletin” 40 (1992), s. 125-126; A. Caquot, *Studia hebrajskie i historia religii. Rozważania nad twórczością Witolda Tylocha*, „Przegląd Orientalistyczny” (1992) nr 1-2, s. 9-12.

uzyskał stopień naukowy doktora (specjalność: teologia biblijna). Temat jego pracy doktorskiej brzmiał *Śługa Jahwe w świetle zwojów z Qumran*. W latach 1957-1959 studiował na Uniwersytecie Warszawskim w Katedrze Semitystyki. W 1960 roku zajmował stanowisko adiunkta w Instytucie Orientalistycznym tej uczelni. Od lipca 1965 do września 1966 roku przebywał na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, gdzie pogłębiał wiedzę z zakresu semitystyki i historii starożytnego Bliskiego Wschodu. W listopadzie 1968 roku uzyskał stopień naukowy doktora habilitowanego za pracę pt. *Aspekt społeczny społeczności Qumran*. Pracował w Instytucie Orientalistycznym Uniwersytetu Warszawskiego, w 1969 roku objął kierownictwo Zakładu Semitystyki i Afrykanistyki, a w 1979 roku Zakładu Filologii Wschodu Starożytnego, Egipskiej i Hebraistyki. Zakładem tym kierował do śmierci. W latach 1970-1975 pełnił funkcję prodziekana Wydziału Filologii Obcych Uniwersytetu Warszawskiego (do 1974 r. był to Wydział Neofilologii). W 1975 roku otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego nauk humanistycznych. Od grudnia 1980 roku do października 1983 roku pracował w nowojorskim Yeshiva University jako profesor wizytujący. W 1983 roku został profesorem zwyczajnym. Od 1970 roku był zaangażowany w działalność Komitetu Nauk Orientalistycznych Polskiej Akademii Nauk, na którego czele stał w latach 1984-1990. Był członkiem wielu krajowych i międzynarodowych instytucji naukowych zajmujących się orientalistyką, historią religii, a zwłaszcza judaizmem. Jest znany jako wybitny orientalista i religioznawca. W pracy naukowej Tyloch skupiał się zwłaszcza na rękopisach z Qumran. Jego najważniejsze prace naukowe dotyczyły właśnie qumranistyki. Uważano go za wybitnego znawcę tej tematyki w Polsce, a także za jednego z najwybitniejszych specjalistów na świecie w dziedzinie problematyki społecznej w qumrańskich rękopisach. Zapamiętano go jako wybitnego religioznawcę, hebraistę, biblistę, badacza judaizmu i literatury międzytestamentowej. Pozostawił po sobie ponad 300 publikacji poświęconych Biblii, religii, kulturze i historii Żydów oraz językom semickim. Na Uniwersytecie Warszawskim wykładał m.in. historię literatury hebrajskiej, historię Żydów i starożytnego Izraela, a także dzieje judaizmu, prowadził również zajęcia z języka hebrajskiego starożytnego i współczesnego, aramejskiego i ugaryckiego. Zajmował się gramatyką porównawczą języków semickich, problematyką literacką Starego Testamentu, a także tekstami z Ugarit. Działał też aktywnie jako popularyzator nauki. Był laureatem wielu krajowych i zagranicznych wyróżnień i nagród. Tyloch miał odpowiednie kompetencje w zakresie filologii semickiej, aby podjąć się merytorycznej kontroli tłumaczenia ksiąg Starego Testamentu. Z komisją przekładową i BiZTB nad korektą Biblii współpracował od kwietnia 1965 roku.

Zmarł 23 sierpnia 1990 roku w Warszawie.

7. Mosze Altbauer⁶¹

Mosze (Mojżesz, Moshé, Moše) Altbauer urodził się 12 listopada 1904 roku w Przemyślu w rodzinie chasydzkiej, w domu Bendeta Altbauera i Jutty Pechtalt. Jego ojciec pochodził ze Stryja i był rzemieślnikiem produkującym kufry, matka zaś rodowitą przemysłanką. Wychowywał się w językowym środowisku żydowsko-polskim. Otrzymał tradycyjne wykształcenie żydowskie. Uczył się w polskiej szkole im. św. Stanisława Kostki w Przemyślu (1910-1914), lecz uczęszczał też do szkoły żydowskiej. Wychowując się w środowisku o mieszanej strukturze narodowościowej, Mojżesz Altbauer dość wcześnie poznał język polski, jidysz, hebrajski, ukraiński i niemiecki. W czasach szkolnych działał w młodzieżowej organizacji syjonistycznej Agudath Herzl. Maturę zdał w 1922 roku w I Państwowym Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu. W latach 1922-1927 studiował we Lwowie na Uniwersytecie im. Jana Kazimierza filologię polską i ruską pod kierunkiem profesorów: Tadeusza Lehra-Spławińskiego (zm. 1965), Juliusza Kleinera (zm. 1957), Jerzego Kuryłowicza (zm. 1978), Jana Janowa (zm. 1952). W czasie studiów zainteresował się językoznawstwem. Po studiach pracował w Przemyślu i Tarnobrzegu jako nauczyciel, następnie w 1930 roku przeniósł się do Wilna. Od młodości interesował się zagadnieniem wzajemnego oddziaływania dwóch ojczystych dla niego języków: hebrajskiego i polskiego, pisząc pierwsze swoje publikacje na ten temat. W Wilnie nadal pracował jako nauczyciel w gimnazjum oraz w Wyższej Szkole Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej, gdzie uczył języka ukraińskiego. Tytuł doktora uzyskał w 1932 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, przedstawivszy rozprawę *O polszczyźnie Żydów*, napisaną pod kierunkiem Tadeusza Lehra-Spławińskiego, który ze Lwowa przeniósł się do Krakowa. Publikował prace na temat literackich związków polsko-żydowskich. W 1935 roku z powodów ideowych zrezygnował z pracy w Wilnie i podjął decyzję o emigracji do Palestyny, gdzie osiedliła się już jego rodzina. Wykształcony w szkole polskiej, zawsze był dumny ze swoich polskich korzeni, dlatego też mocno podkreślał więź z krajem przodków, przemówienia i referaty na kongresach i sympozjach międzynarodowych wygłaszał po polsku. W języku polskim ogłosił też znaczną część swoich prac naukowych.

⁶¹ Szerzej o życiu i działalności M. Altbauera: zob. W. Wierzbieniec, *Wybitny Przemyslanin profesor Mosze Altbauer (1904-1998)*, „Rocznik Przemyski” 35 (1999) z. 4, s. 155-157; M. Brzezina, *Profesor Mosze Altbauer (12 XI 1904 – 14 X 1998). Sylwetka uczonego*, „Studia Judaica” 3 (2000) nr 1, s. 21-41; też, *Profesor Mosze Altbauer*, w: M. Altbauer, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, wybór i oprac. M. Brzezina, Rozprawy Wydziału Filologicznego 74, Kraków 2002, s. 7-9; M. Altbauer, *Przemówienie z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie*, w: tenże, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, s. 19-21; R. Żebrowski, *Altbauer Mojżesz*, w: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. I, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 70-71; Z. Andrzejewski, *Prof. dr Mojżesz Altbauer (1904-1998)*, „Rocznik Przemyski” 42 (2006) z. 4, s. 219-223; T. Zych, *Znani tarnobrzescy Żydzi. Altbauer Mosze (Mojżesz) (1904-1998)*, „Tarnobrzeckie Zeszyty Historyczne” 45 (2016), s. 14-16.

Należał do współzałożycieli izraelskiego Muzeum Historii, którym później kierował do 1966 roku. Pełnił funkcję sekretarza redakcji „Yediot Iriyat Tel Aviv”. W 1948 roku, kiedy powstało państwo Izrael, Altbauer powrócił do pracy naukowej. W latach 1954-1975 był instruktorem, a później profesorem językoznawstwa sławistycznego na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie. Po zdobyciu przez Izraelczyków Synaju został członkiem komisji, która opracowywała nieudostępniane do tej pory manuskrypty z klasztoru św. Katarzyny. Dokonane odkrycia okazały się sensacją na skalę światową: odnaleziono cerkiewnosłowiańskie rękopisy pochodzące z XI i XII wieku przywiezione na Synaj przez mnichów prawosławnych z Góry Atos i z innych klasztorów na północy. Niektóre z tych unikatowych tekstów Altbauer opracował i wydał, zdobywając światowy rozgłos i wchodząc do grona najbardziej zasłużonych sławistów. Jego *Psalterz synajski* (1971), *Ewangeliarz Dobromira* (1973), *Psalterz serbski* (1979), *Psalterz łaciński z VIII wieku* (1978) mają fundamentalne znaczenie dla rozwoju nauk humanistycznych w świecie. Za tę ostatnią pozycję otrzymał pamiątkowy medal od papieża Jana Pawła II. Altbauer badał też zabytki piśmiennictwa słowiańskiego przechowywane w klasztorach Jerozolimy i bibliotekach ZSRR. W latach osiemdziesiątych XX wieku pracował nad zabytkami języka słowiańskiego z byłej Publicznej Biblioteki w Wilnie. Badał rękopis *Vilnius Codex 262*, który zawiera przekład z hebrajskiego na białoruski dziewięciu ksiąg Biblii, w tym tzw. pięciu zwojów (*chamesz megilot*), które ukazały się w Jerozolimie w 1992 roku. Teksty biblijne z wileńskiego kodeksu stanowiły dla autora ciekawy materiał do badań tekstologicznych i stylometrycznych. Edycja pięciu zwojów jest ważnym podsumowaniem wyników wieloletnich badań naukowych Altbauera i jego bogatych doświadczeń edytorskich.

W 1986 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie odbyła się uroczystość odnowienia doktoratu Altbauera. W 1990 roku został wyróżniony Nagrodą Izraela za osiągnięcia w dziedzinie nauk humanistycznych. W tym samym roku Polska Akademia Umiejętności w Krakowie przyjęła go w poczet swoich członków. Był członkiem wielu międzynarodowych instytucji naukowych. Kilka razy po wojnie odwiedził Polskę.

Mosze Altbauer był wybitnym uczonym, hebraistą i językoznawcą sławistą, niezrównanym badaczem wschodniosłowiańskich, a także polskich tłumaczeń Pisma Świętego. Przekłady biblijne interesowały Altbauera już od czasów przedwojennych, kiedy w latach trzydziestych XX wieku po uzyskaniu magisterium z polonistyki zbierał materiały do swojej pracy doktorskiej na temat kontaktów językowych polsko-żydowskich.

Wyniki swoich badań ogłaszał w różnych krajach i w różnych językach w czasopiśmie sławistycznych, hebraistycznych i w osobnych rozprawach. Dorobek naukowy Altbauera w zakresie językoznawstwa jest bardzo bogaty. Opublikował ok. 100 prac naukowych.

W 1965 roku, zdobywszy już sławę wybitnego hebraisty, sławisty, językoznawcy i badacza przekładów biblijnych, został zatrudniony przez BiZTB jako merytoryczny konsultant przy pracach nad przekładem *Biblii warszawskiej*. Trudno byłoby znaleźć lepszego specjalistę do takiego zadania. Przejrzał wszystkie księgi Starego Testamentu, opracował transkrypcję hebrajskich imion osobowych i nazw geograficznych (choć ostatecznie nie zostały one zastosowane w tłumaczeniu). Zmarł 15 października 1998 roku w Jerozolimie i tam został pochowany.

8. Gabriela Pianko⁶²

Gabriela Pianko urodziła się 19 grudnia 1893 roku w Warszawie jako córka Izydora (zm. 1931) i Franciszki z Wittenbergów. Niektóre z opracowań jej życiorysu podają, że „pochodziła z rodziny żydowskiej, która w 1896 roku przyjęła chrzest w wyznaniu ewangelicko-augsburskim”⁶³. Po zdaniu matury w roku akademickim 1913/1914 podjęła studia z polonistyki i romanistyki na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, później zaś studiowała filologię klasyczną i polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim. Doktorat z filologii klasycznej uzyskała w 1921 roku i podjęła pracę jako asystentka. Była poliglotką i tłumaczką. Po wojnie pracowała w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (1945-1955). Publikowała prace z zakresu starożytnej literatury rzymskiej i greckiej, opracowania bibliograficzne oraz artykuły popularnonaukowe (np. w „Meandrze”). Szczególnie interesowała się recepcją antyku w kulturze Europy, a zwłaszcza Polski. Tłumaczyła dzieła starożytne niepublikowane dotąd po polsku. Z języka rosyjskiego przełożyła prace Tadeusza Zielińskiego (zm. 1944), a z angielskiego *Chrześcijaństwo i kulturę antyczną* Ch.N. Cochrane’a (wyd. 1960). Powierzono jej funkcję sekretarza, a później wiceprezesa Koła Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Filologicznego, sekretarza Zarządu Głównego tegoż towarzystwa, a od 1963 roku tytuł członkini honorowej. Pianko angażowała się w życie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Była pierwszą kobietą w historii, która weszła w skład Konsystorza tego Kościoła. Pełniła tam funkcję radczyni świeckiej (1956-1967). Pisywała także w czasopiśmie „Jednota”.

Pianko była wybitną filolożką klasyczną oraz zaangażowaną luteranką. Jej kompetencje idealnie odpowiadały potrzebom zgłaszanym przez komisję przekładu Pisma Świętego w zakresie dokonania merytorycznej rewizji tłumaczenia i porównania go z greckim oryginałem. Pracę swoją wykonała w 1965 roku. Zmarła w Warszawie 16 sierpnia 1973 roku i została pochowana na cmentarzu ewangelicko-reformowanym.

⁶² Zob. L. Winniczuk, *Pianko Gabriela (1893-1973)*, PSB XXV, s. 769-770.

⁶³ *Gabriela Pianko*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Gabriela_Pianko [28.03.2024].

9. Inni

Oprócz wymienionych wyżej ośmiu osób w procesie powstawania *Biblii warszawskiej* uczestniczyli jeszcze inni.

Na początku pracy komisji przekładowej, w pierwszym jej posiedzeniu w 1949 roku wziął udział ks. Adolf Suess – specjalista w dziedzinie egzegezy Nowego Testamentu i języka greckiego, a nieco później, już w 1951 roku, na chwilę dołączył Oskar Bartel – specjalista z zakresu teologii historycznej. Osoby te nie odegrały później żadnej roli w pracach nad przekładem.

W latach 1954-1960 wśród nazwisk osób pracujących nad korektą językową Biblii jeszcze przed podpisaniem umowy z BiZTB pojawiają się nazwiska: Stanisława Szymona Skorupki (zm. 1988), Marii Żytkow (zm. 2003) i ks. Edwarda Romańskiego (zm. 1984). Skorupka był językoznawcą, profesorem Uniwersytetu Warszawskiego, interesował się fonetyką, leksykografią, prowadził badania nad frazeologią, uprawiał socjolingwistykę⁶⁴. Maria Żytkow była córką Jana Szerudy, w komisji zajmowała się również maszynopisaniem⁶⁵. Romański był pastorem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, duszpasterzem, poetą i muzykiem⁶⁶.

Przez krótki okres nad merytoryczną rewizją Księgi Psalmów razem z Witoldem Tylochem pracował Stefan Strelcyn (zm. 1981) – Żyd, wydany z Francji komunista, orientalista, semitolog, hebraista, etiopista, profesor Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Manchester-skiego. Opuścił Polskę w wyniku kampanii antysemickiej w listopadzie 1969 roku⁶⁷.

W 1965 roku BiZTB próbowało za pośrednictwem Tylocha pozyskać do pracy nad Biblią kolejnego Żyda, Arnolda Śluckiego (właściwie Arona Kreinera; zm. 1972) – komunistę, poetę, prozaika, publicystę, tłumacza, jednego z inicjatorów protestu Związku Literatów Polskich przeciwko zakazowi wystawiania *Dziadów* w Teatrze Narodowym w Warszawie w lutym 1968 roku. Do współpracy ze Śluckim najprawdopodobniej w ogóle nie doszło. Zresztą po wydarzeniach marcowych, we wrześniu 1968 roku wyemigrował on do Izraela⁶⁸.

Niezmiennie istotną funkcję w powstaniu *Biblii warszawskiej* pełnili pracownicy BiZTB. Do najważniejszych osób z tej instytucji zaangażowanych w organizację prac należał Aleksander Enholc oraz jego córka, Barbara Enholc-Narzyńska. Pewną rolę w powstaniu przekładu odegrał

⁶⁴ Zob. W. Kupiszewski, *Skorupka Stanisław Szymon (1906-1988)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-szymon-skorupka> [18.04.2024].

⁶⁵ *Maria Szeruda*, https://www.myheritage.pl/names/maria_szeruda [18.04.2024].

⁶⁶ *Romański, Eduard*, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen...*, s. 153-154.

⁶⁷ Zob. S. Piłszewicz, *Strelcyn Stefan*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stefan-strelcyn-1918-1981-orientalista-semitolog-etiopista-etc> [18.04.2024].

⁶⁸ Zob. S.J. Żurek, *Ślucky Arnold (przedtem Aron Kreiner lub Krajner)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/arnold-slucky-1920-1972-poeta-publicysta> [18.04.2024].

też mąż Barbary, bp Janusz Narzyński. Oboje Narzyńscy należeli także do komisji rewizyjnej, a więc mogli mieć wpływ na merytoryczną wartość przekładu (zob. niżej, s. 132).

Aleksander Enholc urodził się 16 października 1892 roku jako członek Kościoła anglikańskiego. Był dyrektorem BiZTB w latach 1920-1967 oraz skarbnikiem, a następnie przewodniczącym komisji rewizyjnej PRE. Po wojnie przyłączył się do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Całe swoje życie zawodowe poświęcił rozpowszechnianiu Pisma Świętego. W 1967 roku przeszedł na emeryturę. Zmarł 13 lutego 1968 roku. Został pochowany ze swoją Biblią.⁶⁹

Barbara Enholc-Narzyńska urodziła się 26 listopada 1931 roku w Młochówku pod Warszawą. W 1954 roku ukończyła teologię na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Pracowała u boku ojca w BiZTB. Od 1955 roku była asystentką, w latach 1960-1966 zastępczynią dyrektora, a w 1967 roku objęła po ojcu stanowisko dyrektora. Funkcję tę pełniła do 2003 roku. Zmarła 17 lipca 2019 roku w Grodzisku Mazowieckim.⁷⁰

Janusz Narzyński urodził się 14 marca 1928 roku w Warszawie. Był absolwentem Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie studiował w latach 1949-1953. Pracował jako nauczyciel akademicki na wydziale, później do 1993 roku w ChAT. W 1975 roku został biskupem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce i piastował ten urząd do 1991 roku. W latach 1983-1986 powierzono mu funkcję prezesa PRE. Był znany jako wybitny znawca teologii Martina Lutra. Zmarł 14 marca 2020 roku w Warszawie.⁷¹

W dokumentach archiwalnych pojawiają się imiona i nazwiska jeszcze innych pracowników etatowych oraz zleceniobiorców, którzy brali udział w pomocniczych pracach przy powstawaniu nowego przekładu Biblii. Alicja Godlewska (zm. 2000) porządkowała maszynopisy, nadzorowała ich obieg i wykonywała korektę maszynopisanania. Na dokumentach można odnaleźć imiona również innych osób, jak: Maryla, Leo, Basia, Gosia. Nie udało się ich dokładniej zidentyfikować.

⁶⁹ Zmarł dyr. Aleksander Enholc, „Chrześcijanin” (1968) nr 4, s. 9-10.

⁷⁰ Była dyrektor Towarzystwa Biblijnego nie żyje, <https://ekumenia.pl/aktualnosc/byla-dyrektor-towarzystwa-biblijnego-nie-zyje> [18.04.2024]; Zmarła Barbara Enholc-Narzyńska, https://old2020.luteranie.pl/nawosci/zmarla_barbara_enholc_narzyńska,6226.html [18.04.2024].

⁷¹ In memoriam bp dr h.c. Janusz Narzyński, RT 62 (2020) z. 4, s. 1109-1112.

ROZDZIAŁ III

GENEZA I HISTORIA BIBLIJ WARSZAWSKIEJ

Od czasów renesansu do drugiej połowy XX wieku nie ukazał się żaden nowy przekład całej Biblii w języku polskim. Podejmowane w drugiej połowie XIX i w pierwszej połowie XX wieku nowe próby translatorskie ograniczały się do tłumaczeń poszczególnych ksiąg lub też tylko do rewizji i modernizacji przekładów renesansowych (zob. wyżej, s. 43nn)¹. Środowiska ewangelickie już przed pierwszą wojną światową oraz w okresie międzywojennym podczas oficjalnych synodów zgłaszały potrzebę wydania nowego przekładu. Podczas jednej z tzw. konferencji warszawskich Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, 24 marca 1926 roku Jan Szeruda powiedział:

Tu okazuje się palącą potrzeba opracowania nowego przekładu, albo zrewidowania istniejącego tekstu. Na razie byłoby wskazane, by Kościół miał nowy, poprawny, sakramentalnemu znaczeniu odpowiadający zbiór lekcji i ewangelij. Słowo Boże ma przemawiać do nas w zrozumiałej dla każdego szacie języka, to przecież ważna zasada Reformacji, którą w czyn należy wprowadzić.²

Szeruda podawał następujące argumenty przemawiające za potrzebą nowego tłumaczenia: starzenie się języka dotychczasowych przekładów (*Biblia brzeska* z 1563 r., *Biblia gdańska* z 1632 r.), które stawały się niezrozumiałe³; wzrost liczby ewangelików i rozwój wspólnot ewangelickich w okresie międzywojennym⁴; nowa organizacja i rozwój ewangelickiej teologii w odrodzonej Polsce⁵. Brak współczesnego przekładu dawał się odczuć w wielu obszarach życia wspólnot ewangelickich. Należy tu wymienić względy językowe, liturgiczne, religijno-wychowawcze, misyjno-ewangelizacyjne i naukowe⁶. Najpilniejsza była konieczność opracowania nowej wersji Starego Testamentu, gdyż jak twierdził Jan Szeruda: „tzw. Nowy Testament

¹ BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s1. Na bazie tego maszynopisu Szeruda opublikował artykuł pt. *Projekt nowego przekładu polskiego Biblii*, „Strażnica Ewangeliczna” 7 (1952) nr 4, s. 34-42; przedruk: *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, „Chrześcijanin” (1959) nr 1-3, s. 7-14; zob. też tenże, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], „Strażnica Ewangeliczna” 11 (1956) nr 10, s. 153.

² J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, „Kalendarz Ewangelicki” 67 (1954), s. 118. Zob. również H. Turkanik, *Historia polskiej Biblii* (2), „Chrześcijanin” (1980) nr 9, s. 14; *Nowy Testament w nowym przekładzie polskim*, „Posłannictwo” 37 (1967) nr 5-6, s. 51.

³ Zob. np. J.I. Kraszewski, *Listy z zakątką*, s. 390; J. Birkenmajer (rec.), *Psalmi wybrane. Z hebrajskiego tłumaczył ks. Jan Szeruda. Ustroń. Str. 63*, „Nowa Książka” 2 (1935) z. 6, s. 290; BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_1_s1.

⁴ BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2.

⁵ BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2.

⁶ BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2; Referat E-N_1966_s8; J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 118; W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, „Kalendarz Ewangelicki” 78 (1965), s. 72; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland 1816-1966*, Warszawa 1966, s. 9.

warszawski z r. 1881 jest dziś używany w Kościele i nie wymaga tak gruntownej zmiany przez zastąpienie go nowym tekstem jak Stary Testament z r. 1632”⁷.

W niniejszym rozdziale przedstawiono historię *Biblii warszawskiej*, poczynając od powstania projektu nowego tłumaczenia. Poruszono zagadnienia związane z produkcją, dystrybucją i recepcją tego przekładu.

A. JAK POWSTAŁ PROJEKT *BIBLII WARSZAWSKIEJ*?

Wiedziony potrzebą nowego ewangelickiego tłumaczenia Pisma Świętego na język polski, ks. Jan Szeruda w okresie międzywojennym podjął własną inicjatywę translatorską⁸. Systematyczne prace nad rewizją *Biblii gdańskiej* rozpoczął już w 1922 roku. Był przekonany, że najpilniejszej rewizji wymagały najtrudniejsze części Biblii, za które uważał Księgę Psalmów oraz księgi prorockie. Według Szerudy

zrozumienie ich i pełne korzystanie z nich utrudnione jest nie tylko z powodu przestarzałych wyrażen i archaicznego języka, lecz także wskutek wad samego przekładu, który jest nieraz niejasny, ciężki i nieścisły⁹.

Rozpoczął więc od Psalterza „ze względu na jego wielkie znaczenie dla życia religijnego chrześcijan”¹⁰. Rewizja Księgi Psalmów „była konieczna ze względów językowych, filologicznych i tekstowo-krytycznych”¹¹. Zdaniem Szerudy język w wielu psalmach był przestarzały, zawierał wyrażenia niezrozumiałe, niestosowne i liczne hebraizmy¹². Biblista ilustrował te problemy wieloma przykładami. Wraz z postępem prac zaczął sobie zdawać sprawę, że

Rewizja nie mogła być przeprowadzona jednolicie. Przystępując do niej nie zdawałem sobie w całej pełni sprawy z trudności, połączonych z wszelką przeróbką starego przekładu, a tym bardziej psalmów. Były psalmy, które w toku rewizji zmieniały się do niepoznania, podczas gdy inne poddane zostały przeróbce w pewnych tylko wersetach, a niektóre otrzymały tylko nową szatę językową. W miarę rozwoju pracy liczba psalmów zasadniczo przerobionych wzrastała, jednocześnie okazała

Niektóre późniejsze dokumenty wymieniają trzy powody podjęcia prac nad nowym przekładem: „Powody wydania nowego przekładu były trojaki: językowe, religijne i teologiczne” (1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; zob. również Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s32).

⁷ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 153; por. K.K., *Nowy przekład Księgi Psalmów*, „Strażnica Ewangeliczna” 12 (1957) nr 15/16, s. 244.

⁸ W liście Aleksandra Enholca z 23 stycznia 1963 r. można przeczytać: „Ks. bp. prof. dr Jan Szeruda już przed 1939 rokiem podjął prace tłumaczeniowe na zlecenie Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, przy tym w 1937 r. Towarzystwo wydało przetłumaczoną przez Niego Księgę Psalmów. Po wojnie w 1949 r. Towarzystwo wznowiło prace tłumaczeniowe, finansując dalszy przekład Biblii przez ks. bp. prof. dr Szerudę” (BWarsz/K/1963-01-23_BiZTB-Niemczyk_W). Wydaje się jednak, że sama inicjatywa nowego tłumaczenia pochodziła od Szerudy. BiZTB włączyło się w te prace w latach 1936-1937, przystąpiwszy do druku tłumaczenia Ps. (zob. BWarsz/K/1936-11-06_Szeruda-BiZTB). Swoje wcześniejsze prace przekładowe z pierwszej połowy lat 30. tłumacz finansował z własnych środków (zob. niżej, przyp. 17, s. 81).

⁹ J. Szeruda, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu polskiego z r. 1937*, RT 2 (1937), s. 3.

¹⁰ *Psalmy wybrane...*, s. 54.

¹¹ J. Szeruda, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu...*, s. 3.

¹² Tamże.

się potrzeba pewnej zmiany już ustalonego tekstu innych psalmów w celu dostosowania go do całości. Tak pojmowana praca nad psalmami przekroczyła ramy rewizji.¹³ [...] rewizja takiego dzieła jak Biblia Gdańska [...] nastręczała wiele trudności i wymagała tyle pracy, co nowy przekład.¹⁴

W związku z tym Szeruda zrezygnował z rewizji i przystąpił do prac nad nowym przekładem. Tłumaczenie Psalterza zakończył w Wielki Piątek, 30 marca 1934 roku¹⁵.

Pierwsze rezultaty jego pracy ukazały się drukiem w książce *Psalmcy wybrane*, która wyszła w Ustroniu w 1934 roku¹⁶. Z powodu braku środków ukazał się wybór tylko trzydziestu ośmiu psalmów, choć gotowa była już cała księga¹⁷. Przygotowując ów przekład, Szeruda kierował się następującymi zasadami:

Tekst Biblii Gdańskiej wymagał gruntownej rewizji. Niektóre psalmy zostały zupełnie przerobione, inne znowu – i to nieliczne – uległy pewnej zmianie. **Na ogół rewizja stała się nowym przekładem.** Korzystałem z materiału językowego Psalterza Gdańskiego i starałem się stosować jego metodę przekładu, t. zn. w pierwszym rzędzie zachować charakter religijny psalmów, aby mogły przemawiać i do dzisiejszego czytelnika jako hymny, modlitwy błagalne i dziękczynne, pieśni ufności i nadziei oraz jako poematy dydaktyczne.

Przekład oparty jest na następujących zasadach:

1. Podstawą przekładu jest tekst hebrajski według edycji R. Kittla: *Liber Psalmorum praeparavit F. Buhl. Ed. tertia. Stuttgart 1930.* Uwzględniłem także 2 wyd. Ginsburga Biblii hebr., wydanej nakładem „Bryt. i zagr. Tow. biblijnego” w Londynie. Tam, gdzie tekst hebrajski nastręczał duże trudności lub był zupełnie niejasny, brałem pod uwagę nastarsze przekłady Biblii:

a) przekład grecki t. zw. LXX z 3 i 2 w. prz. Chr.

b) późniejsze przekłady: Akwili, Symacha i Teodocjona.

c) przekład Hieronima (Hier.) z hebrajskiego (iuxta Hebraeos) i z greckiego (Psalterium gallicanum)

d) przekład syryjski (Syr.)

Ponadto uwzględniłem parafrazę aramejską t. zw. Targum.

2. Starałem się **wiernie** tłumaczyć t. zn. oddać wiernie myśl oryginału i znaczenie poszczególnych wyrazów. Miarodajne były tutaj względy filologiczne i egzegetyczne. Z nowszych przekładów polskich jedynie przekład Cyklowa stosuje tę zasadę.

Unikałem sztywności i niewolniczości; w nielicznych tylko wypadkach – a więc nie tak jak Fryd. T. Aszkenazy¹⁸ – zmuszony byłem podać wolny przekład.

3. Usilnie dbałem o to, by przekład był także **jasny**. Wobec braku właściwych komentarzy polskich, tekst przekładu winien wyrażać myśli religijne jasno. Język winien być żywym, prostym, działać na nas swym rytmem i właściwym doбором wyrazów, lecz nie może się to dziać ze szkodą dla ścisłości filologicznej. Jest to niezmiernie trudne zadanie, zwłaszcza, że poezja psalmów hebrajskich jest zwięzła, a ich tekst nieraz tajemniczy.

4. Przekład ma zbliżyć tekst do czytelnika, uczynić jego myśli **aktualnymi**, by przemawiały do każdego jak nowe, dopiero co wypowiedziane myśli. Dlatego tam, gdzie poezja hebr. używa perfectum

¹³ Tamże, s. 6.

¹⁴ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154.

¹⁵ Tenże, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu...*, s. 8.

¹⁶ *Psalmcy wybrane. Z hebrajskiego przełożył Ks. Jan Szeruda*, wyd. z zasiłku Rady Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, druk A. Wałach, Ustroń 1934.

¹⁷ „Psalmcy wybrane» – to część przekładu Psalterza, którego wskutek braku środków nie mogę wydać w całości” (*Psalmcy wybrane...*, s. 54); J. Szeruda, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu polskiego z r. 1937*, RT 2 (1937), s. 2.

¹⁸ Por. *Chwała Boża (Psalterz Dawidowy). Z hebrajskiego przełożył, wstępem i uwagami zaopatrzył Dr. Fryderyk T. Aszkenazy*: Księga I., Lwów, nakładem autora, 1927; Księga II., III., IV. i V., 1930.

gnomicum, używam słowa w czasie teraźniejszym (n. p. w ps. 1. 103), a perf. propheticum tłumaczę w czasie przyszłym.

5. W pracy swej nie zrywałem z chlubną tradycją Biblii Gdańskiej. Tam, gdzie było to możliwe, zachowywałem jej **pierwotny tekst**, do którego przyzwyczaiły się całe pokolenia. Chcąc dobitnie podkreślić uroczysty ton psalmu lub też archaiczną jego formę, używałem starszych form lub wyrażeń. Psalmy przełożyłem prozą tak jak obaj wymienieni tłumacze.¹⁹

Praca przekładowa Szerudy znalazła uznanie wśród krytyków, zwłaszcza z powodu jasności stylu i dostosowania języka do wymagań polszczyzny z lat trzydziestych XX wieku. Recenzenci wskazywali także na pewne niedociągnięcia:

Prócz wierności (którą zaświadcza obfite i sumienne „uwagi tekstowe”) tłumacz za cel sobie postawił jasność przekładu. Osiągnął ją niewątpliwie, zwłaszcza że dostosował do wymagań dzisiejszej polszczyzny użycie czasów gramatycznych. Formalna językowa poprawność została wszędzie osiągnięta. Nie wszędzie jednak wyczuwa się tu rzecz nienajmniejszej wagi: technienie poezji. Brak tu niekiedy lotności wyrażen, brak też na ogół melodii słowa: tu i ówdzie zbiegają się w nazbyt wielkiej ilości syczące spółgłoski, czasami znów tłumacz za mało zwraca uwagi na rytmikę zdań, która wynikać powinna z ich układu syntaktycznego.²⁰

Niebawem otworzyła się przed tłumaczem możliwość wydania całej Księgi Psalmów w Brytyjskim i Zagranicznym Towarzystwie Biblijnym. Szeruda złożył rękopis do druku 6 listopada 1936 roku. W liście do wydawcy poinformował:

Odstępuję Towarzystwu wyłączne prawo druku, wydawania i rozpowszechniania na całym świecie w nieograniczonej ilości tekstu tego przekładu, dokonanego przeze mnie [...].²¹

Tłumacz poprosił tylko o zwrot kosztów w kwocie 800 zł (korekta, częściowe honorarium). Zwrócił się również o sporządzenie dla siebie na koszt towarzystwa dokładnej kopii rękopisu oraz o pięć egzemplarzy wydrukowanego dzieła. Kończąc, dodał: „Pragnę wyrazić życzenie by [praca ta] służyła ewangelikom mowy polskiej i przyczyniła się do lepszego poznania Słowa Bożego”²². Psalmy ukazały się w Warszawie w 1937 roku²³, przy czym były pomyślane jako zwiastun nowego przekładu całego Pisma Świętego²⁴. Wydanie to nie ma żadnego wstępu, w którym Szeruda wyjaśniałby zasady nowego przekładu. Dlatego też tłumacz obszernie wyłożył je w artykule²⁵ opublikowanym na łamach „Rocznika Teologicznego”, podając, że jest to poszerzona i rozwinięta wersja *Uwag do nowego przekładu polskiego z r. 1937*²⁶. W artykule

¹⁹ *Psalmy wybrane*..., s. 54-56 [wytluszczenie J. Szerudy]; por. J. Szeruda, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu*..., s. 9, 11-14.

²⁰ J. Birkenmajer (rec.), *Psalmy wybrane. Z hebrajskiego tłumaczył ks. Jan Szeruda*..., s. 290.

²¹ BWarsz/K/1936-11-06_Szeruda-BiZTB.

²² BWarsz/K/1936-11-06_Szeruda-BiZTB.

²³ *Księga Psalmów. Z języka hebrajskiego na nowo przełożona i z tłumaczeniem polskim z 1632 r. porównana*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1937. Na ten temat: zob. Referat_E-N_1966_s8; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland*..., s. 9.

²⁴ B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego*..., s. 95.

²⁵ J. Szeruda, *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu polskiego z r. 1937*, RT 2 (1937), s. 1-36.

²⁶ Tamże, s. 2-3.

Szeruda położył większy nacisk na religijny charakter Psalterza i religijny wymiar pracy nad przekładem biblijnym niż w owych uwagach. Biblista podkreślił, że tłumaczenie psalmów „jest nie tylko pracą filologiczną, lecz także wyrazem życia religijnego tłumacza”²⁷ i jego doświadczenia Boga. Tego typu opinie wyraźnie pokazują, że jednym z głównych motywów, który skłonił Szerudę najpierw do pracy rewizyjnej, a następnie przekładowej, była jego wiara oraz pragnienie ułatwienia innym doświadczenia religijnego opartego na wiernym przekładzie słowa Bożego²⁸. Dlatego więc uważał on tę pracę „za jedno z najważniejszych swych zadań”²⁹. Uważna lektura artykułu pozwala także na odkrycie ewangelickiego charakteru jego przekładu. Wykładając zasady, którymi kierował się w pracach przekładowych, autor kilkakrotnie odwołał się bezpośrednio do doświadczenia Marcina Lutra jako tłumacza Biblii, którego nazywa „niezrównanym mistrzem słowa”³⁰.

Do historii swoich prac przekładowych Szeruda wrócił po drugiej wojnie światowej. W 1952 roku dodał do tej historii kilka nowych szczegółów:

przystąpiłem do opracowania nowego tekstu polskiego Pisma Św. Zrazu myślałem o rewizji używanego tekstu, lecz pierwsze próby w tym zakresie przekonały mnie, że znacznie korzystniej i lepiej będzie zabrać się do nowego przekładu, niż dać coś niejednolitego, a tym samym niezupełnie jasnego i poprawnego. Owocem tak pojętej pracy była „Księga Psalmów”, z języka hebrajskiego na nowo przełożona, wydana w r. 1937 nakładem „Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego”. Uwagi tekstowo-krytyczne i zasady przekładu przedstawiłem w rozprawie drukowanej w „Roczniku Teologicznym” w r. 1937. W następnym roku opublikowałem w T. III „Rocznika” komentarz do Amosa pt.: „Amos. Prorok i proroctwo”, w którym podałem także nowe tłumaczenie księgi tego proroka. Inne księgi prorockie, w szczególności: Izajasz, Jeremiasz, Ozeasz były już przed wojną przygotowane do druku. Niestety, powstanie warszawskie zniszczyło nie tylko te, ale i inne rękopisy. Zdołałem uratować tylko Biblię z uwagami, notatkami rewizyjnymi i nowym tekstem większej części ksiąg Starego Testamentu. Po powstaniu zabrałem się do odtworzenia nowego tekstu. Była to niezmiernie żmudna praca.³¹

Kolejne wydanie Księgi Psalmów ukazało się w 1957 roku w osobnym tomiku³². Edycja zawiera sam tekst psalmów bez wstępów poświęconych historii i zasadom tłumaczenia.

W 1938 roku Szeruda opublikował przetłumaczoną przez siebie Księgę Amosa. Tekst przekładu wraz z obszernym wstępem i komentarzem ukazał się w „Roczniku Teologicznym”³³. Artykuł opisuje, jak Szeruda przygotowywał się do pracy przekładowych poszczególnych ksiąg: studiował nie tylko oryginalny tekst księgi, lecz również tło historyczne jej powstania,

²⁷ Tamże, s. 10.

²⁸ Tamże, s. 9-10, 16.

²⁹ Tamże, s. 3.

³⁰ Tamże, s. 10, 13 (cytat), 15, 16.

³¹ Tenże, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 8; zob. też: BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2; Na ten temat: zob. Referat_E-N_1966_s8; Referat_E-N_1963_ang_s4; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 9.

³² *Księga Psalmów*, tłum. J. Szeruda, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1957.

³³ J. Szeruda, *Amos. Prorok i proroctwo*, RT 3 (1938), s. 1-83.

zapoznawał się z najnowszą i najbardziej wartościową literaturą historyczną, filologiczną oraz egzegetyczną dotyczącą danego tekstu. Zaproponowany wykład księgi ograniczał się głównie do aspektu historycznego i teologicznego. Za szczególnie pożyteczną uważał „egzegezę teologiczną, tak bardzo zaniedbaną w teologii ostatnich lat”³⁴. Pracę translatorską dzielił na trzy etapy: najpierw badał tekst pod względem tekstowo-krytycznym, gramatycznym i filologicznym, następnie pod kątem literackim (podział na jednostki) i historycznym, aby w końcu przejść do wykładu teologicznego poszczególnych jednostek, osadzając ich teologię w całości kształcie myśli proroka³⁵.

W artykule zamieszczono nowe tłumaczenie całej Księgi Amosa, lecz nie wyłożono w nim systematycznie zasad przekładu. Biblista podał je rok wcześniej przy okazji publikacji uwag do przekładu *Psalterza* z 1937 roku i wiernie trzymał się ich także podczas tłumaczenia Amosa.

Szeruda zarówno w swojej pracy komentatorskiej, jak i przekładowej (zob. wyżej, s. 83) zwracał uwagę na egzystencjalny wymiar lektury słowa Bożego, które jest wciąż żywe i przemawia do ludzi współczesnych:

W ten sposób [tzn. za pomocą wyżej opisanej metody] – moim zdaniem – można w przybliżeniu dojść do uchwycenia treści i wartości Słowa wypowiedzianego wprawdzie w pewnej chwili historycznej, ale mającego znaczenie ponadczasowe i wszechczasowe. Słowo bowiem trwa wiecznie; zbliża słuchacza i czytelnika do Boga.³⁶

Tak dojrzewała decyzja o dokonaniu zupełnie nowego tłumaczenia całej Biblii z języków oryginalnych.

Podczas drugiej wojny światowej jakiegokolwiek oficjalne prace nad nowym przekładem Biblii były niemożliwe: Wydział Teologii Ewangelickiej został zamknięty wraz z całym Uniwersytetem Warszawskim; BiZTB było represjonowane i dwa razy na skutek działań wojennych (w 1939 i w 1944 r.) utraciło swoją siedzibę. Towarzystwo wznowiło swoją działalność w sierpniu 1947 roku.³⁷ W okresie okupacji Szeruda pracował zapewne nad przekładem proroków (Am., Izaj., Jer., Oz. były gotowe już przed wojną), ale owe rękopisy spłonęły podczas wojny³⁸.

Do prac nad nowym przekładem powrócono zaraz po wojnie, tym razem jednak miało to być dzieło zespołowe podjęte przez pracowników Wydziału Teologii Ewangelickiej. W lutym 1949 roku na wydziale tym powołano komisję, która miała się zająć organizacją prac przekładowych. Na czele komisji stanął ks. Jan Szeruda (zob. niżej, s. 87).

³⁴ Tamże, s. 11.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s6.

³⁸ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 8; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 118; zob. też BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2.

B. TEORIA I PRAKTYKA TŁUMACZENIA – WSTĘPNE ZAŁOŻENIA PRAC PRZEKŁADOWYCH

Zanim komisja przekładu Pisma Świętego przystąpiła do pracy nad całą Biblią, podjęto się tłumaczenia perykop wykorzystywanych w ewangelickich nabożeństwach. Przy tej okazji komisja wypracowała zasady przekładu, które w 1952 roku opublikował Jan Szeruda w artykule pt. *Projekt nowego przekładu polskiego Biblii*. Wykład tych samych zasad pojawiał się także w innych materiałach źródłowych z późniejszego okresu³⁹. Sprecyzowano tu cztery podstawowe założenia, które autor zilustrował przykładami:

1. Podstawą przekładu są teksty oryginalne.

Podając szczegóły tej zasady, Szeruda wskazał na Biblię hebrajską pod redakcją Rudolfa Kittela (zm. 1929), zwłaszcza na jej czwarte (1949) i piąte (1950) wydanie oparte na *Kodeksie leningradzkim*. Ze względu na wiele miejsc trudnych i niejasnych, np. w księgach prorockich i w Księdze Joba, konieczne jest posiłkowanie się greckimi wersjami starożytnymi: *Septuagintą* oraz przekładami Akwili, Symacha i Teodocjona. Gdy środki te okażą się niewystarczające, należy sięgać do Pięcioksięgu samarytańskiego, aramejskich targumów i syryjskiej *Peszitty*, a przede wszystkim do *Wulgaty*. Jeśli chodzi o grecki tekst Nowego Testamentu, to Szeruda wskazał na *Novum Testamentum Graece* (wyd. 17, Stuttgart 1941) w opracowaniu Christopha Eberharda (zm. 1913) i Erwina Nestlego (zm. 1972)⁴⁰. Ostatecznie podstawą przekładu Starego Testamentu dla *Biblii warszawskiej* była *Biblia Hebraica* pod redakcją Kittela i Kahlego z 1951 roku, wydanie siódme (uwzględniające odkrycia z Qumran), natomiast Nowego Testamentu – *Novum Testamentum Graece* Nestlego i Alanda z 1954 roku oraz Alanda i Metzgera z 1966 roku.

2. Przekład musi być wierny.

Szeruda wyjaśnia: „należy oddać myśl biblijną danego wersetu i pojęcia, sens każdego wersetu i nic nie pominąć”⁴¹, a więc nie może to być tłumaczenie mechaniczne, niewolnicze, słowo w słowo, ale oddające w języku polskim myśl oryginału. Dalej autor dodaje, że wierność tłumaczenia ma dwa aspekty: musi to być przekład dokładny pod względem filologicznym i teologicznym.⁴²

³⁹ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_s6-7; Referat_E-N_1963_s7-8.

⁴⁰ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 8-9; zob. też BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2-3.

⁴¹ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 9.

⁴² Tamże, s. 9-10; zob. też: BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s4. B. Enholc-Narzyńska tak wyjaśnia tę zasadę: „Przekład winien być wierny. Tzn. powinien ściśle oddawać myśl i treść tłumaczonego tekstu. Wolne tłumaczenie nie ma dziś szans powodzenia. Tradycją polskich tłumaczeń biblijnych jest przekład werbalny. Toteż nowy przekład stara się być ścisłym i dokładnym. Język jest współczesny, ale zgodnie z duchem Biblii lekko

3. Przekład winien być jasny.

Autor tak wyjaśnia tę zasadę: ponieważ w wydaniach polskich nie dodaje się komentarzy biblijnych, w których czytelnicy Biblii znajdowaliby wyjaśnienia miejsc trudnych i niejasnych, podczas tłumaczenia należy tym większy nacisk położyć na jasność przekładu, tak aby sam sposób tłumaczenia pomagał czytelnikom w zrozumieniu sensu tekstu.⁴³

4. Przekład winien być także poprawny pod względem językowym.

Szeruda omawia tu dwa zagadnienia. Pierwsze z nich to konieczność rezygnacji z dosłownego przekładu hebraizmów i greczyzmów. Niewolnicze trzymanie się tekstu w tych miejscach niekorzystnie wpływa na piękno przekładu i zaciemnia jego sens. Drugie zagadnienie dotyczy archaizacji przekładów. Według Szerudy przy tłumaczeniu tekstów biblijnych przeznaczonych do prywatnej lektury należy unikać archaizacji tekstu. Inaczej ma się sprawa tłumaczenia perykop odczytywanych publicznie podczas nabożeństw. Ze swej natury teksty liturgiczne powinny charakteryzować się podniosłym i uroczystym stylem, który można uzyskać przez umiarkowaną archaizację.⁴⁴

C. POWSTANIE I PRACA KOMISJI PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO I KOMISJI REWIZYJNEJ

Prace nad nowym przekładem można podzielić na trzy etapy. Pierwszy etap obejmował tłumaczenie perykop odczytywanych podczas ewangelickich nabożeństw i obejmował okres od 23 lutego 1949 do 12 października 1954 roku⁴⁵. Drugi etap rozpoczął się 14 października 1954 i trwał do 22 października 1960 roku. W tym czasie podjęto systematyczną pracę nad ustaleniem tekstów części ksiąg Starego Testamentu przygotowanych przez Szerudę. Dwudziestego piątego października 1960 roku dokonano reorganizacji komisji, otwierając tym samym trzeci etap prac, który zakończył się 4 września 1975 roku wydaniem całej *Biblii warszawskiej*.⁴⁶

archaizowany. Nie wprowadza się żadnych ważniejszych zmian teologicznych” (BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s7).

⁴³ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 11-12; zob. też: BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s5.

⁴⁴ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 12; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 155-156; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], „Strażnica Ewangeliczna” 11 (1956) nr 11, s. 163-166; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 119-122; zob. też: BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s5-6; Referat_E-N_1966_s9; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 10-11. Niektóre późniejsze dokumenty formułowały założenia przekładu w trzech punktach: „Pismo Św. tłumaczy się z języków oryginalnych tj. z języka hebrajskiego i greckiego, 2) przekład winien być wierny, ściśle oddawać myśl tłumaczonego tekstu, 3) przekład winien być poprawny pod względem językowym i odpowiadać zasadom i duchowi współczesnego języka polskiego” (BWarsz/K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; zob. też Inne/Dyskusja_1970-09-22_s1; BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s7).

⁴⁵ BWarsz/Inne/Protokoły_KOMISJA_1949-1954_okładka.

⁴⁶ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 72.

1. Etap pierwszy – od 23 lutego 1949 do 12 października 1954 roku

Dostrzegając zapotrzebowanie na współczesny ewangelicki przekład Biblii, środowisko Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego włączyło do swoich prac naukowych sprawę nowego tłumaczenia. Dwudziestego trzeciego lutego 1949 roku na wydziale tym powstała i podjęła prace komisja, która miała się zająć przekładem Pisma Świętego, rozpoczynając od tzw. perykop starokościelnych⁴⁷, wykorzystywanych w nabożeństwach ewangelickich⁴⁸. W tym okresie komisja nosiła nazwę Komisji Rewizji Tekstu Perykop Kościelnych⁴⁹. Jej przewodniczącym został ks. Jan Szeruda, członkami zaś: ks. Wiktor Niemczyk (był on również sekretarzem komisji), ks. Adolf Suess i ks. Karol Wolfram. W listopadzie 1951 roku do tej grupy dołączył jeszcze Oskar Bartel.⁵⁰ Co do Suessa, to wziął on udział tylko w pierwszym posiedzeniu komisji. Na jego wniosek komisja zdecydowała o przetłumaczeniu w pierwszym etapie prac również Męki Pańskiej.⁵¹ Nie udało się ustalić, jaki był los perykop przydzielonych Suessowi do tłumaczenia podczas posiedzenia z 23 lutego 1949 roku. Zapewne przekładu dokonali pozostali członkowie komisji. Nie udało się też ustalić, jaką rolę pełnił w komisji Bartel. Wydaje się, że wycofał się szybko z prac podobnie jak Suess.

Zachowały się dwie strony protokołów z pierwszych posiedzeń komisji (23 lutego, 2 czerwca, 5 i 16 grudnia 1949 r.). Krótkie sprawozdania z posiedzeń komisji dają wyobrażenie o sposobie pracy nad tłumaczeniem:

Protokoły Komisji Rewizji tekstu perykop kościelnych. Członkowie: Ks. prof. Dr A. Suess, ks. prof. Dr K. Wolfram, ks. prof. Dr W. Niemczyk, pod przewodnictwem Ks. Biskupa Dra J. Szerudy.

⁴⁷ W ewangelickiej liturgii stosuje się zestaw perykop sięgający swymi korzeniami starożytności chrześcijańskiej; są to tzw. perykopy starokościelne. Dzielą się one na ewangelie (ustępy z czterech Ewangelii) i lekcje (ustępy z pozostałych ksiąg Nowego Testamentu). W XIX w. zaczęto stosować inne cykle czytań. Powstały w ten sposób perykopy wirtemberskie, reńskie, saskie, bawarskie i eisenaskie (1896), zwane też nowokościelnymi. Najpopularniejsze były te ostatnie. Posługiwano się nimi również w powojennej Polsce w Kościele Ewangelicko-Augsburskim. Znajdują się one obok perykop starokościelnych w *Agendzie* z 1955 r. (*Agenda Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, czyli Ewangelicko-Luterskiego*, Warszawa 1955). Składają się z trzech rzędów tekstów: ewangelii, lekcji oraz fragmentów ze Starego Testamentu. W szerszym stopniu niż starokościelne uwzględniają poszczególne okresy roku kościelnego, zwłaszcza okres pasyjny, dla którego zostały przewidziane dwa szeregi tekstów. Zob. A. Wantuła, *Zarys homiletyki ewangelickiej*, Warszawa 1974, s. 54, 56-57.

⁴⁸ Na temat prac, poczynając od 1949 r.: zob. BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1-2; na ten temat: zob. Referat_E-N_1966_s8; Referat_E-N_1963_ang_s5; Referat_E-N_1963_pol_s4; W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 72; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 9; B. Enholc-Narzyńska, *The Polish Translation of the Bible*, „The Bible Translator” 14 (1963) nr 3, s. 135. W swoich referatach z 1963 r. Enholc-Narzyńska podaje, że komisja odbyła pierwsze posiedzenie 29 lutego 1949 r. Jest to jednak data błędna, gdyż 1949 r. nie był rokiem przestępnym. W rzeczywistości komisja rozpoczęła swoją pracę 23 lutego 1949 r.; zob. BWarsz/Inne/Prorokoły_KOMISJA_1949-1954_s1.

⁴⁹ BWarsz/Inne/Protokoły_KOMISJA_1949-1954_okładka.

⁵⁰ BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s2.

⁵¹ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 72.

I.) Dnia 23. lutego 1949 podzielono pracę w ten sposób, że każdy z obecnych przyjął do tłumaczenia po 5 perykop według Wykazu lekcji i ewangelii w Śpiewniku powszednim, w następującej kolejności: I.) ks. Suess, II.) ks. Wolfram, III.) ks. Niemczyk, IV. ks. Dr. Szeruda. Od I niedzieli Adwentowej do niedzieli Sexagesimae.

Ks. ks. Szeruda, Wolfram, Niemczyk przedstawili swoje przekłady do dnia 20 marca.

II.) Dnia 2. czerwca. Obecni: Ks. Szeruda, Ks. Wolfram, Ks. Niemczyk. Przystąpiono do rozpatrzenia przekładu Rzymian 15,4-13, dokonanego przez Ks. Wolframa, oraz Łukasza 21,25-36. Tekst ustalono.

III.) Dnia 5. grudnia 1949. Obecni: Ks. Dr Szeruda, Ks. Dr Wolfram, i Ks. Dr Niemczyk. Przystąpiono do rozpatrzenia przekładu I Cor. 4 w. 1-5; Ew. Mat. 11 w. 2-10, dokonanego przez Ks. Dra Niemczyka. Tekst ustalono. Datę następnego zebrania ustalono na piątek d. 16. grudnia o godzinie 17ej.

IV.) Dnia 16. grudnia 1949. Obecni: Ks. Dr Szeruda, Ks. Dr Wolfram, Ks. Dr Niemczyk. Przystąpiono do rozpatrzenia przekładu Filip. 4 w 4-7 i ew. Jana 1. w. 19-28. Dokonanego przez Ks. Dra Szerudę oraz Tytus 3. w. 4-7, dokonanego przez Ks. Dra Wolframa, oraz Acta 6 w 8-15 również dokonanego przez Ks. Dra Wolframa, Acta 7 w 54 [brak tekstu] również dokonanego przez Ks. Dra Wolframa, ew. Łuk. 2, 15-20, również dokonanego przez Ks. Dra Wolframa, ew. Mat. 23. w. 34-39, również dokonanego przez Ks. Dra Wolframa. Teksty ustalono.⁵²

Prace przebiegały w dwóch fazach: od 23 lutego 1949 do 15 kwietnia 1954 roku tłumaczono starokościelne perykopy nowotestamentowe (w tym okresie komisja spotkała się 63 razy), z kolei od 26 kwietnia 1954 do 12 października 1954 roku podczas czternastu posiedzeń pracowano nad eisenaskimi tekstami starotestamentowymi⁵³. Tryb pracy komisji wyglądał następująco: na początku przydzielono członkom komisji po pięć perykop według wykazu ze *Śpiewnika warszawskiego*⁵⁴, po czym na kolejnych posiedzeniach przedstawiali oni swoje przekłady. Tłumaczenia te wspólnie analizowano i zatwierdzano. Postępowano tak aż do zakończenia prac.⁵⁵

Podjęte w 1949 roku prace szły raczej wolno i opóźniały się względem pierwotnych założeń. Zaraz na początku działalności komisji nastąpiła siedemnastomiesięczna przerwa w jej pracach (od 19 maja 1950 do 26 października 1951 r.), która była spowodowana chorobami jej członków oraz przerwami świątecznymi i wakacyjnymi.⁵⁶ Ponadto niebawem zmarł ks. Adolf Suess (3 lipca 1952 r.). Prócz tego członkowie komisji byli obciążeni innymi obowiązkami, m.in. pracą na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego.

W 1952 roku, a więc trzy lata po zawiązaniu komisji do tłumaczenia perykop, Jan Szeruda wybiegał naprzód, kreśląc następujący terminarz prac przekładowych całej Biblii, podzieliwszy go na następujące fazy:

⁵² BWarsz/Inne/Protokoły_KOMISJA_1949-1954.

⁵³ W. Niemczyk ocenił, że w tym okresie „działalność Komisji była [...] słaba” (W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 72). Zob. też B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 95.

⁵⁴ Tzw. *Śpiewnik warszawski* to *Śpiewnik Kościoła Powszechnego*, wyd. Chrześcijańska Rada Ekumeniczna w Polsce, Warszawa 1948 (610 pieśni).

⁵⁵ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 118-119.

⁵⁶ Tenże, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 118-119. Zob. też BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1.

1. Przekład wszystkich perykop starokościelnych. Po zakończeniu ich tłumaczenia komisja miała jeszcze raz je przejrzeć, a następnie przedstawić do oceny wybitnym językoznawcom (polonistom). Ta faza miała się zakończyć jesienią 1952 roku.

2. Jesienią 1952 roku komisja miała przystąpić do prac nad tłumaczeniem całego Nowego Testamentu, które miały się zakończyć do końca 1954 roku.

3. W 1954 roku komisja miała się zająć tekstami Starego Testamentu, który częściowo był już wcześniej przetłumaczony przez Szerudę. Zresztą – jak zauważył przewodniczący komisji – już w pierwszej fazie planowano przetłumaczyć pewne teksty starotestamentowe, te mianowicie, które znajdują się wśród perykop liturgicznych. Podobnie w drugiej fazie planowano przetłumaczyć znajdujące się w Nowym Testamencie cytaty ze Starego. Ukończenie całości przewidywano na 1956 rok.

Przeszkód w realizacji tych planów jednak nie brakowało. Szeruda skarżył się dyrektorowi BiZTB, Aleksandrowi Enholcowi (zm. 1968), że po likwidacji wydziału w 1954 roku muszą poświęcać dużo czasu na dojazdy na wykłady. Trudności musiało być więcej, również w związku z trudną sytuacją polityczną w kraju. Szeruda poświęcił tym sprawom tylko jedno zdanie: „od r. 1949 informowałem ustnie Pana Dyrektora o biegu pracy, tudzież o przeszkodach, szczególnie w latach początkowych 1949-1951”⁵⁷.

Po zakończeniu prac tłumaczeniowych w komisji miało nastąpić powielenie gotowych tekstów, które zamierzano przedstawić do oceny wybitnym językoznawcom (polonistom; zob. wyżej). Po korekcie polonistycznej teksty miały wrócić do komisji, która rozstrzygnęłaby ostatecznie o wprowadzeniu poprawek językowych.⁵⁸

Z protokołów wynika, że prace znacznie się opóźniły. Pierwszy etap (przekład perykop) zakończył się dopiero 12 października 1954 roku (zob. wyżej, s. 88).

W 1953 roku Szeruda rozpoczął starania o wydanie drukiem opracowywanego przekładu perykop i Męki Pańskiej. W marcu tego roku złożył na ręce bp. Karola Kotuli gotowy tekst Męki Pańskiej (pt. *Historia męki i śmierci Pana Naszego Jezusa Chrystusa*), który biskup przekazał komisji liturgicznej. Szeruda informował również władze Kościoła o postępach prac. Niestety nie spotkały się one z zainteresowaniem zwierzchników.⁵⁹ W *Agendzie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP z 1955 roku* nie ma w ogóle pełnych tekstów perykop, są tam

⁵⁷ BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1.

⁵⁸ J. Szeruda, *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, s. 14; tenże, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154; zob. też BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s8.

⁵⁹ Zob. J. Kłaczek, *Ksiądz biskup Andrzej Wantuła*, s. 281-282.

tylko sigła poszczególnych ustępów. Co prawda, w 1956 roku Szeruda podawał, że Pasja została „przedrukowana w nowej Agendzie”⁶⁰, jednak w czasie kwerend nie udało się odnaleźć takiego egzemplarza⁶¹.

2. Etap drugi – od 14 października 1954 do 22 października 1960 roku

Od 14 października 1954 roku rozpoczęła się praca nad systematycznym przekładem poszczególnych ksiąg do nowej edycji całej Biblii⁶². O postępach prac oraz pojawiających się trudnościach Szeruda informował Aleksandra Enholca ustnie oraz za pośrednictwem listów, które się nie zachowały⁶³. W 1955 roku było już jasne, że nakreślony w 1952 roku terminarz przewidujący zakończenie prac w 1956 roku był nierealny. Prace przeciągały się również z powodu skromnych środków materialnych, którymi dysponowały komisje pozbawione własnej siedziby oraz „siły pomocniczej do przepisywania na maszynie różnych tekstów”⁶⁴.

Jak na tym etapie przebiegały prace nad przekładem? Z korespondencji między Szerudą a Enholcem można się dowiedzieć, że 14 października 1954 roku komisja rozpoczęła rewizję wykonywanych przez Szerudę przekładów ksiąg starotestamentowych. Tym razem Szeruda określił ten etap prac jako drugi. Przez pierwszy rozumiał najprawdopodobniej autorską fazę tłumaczenia tekstów.

Badając historię *Biblii warszawskiej* na tym etapie prac, trafia się na bardzo niejednolite nazewnictwo poszczególnych komisji. Autorzy dokumentów źródłowych z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych najczęściej piszą po prostu o „komisji”⁶⁵, innym razem posługują się wyrażeniem „komisja przekładu Pisma Świętego”⁶⁶, „komisja tłumaczeniowa”⁶⁷ lub „komisja tłumaczeniowa Pisma Świętego”⁶⁸. Niejednolita jest również pisownia tych nazw (użycie małych i dużych liter). W jeszcze innych przypadkach wyodrębniają „komisję teologiczną” i „komisję

⁶⁰ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154.

⁶¹ Szeruda wydrukował kilka perykop: Jan 14,23-31 (ewangelia na Zielone Świątki) oraz Rzym. 8,18-23 (lekcja na czwartą niedzielę po Trójcy Świętej), zob. *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154-155; oraz Iz. 9,2-7 i Łuk. 18,9-14; zob. tenże, *Nowy przekład polski Pisma Św.*, s. 121-122.

⁶² B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 95.

⁶³ Szeruda w liście z 29 września 1955 r. odwołuje się do dwóch poprzednich listów: „W pismach z dn. 17.XI.1954 r. i 12.II.1955 r. doniosłem Panu, że Komisja Przekładu Pisma św. rozpoczęła pod koniec ub. roku – dokładnie: dn. 14.X.1954 r. – II fazę swej pracy, tj. kontrolę mojego przekładu Starego Testamentu” (BWarsz/K/1955-09-29_s1; 1955-12-06_KOMISJA-BiZTB; J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 155).

⁶⁴ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], s. 166.

⁶⁵ Np. BWarsz/Inne/Projekt_Szeruda_1952-02-04_s8; Zestawienie_Komisja_1956-06-14; K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1-2.

⁶⁶ „Komisja Przekładu Pisma Św.” (BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1); „Komisja przekładu Pisma Św.” (BWarsz/Inne/Zestawienie_KOMISJA_1956-06-14).

⁶⁷ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

⁶⁸ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

językoznawców”⁶⁹ lub „komisję I-szą” i „komisję II-gą”⁷⁰. Porządkując te dane, przyjęto, że w drugiej połowie lat pięćdziesiątych pod nazwą „komisja przekładu Pisma Świętego” lub „komisja tłumaczeniowa” kryją się dwie grupy ludzi: 1) komisja teologiczna w składzie: ks. Jan Szeruda (przewodniczący), ks. Wiktor Niemczyk (sekretarz)⁷¹, ks. Karol Wolfram (członek)⁷²; 2) komisja językoznawców w składzie: Stanisław Szymon Skorupka, Maria Żytkow i ks. Edward Romański⁷³.

Tłumacz sporządzał czystopis przygotowanej wersji (mps1), który trafiał do komisji teologicznej. Teologowie pracowali wspólnie podczas zwoływanych sesji, na których dyskutowali nad tekstem, wypracowując wspólne stanowisko. „Badano zdanie po zdaniu, słowo po słowie, aby nadać przekładowi najlepszą szatę z punktu widzenia teologicznego i językowego”⁷⁴. Po zakończeniu rewizji merytorycznej tekst przepisywano na czysto (mps2). Maszynopis na tym etapie sporządzała niejaka pani Jacobson⁷⁵, po czym był on przekazywany członkom komisji językoznawców, którzy wprowadzali swoje uwagi i poprawki. Następnie tłumacz wraz z językoznawcami analizował je i dyskutował. Ostatnie uwagi do tekstu zgłaszał poeta i muzyk, ks. Edward Romański, „w celu zbadania pod względem rytmicznym”⁷⁶. Tak przygotowany maszynopis trafiał ponownie do komisji teologicznej, która po ustaleniu ostatecznego tekstu księgi oddawała go do przepisania na czysto (mps3) – ten maszynopis składano w towarzystwie. Czystopis z ostatecznym tekstem sporządzała pani I. Heintze i pani Majewska.⁷⁷ W zachowanych

⁶⁹ „Komisja teologiczna”, „Komisja teolog.”, „Komisja językoznawców” (BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1).

⁷⁰ BWarsz/Inne/Zestawienie_Komisja_1956-06-14; K/1956-02-15_KOMISJA-BiZTB.

⁷¹ Wiktor Niemczyk jako sekretarz komisji sporządził i podpisał protokół z jej posiedzenia z 27 października 1960 r. (BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27; zob. również K/1956-07-05).

⁷² Jak podano wyżej, od listopada 1951 r. członkiem Komisji Teologicznej był również O. Bartel (zob. wyżej, s. 87), ale jego nazwisko nie pojawia się w późniejszych dokumentach.

⁷³ BWarsz/Inne/Zestawienie_KOMISJA_1956-06-14; K/1956-07-05_KOMISJA-BiZTB; 1960-11-30_Szeruda-BiZTB_s1; J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], s. 154-155.

⁷⁴ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], s. 166.

⁷⁵ Najprawdopodobniej była to Danuta Jacobson, która pracowała w Bibliotece ChAT do 30 czerwca 1955 r., a od 1 lipca 1955 do 1 lutego 1957 r. w sekretariacie akademii. Zob. W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, s. 23, 44-45, 54.

⁷⁶ BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1; 1956-07-05_KOMISJA-BiZTB.

⁷⁷ Szeruda pisze o poszczególnych etapach prac komisji przy okazji przesłania do BiZTB tekstu Izaj.: „Mój przekład polski księgi Izajasza był najpierw kontrolowany przez Komisję I (teologiczną), której praca polegała na badaniu przekładu ze stanowiska teologicznego, i w związku z tym i językowego. Skład Komisji: Ks. Ks. Dr Jan Szeruda, przewodniczący, Dr Wiktor Niemczyk, sekretarz, Dr Karol Wolfram. Komisja poświęciła kontroli 13 sesyj. Tekst ustalony przez Komisję I został przekazany przeze mnie Komisji II (językowej) w składzie: Dr. Stanisław Skorupka, mgr. Maria Żytkow i Ks. Edward Romański, który badał tekst pod względem rytmicznym. Uwagi Komisji II przedyskutowałem z poszczególnymi jej członkami i najważniejsze przedstawiłem Komisji I, która po dokładnym rozpatrzeniu ich ustaliła tekst ostateczny Izajasza” (BWarsz/K/1956-07-05_KOMISJA-BiZTB). W innym miejscu relacjonuje cały proces: „Technika redakcyjna i administracyjna przedstawia się następująco: Tłumacz podaje Komisji I swój przekład w maszynopisie; po dokonaniu kontroli przez Komisję tekst jest na nowo przepisywany dla Komisji I i II. Przekład, na nowo przepisany z uwagami lub propozycjami języko-

archiwaliach znajduje się wiele maszynopisów stanowiących ostateczne wersje ksiąg przekazane przez Szerudę do BiZTB z przeznaczeniem do druku. Natomiast udało się odnaleźć tylko jeden maszynopis zawierający tekst z poprawkami Żytkow, Skorupki i Romańskiego, będący świadectwem pracy tej komisji⁷⁸. Organizację prac komisji na tym etapie ukazuje schemat 1.

Schemat 1. Organizacja prac przekładowych w drugiej połowie lat pięćdziesiątych

- 1) TLUMACZ – przekład księgi (mps1);
- 2) KOMISJA TEOLOGICZNA – rewizja merytoryczna przekładu: kolacjonowanie (porównywanie z oryginałem) i adaptacja teologiczno-stylistyczna (mps2);
- 3) KOMISJA JĘZYKOZNAWCÓW – rewizja stylistyczno-językowa i rytmiczna nanoszona na drugi maszynopis;
- 4) KOMISJA TEOLOGICZNA – analiza uwag komisji językoznawców, ustalenie ostatecznego tekstu księgi (mps3);
- 5) dostarczenie maszynopisu trzeciego do BiZTB.

Gdy członkowie komisji uznali za nierealny pierwotny termin ukończenia prac przekładowych całej Biblii wyznaczony na rok 1956, tym bardziej że w tym czasie nic jeszcze nie wspomina się o pracach nad Nowym Testamentem, data ukończenia projektu coraz bardziej oddalała się i stawała się niepewna. Szeruda tak pisał o terminie zakończenia prac:

Dalszy bieg prac przekładowych pozwoli bliżej określić termin ukończenia dzieła przekładu Starego Testamentu. Terminarz prac przedstawiony przeze mnie w I liście⁷⁹ uległ zmianom. [...] Mam nadzieję, że nie będzie poważna przeszkoda, która by opóźniła ukończenie tego dzieła w ciągu kilku następnych lat.⁸⁰

W 1956 roku datę zakończenia prac przesunięto na rok 1960:

Uwzględniając różne konieczne przerwy w pracy możemy przyjąć rok 1960 jako najbliższy termin ukończenia przekładu Starego Testamentu. Do tego czasu może być także ukończone dzieło przekładu Nowego Testamentu.⁸¹

Przełom lat 1957 i 1958 przyniósł dalsze opóźnienia prac z powodu choroby dwóch członków komisji oraz wyjazdu Szerudy do Locarno⁸².

Szeruda złożył Pierwszą Księgę Mojżeszową w BiZTB 6 grudnia 1955 roku. Księga Psalmów była gotowa 15 lutego 1956 roku. Kolejne księgi w przekładzie Szerudy po ustaleniu ich

wymi Komisji II, wraca do Komisji I, która go dokładnie bada i ustala tekst ostateczny, który znowu jest przepisywany. Każdy wyraz tekstu przepisany jest skrupulatnie badany przez tłumacza” (J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], s. 166).

⁷⁸ Jest to BWarsz/Corr/Iz_mps1. Na tym dokumencie Szeruda dopisał własnoręcznie: „Uwzględniono poprawki: Marii Żytkow | [nieczytelne] Skorupki | Ks. Romańskiego”. Zachowała się także wersja czystopisu przekazanego do BiZTB (Iz_mps2). Pozostałych maszynopisów zawierających robocze teksty Szerudy nie udało się odnaleźć. Być może tłumacz nie zachowywał ich po opracowaniu ostatecznej wersji. W pierwszej połowie lat 60. na nowo uformowana komisja podjęła się dalszej pracy nad tekstami złożonymi przez Szerudę w BiZTB. Świadectwem kolejnej rewizji Iz. jest np. Iz_mps3_W_k2.

⁷⁹ Zapewne chodzi tu o zaginiony list z 14 października 1954 r.

⁸⁰ BWarsz/K/1955-09-29_s1-2. Być może pierwotny terminarz pokrywał się z poprzednim z 1952 r.

⁸¹ J. Szeruda, *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], s. 166.

⁸² BWarsz/K/1958-04-24_Szeruda-BiZTB.

tekstów sukcesywnie składano w towarzystwie do 1961 roku (zob. tab. 1). W celu przyspieszenia prac 12 maja 1956 roku postanowiono, że tłumaczenia części pozostałych ksiąg (od II Mojż. 13 do ostatniej księgi historycznej) ma przygotować ks. Wiktor Niemczyk, który zresztą już od dawna miał gotowe przekłady niektórych z nich. W przekładach wybranych tekstów miał mu pomagać także jego syn, ks. Jan Bogusław Niemczyk.⁸³

W tym miejscu warto się zatrzymać na przygotowanym przez Jana Szerudę przekładzie Księgi Psalmów i zwrócić uwagę na rozbieżności z jej wcześniejszymi wersjami wydanyymi drukiem przez tego samego tłumacza w 1934 i 1937 roku (zob. wyżej, s. 81nn). Sam Szeruda charakteryzuje swoją wersję Psalterza z 1956 roku następująco:

chcę zaznaczyć, że zgodnie z zasadami przyjętymi przez Komisję i stosowanymi w dotychczasowych jej pracach przekład Psalmów, załączony do niniejszego pisma, odbiega formalnie i rzeczowo od przekładu wydanego przez Towarzystwo w r. 1937. Dotyczy to stosowania archaizmów w bardzo ograniczonym zakresie, a w związku z tym jaśniejszego wyrażenia myśli i lepszej rytmiki. Muszę podkreślić i tę okoliczność, że praca naukowa nad tekstem hebrajskim psalmów i ich zawartością religijno-teologiczną była w ostatnich 20 latach bardzo intensywną, co się także odbiło i na nowym przekładzie polskim.⁸⁴

Wydanie Księgi Psalmów ukazało się wiosną 1957 roku⁸⁵. Warto w tym miejscu zestawzić tekst jednego psalmu w różnych wersjach wychodzących spod pióra Szerudy z tekstem *Biblii gdańskiej* oraz z ostateczną wersją opublikowaną w *Biblii warszawskiej* z 1975 roku. Za przykład niech posłuży tekst Psalmu 1 w następujących wersjach: 1) *Biblia gdańska* z 1632 roku, 2) *Psalmy wybrane* z 1934 roku, 3) Księga Psalmów z 1937 roku, 4) maszynopis przekazany przez Szerudę do BiZTB w 1956 roku, 5) Księga Psalmów z 1957 roku, 6) Księga Psalmów z 1970 roku, 7) *Biblia warszawska* z 1975 roku:

Psalm 1
w. 1

1632: Błogosławiony mąż, który nie chodzi w radzie niepobożnych, a na drodze grzesznych nie stoi, i na stolicy naśmiewców nie siedzi;

1934: Szczęsny mąż, który nie postępuje podług rady bezbożnych, i nie stoi na drodze grzeszników, ani nie zasiada w gronie naśmiewców.

1937: Błogo mężowi, który nie postępuje podług rady bezbożnych i nie stoi na drodze grzeszników ani nie zasiada w gronie naśmiewców.

1956: Szczęsny mąż, który nie postępuje według rady bezbożnych, ani stoi na drodze grzeszników, ani zasiada w gronie naśmiewców,

1957: Szczęsny mąż, który nie postępuje według rady bezbożnych, ani stoi na drodze grzeszników, ani zasiada w gronie naśmiewców,

⁸³ W. Niemczyk, *Z Komisji przekładu Pisma Św.*, s. 72; tenże, *Dziesięć lat istnienia*, s. 88.

⁸⁴ BWarsz/K/1956-02-15_KOMISJA-BiZTB.

⁸⁵ BWarsz/K/1957-05-25_Wantuła-BiZTB.

1970: Szczęśliwy mąż, który nie idzie za radą bezbożnych, | Ani nie stoi na drodze grzeszników, | Ani nie zasiada w gronie szyderców,

1975: Szczęśliwy mąż, który nie idzie za radą bezbożnych | Ani nie stoi na drodze grzeszników, | Ani nie zasiada w gronie szyderców,

w. 2

1632: Ale w zakonie Pańskim *jest* kochanie jego, a w zakonie jego rozmyśla we dnie i w nocy.

1934: lecz w zakonie Pańskim ma swe upodobanie i nad zakonem Jego rozmyśla we dnie i w nocy!

1937: Lecz w zakonie Pańskim ma swe upodobanie i nad zakonem Jego rozmyśla we dnie i w nocy!

1956: lecz kocha się w Zakonie Pana i o Zakonie Jego rozmyśla we dnie i w nocy.

1957: lecz kocha się w Zakonie Pana i o Zakonie Jego rozmyśla we dnie i w nocy.

1970: Lecz ma upodobanie w zakonie Pana | I zakon jego rozważa dniem i nocą.

1975: Lecz ma upodobanie w zakonie Pana | I zakon jego rozważa dniem i nocą.

w. 3

1632: Abowiem będzie jako drzewo nad strumieniem wód w sadzone, które owoc swój wydawa czasu swego, a list jego nie opada; i wszystko cokolwiek czynić będzie poszczęści się.

1934: I stanie się jako drzewo, zasadzone na strumieniami wód, które owoc swój wydaje czasu swego, i którego liść nie więdnie: i wszystkiego cokolwiek czyni, szczęśliwie dokona.

1937: I stanie się jako drzewo, zasadzone nad strumieniami wód, które owoc swój wydaje czasu swego i którego liść nie więdnie: i wszystkiego, cokolwiek czyni, szczęśliwie dokona.

1956: I będzie podobny do drzewa zasadzonego nad strumieniami, które wydaje owoc w porze swej i którego liść nie więdnie: i wszystko, cokolwiek czyni, szczęści się.

1957: I będzie podobny do drzewa zasadzonego nad strumieniami, które wydaje owoc w porze swej i którego liść nie więdnie; i wszystko, cokolwiek czyni, szczęści się.

1970: Będzie on jak drzewo zasadzone nad strumieniami wód, | Wydające swój owoc we właściwym czasie, | Którego liść nie więdnie, | A wszystko, co uczyni, się powiedzie.

1975: Będzie on jak drzewo zasadzone nad strumieniami wód, | Wydające swój owoc we właściwym czasie, | Którego liść nie więdnie, | A wszystko, co uczyni, powiedzie się.

w. 4

1632: Lecz nie tak niepobożni; ale są jako plewa, którą wiatr rozmiata.

1934: Nie tak bezbożni! Lecz są jako plewa, którą wiatr rozwiewa.

1937: Nie tak bezbożni! Lecz są jako plewa, którą wiatr rozwiewa.

1956: Nie tak bezbożni. Są raczej jak plewa, którą wiatr roznosi.

1957: Nie tak bezbożni. Są raczej jak plewa, którą wiatr roznosi.

1970: Nie tak jest z bezbożnymi! Są oni bowiem jak plewa, | Którą wiatr roznosi.

1975: Nie tak jest z bezbożnymi! Są oni bowiem jak plewa, | Którą wiatr roznosi.

w. 5

1632: Przetoż się niepobożni na sądzie nie ostoją, ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.

1934: Przeto nie ostoją się bezbożni na sądzie, ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.

1937: Przeto nie ostoją się bezbożni na sądzie ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.

1956: Dlatego nie ostoją się bezbożni w sądzie, ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.

1957: Dlatego nie ostoją się bezbożni w sądzie ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.
 1970: Przeto nie ostoją się bezbożni na sądzie, | Ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.
 1975: Przeto nie ostoją się bezbożni na sądzie | Ani grzesznicy w zgromadzeniu sprawiedliwych.
 w. 6
 1632: Abowiem zna Pan drogę sprawiedliwych; ale droga niepobożnych zginie.
 1934: Zna bowiem Pan drogę sprawiedliwych, ale droga bezbożnych zaginie!
 1937: Zna bowiem Pan drogę sprawiedliwych, ale droga bezbożnych zaginie.
 1956: Zna bowiem Pan drogę sprawiedliwych, ale droga bezbożnych zaginie.
 1957: Zna bowiem Pan drogę sprawiedliwych, ale droga bezbożnych zaginie.
 1970: Gdyż Pan troszczy się o drogę sprawiedliwych, | Droga zaś bezbożnych wiedzie do nikąd.
 1975: Gdyż Pan troszczy się o drogę sprawiedliwych, | Droga zaś bezbożnych wiedzie do nikąd.

Z zaprezentowanego wyżej zestawienia widać wyraźnie, że wersje z roku 1934 i 1937 są do siebie bardzo zbliżone. Podobnie ma się rzecz z wersjami z roku 1956 i 1957, które są nowym przekładem⁸⁶. Drukowane wersje z lat 1970 i 1975 różnią się znacznie od dwóch wersji Szerudy z lat pięćdziesiątych. Można śmiało stwierdzić, że tekst, który ostatecznie wszedł do *Biblii warszawskiej*, to inne tłumaczenie niż poprzednio dokonane przez Szerudę. Jest to rezultat pracy komisji, która w istotny sposób zrewidowała pierwotną wersję tłumacza.

Jak to pokazuje tabela 1, Szeruda najpierw przełożył Pierwszą Księgę Mojżeszową, następnie Księgę Psalmów oraz księgi prorockie. Jak sam napisał do Enholca: „taki porządek prac podyktowany jest względami na potrzeby religijne w Kościele”⁸⁷. Praca nad księgami prorockimi zakończyła się w listopadzie 1959 roku. W następnej kolejności tłumacz zaplanował prace nad księgami „nauczającymi”, czyli mądrościowymi (z wyjątkiem Ps. i P.n.P., które przełożył już wcześniej), na samym zaś końcu komisja miała się zająć księgami historycznymi⁸⁸, przekład których już w 1956 roku zlecono Wiktorowi Niemczykowi (zob. wyżej, s. 93). W ostatnim zachowanym liście Szerudy do BiZTB, datowanym na 30 listopada 1960 roku, tłumacz informuje Aleksandra Enholca o zakończeniu prac nad Księgą Joba oraz o trwających pracach nad tekstem Przypowieści Salomona i Księgi Kaznodziei Salomona. Szeruda planował zakończenie prac nad księgami mądrościowymi na styczeń 1961 roku⁸⁹.

⁸⁶ Tak właśnie prezentowano edycję z 1957 r.: „Obecnie po wojnie autor jeszcze raz księgę tę przełożył, uwzględniając swoje doświadczenia i rezultaty najnowszych badań tekstu” (K.K., *Nowy przekład Księgi Psalmów*, s. 244).

⁸⁷ BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB_s1.

⁸⁸ BWarsz/K/1959-06-29_Szeruda-BiZTB; 1959-11-04_Szeruda-BiZTB; 1960-11-30_Szeruda-BiZTB_s1-2.

⁸⁹ W 1996 r. B. Enholc-Narzyńska pisała na temat przekładów Szerudy: „Mimo niezwykle trudnych warunków w latach 1954-1960 ks. prof. dr Jan Szeruda dokonał przekładu Księgi Psalmów, I Księgi Mojżeszowej, II Księgi Mojżeszowej (rozdz. 1-13), Księgi Proroka Izajasza, Proroka Jeremiasza, Proroka Ezechiela, Proroka Daniela, Małych Proroków, Pieśni nad Pieśniami i Księgi Hioba. [...] Z Nowego Testamentu ks. prof. dr Jan Szeruda tłumaczył Ewangelię według św. Jana” (*Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 95-96).

Z cytowanych do tej pory dokumentów wynika, że do jesieni 1960 roku komisja zajmowała się wyłącznie Starym Testamentem, przy czym w październiku 1960 roku gotowe było 65 proc. tekstu⁹⁰. Zestawienie danych w tabeli 1 ukazuje, że do 30 listopada 1960 roku ukończono prace nad dwudziestoma trzema księgami (z 39 stanowiących protestancki kanon ST)⁹¹.

3. Etap trzeci – od 25 października 1960 roku do 4 września 1975 roku

Trzeci etap prac nad tłumaczeniem *Biblii warszawskiej* był bardzo intensywny i dość skomplikowany. Z tego powodu zaprezentowano go w kilku oddzielnych punktach.

a. Reorganizacja pracy komisji przekładu – październik 1960 roku

Dwudziestego piątego października 1960 roku w siedzibie BiZTB w Warszawie (ul. Nowy Świat 40) odbyło się ważne spotkanie komisji z przedstawicielami towarzystwa, na którym podjęto decyzje dotyczące dalszego przebiegu prac nad nowym przekładem Biblii. Przede wszystkim postanowiono, aby przystąpić niezwłocznie do prac nad przygotowaniem tekstu Nowego Testamentu, które miałyby się toczyć równolegle z kontynuacją prac nad Starym Testamentem. Postanowienie to zapadło w związku z planami ośrodka centralnego, czyli British and Foreign Bible Society z siedzibą w Anglii, o wydaniu w grudniu 1961 roku poszczególnych Ewangelii i całego Nowego Testamentu po polsku. Tekst tych wydań miał przygotować oddział towarzystwa w Warszawie. Według uczestników spotkania taka organizacja pracy miała przyspieszyć termin ukończenia nowego tłumaczenia całej Biblii, które „jest z niecierpliwością oczekiwane przez wszystkie kościoły w Polsce”.⁹² W tym celu postanowiono wyodrębnić dwie podkomisje: jedną do prac nad Starym Testamentem, drugą zaś do tłumaczenia Nowego Testamentu. Ta ostatnia miała zintensyfikować swoje prace.⁹³

Kierując się przepisami tłumaczeniowymi obowiązującymi w BiZTB, uczestnicy spotkania określili dalszy schemat organizacji prac nad tekstem nowego przekładu. Wersje poszczególnych ksiąg dostarczone władzom towarzystwa przez komisję przekładu Pisma Świętego miały

⁹⁰ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s2.

⁹¹ W broszurze o działalności BiZTB autorstwa Narzyńskich (*The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 9) na temat powstawania przekładów ksiąg napisano: „Between 1949 and 1960 a translation was made of the whole of the Old Testament (except Exodus, Leviticus, Numbers and Deuteronomy) and some fragments of the New Testament [W latach 1949-1960 dokonano tłumaczenia całego Starego Testamentu (z wyjątkiem Księgi Wyjścia, Kapłańskiej, Liczb i Powtórzonego Prawa) oraz niektórych fragmentów Nowego Testamentu]”. W polskiej wersji broszury informacja brzmi nieco inaczej: „W latach 1949-1960 przetłumaczono Księgi Prorockie, nauczające, Księgę Genesis oraz niektóre fragmenty Nowego Testamentu” (BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s9).

⁹² BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s2; Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

⁹³ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

być poddane dokładnej analizie pod kątem oddania ducha tekstu pierwotnego w języku przekładu. W tym celu przygotowany tekst miał trafić do merytorycznej kontroli profesora Uniwersytetu Warszawskiego (z późniejszych dokumentów wiadomo, że dla Starego Testamentu byli to: Witold Tyloch, Mosze Altbauer oraz w ograniczonym zakresie Stefan Strelcyn, a dla Nowego Testamentu Gabriela Pianko; zob. niżej, s. 106, 109, 110). Następnie poprawki profesora miały być przedyskutowane przez całą komisję. Podczas tego spotkania rezultaty pracy profesora miał relacjonować koreferent wyznaczony przez towarzystwo. Uzyskany w ten sposób tekst miał następnie przejść przez adjustację i korektę stylistyczną wykonaną przez profesora polonistę wskazanego przez towarzystwo, który nie należał do komisji (z późniejszych dokumentów wiadomo, że był nim Bronisław Wieczorkiewicz; zob. niżej, s. 102). Tekst z poprawkami stylistycznymi miał ponownie powrócić do komisji w celu ustalenia ostatecznej wersji.⁹⁴ Organizację prac komisji na tym etapie ukazuje schemat 2.

Schemat 2. Projekt organizacji prac przekładowych (październik 1960 r.)

- 1) KOMISJA PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO – dostarcza tekst do BiZTB (mps4) – wariant pierwszy tekstu;
- 2) PROFESOR UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO – analiza tekstu pod kątem wierności oryginałowi – wariant drugi tekstu;
- 3) KOMISJA PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO – analiza poprawek profesora i ustalenie wariantu trzeciego tekstu (mps5);
- 4) PROFESOR POLONISTA – adjustacja i korekta stylistyczna – wariant czwarty tekstu;
- 5) KOMISJA PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO – analiza poprawek profesora polonisty – wariant piąty tekstu – ostateczny (mps6).

Postęp prac nad poszczególnymi księgami *Biblii warszawskiej* ilustrują dane zawarte w tabeli 1⁹⁵. Niestety, z powodu braku protokołów z posiedzeń komisji dane te są niekompletne.

⁹⁴ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s2-3.

⁹⁵ Dane w tab. 1 głównie za: W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 71-76; tenże, *Dziesięć lat istnienia*, s. 88-91. Uwzględniono też daty z etykiet teczek z maszynopisami poszczególnych wariantów tekstu oraz daty samych maszynopisów (BWarsz/Corr), a także daty z zeszytów rejestrujących obieg maszynopisów (BWarsz/Inne/Zeszyty) oraz pokwitowań wypłat honorariów (BWarsz/Inne/Pokwitowania) i z wielu innych dokumentów.

Tabela 1. Postęp prac nad poszczególnymi księgami *Biblii warszawskiej*
Stary Testament

Księga	Tłumacz	Pierwsza kontrola	Data złożenia w BiZ/TB przez JSz	Wypłata cz. 1 honorarium dla tłum. (l. wersja)	Kontrola przez BW	Wypłata honorarium dla BW	Druga kontrola	Wypłata cz. 2 honorarium dla tłum. (po korekcie stylistycznej)	Rewizja Tyłocha	Rewizja Stręlcyna	Wypłata cz. 1 honorarium dla KLW (po opracowaniu tekstu)	Wypłata honorarium dla BW za udział w pracach KWL	Wypłata cz. 3 honorarium dla tłum. (po zakończeniu prac)	Pierwsza wysyłka do Londynu
I Mojż.	JSz	14.10.1954 – 23.04.1955 (22)	6.12.1955	b.d.	12.1961	b.d.	9-10.03.1962 (2)	b.d.	2.06.1965	2.06.1965	25.04.1968 poprawki: 25.06.1971	24.06.1969	b.d.	21.11.1969
II Mojż. (do 13,16)	JSz	23.11.1961 (?)	Nie dotyczy	8.04.1963 (dla WN)	13.06.1963			18.09.1963	19.01.1968	19.01.1968	25.06.1968 poprawki: 25.06.1971	24.06.1969	19.10.1967	
II Mojż. (od 13,17)	Wiktor Niemcezyk	22.05.1962 – 11.03.1963 (21)		13.06.1963	29.06.1963			5.12.1963	29.06.1968	21.10.1968 poprawki: 25.06.1971	24.06.1969			
III Mojż.		7.06.1963 – 9.09.1963 (20)		18.09.1963	5.10.1963	14.10.1963	22.12.1964	16.10.1968	8.04.1969 poprawki: 25.06.1971		15.10.1969			
IV Mojż.	Wiktor Niemcezyk	28.09.1963 – 8.05.1964 (11) (ponad 1/3)		6.10.1964	do rozdz. 15: 3.09.1964 od rozdz. 15: 4.10.1964	20.10.1964	8.03.1965 (dla WN)	16.10.1968	24.06.1969 poprawki: 25.06.1971	5.11.1969	b.d.			
V Mojż.		JBN		27.02.1964 – 5.06.1964 (21) (ponad 1/3)	22.12.1964 (dla WN)	do rozdz. 12: 11.10.1964 od rozdz. 12: 25.01.1965	22.01.1965	4.06.1964	16.10.1968	24.06.1969	5.11.1969	19.10.1967		
Joz.	WN/RM	(37)		17.01.1964	22.01.1964	25.01.1964/ 6.04.1964	20.10.1965	16.10.1968	12.11.1969	22.06.1970				
Sędz.	Wiktor Niemcezyk	b.d.		11.06.1965	12.06.1965	b.d.	20.10.1965	16.10.1968	12.11.1969	22.06.1970				
Rut		b.d.		20.10.1965		4.10.1965	20.10.1965	16.10.1968	12.11.1969	22.06.1970				
I Sam. (1 – 14)		9.01.1962 – 1.02.1962 (8)		26.06.1963	22.06.1963	8.09.1962	26.06.1963	15.02.1969	12.11.1969	22.06.1970				
I Sam. (15 – 31)		7.05.1963 – 5.06.1963 (9)			22.06.1963	29.06.1963/ 4.10.1965	20.10.1965	1.04.1969	14.04.1970	22.06.1970				
II Sam.				14.09.1965	b.d.	4.10.1965	12.05.1966	24.06.1969	14.04.1970	24.08.1970				
I Król.				23.02.1966	do rozdz. 12: 31.01.1966	5.05.1966	19.08.1966	24.06.1969	6.06.1970	24.08.1970				
II Król.				19.08.1966	9.01.1967	24.01.1967	21.04.1967	25.08.1970	15.10.1970	30.09.1971				
I Kron.				16.09.1966	9.01.1967	24.01.1967	21.04.1967	25.08.1970	15.10.1970	30.09.1971				
II Kron.				14.12.1966	9.01.1967	24.01.1967	b.d.	4.08.1970	20.01.1971	30.09.1971				
Ezdr.				21.04.1967	8.03.1967	28.03.1967	b.d.	4.08.1970	20.01.1971	30.09.1971				
Neh.				11.08.1967	8.06.1967	b.d.	b.d.	4.08.1970	25.06.1971					
Est.				11.08.1967	20.09.1967	b.d.	b.d.	b.d.						
Job 1-28	Jan Szeruda	24.01.1959 – 22.10.1960 (22)	30.11.1960	Brak danych	Brak danych	Brak danych	pierwszy raz: 8-17.05.1962; drugi raz: 26.03.1963 – 27.04.1963 (8)	22.05.1962 (dla WN)	7.09.1971	Nie dotyczy	29.02.1972	Brak danych	Brak danych	Brak danych
Job 29-42							pierwszy raz: 8-17.05.1962							
Ps.		7.05.1955 – 17.12.1955 (14)	15.02.1956				b.d.	b.d.	12.07.1965	12.07.1965	15.01.1968	19.11.1969		
Przyp.		b.d.	1961		05.1962	10.07.1962	17.07.1962 – 5.09.1962 (9)	12.09.1962	21.09.1972	8.06.1972		19.10.1967		
Kazn.		b.d.	1961		05.1962	10.07.1962	12-16.07.1962 (4)	12.09.1962	Brak danych	8.06.1972		19.10.1967		
P.n.P.		12.04.1958 – 6.12.1958 (38)	20.01.1959		10.1961	b.d.	b.d.	Brak danych		8.06.1972		b.d.		
Iz. 1-20		22.12.1955 – 28.04.1956 (18)	5.07.1956		b.d.	b.d.	13 i 15.03.1962 (2)		Brak danych	8.01.1973		b.d.		
Iz. 21-66					12.1961	b.d.	3-16.04.1962 (8)							
Jer.		12.05.1956 – 28.12.1956 (26)	11.05.1957		09.1963	20.07.1962	6.09.1962 – 6.12.1962 (22)	9.11.1962	18.04.1973	Nie dotyczy	6.02.1973	Brak danych	19.10.1967	
Treny		Zapewne razem z Jer.	11.05.1957		10.1961	b.d.	7-27.11.1962 (3)	5.01.1963			15.03.1973			
Ez.		2.03.1957 – 8.03.1958 (27)	24.04.1958		05.1962	10.07.1962	7.06.1962 – 12.07.1962 (13)	12.09.1962			15.03.1973			
Dan.		12.04.1958 – 6.12.1958 (38) – łącznie z P.n.P.	7.11.1958		b.d.	8.09.1962	30.11.1962 – 12.12.1962 (4)	5.01.1963	Brak danych		15.03.1973		b.d.	
Oz.	23.12.1958		10.1961	b.d.	b.d.	22.05.1962 (dla WN)					8.06.1972		19.10.1967	
Joel	20.01.1959		10.1961								8.06.1972			
Am.	20.01.1959		09.1961								8.06.1972			
Abd.	18.03.1959		10.1961								8.06.1972			
Jon.	18.03.1959		10.1961								8.06.1972			
Mich.	18.03.1959		10.1961								8.06.1972			
Nah.	18.03.1959		10.1961								8.06.1972			
Hab.	29.06.1959		10.1961								8.06.1972			
Sof.	29.06.1959		10.1961							8.06.1972				
Ag.	4.11.1959		10.1961							8.06.1972				
Zach.	4.11.1959		10.1961							8.06.1972				
Mal.	4.11.1959	10.1961	8.06.1972											

Nowy Testament

Księga	Tłumacz	Pierwsza kontrola	Wypłata cz. 1 honorarium dla tłum. (za pierwszą wersję)	Kontrola przez BW	Wypłata honorarium dla BW	Druga kontrola	Wypłata cz. 2 honorarium dla tłum. (pokorekcie styl. i stycznej)	Rewizja Pianko	Trzecia kontrola (komisja rewizyjna)	Wypłata cz. 3 honorarium dla tłum. (po zakończeniu prac)	Pierwsze wysyłka do Londynu	Czwarta kontrola (uwagi z Londynu)	Wysyłka do Londynu do druku
Mat.	KW	11.02.1961 – 4.05.1961 (25)	b.d.	b.d.	09.1961	b.d.	19.01.1962	1.02-30.04.1965	28.05 i 1.06.1962 (2)	17.07.1962	b.d.	16.11.1962 – 12.01.1963 (14)	b.d.
Mar.	KW	12.10.1961 – 12.01.1962 (18)	19.01.1962	b.d.	1961 (?)	26.04.1962	b.d.	1.02-30.04.1965	28.05 i 1.06.1962 (2)	17.07.1962	b.d.	16.11.1962 – 12.01.1963 (14)	b.d.
Łuk.	KW	6.05.1961 – 9.10.1961 (30)	b.d.	10.1961	6.11.1961	b.d.	19.01.1962	1.02-30.04.1965	28.05 i 1.06.1962 (2)	17.07.1962	b.d.	16.11.1962 – 12.01.1963 (14)	b.d.
Jan, cz. 1	JSz	z Szerudą: 19.01.1962 – 17.03.1962 (10)	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1.02-30.04.1965	28.05 i 1.06.1962 (2)	22.05.1962	b.d.	16.11.1962 – 12.01.1963 (14)	b.d.
Jan, cz. 2	JSz	bez Szerudy: 17.04.1962 – 25.04.1962	b.d.	7.05.1962	10.07.1962	b.d.	b.d.	1.02-30.04.1965	b.d.	17.07.1962	b.d.		b.d.
Dz.	KW	21.01.1963 – 14.03.1963 (20)	14.03.1963	6.04.1963	4.05.1963	24-25.05.1963 (2)	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	10.06.1963	4, 6.04 i 5.06.1964 (3)	b.d.
Rzym.	KW	7.05.1962 – 16.11.1962 (26)	5.01.1963	wiosna 1963	4.05.1963	wiosna 1963	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	10.06.1963	4, 6.04 i 5.06.1964 (3)	b.d.
I Kor.	KW	18.01.1963 – 18.04.1963 (18)	8.06.1963	05.1963	16.06.1964	przed 5.06.1963	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	16.05.1964	Ok. 10.12.1964	16.05.1964
II Kor.	WN	22.04.1963 – 24.05.1963 (17)	8.06.1963	8.06.1963	29.06.1963	wiosna 1963	17.01.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	8.05.1964	b.d.	16.05.1964
Gal.	KW	25.05.1963 – 10.06.1963	b.d.	11.06.1963	29.06.1963	1963/1964	30.12.1963	1.02-30.04.1965	jesień 1964	22.12.1964	21.01.1965	b.d.	7.04.1965
Efez.	KW	między 10.06.1963 a 8.10.1963	30.12.1963	9.10.1963	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	jesień 1964	22.12.1964	16.01.1965	b.d.	7.04.1965
Fil.	KW	jesień 1963	30.12.1963	3.12.1963	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	jesień 1964	22.12.1964	16.01.1965	b.d.	7.04.1965
Kol.	KW	jesień 1963	30.12.1963	1.12.1963	25.01.1964/6.04.1964	przed 11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	9.11.1964 (?)	22.12.1964	19.01.1965	b.d.	7.04.1965
I Tes.	KW	25.05.1963 – 13.01.1964	30.12.1963	3.12.1963	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	15.01.1965	b.d.	7.04.1965
II Tes.	KW	8.11.1963	30.12.1963	3.12.1963	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	16.01.1965	b.d.	7.04.1965
I Tym.	KW	11.1963	30.12.1963	01.1964	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	13.01.1965	b.d.	7.04.1965
II Tym.	KW	11/12.1963	30.12.1963	01.1964	25.01.1964/6.04.1964	przed 12.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	13.01.1965	b.d.	7.04.1965
Tyt.	KW	12.1963	30.12.1963	27.01.1964	6.04.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	16.01.1965	b.d.	7.04.1965
Filem.	KW	13.01.1964	30.12.1963	27.01.1964	6.04.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	16.01.1965	b.d.	7.04.1965
Hebr.	AW	17.01.1964 – 20.02.1964 (11)	14.03.1963	31.03.1964	16.06.1964	1964	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	6.02.1965	b.d.	7.04.1965
Jak.	AW	22.02.1964 – 27.02.1964 (3)	14.03.1963	31.03.1964	16.06.1964	b.d.	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	3.02.1965	b.d.	7.04.1965
I Piotra	WN	17.04.1964 – 30.04.1964	4.06.1964	11.05.1964	16.06.1964	b.d.	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	2.02.1965	b.d.	7.04.1965
II Piotra	WN	2.05.1964 – 18.05.1964	4.06.1964	5.06.1964	16.06.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	2.02.1965	b.d.	7.04.1965
I Jana	WN	21.05.1964 – 28.05.1964	4.06.1964	5.06.1964	16.06.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	23.02.1965	b.d.	7.04.1965
II Jana	WN	28.05.1964	4.06.1964	5.06.1964	16.06.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	23.02.1965	b.d.	7.04.1965
III Jana	WN	28.05.1964	4.06.1964	5.06.1964	16.06.1964	przed 22.11.1964	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	23.02.1965	b.d.	7.04.1965
Judy	AW	28.02.1964 (1)	14.03.1963	31.03.1964	16.06.1964	b.d.	30.12.1963	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	3.02.1965	b.d.	7.04.1965
Obj.	WN	9.03.1964 – 3.04.1964 (16)	18.09.1963	25.04.1964	16.06.1964	b.d.	22.12.1964	1.02-30.04.1965	b.d.	22.12.1964	11.03.1965	b.d.	7.04.1965

JSz – Jan Szeruda; WN – Wiktor Niemczyk; JBN – Jan Bogusław Niemczyk; RM – Rudolf Mrowiec; KW – Karol Wolfram; AW – Andrzej Wantuła; BW – Bronisław Wiczorkiewicz; KLW – komisja literacko-weryfikacyjna; b.d. – brak danych; w nawiasach podano liczbę posiedzeń komisji

Kolejnym ważnym krokiem w reorganizacji prac komisji było włączenie do nich bp. Andrzeja Wantuły. Po raz pierwszy pomysł ten pojawił się już w grudniu 1959 roku, kiedy to

w Warszawie gościł ks. dr Wilfred J. Bradnock (zm. 1976) – sekretarz Departamentu Tłumacheń Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego (Translations Department of the British and Foreign Bible Society), oraz sekretarz generalny towarzystwa – ks. dr John T. Watson (zm. 1992). W czasie ich wizyty poruszono sprawę przygotowywanego nowego tłumaczenia Biblii na język polski, a konkretnie planów przyspieszenia prac translatorskich⁹⁶. Postanowiono wtedy m.in. o powołaniu na członka komisji tłumaczeniowej również bp. Andrzeja Wantuły. Realizację tych planów odłożono jednak do momentu przystąpienia do prac nad przekładem Nowego Testamentu. Z dokumentów wynika, że do 25 października 1960 roku zamiar powołania Wantuły nie został jeszcze wprowadzony w życie⁹⁷. W związku z podjęciem decyzji o niezwłocznym przystąpieniu do tłumaczenia Nowego Testamentu⁹⁸ 25 października 1960 roku podjęto decyzję o powołaniu bp. Wantuły na członka komisji.

W protokole z tego samego posiedzenia pojawia się jeszcze dość tajemnicza wzmianka o możliwych kłopotach w pracach komisji:

Z uwagi na to, że mogą zaistnieć wypadki natury niezależnej, czy to względy zdrowotne poszczególnych członków Komisji, czy inne nieprzewidziane okoliczności, wskazane byłoby w celu nie przedłużania toku prac Komisji nad całością przekładu dokooptowanie na miejsce niedysponowanego członka Komisji zastępcę członka w porozumieniu z Tow. Biblijnym.⁹⁹

Nie wiadomo, czy był to wyraz przezorności osób odpowiedzialnych za pracę nad nowym przekładem, czy też rezultat realnych trudności, jakie pojawiały się w związku ze złym stanem zdrowia niektórych członków komisji.

Towarzystwo jako płatnik wydatków i planowany wydawca dzieła chciało również zabezpieczyć sobie wyłączność praw wydawniczych do powstającego tłumaczenia. W związku z tym podczas posiedzenia komisji 25 października 1960 roku nakreślono ramowy plan wzoru umowy, który miano dopracować w najbliższym czasie. Zawierał on następujące punkty: 1) BiZTB uzyskuje „wyłączne prawo do wykonanego przekładu”; 2) ustala „maksymalne terminy pracy tłumaczeniowej”; 3) zgodnie z zasadami przyjętymi przez towarzystwo nie podaje się w wydaniach nazwisk autorów przekładów, jednak polscy przedstawiciele towarzystwa uzyskują od-

⁹⁶ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

⁹⁷ Z dokumentów wynika jasno, że Bradnock gościł w Warszawie w grudniu 1959 r. Nie wiadomo, czy brał udział w posiedzeniu komisji tłumaczeniowej Pisma Świętego 25 października 1960 r. Być może wyraził swoje zdziwienie z powodu zwlekania z włączeniem Wantuły do komisji drogą korespondencyjną. Zob. BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

⁹⁸ W protokole z posiedzenia komisji z 25 października 1960 r. pojawia się wahanie co do terminu określającego rodzaj podejmowanych prac nad tekstem NT. W maszynopisie widnieje wyrażenie „rewizja N.T.”, ale przekreślono je i zastąpiono zwrotem „tłumaczenie N.T.”. Niewątpliwie w grę wchodził nowy przekład, a nie rewizja dawnej wersji. Zob. BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

⁹⁹ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

górną zgodę na „wydrukowanie 1000-ca egz. Pisma Św. z podaniem nazwisk wszystkich członków Komisji Tłumaczeniowej”; 4) przedstawiciele towarzystwa „mogą brać udział w posiedzeniach Komisji z głosem doradczym”; 5) „w sprawach technicznych i redakcyjnych decydujący i ostateczny głos ma przedstawiciel Tow. Biblijnego”; 6) na wypadek „sporu między Komisją, a Prof[esorami] dokonywującymi korekty merytorycznej i stylistycznej decyduje głos Tow. Biblijnego”.¹⁰⁰ Wymienione tutaj propozycje rozwiązań dotyczących praw autorskich do nowego tłumaczenia Pisma Świętego zastosowano w umowie z 18 lutego 1961 rok (zob. niżej, s. 103).

Kolejne posiedzenie komisji odbyło się dwa dni później, czyli 27 października 1960 roku, w mieszkaniu Jana Szerudy w Warszawie. W spotkaniu oprócz gospodarza wzięli udział: ks. Karol Wolfram – prorektor ChAT, ks. Wiktor Niemczyk – rektor ChAT, oraz bp Andrzej Wantuła. Podczas posiedzenia postanowiono nie tworzyć dwóch podkomisji do prac nad Starym i Nowym Testamentem. Zachowano nadal jedną komisję w składzie rozszerzonym o Wantułę. Jej przewodniczącym nadal pozostał Jan Szeruda¹⁰¹, a sekretarzem Wiktor Niemczyk. „Ustalono następnie, że nie przerywając pracy swojej nad Starym Testamentem Komisja zajmie się także – i to w sposób intensywny – tłumaczeniem Nowego Testamentu”.¹⁰² Podczas tego samego posiedzenia rozdzielono prace nad przekładem części ksiąg Nowego Testamentu. Lista tłumaczy zamieszczona w protokole wyglądała następująco: ks. Karol Wolfram (Mat., Dz., I Kor., Gal., Fil.), bp Andrzej Wantuła (Mar., Rzym.), ks. Wiktor Niemczyk (Łuk., II Kor., Efez.), ks. Jan Szeruda (Jan, I Tes., II Tes., Kol.). Z porównania tych planów z tabelą 1 wynika, że pierwotną listę tłumaczy później istotnie zmodyfikowano. Zmiany te nastąpiły zapewne w związku z nagłą śmiercią Szerudy 21 marca 1962 roku (zob. niżej, s. 107). Równocześnie na koniec grudnia 1960 roku zaplanowano kolejne robocze posiedzenie komisji, w czasie którego miano rozdzielić prace nad resztą Nowego Testamentu oraz podjąć zespołową rewizję tłumaczenia Ewangelii (prace rewizyjne w protokole nazywane są „kontrolą”). Rewizję przydzielonych już ksiąg miano podjąć pod koniec maja 1961 roku. Zakończenie prac komisji nad tekstem Nowego Testamentu zaplanowano na 31 marca 1962 roku. Dyskutowano także nad tłumaczeniem Starego Testamentu, które miało być prowadzone równoległe z tłumaczeniem Nowego. Ustalono, „że pozostawiając «gros» pracy tłumaczeniowej Księdzu prof. Drowi Janowi Szeru-

¹⁰⁰ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s4-5.

¹⁰¹ W 1965 r. W. Niemczyk twierdził, że już podczas posiedzenia 27 października 1960 r. przewodnictwo komisji objął Wantuła, jednak protokół ze spotkania wyraźnie podaje, że przewodniczącym pozostawał Szeruda.

¹⁰² BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

dzie jako dotychczasowemu tłumaczowi”, przekładu Księgi Rut dokona bp Andrzej Wantuła¹⁰³, Piątą Księgę Mojżeszową (*Deuteronomium*) przetłumaczy ks. Jan Bogusław Niemczyk (który przygotowywał pracę habilitacyjną z tej księgi¹⁰⁴), a dwie Księgi Samuela – ks. Wiktor Niemczyk. Na zakończenie posiedzenia poruszono również sprawę umów, które BiZTB miało podpisać z tłumaczami, lecz dyskusję na ten temat postanowiono przełożyć aż do uzyskania opinii doradcy prawnego towarzystwa.¹⁰⁵

b. Umowy na tłumaczenie Biblii z 18 lutego i 25 marca 1961 roku

Na początku 1961 roku powrócono do sprawy podpisania umowy między członkami komisji a BiZTB. Podczas ustalania szczegółów przeprowadzono kolejną reorganizację prac i składu komisji. Jej przewodniczącym został bp Andrzej Wantuła¹⁰⁶, członkami zaś byli: ks. Jan Szeruda, ks. Wiktor Niemczyk, ks. Karol Wolfram. Do komisji dołączył polonista, prof. Bronisław Wieczorkiewicz, oraz przedstawicielka BiZTB – Barbara Enholc-Narzyńska.¹⁰⁷ Spotkania robocze całej komisji rozpoczęły się jesienią 1961 roku¹⁰⁸. Jednym z celów reorganizacji i poszerzenia komisji było przyspieszenie prac przekładowych i redakcyjnych¹⁰⁹. Umowę podpisano 18 lutego 1961 roku¹¹⁰. Jej stroną było Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne z siedzibą w Londynie, reprezentowane przez dyrektora polskiego oddziału, Aleksandra Enholca, drugą zaś kolegium przekładowe, w skład którego wchodził: ks. Wiktor Niemczyk, ks. Jan Szeruda i ks. Karol Wolfram (nazywani tłumaczami Biblii) oraz bp Andrzej Wantuła. Interesy tłumaczy wobec towarzystwa miał reprezentować ks. Jan Szeruda. Ciekawe, że osoba Wantuły nie znalazła się w kolegium przekładowym, co zresztą nie wykluczyło go z grona tłumaczy. Najprawdopodobniej potraktowano go wyjątkowo ze względu na większy zakres funkcji pełnionych w projekcie. W umowie tłumacze zobowiązali się do dokonania przekładu całej Biblii z języków oryginalnych (hebrajski, aramejski i grecki) bez apokryfów (ksiąg deuterokanonicznych) na język polski (§ 1 umowy). Ustalono, że oba Testamenty mają być tłumaczone równolegle, a praca ma się zakończyć do 31 grudnia 1963 roku (§ 2.1). Poszczególne księgi biblijne

¹⁰³ Ostatecznie tłumaczenia Rut dokonał W. Niemczyk.

¹⁰⁴ Protokół podaje tytuł pracy: *Walka deuteronomisty o czystość Jahwizmu* (BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27).

¹⁰⁵ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-27.

¹⁰⁶ BWarsz/K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; Referat_E-N_1963_ang_s5; Referat_E-N_1963_pol_s4.

¹⁰⁷ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s9; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 11.

¹⁰⁸ BWarsz/K/1961-10-14_BiZTB-Wieczorkiewicz.

¹⁰⁹ BWarsz/Inne/Dyskusja_1970-09-22_s2.

¹¹⁰ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1961-02-18_oryginał.

należy przekazywać wydawcy sukcesywnie w miarę postępu prac. Towarzystwo zastrzegło sobie prawo do wydawania poszczególnych części nowego tłumaczenia bez czekania na całość przekładu (§ 2.2-3).

W dokumencie określono także podstawę przekładu: ostatnie wydania Biblii hebrajskiej Kittela i Nowego Testamentu w opracowaniu Nestlego (§ 3.1; zob. wyżej, s. 85). Tłumaczenie miało być wykonane z zachowaniem przepisów i regulaminu dla tłumaczy opracowanego przez towarzystwo w 1958 roku (§ 3.2)¹¹¹.

Po zakończeniu tłumaczenia tekst miał być przekazany do korekty stylistycznej i adiustacji językowej wybranemu przez towarzystwo poloniście (§ 4.1). Po korekcie językowej tekst miała zaaprobować komisja rewizyjna kierowana przez Wantulę, do której należeli tłumacze, polonista w roli korektora, przedstawiciel towarzystwa oraz zaproszeni przez przewodniczącego przedstawiciele Kościołów ewangelickich o głosie doradczym. Wszelkie poprawki zgłoszone przez reprezentantów Kościołów, gdyby zmieniały przekład w sposób zasadniczy, musiały być konsultowane z korektorem stylistycznym, a w przypadku braku porozumienia decydujący głos w sporze zastrzegło sobie towarzystwo, które miało podejmować decyzje po zasięgnięciu opinii bezstronnego rzeczoznawcy (§ 4.2).

W umowie ustalono także sprawy związane z honorariami dla tłumaczy i przewodniczącego komisji. Połowa honorarium miała być wypłacana tłumaczom sukcesywnie wraz z przekazywaniem towarzystwu wersji autorskich przekładów poszczególnych ksiąg (§ 5.1). Trzydzieści procent wynagrodzenia planowano wypłacać po zakończeniu korekty stylistycznej poszczególnych części, reszta zaś (20 proc.) po zakończeniu prac komisji rewizyjnej i przyjęciu tekstu przez towarzystwo (§ 5.2). W ramach obowiązków tłumaczy (bez oddzielnego honorarium) leżało również dokonanie korekty drukarskiej pierwszego wydania Biblii (§ 9). Przewidziano również wynagrodzenie dla członków komisji rewizyjnej, którzy mieli je otrzymać po zakończeniu prac i przekazaniu towarzystwu zaakceptowanego tekstu. Wyjątkowo potraktowano przewodniczącego komisji rewizyjnej, dla którego przewidziano honorarium za podwójną rolę: kierowanie komisją rewizyjną i koordynowanie prac tłumaczy (§ 6). W przypadku przerwania projektu przez towarzystwo zobowiązano się wypłacić honoraria proporcjonalnie do wykonanej pracy (§ 7).

W tym samym dokumencie rozstrzygnięto również sprawę praw autorskich do nowego przekładu. Wypłacając honoraria dla tłumaczy, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne zostawało tym samym jedynym właścicielem tekstu. Tłumacze zrzekli się całkowicie swoich

¹¹¹ Umowa wskazuje tu na *Rules and Procedures for the Guidance of Translators, Revisors and Committees Working with the British and Foreign Bible Society* (1958). Nie udało się odnaleźć tego dokumentu.

praw autorskich oraz zobowiązali do niewydawania swoich przekładów na własną rękę w jakiegokolwiek postaci. Jako jedyny właściciel przekładu towarzystwo uzyskało prawo do nieograniczonego i dowolnego dysponowania tym tekstem. Przy ewentualnych kolejnych edycjach wydawca miał w miarę możliwości uwzględniać zgłaszane przez tłumaczy poprawki dotyczące zmian w tekstach poprzednio wydanych (§ 8.1). Nazwiska tłumaczy miały być umieszczone tylko w 1 tys. egzemplarzy pierwszego wydania całego Pisma Świętego, które następnie zamierzano przekazać w celach archiwalnych do bibliotek i instytucji naukowych oraz pozostawić do wyłącznej dyspozycji towarzystwa (§ 8.2)¹¹².

W razie niemożności kontynuowania prac przez któregoś z tłumaczy lub członków komisji rewizyjnej towarzystwo zastrzegło sobie prawo do podpisania dodatkowej umowy (na zasadzie aneksu) z innymi tłumaczami i członkami komisji, którzy mieliby zastąpić osoby niedysponowane lub zmarłe (§ 10).

Umowa została sporządzona w sześciu egzemplarzach i sygnowana przez Aleksandra Enholca, bp. Andrzeja Wantułę, ks. Jana Szerudę, ks. Wiktora Niemczyka oraz ks. Karola Wolframa.¹¹³

W 1971 roku Barbara Enholc-Narzyńska, nawiązując do umowy z 1961 roku, dodała jeszcze kilka interesujących informacji pozwalających szczegółowo ustalić realizację postanowień umowy w praktyce i odtworzyć poszczególne etapy prac: W 1961 roku wszystkie księgi Biblii przydzielono poszczególnym profesorom należącym do komisji tłumaczeniowej zgodnie z ich zainteresowaniami. Teksty przekładów dostarczano do komisji przekładu Pisma Świętego, która podczas posiedzeń poddawała je analizie w celu ustalenia ostatecznej wersji na tym etapie. Tak ustaloną wersję otrzymywał polonista do korekty językowej. Po korekcie polonistycznej tekst trafiał ponownie do komisji tłumaczeniowej w celu ustalenia, czy naniesione poprawki nie wpłynęły na zmianę treści teologicznej ani nie naruszyły wierności przekładu. Następnie tekst trafiał do komisji rewizyjnej, nazywanej też komisją kościelną. W swojej relacji Enholc-Narzyńska pominęła milczeniem udział profesora Uniwersytetu Warszawskiego, nie ma o nim wzmianki również w tekście umowy. Opisany przez Enholc-Narzyńską przebieg prac ukazuje schemat 3.¹¹⁴

¹¹² Na temat aspektów prawnych projektu: zob. też wyżej, s. 100.

¹¹³ Na temat umowy: zob. również: BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_ang_s5; Referat_E-N_1963_pol_s4; K/1961-11-04_BiZTB-Wantuła. Wzmianka o podpisanej umowie pojawia się również w K/1963-01-23_BiZTB-Niemczyk_W: „od 1961 r. prace te [tj. prace przekładowe] są kontynuowane przy współpracy profesorów Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, w oparciu o zawartą umowę o dzieło z dn. 18.2.1961 r.”.

¹¹⁴ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s4-5; Referat_E-N_1964_ang_s5-6; Referat_E-N_1966_s10; Słowo_wstępne_E-N_1971_s2; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 11.

Wyznaczony w umowie termin zakończenia prac na koniec 1963 roku wiązał się z obchodami 400-lecia ukazania się *Biblii brzeskiej* z 1563 roku.¹¹⁵

Oddzielną umowę zawarto 25 marca 1961 roku z polonistą prof. Bronisławem Wieczorkiewiczem. Jego obowiązki miały polegać na rewizji stylistycznej i gramatycznej tekstów przygotowanych przez komisję. Rewizja ta miała być wykonana „zgodnie z duchem współczesnego języka polskiego przy jednoczesnym zachowaniu specyfiki właściwej księgom biblijnym” (§ 1) oraz z uwzględnieniem wspomnianych już wytycznych z 1958 roku (§ 3). Polonista miał swoją pracę wykonywać sukcesywnie w miarę dostarczania mu tekstów i zakończyć ją do 31 marca 1964 roku (§ 2). Kolejny obowiązek polonisty polegał na udziale w pracach komisji rewizyjnej (§ 4.1). Ponadto nazwisko Wieczorkiewicza miało być zamieszczone w 1 tys. archiwalnych egzemplarzy wydania nowego przekładu (§ 7). Ustalono także pewne techniczne aspekty przygotowywania maszynopisów: polonista miał nanosić poprawki i uwagi na sześciu identycznych kopiach, przy czym pięć miał przekazywać towarzystwu, jedna zaś miała pozostawać u niego aż do ostatecznego zatwierdzenia tekstu (§ 8). Problem praw autorskich rozwiązano podobnie jak w umowie z tłumaczami.¹¹⁶

Schemat 3. Organizacja prac przekładowych od 1961 roku

- 1) TŁUMACZE poszczególnych ksiąg przygotowują autorską wersję przekładu – pierwszy maszynopis (oznaczony tu jako mps1).
- 2) KOMISJA PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO – ustala tekst (pierwsza kontrola), pracując na maszynopisie pierwszym – rezultatem tych prac jest drugi maszynopis (mps2).
- 3) PROFESOR POLONISTA – korekta językowa naniesiona na drugi maszynopis.
- 4) KOMISJA PRZEKŁADU PISMA ŚWIĘTEGO – weryfikuje poprawki polonisty (druga kontrola). Z pokreślonego drugiego maszynopisu sporządza się kolejny, trzeci już maszynopis (ta seria maszynopisów nie zachowała się).
- 5) KOMISJA REWIZYJNA – pracuje na trzecim maszynopisie, nanosząc zatwierdzone kolektywnie poprawki (trzecia kontrola), ustalając w ten sposób ostateczny tekst (oznaczany jako mps3), który po przepisaniu zostaje wysłany do Anglii¹¹⁷.

c. Proces formowania się tekstu

W archiwum TBwP zachowało się wiele maszynopisów zawierających tekst *Biblii warszawskiej* na kolejnych etapach jego powstawania – są to tzw. *corrigenda*¹¹⁸. Chociaż źródła te nie są kompletne, to jest ich na tyle dużo, że po ich uporządkowaniu oraz wnikliwym przebadaniu

¹¹⁵ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s5; Referat_E-N_1964_ang_s6.

¹¹⁶ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Wieczorkiewicz_1961-03-25.

¹¹⁷ Ze względu na braki w materiałach źródłowych przyjęto zasadę oznaczania kolejnymi cyframi tylko zachowanych maszynopisów: mps1, mps2, mps3 itd. W związku z tym należy się liczyć z pewnymi nieregularnościami w oznaczaniu poszczególnych dokumentów. Przykładowo: z powodu braku serii trzecich maszynopisów z tekstem NT maszynopisy, które powstały jako czwarte, są oznaczane symbolem mps3. Ze względu na niekompletność dokumentów należy się liczyć również z innymi niekonsekwencjami. Zob. B. Enholc-Narzyńska, *The Polish Translation of the Bible*, s. 136.

¹¹⁸ Maszynopisy znajdują się w katalogu BWarsz/Corr.

da się odtworzyć rzeczywisty przebieg prac nad przekładem, poczynawszy do pierwszych wersji przygotowanych przez poszczególnych członków komisji, skończywszy zaś na wydaniach drukowanych. Z analizy materiałów źródłowych wyłania się schemat prac, który mniej więcej odpowiada zaprezentowanemu wyżej (zob. wyżej, schemat 3).

Dla większości ksiąg Nowego Testamentu zachowały się po trzy wersje tekstu w maszynopisie. Niektóre z nich mają także wersje rękopiśmienne (przekłady Karola Wolframa). Pierwszy maszynopis był wersją autorską tłumacza przygotowującego przekład i stanowił punkt wyjścia prac komisji. Drugi maszynopis sporządzano po pierwszej kontroli przeprowadzonej przez komisję. Ta wersja trafiała do korekty polonistycznej nanoszonej przez prof. Bronisława Wiczorkiewicza, po czym wracała do komisji, która przyjmowała lub odrzucała propozycje polonisty. Z tak przygotowanego tekstu najprawdopodobniej sporządzano kolejny maszynopis, który był konsultowany przez komisję rewizyjną (trzecia kontrola). W tym miejscu następstwo wersji jest zakłócone, gdyż najprawdopodobniej nie zachował się zbiór trzecich maszynopisów dla poszczególnych ksiąg. Kolejna zachowana seria zawiera pierwszą wersję wysłaną do Londynu. Maszynopisy z serii drugiej i czwartej także weryfikowano pod względem ewentualnych błędów przy ich przepisywaniu. Zajmowała się nimi Alicja Godlewska. Ze względu na trudności w porównywaniu dwóch wersji tekstu korzystała z pomocy Barbary Enholc-Narzyńskiej oraz innych osób (zob. wyżej, s. 78)¹¹⁹.

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami z 25 października 1960 roku (zob. wyżej, s. 97) przekład miał być porównany z greckim oryginałem przez niezależnego eksperta. Praca ta została powierzona filolożce klasycznej Gabrieli Pianko. Umowę w tej sprawie podpisano 1 lutego 1965 roku, wyznaczając czas na wykonanie pracy do 30 kwietnia 1965 roku. Do zadań filolożki obok porównania tłumaczenia z oryginałem greckim należało „dokonanie korekty tekstu polskiego i sporządzenie recenzji merytorycznej”. Ekspertka wywiązała się ze swojej pracy w ustalonym terminie. Jak widać, filologiczne porównanie z tekstem źródłowym odłożono praktycznie na sam koniec procesu powstawania przekładu, a nie na czas po pierwszej kontroli, jak pierwotnie planowano. Na temat wprowadzonych przez Pianko poprawek nic nie wiadomo, gdyż nie udało się odnaleźć sporządzonej przez nią recenzji.¹²⁰

Opisany wyżej schemat dobrze się sprawdza jako podstawa do badań nad procesem powstawania przekładu Nowego Testamentu. Dla Starego Testamentu proces ten komplikuje się

¹¹⁹ Duża liczba notatek z tej korekty znajduje się w katalogu BWarsz/Corr/Drobne. Niestety nie zachowały się korekty do wszystkich ksiąg.

¹²⁰ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Pianko_1965-02-01; Pokwitowanie_Pianko_1965-04-30_kopia1; zob. również K/1965-10-18_BiZTB-BFBS.

z trzech powodów: 1) śmierci Jana Szerudy – głównego tłumacza Starego Testamentu, oraz Karola Wolframa – głównego rewizora Starego Testamentu; 2) podjęcia rewizji tekstów przez niezależnych hebraistów, a także 3) jeszcze jednej rewizji przekładów opracowanych przez komisję przed 1961 rokiem, którą przeprowadziła komisja literacko-weryfikacyjna powołana w 1967 roku.

W 1962 roku komisja poniosła dotkliwą stratę. W nocy z 18 na 19 marca nagle ciężko zachorował prof. Szeruda, który zmarł 21 marca. Po jego śmierci komisja stanęła przed koniecznością reorganizacji prac, zmiany umowy oraz terminu zakończenia dzieła. O trudnościach wywołanych śmiercią Szerudy dyskutowano na przełomie marca i kwietnia. Drugiego kwietnia odbyło się posiedzenie komisji tłumaczeniowej, podczas którego zdecydowano o dołączeniu do jej grona adiunkta Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, ks. dr. Jana Bogusława Niemczyka (tłumacza V Mojż.), syna Wiktora Niemczyka – sekretarza komisji. Odpowiedni aneks do umowy w tej sprawie podpisano 7 kwietnia¹²¹.

Z powodu śmierci Jana Szerudy nie udało się dotrzymać terminu zakończenia prac nad całością Pisma Świętego na koniec 1963 roku. Termin ten przesunięto na rok 1966. Po zgonie Szerudy trud odpowiedzialności za tłumaczenie Starego Testamentu przejął ks. Wiktor Niemczyk. Kontrolą tłumaczeń ksiąg Starego Testamentu w tym okresie zajmował się Karol Wolfram. Na krótki czas, w ramach próby i tylko do pomocy nad przekładem Księgi Jozuego, przyjęto do komisji ks. Rudolfa Mrowca (zm. 2000)¹²².

Prace nad Starym i Nowym Testamentem toczyły się równolegle. Do śmierci Szerudy w przekładzie Starego Testamentu bp Wantuła nie brał udziału¹²³. Jak pokazuje tabela 1, najtrudniejszą część Starego Testamentu przetłumaczył Szeruda. Przygotowane przez niego teksty komisja opracowywała w okresie od 14 października 1954 do 23 listopada 1961 roku. Wersje te uważano na tym etapie za ukończone i gotowe do druku. Do śmierci Szerudy opracowano w ten sposób tekst wielu ksiąg, w tym Drugiej Księgi Mojżeszowej do wersetu 13,16. Po śmierci tłumacza przekład tej księgi skończył Wiktor Niemczyk.¹²⁴

¹²¹ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1962-04-02; Aneks_BiZTB-KOMISJA_1962-04-07. Zob. też Inne/Referat_E-N_1963_pol_s6; Referat_E-N_1964_ang_s7; Referat_E-N_1966_s10; Referat_Narzyński_J_1966_s32; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 12; W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, s. 89.

¹²² W. Niemczyk, *Z komisji przekładu Pisma Św.*, s. 74. Z zachowanej korespondencji można się domyślać, że doszło do jakiegoś konfliktu między Mrowcem a Wiktorem Niemczykiem, co zakończyło ich współpracę nad tłumaczeniem. Być może chodziło o merytoryczny poziom przekładu (zob. BWarsz/K/1963-12-06_Mrowiec-BiZTB; 1963-12-23_BiZTB-Mrowiec).

¹²³ W. Niemczyk, *Dziesięć lat istnienia*, s. 88-90.

¹²⁴ Tenże, *Z komisji przekładu Pisma Św.*, s. 74.

W tym miejscu należy wyjaśnić pewne komplikacje w procesie powstawania tekstu przekładu starotestamentowego. Proces ten do 1965 roku opisał Wiktor Niemczyk¹²⁵. W przypadku ksiąg przetłumaczonych przez Szerudę przez określenie „pierwsza kontrola” Niemczyk rozumiał rewizję tekstu dokonaną przez starą komisję działającą do października 1960 roku, w skład której wchodził także: Żytkow, Skorupka i Romański. Po zakończeniu prac na tym etapie Szeruda przekazywał teksty do towarzystwa, uważając je za wersje ostateczne. Ze sprawozdania Niemczyka wynika jednak, że na kilka dni przed śmiercią Szerudy podjęto decyzję o ponownym poddaniu weryfikacji jego tłumaczeń, tym razem przez odnowioną komisję z udziałem Wieczorkiewicza (wydaje się, że decyzja o ponownej rewizji przekładów Szerudy dojrzała jeszcze przez kilka lat i ostatecznie została wprowadzona w życie w 1967 r.; zob. niżej, s. 114). Takiej rewizji 9 i 10 marca 1962 roku poddano Pierwszą Księgę Mojżeszową. Następnie księgi przełożone przez Szerudę kontrolowano ponownie już po śmierci tłumacza, który to etap prac Niemczyk określa jako „kontrola druga”. Natomiast przez pierwszą kontrolę ksiąg przetłumaczonych przez Wiktora Niemczyka po śmierci Szerudy rozumie się rewizję pierwszej wersji tłumacza dokonaną przez nową komisję. Następnie teksty te przechodziły przez kontrolę polonistyczną Wieczorkiewicza i merytoryczną hebraistów, po czym powracały do komisji, która ustalała ich ostateczną wersję.

W 1965 roku Wiktor Niemczyk podał, że po drugiej kontroli były już następujące księgi: cały Pięcioksiąg, Księga Jozuego, Pierwsza Księga Samuela, księgi prorockie, Księga Joba, Księga Psalmów, Przypowieści Salomona, Księga Kaznodziei Salomona i Pieśń nad Pieśniami. Teksty te oczekiwały na analizę uwag zebranych przez Kościoły, czyli na trzecią kontrolę. W tym samym roku przed drugą kontrolą były jeszcze: Księga Sędziów, Księga Rut, Druga Księga Samuela, Pierwsza i Druga Księga Królewska, Księga Ezdrasza, Księga Nehemiasza i Księga Estery.¹²⁶

Liczba uwag językowych musiała być bardzo różna, skoro nad propozycjami do Pierwszej Księgi Mojżeszowej komisja obradowała tylko podczas dwóch sesji (9-10 marca 1962 r.). Niektóre księgi wymagały jednak większej uwagi, np. poprawki do Księgi Jeremiasza omawiano na dwudziestu dwóch posiedzeniach (6 września – 6 grudnia 1962 r.).¹²⁷

¹²⁵ Tamże, s. 71-76; tenże, *Dziesięć lat istnienia*, s. 86-92.

¹²⁶ Tenże, *Dziesięć lat istnienia*, s. 92.

¹²⁷ Tenże, *Z komisji przekładu Pisma Św.*, s. 74-75.

Podczas posiedzenia komisji 25 października 1960 roku planowano wszystkie teksty poddać dodatkowej weryfikacji przez niezależnych fachowców pod względem ich zgodności z oryginałem (zob. wyżej, s. 106). Dla Starego Testamentu zamiar ten zrealizowano dopiero w 1965 roku, zatrudniając hebraistów: Witolda Tylocha, Stefana Strelcyna i Mosze Altbauera.

Pierwszy dokument świadczący o podjęciu współpracy z Tylochem i Strelcynem pochodzi z 2 kwietnia 1965 roku¹²⁸. Jest to zbiór ogólnych uwag do tłumaczenia dziesięciu pierwszych psalmów, które przekazano tym dwóm hebraistom do próbnej weryfikacji. Wszystkie uwagi Tyloch konsultował ze Strelcynem. Oceniając przekład, Tyloch napisał, że „w zasadzie był on dobry i zawierał tylko nieliczne usterki”. Pozytywnie ocenił też oddanie imienia Bożego przez „Pan” oraz zalecił m.in. usunięcie z tekstu uwag dotyczących sposobu wykonywania utworów (np. *sela* z Ps 9,17), oszczędne operowanie zaimkami, różnorodne tłumaczenie przyimka *b^e*-, przekład rzeczowników kolektywnych przez liczbę mnogą.¹²⁹

Aleksander Enholc musiał być zadowolony z próbnej pracy Tylocha i Strelcyna, gdyż 7 kwietnia 1965 roku podpisał z nimi umowy dotyczące współpracy przy nowym tłumaczeniu Pisma Świętego. Do obowiązków Tylocha należało „sukcesywne opracowywanie tekstów dostarczonego tłumaczenia Starego Testamentu, w oparciu o materiały źródłowe”, czyli ostatnie wydanie Biblii hebrajskiej Kittela. Umowy ustalały ogólnie kompetencje obydwu filologów. Głównym wykonawcą rewizji miał być Tyloch, natomiast udział Strelcyna polegał na konsultacji naukowej poprawek Tylocha. Zakończenie tych prac przewidywano na 31 grudnia 1966 roku.¹³⁰ Nie udało się jednak dotrzymać tego terminu. Najpierw Tyloch wyjechał na przeszło półroczne stypendium naukowe do Jerozolimy¹³¹. Następnie po konsultacji Pierwszej i Drugiej Księgi Mojżeszowej (1965 r.) oraz Księgi Psalmów (1968 r.) ze ścisłej współpracy z Tylochem wycofał się Strelcyn, który zagwarantował tylko sporadyczną pomoc¹³². Sytuacja wymagała

¹²⁸ BWarsz/K/1965-04-02_Tyloch-BiZTB.

¹²⁹ Zachował się maszynopis z przepisanyymi na czysto dziesięcioma psalmami, które poprawiał Tyloch wraz ze Strelcynem (BWarsz/Corr/Ps_mps4_1_001-010). Na pierwszej stronie maszynopisu znajduje się notatka: „Tekst poprawiony przez prof. S. Strelcyna i dr W. Tylocha [nieczytelny podpis Enholc-Narzyńskiej] 7.IV.65”.

¹³⁰ BWarsz/K/1965-04-07_BiZTB-Strelcyn; Inne/Umowa_BiZTB-Tyloch_1965-04-07_kopia1; Umowa_BiZTB-Strelcyn_1965-04-07_kopia1. Podczas zawierania umowy ze Strelcynem doszło do dyskusji na temat jego udziału w pracach. Strelcyn wyjaśniał, że z powodu braku czasu nie jest w stanie podjąć się systematycznej „superwizji” przekładu. Zgodził się tylko na udzielanie konsultacji Tylochowi „w konkretnych wątpliwościach i trudnościach tekstowych”, jakie będzie mu on przedkładał w trakcie pracy. Z korespondencji wynika, że Strelcyn rozumiał swój udział w pracach w sposób raczej sporadyczny, gdyż był gotów na bezpłatne konsultacje. Enholc zapewne spodziewał się bardziej systematycznego udziału Strelcyna w pracach i w związku z tymi oczekiwaniami zdecydował się na zawarcie oficjalnej umowy, z tym że poprawiono w niej § 1 określający obowiązki Strelcyna: „Zleceńodawca zleca Zleceniobiorcy konsultację naukową przy weryfikacji i opracowaniu przez p. dr. W. Tylocha dostarczonego mu tłumaczenia poszczególnych Ksiąg Starego Testamentu”. Ostatecznie Strelcyn podpisał umowę ze wsteczną datą 7 kwietnia 1965 r. (K/1965-04-09_Strelcyn-BiZTB; 1965-04-09_BiZTB-Strelcyn).

¹³¹ BWarsz/K/1965-12-18_Tyloch-BiZTB; 1966-05-04_Tyloch-BiZTB.

¹³² BWarsz/K/1968-06-25_BiZTB-Strelcyn; 1968-06-29_BiZTB-Strelcyn.

podpisania z Tylochem aneksu do umowy, co doszło do skutku 24 czerwca 1968 roku. W umowie przesunięto czas zakończenia rewizji na 30 czerwca 1969 roku. Jednak z zachowanych dokumentów wynika, że Tyloch pracował nad nią jeszcze wiosną 1973 roku (zob. tab. 1)¹³³.

Współpraca BiZTB z Mosze Altbauerem rozpoczęła się mniej więcej w połowie września 1965 roku podczas jego pobytu w Warszawie¹³⁴. Aleksander Enholc tak wyjaśniał władzom państwowym powody nawiązania tej współpracy:

Przetłumaczony tekst, aby odpowiadał w pełni wymogom stawianym pod względem wierności tłumaczenia i znaczenia naukowego musi być poddany recenzji najwybitniejszych na świecie specjalistów hebraistów. [...]

W rezultacie usilnych starań podjął się recenzji tłumaczenia oraz ujednolicenia biblijnych nazw geograficznych i imion własnych kierownik katedry sławistyki na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie prof. dr Mosze Altbauer.

Współpraca prof. dr M. Altbauera jest niesłychanie cenna i pozwoli na opracowanie tłumaczenia Starego Testamentu na odpowiadającym tej księdze poziomie, co wzbogaci polskie biblioteki o dzieło o wybitnym znaczeniu naukowym.¹³⁵

Altbauer był ponadto znany w świecie jako specjalista od „językoznawstwa biblijnego, ze szczególnym uwzględnieniem polskich przekładów biblijnych”¹³⁶, co wydawało się rokować sukces nowego tłumaczenia Biblii i – jak widać – Enholc wiele obiecywał sobie po tej współpracy. Siedemnastego września 1965 roku zawarto z Altbauerem umowę¹³⁷, w której określono jego zadania:

opracowanie indeksów biblijnych, nazwisk i nazw geograficznych, adaptację i opracowanie literackie, szczegółową recenzję merytoryczną dostarczonego tekstu tłumaczenia Starego Testamentu pod kątem wierności przekładu, oraz korektę dostarczonego tekstu.¹³⁸

Przy okazji pobytu w Warszawie Altbauer zabrał ze sobą do rewizji maszynopisy trzydziestu dwóch przetłumaczonych ksiąg (do kompletu brakowało: I i II Król., I i II Kron., Ezdr., Neh., Est.)¹³⁹. Datę zakończenia prac recenzyjnych Altbauera ustalono na 31 grudnia 1966 roku¹⁴⁰.

¹³³ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1; ST2; ST4.

¹³⁴ BWarsz/K/1965-09-15_BiZTB-Altbauer_oryginał; 1965-09-15_BiZTB-Altbauer_kopia.

¹³⁵ BWarsz/K/1965-09-20_BiZTB-MFDZ.

¹³⁶ BWarsz/K/1965-09-15_BiZTB-Altbauer_oryginał; 1965-09-15_BiZTB-Altbauer_kopia.

¹³⁷ Zgodnie z obowiązującym w PRL prawem umowę zawartą z obcokrajowcem musiało zatwierdzić Ministerstwo Finansów (zob. BWarsz/Inne/Umowa_BFBS-Altbauer_1965-09-17_PL_oryginał_2), które na mocy zarządzenia zlecało ten obowiązek Departamentowi Zagranicznemu Narodowego Banku Polskiego. BiZTB zwróciło się do Ministerstwa Finansów o zatwierdzenie umowy (K/1965-09-20_BiZTB-MFDZ; zob. również 1965-11-09_BiZTB-NBP), ale z pominięciem Urzędu do Spraw Wyznań, o co upomniało się ministerstwo (1965-10-13_MFDZ-UdsW). Umowa została zatwierdzona przez NBP 15 listopada 1965 r. (Inne/Pozwolenie_NBP_Altbauer_PL_1965-11-15; Pozwolenie_NBP_Altbauer_E-N_1965-11-15; K/1965-11-19_BiZTB-Altbauer).

¹³⁸ BWarsz/Inne/Umowa_BFBS-Altbauer_1965-09-17_PL_oryginał; zob. też Agreement_BFBS-Altbauer_1965-09-17_kopia1.

¹³⁹ BWarsz/Inne/Pokwitowanie_Altbauer_1965-09-25.

¹⁴⁰ BWarsz/Inne/Umowa_BFBS-Altbauer_1965-09-17_PL_oryginał_s2; zob. też: Agreement_BFBS-Altbauer_1965-09-17_kopia1_s2.

Altbauer rozpoczął prace nad indeksem nazw oraz rewizją pierwszych ksiąg biblijnych w listopadzie 1965 roku¹⁴¹. W styczniu 1966 roku dotarł do towarzystwa gotowy indeks oraz korekta Księgi Jozuego i Sędziów¹⁴². Indeks zawierał opracowanie ogólnych zasad transkrypcji nazw własnych występujących w Biblii hebrajskiej oraz wykaz nazw biblijnych zapisanych po hebrajsku i w polskiej transkrypcji¹⁴³. W lutym 1968 roku przygotowane przez Altbauera materiały przepisano na czysto w sześciu egzemplarzach – prawdopodobnie z przeznaczeniem dla członków komisji tłumaczeniowej¹⁴⁴. Chciano zapewne w ten sposób ujednolicić nazwy własne, opierając się na naukowo opracowanej i jednolitej transkrypcji. Potwierdzałoby to przekazaną przez Wantułę informację o jednym z powodów decyzji o ponownej rewizji gotowych już tekstów, które wymagały „zharmonizowania” (zob. niżej, s. 114)¹⁴⁵. Dziękując hebraiście za nadesłany indeks, Barbara Enholc-Narzyńska następująco określiła jego przydatność na obecnym etapie prac: „stanowi to dużą pomoc w ustaleniu niejasności interpretacyjnych nazewnictwa Starego Testamentu”¹⁴⁶. I rzeczywiście na wielu maszynopisach z tekstami ksiąg starotestamentowych widać poskreślane nazwy własne zaproponowane przez pierwszych tłumaczy i dopisane ołówkiem identyczne lub mocno zbliżone do ich wersji z indeksu Altbauera. Jednak dalsza analiza tekstów pokazuje, że ostatecznie zrezygnowano z ujednolicenia terminologii według zasad opracowanych przez Altbauera, zachowując imiona i nazwy w formie zlatynizowanej¹⁴⁷.

Zresztą pewne wątpliwości co do formy imion i nazw wyraził sam Altbauer, który po otrzymaniu pierwszego wydania Nowego Testamentu z 1966 roku napisał do Enholc-Narzyńskiej:

Jak przekonałem się z lektury (bodaj części) Nowego Testamentu, nazwy miejscowe i imiona są w formie zlatynizowanej. Czy nie będzie to przeszkodą dla zostawienia hebrajskiej wersji imion w Starym Testamencie, n[ota] b[bene] za wyjątkiem imion i nazw spolszczonych.¹⁴⁸

¹⁴¹ BWarsz/K/1965-12-10_Altbauer-BiZTB.

¹⁴² BWarsz/K/1966-01-31_BiZTB-Altbauer. Są to: Corr/Joz_mps3_1_A_T_N; Sędz_mps1_1_A_T_N.

¹⁴³ W styczniu 1966 r. Altbauer przygotował dwa dokumenty: *Zasady transkrypcji imion biblijnych w tłumaczeniu Biblii na język polski* (jednostronicowy mps) oraz *Indeks nazw biblijnych* (w związku z nowym przekładem Biblii na język polski przez Brytyjskie i Zagraniczne Tow. Biblijne) (31-stronicowy mps) (BWarsz/Inne/Altbauer_Zasady_transkrypcji_brudnopis_1966; Altbauer_Indeks_nazw_brudnopis_1966). Następnie 24 czerwca 1966 r. nadesłał list, w którym dokonał pewnej korekty zasad transkrypcji (1966-06-24_BiZTB-Altbauer). Zob. J. Żak, *Źródła do historii Biblii warszawskiej*, RT 60 (2018) z. 2, s. 205-206.

¹⁴⁴ BWarsz/Inne/Zlecenie_Jankowski_1968-02-06; Pokwitowanie_Jankowski_1968-02-20; Altbauer_Zasady_transkrypcji_czystopis_1968; Altbauer_Indeks_nazw_czystopis_196.

¹⁴⁵ A. Wantuła, *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, s. 14.

¹⁴⁶ BWarsz/K/1966-01-31_BiZTB-Altbauer.

¹⁴⁷ Zob. J. Żak, *Źródła do historii Biblii warszawskiej*, s. 190-192, 203-204.

¹⁴⁸ BWarsz/K/1967-03_Altbauer-BiZTB_s1.

Wydaje się zatem, że twórcy *Biblii warszawskiej* uznali oryginalne hebrajskie brzmienie imion i nazw własnych za zbyt odległe od polskich zwyczajów przekładu Biblii i zdecydowali się na uwzględnienie utrwalonych w polskim języku biblijnym form zlatynizowanych.

W swojej rewizji przekładów Altbauer nanosił ołówkiem ogromną liczbę poprawek, co musiało być nieco uciążliwe i sprawiało, że tekst stawał się nieprzejrzyisty. Z tego powodu Enholc-Narzyńska poprosiła biblistę o nadsyłanie wraz z manuskryptami krótkiego *résumé* z jego uwagami oraz „kilku słów” oceny przekładu jako takiego¹⁴⁹.

Nie wiadomo, czy Altbauer rzeczywiście dołączał do poszczególnych ksiąg krótkie *résumés*, gdyż takich dokumentów nie udało się odnaleźć. Zachował się za to list z 18 października 1966 roku, w którym zawarł ogólną ocenę nowego przekładu:

- 1) przekład jest dobry, dokładny, wierny i na ogół nie odbiega od oryginalnego tekstu Biblii;
- 2) kwestie tekstologiczne: podział na rozdziały i na wersety wewnątrz rozdziałów nie zawsze odpowiada tekstowi masoretycznemu.
Ale te sprawy ma rozstrzygnąć Redaktor;
- 3) tu i ówdzie przekład wymaga „obróbki” stylistycznej; należy go uwolnić od pewnych wulgaryzmów, zbędnych „kalk”, a miejscami od germanizmów (pisownia imion: „s” zamiast hebrajskiego „z” budzi we mnie podejrzenie, że tłumacz posługiwał się także przekładem niemieckim (np. Elifaz zamiast Elifaz!¹⁵⁰);
- 4) a co najważniejsze: Redaktor, względnie któryś z jego asystentów, powinien raz jeszcze zbadać cały przekład i ujednolicić we wszystkich księgach leksykę, szczególnie w miejscach, w których tekst biblijny powtarza się bez wszelkich zmian, względnie z drobnymi zmianami; w tych miejscach musi być za ten sam wyraz hebrajski ten sam wyraz w przekładzie; a można to łatwo zbadać przy pomocy konkordancji hebrajskiej; kto zaś pamięta dobrze tekst Biblii, obejdzie się i bez tego. Ta niejednolitość jest jednym z wielkich mankamentów nowego przekładu katolickiego [BT]. Rzecz jasna – synonimy są dopuszczalne, zgodnie z duchem leksyki i idiomatyki polskiej, ale identyczne wyrazy w różnych miejscach tekstu mają być przekładane identycznymi wyrazami polskimi. Ta jednolitość jest też ważna w pisowni imion, także imion spolszczonych: „bēt-lehem” występuje w Przekładzie w trzech formach: Betlehem, Betlechem i Betlejem; podobnie Chermon – Hermon; Chebron – Hebron; takie niezgodności należy stanowczo usunąć¹⁵¹.
- 5) wiem, że przekłady BFBS unikają notek pod tekstem; ale niekiedy taka notka jest konieczna, by czytelnik polski zrozumiał lepiej tekst. To też w pewnych uwagach sugerowałem takie notki. Rzecz jasna, zadecyduje o tym Redaktor.¹⁵²

W październiku 1966 roku Altbauer zakończył pracę nad przywiezionymi rok wcześniej z Warszawy maszynopisami¹⁵³, wywiązując się tym samym ze swoich zobowiązań określonych

¹⁴⁹ BWarsz/K/1966-01-31_BiZTB-Altbauer.

¹⁵⁰ Ostatecznie w BWarsz wszędzie jest Elifaz (zob. I Mojż. 36,10; I Kron. 1,35; Job 2,11; 4,1; 15,1; 22,1; 42,9).

¹⁵¹ W BWarsz ujednolicono nazwę Betlejem, ale jednokrotnie pojawia się Chermon (V Mojż. 4,48) obok Hermon (V Mojż. 3,8.9; Joz. 11,3.17; 12,1.5; 13,5.11; I Kron. 5,23; Ps. 42,7; 89,13; 133,3; P.n.P. 4,8; Jer. 18,14; Am. 4,3). Nie ujednolicono również nazwy Chebron (np. II Kron. 11,10) – Hebron (np. IV Mojż. 13,22; Joz. 14,3; Sędz. 1,10).

¹⁵² BWarsz/K/1966-10-18_Altbauer-BiZTB.

¹⁵³ Zachowały się tylko maszynopisy z poprawkami Altbauera do Joz., Sędz., Rut, I i II Sam., Iz., Jer.: BWarsz/Corr/ST/Joz_mps3_1_A_T_N; Sędz_mps1_1_A_T_N; Rut_mps2_2_A_T_N; 1Sam_mps1_2_A_T_N; 2Sam_mps2_3_A_T_N; Iz_mps5_A; Jer_mps3_2_A.

w umowie¹⁵⁴. Do towarzystwa dotarły one 29 grudnia 1966 roku¹⁵⁵. Do przejrzania przez hebraistę pozostało jeszcze ostatnich siedem ksiąg (I i II Król., I i II Kron., Ezdr., Neh., Est.), które Wiktor Niemczyk tłumaczył stopniowo od początku 1966 do sierpnia 1967 roku (zob. tab. 1). W zachowanej korespondencji Enholc-Narzyńska umawiała się z Altbauerem w sprawie dosłania tychże ksiąg¹⁵⁶. Nie wiadomo jednak, czy to nastąpiło, gdyż w zeszytach Godlewskiej nazwisko Altbauera nie pojawia się przy tych księgach.

Altbauer kreślił po maszynopisach jako pierwszy, posługując się ołówkiem, którym nanosił bardzo liczne poprawki, nawet po kilka do wersetu. Jego uwagi były następnie przeglądane i komentowane przez członków komisji, którzy pisali niebieskim piórem oraz niebieskim i czerwonym długopisem. Jednym z recenzentów poprawek Altbauera był z pewnością Wiktor Niemczyk. Być może po tych samych maszynopisach kreślił również Andrzej Wantuła i Witold Tyloch¹⁵⁷.

Otwartość twórców *Biblii warszawskiej* na współpracę z Żydami potwierdza również pewien trop znajdujący się w zachowanych archiwaliach. W kwietniu 1965 roku rozważano powierzenie „literackiego opracowania tekstów poetyckich Starego Testamentu” Arnoldowi Słuckiemu (właściwie Aronowi Kreinerowi; zob. wyżej, s. 77). Wiadomo, że Aleksander Enholc umawiał się w tej sprawie z poetą, lecz z powodu braku źródeł nie udało się ustalić, czy pomysł ten został zrealizowany. Najprawdopodobniej nie. W rozmowach Enholca ze Słuckim pośredniczył Witold Tyloch.¹⁵⁸

Dwudziestego pierwszego września 1965 roku komisja poniosła jeszcze jedną stratę, gdy zmarł ks. Karol Wolfram, który od samego początku brał udział w pracach. Uczestniczył w 786 posiedzeniach, z których ostatnie odbyło się 29 lipca 1965 roku¹⁵⁹. Jego dziełem był przekład wielu ksiąg Nowego Testamentu (zob. tab. 1) oraz rewizja znacznej części Starego Testamentu.¹⁶⁰

¹⁵⁴ BWarsz/K/1966-10-18_Altbauer-BiZTB; 1966-11-16_Altbauer-BiZTB.

¹⁵⁵ BWarsz/K/1967-01-20_BiZTB-Altbauer.

¹⁵⁶ BWarsz/K/1967-01-20_BiZTB-Altbauer; 1967-03-14_BiZTB-Altbauer_s2.

¹⁵⁷ Nie jest to jednak pewne, gdyż nie udało się zidentyfikować charakteru pisma autorów tych poprawek.

¹⁵⁸ BWarsz/K/1965-04-07_BiZTB-Słucki.

¹⁵⁹ B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 101.

¹⁶⁰ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s10; BWarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s32; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 12. W 1996 r. B. Enholc-Narzyńska tak scharakteryzowała wkład Wolframa w powstanie BWarsz: „Mówiąc o dorobku naukowym ks. prof. dr. K. Wolframa nie można pominąć jego udziału w pracy przekładowej nad Pismem Świętym, tzw. Biblii Warszawskiej, jego dziełem są przekłady: Ewangelii według Mateusza i Marka, Listu Apostoła Pawła do Rzymian, I Listu do Koryntian, Listów: do Galacjan, do Efezjan, do Filipian, do Kolosan, I i II Listu do Tesaloniczan, I i II Listu do Tymoteusza, Listu do Tytusa i Listu do Filemona” (B. Enholc-Narzyńska, *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego...*, s. 101).

Śmierć Szerudy i Wolframa poważnie zakłóciła i opóźniła tok prac przekładowych¹⁶¹. Barbara Enholc-Narzyńska odniosła się do straty dwóch kluczowych tłumaczy, oceniając ich wkład w prace nad przekładem w następujących słowach:

W ten sposób zamknie się jeden z niezwykle ważnych etapów w dziejach naszych przekładów biblijnych [tzn. ukończenie prac nad ST], etap, który kosztował wiele wysiłku, trudów i pracy, etap, którego kresu nie doczekali ci, którzy tę pracę rozpoczynali przed laty i której trud i ciężar dzielili z nami przez wiele lat. Z prawdziwą wdzięcznością chciałabym wspomnieć tych, którzy od nas odeszli – śp. Ks. Prof. Dr Jana Szerudę i śp. Ks. Prof. Dr Karola Wolframa, których wielką stratę odczuwamy boleśnie do dziś. Mimo to z pomocą Bożą nie przerwaliśmy naszych prac nad przekładem i dzisiaj możemy powiedzieć, że jesteśmy u jej kresu. Zamknie ona jeden z rozdziałów w historii przekładów Biblii Polskiej.¹⁶²

W 1966 roku w angielskojęzycznej broszurze poświęconej 150. rocznicy działalności BiZTB w Polsce Narzyński podali informację, że prace nad Starym Testamentem są już na ukończeniu.¹⁶³ Jednak przeciągnęły się one jeszcze o kilka lat. Czternastego maja 1971 roku Enholc-Narzyńska pisała do A.M. Derhama: „the translation programme is going on and recently come [out] of the [printing] press new translation of the book of Psalms [program tłumaczenia postępuje i obecnie ukazał się nowy przekład Księgi Psalmów]”¹⁶⁴.

Po śmierci Wolframa (a może jeszcze wcześniej w 1962 r.; zob. wyżej, s. 108) podjęto decyzję o ponownej kontroli ksiąg przetłumaczonych przez Szerudę i zatwierdzonych już przez komisję w ramach pierwszej i drugiej kontroli przed 1965 rokiem¹⁶⁵. Wantuła w 1969 roku tak streścił powody powtórnej rewizji: „okazała się potrzeba przejrzenia, zharmonizowania i częściowej rewizji całego nowego przekładu Starego Testamentu przed oddaniem do druku i ustalenia ostatecznej wersji polskiego tekstu” (zob. też wyżej, s. 111)¹⁶⁶. Plany ponownej weryfikacji tłumaczeń skonkretyzowały się 2 października 1967 roku, kiedy to na mocy oddzielnej umowy utworzono komisję literacko-weryfikacyjną¹⁶⁷. W jej skład wszedł Andrzej Wantuła i Wiktor Niemczyk. Pierwszy powód powołania tej komisji mógł wiązać się z faktem, że przekład wielu ksiąg dokonany przez Szerudę jeszcze w latach pięćdziesiątych starzał się i komisja mogła dostrzec potrzebę jego odświeżenia i ujednolicenia, zwłaszcza w przypadku nazw własnych. Mogło to być utrudnione za życia tłumacza, który zapewne bronił swoich rozstrzygnięć.

¹⁶¹ BWarsz/Inne/Dyskusja_1970-09-22_s2.

¹⁶² BWarsz/Inne/Słowo_wstępne_E-N_1971_s2.

¹⁶³ B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 12. Zob. również BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s10; BWarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s33.

¹⁶⁴ BWarsz/K/1971-05-14_BiZTB-Derham.

¹⁶⁵ W 1971 r. B. Enholc-Narzyńska podała do publicznej wiadomości, że „w obecnej chwili prowadzona jest kontrola ksiąg przełożonych już przed laty. W pracach tych doszliśmy do Księgi Joba” (BWarsz/Inne/Słowo_wstępne_E-N_1971_s2).

¹⁶⁶ A. Wantuła, *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, s. 14.

¹⁶⁷ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1967-10-02.

Problem ten można pokazać na przykładzie Księgi Izajasza. Jej drugą kontrolę przeprowadzono w dwóch etapach. Pierwszych dwadzieścia rozdziałów zrewidowano podczas dwóch posiedzeń 13 i 15 marca 1962 roku, a więc na kilka dni przez chorobą i śmiercią Szerudy. Następnie prace kontynuowano już bez udziału tłumacza między 3 a 16 kwietnia 1962 roku podczas ośmiu posiedzeń. Pobieżny przegląd maszynopisów poddanych tej kontroli pokazuje, że po śmierci Szerudy komisja zaczęła wprowadzać do tekstu większą liczbę poprawek oraz poświęcać na to prawie dwa razy więcej czasu¹⁶⁸. Drugi powód decyzji o ponownej weryfikacji starych tłumaczeń był związany z potrzebą ich konfrontacji z wersją hebrajską. Umowa określiła to zadanie następująco:

§ 1.1. Członkowie Komisji Literacko-Weryfikacyjnej zobowiązują się przeprowadzić weryfikację i opracowanie literackie dostarczonego przez Towarzystwo Biblijne przetłumaczonego tekstu Starego Testamentu. 2. Weryfikacji i skolacjonowania polskiego przekładu należy dokonać w oparciu o hebrajski tekst ostatniego wydania Biblii Kittela [...].

Komisja literacko-weryfikacyjna dostarczała opracowane teksty sukcesywnie w miarę postępu rewizji. Zakończenie jej prac zaplanowano na 31 grudnia 1968 roku (§ 7). Jednak z zachowanych w TBwP dokumentów wynika, że pierwsze teksty (Ps.) komisja złożyła w towarzystwie 15 stycznia 1968 roku, a ostatnie (Treny, Ez. Dan.) dopiero 15 marca 1973 roku, co tym samym znacznie opóźniło datę ukazania się całej Biblii (zob. tab. 1). Ostateczny głos w sprawie przyjęcia tych wersji należał do komisji rewizyjnej (Wantuła – przewodniczący, Niemczyk, Wieczorkiewicz, Enholc-Narzyńska, Narzyński, przedstawiciele Kościołów z głosem doradczym). Do zadań komisji literacko-weryfikacyjnej należało również wykonanie korekty drukarskiej tekstów Starego Testamentu (§ 6). Końcowe honoraria za pracę w komisji literacko-weryfikacyjnej Andrzej Wantuła i Witold Niemczyk otrzymali 30 października 1975 roku, a więc już po ukazaniu się Biblii¹⁶⁹.

W związku z opisaną wyżej reorganizacją prac 1 czerwca 1969 roku podpisano kolejną umowę również z Wieczorkiewiczem, który zobowiązał się do udziału w pracach komisji rewizyjnej (§ 1)¹⁷⁰. Jego rola polegała na ponownej korekcie stylistycznej i literackiej tekstu wszystkich ksiąg Starego Testamentu po przejrzaniu przez komisję literacko-weryfikacyjną. Podkreślono konieczność zachowania specyfiki tekstu biblijnego i jego ujednolicenia we wszystkich księgach (§ 2). Termin ukończenia prac wyznaczono na 30 czerwca 1970 roku. Jak

¹⁶⁸ Zob. BWarsz/Corr/Iz_mps3_W_k2.

¹⁶⁹ BWarsz/Inne/Pokwitowanie_Wantuła_1975-10-30; Pokwitowanie_Niemczyk_W_1975-10-30.

¹⁷⁰ W zachowanych dwóch egzemplarzach umowy pojawia się tu pewne wahanie. Na oryginale przekreślono ręcznie nazwę komisji określonej jako „Literacko-Weryfikacyjna”, a nadpisano nazwę „Rewizyjna”. Na kopii pozostawiono tekst bez zmian (BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Wieczorkiewicz_1969-06-01_s1; Umowa_BiZTB-Wieczorkiewicz_1969-06-01_kopia_s1).

wynika z powyższych informacji, termin ten nie został dotrzymany, a Wieczorkiewicz ostatnie teksty do korekty otrzymywał jeszcze w 1973 roku¹⁷¹.

Ogólne informacje o procesie powstawania tekstu *Biblii warszawskiej* ukazano poniżej na konkretnych przykładach, osobno dla Nowego i Starego Testamentu.

– *Nowy Testament*

Prace nad tekstem Nowego Testamentu rozpoczęto 11 lutego 1961 roku, a więc na kilka dni przed podpisaniem umowy BiZTB z tłumaczami. Proces powstawania tekstu na poszczególnych etapach prac zilustrowano na przykładzie opisu chrztu Jezusa w Jordanie (Mar. 1,9-11).

Najpierw tłumacz przygotowywał autorską wersję przekładu. Karol Wolfram, tłumacz Ewangelii św. Marka, sporządzał swoje wersje autorskie w postaci rękopisów (Mar_rps). Kiedy podczas tłumaczenia nasuwały mu się różne możliwości przekładowe, zaznaczał to w nawiasach, podając nawet po dwa lub trzy warianty. Jeśli wersja autorska była rękopiśmienna, jak w przypadku Wolframa, sporządzano z niej czystopis (mps1), zachowując warianty przygotowane przez tłumacza. Pisane przez kalkę kopie otrzymywali członkowie komisji, aby każdy mógł mieć tekst przed sobą. Narrację o chrzcie Jezusa Wolfram przełożył następująco:

9. W tych właśnie dniach / I stało się: w one dni / przybył Jezus z Nazaretu Galilejskiego i został ochrzczoney przez Jana w Jordanie.
10. I zaraz, kiedy wychodził z wody, ujrzał rozwarte niebiosy i Ducha, zstępującego nań jak gołąb.
11. I rozległ się głos z nieba: Tyś jest Syn mój umiłowany, w którym-em sobie upodobał / w którym znalazłem upodobanie /.¹⁷²

Nad tak przygotowanym tekstem pochylała się komisja, której członkowie z wyłączeniem tłumacza pełnili rolę kontrolerów ustalających jednolity tekst (pierwsza kontrola). Wybierali wariant z wersji zaproponowanych przez Wolframa oraz wprowadzali do tekstu własne rozwiązania. W sprawie Ewangelii św. Marka posiedzenia komisji dokonującej pierwszej kontroli odbywały się od 12 października 1961 do 12 stycznia 1962 roku (18 posiedzeń). Kontrolerami byli w tym przypadku: Andrzej Wantuła, Jan Szeruda i Wiktor Niemczyk. We współpracy z tłumaczem ustalili oni następującą wersję tekstu:

9. I stało się w one dni, że przyszedł Jezus z Nazaretu Galilejskiego i został ochrzczoney przez Jana w Jordanie.
10. I zaraz, kiedy wychodził z wody, ujrzał rozwarte niebiosy i Ducha, zstępującego nań jak gołąb.
11. I rozległ się głos z nieba: Tyś jest Syn mój umiłowany, którego sobie upodobałem.¹⁷³

Jak widać, komisja interweniowała w przypadku wersetu 9 i 11. W wersecie 9 dokonała wyboru wariantu przygotowanego przez Wolframa, a także wprowadziła własne rozwiązanie,

¹⁷¹ BWarsz/Inne/Zeszyty.

¹⁷² BWarsz/Corr/Mar_rps. Z rękopisu sporządzono maszynopis: Mar_mps1_1_k1.

¹⁷³ BWarsz/Corr/Mar_mps1_1_k1.

zmieniając wyrażenie „przybył Jezus” na „że przyszedł Jezus”, oraz zmodyfikowała interpunkcję. W wersecie 11 opracowano na nowo tłumaczenie zdania podrzędnego rozpoczynającego się od zaimka względnego. Werset 10 pozostał bez zmian.

Z powstałego w ten sposób brudnopisu Godlewska sporządzała czystopis (mps2), który następnie weryfikowała pod względem błędów maszynopisanie i przekazywała Wieczorkiewiczowi. Dla Ewangelii św. Marka trwało to między styczniem a kwietniem 1962 roku. Wieczorkiewicz nanosił na maszynopis poprawki natury językowej. W przypadku Mar. 1,9-11 polonista zgłosił uwagi do trzech miejsc. Przy wersecie 10 zawierającym wyrażenie „rozwarłe niebiosy” dopisał uwagę: „czy lepiej: rozstępujące się”; obok słów „jak gołąb” podał dwa inne rozwiązania: „w postaci gołębic” lub „jako gołębica”; na końcu wersetu 11 zamiast „którego sobie upodobałem” zaproponował zmianę na „któregom sobie upodobał”¹⁷⁴. Pokreślony przez siebie maszynopis (mps2_1_W) Wieczorkiewicz przekazywał pracownikom Towarzystwa Biblijnego. Nad jego propozycjami obradowała komisja, dokonując drugiej kontroli tekstu, co nastąpiło 26 kwietnia 1962 roku. W tym czasie Wieczorkiewicz brał już udział w niektórych posiedzeniach. W ramach drugiej kontroli komisja przyjmowała lub odrzucała propozycje polonisty, zapisując swoje decyzje na drugim maszynopisie (mps2_1_W_k2). Następnie Godlewska albo któryś z członków komisji z jednej kopii z poprawkami Wieczorkiewicza wymazywał jego zapiski i czerwonym długopisem wprowadzał wyraźnie ostateczne rozstrzygnięcia¹⁷⁵. W ten sposób powstawał kolejny wariant tekstu. Rezultat drugiej kontroli dla Mar. 1,9-11 był następujący:

9. I stało się w one dni, że przyszedł Jezus z Nazaretu Galilejskiego i został ochrzczony przez Jana w Jordanie.

10. I zaraz, kiedy wychodził z wody, ujrzał rozstępujące się niebiosy i Ducha, zstępującego nań w postaci gołębic.

11. I rozległ się głos z nieba: Tyś jest Syn mój umiłowany, któregom sobie upodobał.¹⁷⁶

Jak widać, komisja przyjęła w wersecie 10 propozycję „rozstępujące się” oraz wprowadziła nowy wariant „w postaci gołębic”, który był kompilacją dwóch różnych pomysłów Wieczorkiewicza. Przychyłono się także do propozycji zmiany w zdaniu względnym w wersecie 11, która brzmiała: „któregom sobie upodobał”.

Następnie Godlewska mogła sporządzić na czysto kolejny maszynopis lub też przekazać komisji rewizyjnej drugi maszynopis. Na kolejnym zachowanym egzemplarzu (mps3) znajdują

¹⁷⁴ BWarsz/Corr/Mar_mps2_1_W_k2.

¹⁷⁵ Jest to BWarsz/Corr/Mar_mps2_6_k2.

¹⁷⁶ Brudnopis z decyzjami komisji: BWarsz/Corr/Mar_mps2_W_k2; zob. też Mar_mps2_6_k2.

się dalsze poprawki. Może to być rezultat trzeciej kontroli, której dokonywała komisja rewizyjna z udziałem przedstawiciela towarzystwa (Barbara Enholc-Narzyńska) i członków Kościołów. (Nie jest to jednak pewne, gdyż następstwo wersji jest tu zakłócone, najprawdopodobniej z powodu braków w dokumentacji.) Trzecia kontrola odbyła się 28 maja i 1 czerwca 1962 roku. Do opisu chrztu Jezusa według św. Marka wprowadzono zmianę w wersecie 10, który uzyskał następujące brzmienie: „I zaraz, kiedy wychodził z wody, ujrzał rozstępujące się niebiosy i Ducha, nań zstępującego, jako gołębicę”¹⁷⁷. Taka wersja widnieje na ostatnim z zachowanych maszynopisów. Zapewne istniał jeszcze jeden maszynopis z ostateczną wersją, która została przesłana do druku do Londynu, gdyż w tekście opublikowanym w 1964 roku widnieją kolejne zmiany, tym razem w wersecie 11, który ma następującą postać: „I rozległ się głos z nieba: Tyś jest syn mój umiłowany, którego sobie upodobałem”¹⁷⁸. Słowo „syn” napisano małą literą oraz powrócono do wersji po pierwszej kontroli: „którego sobie upodobałem”. Zmiany w tekście mogły być wprowadzane także podczas procesu wydawniczego we współpracy BiZTB z londyńską centralą towarzystwa (zob. niżej, s. 135n), o czym świadczą zachowane wykazy poprawek oraz korekty próbnych wydruków tekstu (tzw. szczotek)¹⁷⁹.

Należy zauważyć, że w opisanym tu procesie nie brał udziału niezależny ekspert, o którym była mowa podczas posiedzeń komisji przekładu Pisma Świętego z przedstawicielami BiZTB w październiku 1960 roku (zob. wyżej, s. 106). Zapewne przeznaczone dla niego zadanie rewizji przekładu wykonywali członkowie komisji niebędący tłumaczami pierwszej wersji tekstu.

Prace nad Ewangelią prowadzono bez większych trudności do 17 marca 1962 roku. W momencie śmierci Szerudy komisja kontrolowała przekład Ewangelii św. Jana. Śmierć tłumacza chwilowo przerwała te prace, które ruszyły na nowo od 17 kwietnia. Pierwsza rewizja tłumaczenia czterech Ewangelii zajęła łącznie ok. dziewięćdziesięciu posiedzeń komisji. Zakończono ją 25 kwietnia 1962 roku. Pierwsza rewizja reszty Nowego Testamentu trwała od 7 maja 1962 do 28 maja 1964 roku (ok. 200 posiedzeń). W tym okresie nastąpiła znaczna intensyfikacja prac komisji, która spotykała się nawet po kilka razy w tygodniu.¹⁸⁰ Po opracowaniu tekstu przez komisję przepisywano go na czysto i wysyłano do Londynu w celu dalszej weryfikacji przez pracowników BFBS. Ostatnia księga Nowego Testamentu, Objawienie św. Jana, została wysłana do Anglii 11 marca 1965 roku (zob. tab. 1).

¹⁷⁷ BWarsz/Corr/Mar_mps3_4_k3.

¹⁷⁸ NTWarsz (Ew 1964).

¹⁷⁹ Tzw. szczotki zachowały się do tylko nielicznych ksiąg (II-IV Mojż.). Zawierają one znaczną liczbę poprawek. Zachowały się wykazy poprawek (np. BWarsz/Corr/Drobne/NT/Mar_korekta1; Łuk_korekta1), których nie da się dopasować do zachowanych maszynopisów – zapewne dotyczyły one niezachowanych wersji.

¹⁸⁰ W. Niemczyk, *Z komisji przekładu Pisma Św.*, s. 73.

Zachowane *corrigenda* pozwalają na podanie wielu szczegółów dotyczących metody pracy komisji i jej kooperacji z niezależnymi hebraistami.

Warto prześledzić kilka przykładów potyczek słownych Altbauera a członków komisji (i być może Tylocha), toczącej się pisemnie w postaci odręcznych not nanoszonych na maszynopisy. Wiele tego typu polemik można znaleźć w maszynopisach ksiąg historycznych.

W pierwszym maszynopisie z tekstem Księgi Sędziów przełożonej przez Wiktora Niemczyka (tłumacza pierwszej wersji księgi), w wersecie 13,22: „Jeśliby Pan chciał śmierci naszej [...]” Altbauer zaproponował zmianę na: „Jeśliby Pan chciał nas zabić [...]”. Członek komisji, zapewne Wiktor Niemczyk, skreślił niebieskim długopisem tę propozycję i z pewnym przekąsem dodał: „P. Altbauer kocha się w zabijaniu”¹⁸¹. W Sędz. 9,6 Niemczyk przetłumaczył czasownika וַיִּדְרְסוּ, jako „Zostali wtedy ściągnięci”, natomiast Altbauer zaproponował zwrot „Potem zebrali się”. Niemczyk podsumował tę propozycję jednym zdaniem: „obstaję stanowczo przy moim barwniejszym ujęciu – przekład dosłowny jest bezbarwny”¹⁸². Uwagi do „bezbarwnego” stylu Altbauera pojawiają się jeszcze kilka razy również podczas dyskusji nad poprawkami do Sędz. 9,43-46. Jeden z członków komisji napisał: „dosłowny przekład p. Altbauera jest bezbarwny”; Niemczyk zgodził się z tą uwagą, dodając: „obstaję przy moim ujęciu”¹⁸³. Krytykę stylu Altbauera ze strony komisji można spotkać w maszynopisach jeszcze wiele razy¹⁸⁴.

W zachowanej dokumentacji pojawiają się również dyskusje dotyczące merytoryki przekładu. Poważne wyzwanie dla tłumaczy Biblii stanowi przekład terminologii ofiarniczej. Występuje ona np. w Joz. 22,29, gdzie pojawia się słowo זֶבֶחַ. Wiktor Niemczyk (być może wraz z Rudolfem Mrowcem) przetłumaczył je jako „ofiara rzeźna”. Altbauer skreślił ten przekład i ołówkiem nadpisał „[ofiara] rzeźnych”. Niemczyk zaznaczył to czerwono i na marginesie dodał krytyczną uwagę: „Altbauer narzucił nam nazwę: ofiara „zwykła”, choć זֶבֶחַ to jest ofiara rzeźna, a tu wprowadza nową nazwę: of. krwawa [...]”¹⁸⁵. Ostatecznie komisja zdecydowała się na przyjęcie narzuconej przez Altbauera nazwy „ofiara zwykła”, wprowadzając ją do wersji ostatecznej¹⁸⁶.

W Sędz. 9,6 Wiktor Niemczyk przetłumaczył hebrajskie wyrażenie וְכָל-בֵּית מִלּוֹא jako „i cała załoga warowni”. Altbauer skreślił te słowa i zapisał: „Bet-Millo” dodając wyjaśnienie: „Była

¹⁸¹ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s36. Identyczny przykład: „Altbauer lubi zabijać” (1Sam_mps1_2_A_T_N_s43).

¹⁸² BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s23-24.

¹⁸³ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s27.

¹⁸⁴ Np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s27, 42, 45.

¹⁸⁵ BWarsz/Corr/ST/Joz_mps3_1_A_T_N_s57.

¹⁸⁶ BWarsz/Corr/ST/Joz_mps3_2_N_s57.

to twierdza miejska (zamek) w Szechem”. Niemczyk obstawał jednak przy swoim, odpowiadając na uwagę filologa z Jerozolimy następująco: „warownia, w której była załoga”¹⁸⁷. W druku ukazała się pierwsza wersja tłumacza.

W Sędz. 11,28 Niemczyk przełożył hebrajskie וְלֹא שָׁמַע מֶלֶךְ בְּנֵי עַמּוֹן אֶל־דִּבְרֵי יִפְתָּח אֲשֶׁר שָׁלַח אֵלָיו (dosł. «i nie posłuchał król synów Ammona słów Jiftacha, które posłał do niego») jako: „Lecz król Amonitów nie usłuchał słów Jefty, z jakimi ten do niego się zwrócił”. Altbauer poprawił: „Król Ammonitów nie usłuchał słów Jiftacha, które posłał do niego”. Któryś z członków komisji zakwestionował propozycję profesora z Jerozolimy i dopisał na czerwono: „frazologia hebrajska”, oraz: „słów się nie posyła”¹⁸⁸. Wydrukowano pierwotną wersję Niemczyka, poprawiwszy tylko pisownię nazwy własnej „Ammonitów” przez dwa „m” oraz wprowadzając zdanie podrzędne zaimkiem względnym „z którymi”.

Werset niżej (Sędz. 11,29) Niemczyk przetłumaczył hebrajski idiom וַתְּהִי עַל־יִפְתָּח רוּחַ יְהוָה (dosłownie: «i był nad Jiftachem duch Jahwe») jako: „Wtedy Duch Pański ogarnął Jeftę”. Altbauer poprawił: „Duch Jahwe był nad Jiftachem”. Niemczyk skreślił słowo „był” i na marginesie dopisał: „wszyscy mają | came upon... | kam über” – odwołując się do wersji angielskich (zapewne RSV) i niemieckich. Ostatecznie w druku ukazał się wariant: „Wtedy Duch Pański zstąpił na Jeftę”¹⁸⁹.

Werset I Sam. 15,12 Wiktor Niemczyk przetłumaczył następująco: „Wczesnie rano zaś ruszył Samuel, by spotkać się z Saulem. Lecz doniesiono Samuelowi, że Saul poszedł do Karmelu i postawił sobie tam pomnik, następnie zawrócił i pociągnął dalej do Gilgal”. Altbauer poprawił: „Samuel wstał wczesnie rano, aby spotkać się z Saulem. Ale doniesiono Samuelowi, że Saul poszedł do Karmelu i że oto stawia tam sobie pomnik, zawrócił więc, ominął i zeszedł do Gilgal”. Według Niemczyka ostatnia część zdania odnosi się do Saula, stąd poprawki Altbauera podsumował jednym zdaniem: „to dotyczy Saula, a nie Samuela, jak to rozumie p. Altb. przez «więc»”¹⁹⁰. Ostatecznie jednak do tekstu wydrukowanego w 1975 roku wprowadzono trzy poprawki żydowskiego filologa: „Samuel wstał wczesnie rano, aby spotkać się z Saulem. Lecz doniesiono Samuelowi, że Saul poszedł do Karmelu i postawił tam sobie pomnik zwycięstwa, następnie zawrócił i pociągnął dalej do Gilgal”.

W wielu innych miejscach można znaleźć krytyczne uwagi komisji wobec propozycji Altbauera: „Byleby skreślać”, „to przecież to samo”, „Czy to nie to samo?”, „Co za styl!”, „Co za

¹⁸⁷ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s24.

¹⁸⁸ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s32.

¹⁸⁹ Por. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps2_2_N_s35.

¹⁹⁰ BWarsz/Corr/ST/1Sam_mps1_2_A_T_N_s38.

różnica?”, „Nie!”, „tak się nie mówi”, „Żle!”, „Pan Altbauer jest niekonsekwentny”, „Altbauer kreśli a pisze to samo”, „nie po polsku”, „p. Altbauer czyni sens pewnych wypowiedzi mdłym”, „pozbawia relację jej malowniczości”, „blade”, „Altbauer źle przeczytał MT”¹⁹¹. Nie stronili oni również od ostrzejszych sformułowań: „Idiotyzm”, „To jest nonsens”, „nonsens!”, „co za dziwoląg!”, „bez sensu!”¹⁹².

Dokładne studium zachowanych maszynopisów pozwoliło także na ustalenie wersji Biblii, z których korzystali członkowie komisji i niezależni eksperci. Wielokrotnie odwoływali się do tekstu masoreckiego Biblii (skrót: MT)¹⁹³ w wydaniu Rudolfa Kittela i Paula Kahlego (zm. 1964)¹⁹⁴. W wielu spornych miejscach maszynopisów można znaleźć słowa zapisane po hebrajsku, towarzyszące prowadzonym dyskusjom merytorycznym¹⁹⁵. Członkowie komisji zaglądali również do *Septuaginty*¹⁹⁶, wersji angielskiej (RSV)¹⁹⁷ oraz do wersji niemieckich, w tym przekładu Martina Lutra¹⁹⁸ oraz *Das Alte Testament Deutsch*¹⁹⁹.

W przebadanych maszynopisach tłumacz i rewizorzy często odwołują się także do przekładów Izaaka Cyłkowa (zm. 1908)²⁰⁰ i pierwszego wydania *Biblii Tysiąclecia* z 1965 roku (BT 1)²⁰¹. Warto zatem zwrócić uwagę na relację *Biblii warszawskiej* do *Biblii Tysiąclecia*.

W Sędz. 2,15 Niemczyk pierwotnie przetłumaczył hebrajskie wyrażenie יְדִי־הַיָּהוָה הָיְתָה־לָּם לְרָעָה (dosł. «ręka Jahwe była przeciwko nim dla złego») w następujący sposób: „była ręka Pańska przeciwko nim ku złemu”. Altbauer zaproponował następujące rozwiązanie: „ręka Jahwe była przeciw nim na nieszczęście”. Któryś z rewizorów (może Tyloch lub Wantuła) skreślił dopisane przez Altbauera wyrażenie „na nieszczęście”, zachowując pierwotny przekład „ku złemu”.

¹⁹¹ BWarsz/Corr/ST/ Joz_mps3_1_A_T_N_s35, 36, 42, 44, 51, 53, 54, 57; Sędz_mps1_1_A_T_N_s14, 17, 19, 21, 23, 26, 27, 37; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s13, 34, 45, 48, 54, 69, 77; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s16, 17, 19, 30, 50.

¹⁹² BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s17, 23, 24; BWarsz/Corr/Rut_mps2_2_A_T_N_s2, 3;

¹⁹³ Np. BWarsz/Corr/ST/ Joz_mps3_1_A_T_N_s34, 36, 37, 38, 40; Sędz_mps1_1_A_T_N_s17, 18, 20, 21, 24, 36, 37, 39, 49; Rut_mps2_2_A_T_N_s5; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s2, 4, 5, 6, 11; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s21, 26, 42.

¹⁹⁴ Np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s42, 45; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s3, 30; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s31, 33, 52.

¹⁹⁵ Np. BWarsz/Corr/ST/ Joz_mps3_1_A_T_N_s33, 35, 37, 38, 40; Sędz_mps1_1_A_T_N_s3, 5, 6, 7, 9, 10, 11; Rut_mps2_2_A_T_N_s1, 2, 3, 4, 5; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s2, 5, 11; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s22, 26, 63.

¹⁹⁶ Np. BWarsz/Corr/Joz_mps3_1_A_T_N_s45; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s3, 19, 22, 24, 29, 32; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s32, 42, 43, 46.

¹⁹⁷ Np. BWarsz/Corr/ST/ Joz_mps3_1_A_T_N_s35, 36, 40, 42, 43, 56; Sędz_mps1_1_A_T_N_s13, 16, 37, 20, 24, 33; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s2, 3, 5, 9, 11; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s47, 63.

¹⁹⁸ Np. BWarsz/Corr/ST/ Joz_mps3_1_A_T_N_s55, 56; Sędz_mps1_1_A_T_N_s21, 35, 37; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s9, 13, 20, 31, 32, 73; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s47.

¹⁹⁹ Np. 1Sam_mps1_2_A_T_N_s9, 15, 17, 20, 21, 37; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s47.

²⁰⁰ Np. 1Sam_mps1_2_A_T_N_s30, 31, 44, 57, 61, 69, 70; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s37, 47, 51.

²⁰¹ Relację tych dwóch przekładów ukazano na przykładach zaczerpniętych z Sędz. Z notatek Godlewskiej wynika, że prace nad tą księgą trwały w latach 1965-1971. Wersję przeznaczoną do prac wydawniczych wysłano do Londynu 23 czerwca 1971 r. (BWarsz/Zeszyty/ST1_s5-6). Druk pierwszego rzutu BT 1 zakończył się w sierpniu 1965 r., a BT 2 ukazała się na przełomie roku 1971 i 1972 (zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 148, 191).

Na marginesie Niemczyk zaznaczył, że taki właśnie wariant znajduje się w *Biblii Tysiąclecia* oraz podkreślił na czerwono propozycję żydowskiego filologa²⁰². Ten sam wariant zgodny z *Tysiąclatką* Niemczyk wybrał jako ostateczny do druku²⁰³.

W Sędz. 4,6 hebrajskie wyrażenie *הֲלֹא צִוְּהוּ יְהוָה יִשְׂרָאֵל*, (dosł. «Czy nie nakazał Jahwe, Bóg Izraela?») Niemczyk przełożył: „Oto tak nakazuje Pan, Bóg Izraela”. Altbauer zaproponował następujący przekład: „Oto co nakazuje Jahwe, Bóg Izraela”. Jeden z rewizorów do tego miejsca uczynił notatkę z uwagą, że wariant ten jest bliski *Biblii Tysiąclecia* (notatka na czerwono: „B. Tyniecka”) oraz że „w MT jest pytanie: ...הֲלֹא”. Jednak ostatecznie Niemczyk zignorował słuszną uwagę i zachował swoją pierwotną wersję²⁰⁴.

Zgodną z *Biblią Tysiąclecia* sugestią Altbauera zaakceptowano w Sędz. 16,3. Niemczyk przetłumaczył tutaj: „Samson [...] pochwycił podwoje bramy miejskiej”. Żydowski filolog zaproponował dwie zmiany, które tłumacz rozpoznał jako zgodne z *Tysiąclatką*: „Samson [...] ujął wrota bramy miejskiej”. Do wersji ostatecznej przyjęto tylko drugą propozycję, zamieniając słowo „podwoje” na „wrota”²⁰⁵.

Gdy członkowie komisji zauważali, że warianty Altbauera są zbyt zbliżone do *Biblii Tysiąclecia*, zaznaczali to za pomocą not. Ostatecznie badacz maszynopisów ma wrażenie, że twórcy *Biblii warszawskiej* świadomie starali się unikać przekładów zbyt przypominających Biblię katolicką, tworząc własną wersję tłumaczenia niezależną od poprzednich. W pierwszym maszynopisie Księgi Sędziów odnaleziono czternaście not wskazujących na zapożyczenia wariantów z *Biblii Tysiąclecia*, głównie przez Altbauera²⁰⁶. W pełni zaakceptowano tylko jedno z nich (Sędz. 2,15), a jedno połowicznie (Sędz. 16,3). Pozostałe odrzucono.

Nanosząc swoje uwagi na maszynopisy, rewizorzy i tłumacz opierali się na konkretnych pomocach filologicznych. Można tam odnaleźć odwołania do hebrajskiej gramatyki francuskiego jezuitę Paula Joüona (zm. 1940) (nota: „Joüon”)²⁰⁷, popularnej *Gesenius' Hebrew Grammar*

²⁰² Np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s5.

²⁰³ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps2_2_N_s5.

²⁰⁴ Np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s9; por. Sędz_mps2_2_N_s9.

²⁰⁵ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s41; por. Sędz_mps2_2_N_s45.

²⁰⁶ Np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s5, 9, 11, 15, 21, 23, 24, 25, 33, 35, 36, 38, 39, 41. Noty odsyłające do BT 1 znajdują się również w innych maszynopisach; zob. np. Corr/ST/Joz_mps3_1_A_T_N_s48, 49 (nota: „Milenijna”); 1Sam_mps1_2_A_T_N_s5, 6, 7, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 24, 29, 30, 32, 36, 60, 64 (nota: „B. 1000-lecia”); 2Sam_mps2_3_A_T_N_s51, 53, 63.

²⁰⁷ Pierwsze wydanie tej gramatyki ukazało się po francusku w 1923 r. (*Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923). Nota „Joüon” pojawia się kilka razy także odnośnie do Rut. Może to być odesłanie do filologicznych prac Joüona poświęconych tej księdze (*Libri Ruth textum hebraicum. Ad usum scholarum*, Romae 1924). Zob. np. BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s23, 33, 34, 39, 41; Rut_mps2_2_A_T_N_s1, 2, 3; Joz_mps3_1_A_T_N_s35, 38.

(nota: „Kautzsch”)²⁰⁸ oraz leksykonu hebrajskiego i aramejskiego Starego Testamentu autorstwa Ludwiga Köhlera (zm. 1956) i Waltera Baumgartnera (zm. 1970) (nota: „Köhler”)²⁰⁹. Jednokrotnie, przy okazji dyskusji o wojnach Jahwe, Wiktor Niemczyk powoływał się też na jakieś dzieło Gerharda von Rada (zm. 1971)²¹⁰ – zapewne do jego znanej teologii Starego Testamentu²¹¹, ale bez podania konkretnych stron tej pozycji.

Problematykę kształtowania się tekstu tłumaczenia najlepiej ilustrują przykłady (I Mojż. 1,1-13; I Sam. 1,1-7; Iz 24,1-11).

Przekładu Pierwszej Księgi Mojżeszowej dokonał Jan Szeruda. Tekst został poddany kontrolom komisji (zob. tab. 1) zgodnie z przyjętym w latach pięćdziesiątych schematem (zob. wyżej, schemat 1). Prace komisji trwały od 14 października 1954 roku do 23 kwietnia 1955 roku (22 posiedzenia). Szóstego grudnia 1955 roku Szeruda przesłał maszynopis z tłumaczeniem do BiZTB²¹². Na okładce maszynopisu widnieje napis: „Tekst ostateczny” oraz „po III-ciej kontroli”. Przekład pierwszych wersetów księgi jest następujący:

1. Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię.
2. A ziemia była pustką i próżnią; i ciemność była nad powierzchnią toni, a Duch Boży unosił się nad powierzchnią wód.
3. I rzekł Bóg: Niech stanie się światłość! I stała się światłość.
4. I widział Bóg, że światłość była dobra; i oddzielił Bóg światłość od ciemności.
5. I nazwał Bóg światłość dniem, a ciemność nazwał nocą. I nastał wieczór, i nastał ranek – dzień pierwszy.
6. Potem rzekł Bóg: Niech powstanie sklepienie pośród wód i niech oddzieli wody od wód!
7. I uczynił Bóg sklepienie, i oddzielił wody, które były pod sklepieniem, od wód, które były nad sklepieniem; i tak się stało.
8. I nazwał Bóg sklepienie niebem. I nastał wieczór i nastał ranek – dzień drugi.
9. Potem rzekł Bóg: Niech się zbiorą wody spod nieba na jednym miejscu i niech się ukaże łąd stały! I tak się stało.
10. I nazwał Bóg łąd stały ziemią, a zbiór wód nazwał morzem. I widział Bóg, że to było dobre.
11. Potem rzekł Bóg: Niech pokryje się ziemia zielenią, zieleń wydającym nasienie i drzewem owocowym rodzącym owoc według rodzaju jego, w którym jest nasienie jego na ziemi! I tak się stało.
12. I wydała ziemia zieleń, ziele wydające nasienie według rodzaju swego i drzewo owocowe, w którym jest jego nasienie według jego rodzaju; i widział Bóg, że to było dobre.
13. I nastał wieczór, i nastał ranek – dzień trzeci.

²⁰⁸ Gramatyka autorstwa Wilhelma Geseniusa (zm. 1842) (wyd. 1: *Hebräische Grammatik*, Halle 1813), poszerzona i wydana przez Emila Friedricha Kautzscha (zm. 1910) w angielskim tłumaczeniu (*Gesenius' Hebrew Grammar as Edited and Enlarged by the Late E. Kautzsch...*, Oxford 1909). Zob. BWarsz/Corr/ST/Joz_mps3_1_A_T_N_s46, 59.

²⁰⁹ Po raz pierwszy leksykon ten ukazał się w latach 1948-1949 (L. Köhler, *Lexicon in Veteris Testamenti libros / A Dictionary of the Hebrew Old Testament in English and German*; W. Baumgartner, *A Dictionary of the Aramaic Parts of the Old Testament in English and German*, t. I-V, Leiden 1948-1949) i był wielokrotnie wznawiany w wersji niemieckiej i angielskiej. Zob. np. BWarsz/Corr/ST/Joz_mps3_1_A_T_N_s38, 51, 56, 57, 62; Sędz_mps1_1_A_T_N_s11, 13, 15, 20, 21, 33, 37, 39, 48; Rut_mps2_2_A_T_N_s3; 1Sam_mps1_2_A_T_N_s6, 8, 10, 11, 12; 2Sam_mps2_3_A_T_N_s40, 47, 54.

²¹⁰ BWarsz/Corr/ST/Sędz_mps1_1_A_T_N_s31.

²¹¹ *Theologie des Alten Testaments*, t. I-II, wyd. 2, München 1958.

²¹² Chodzi tu o BWarsz/Corr/1Mojż_mps1_2. Zob. też K/1955-12-06_KOMISJA-BiZTB.

Mimo że Szeruda uważał ten tekst za ostateczny, tzn. przeznaczony do druku, przepisano go w kilku egzemplarzach i poddano korekcie językowej Wieczorkiewicza, a następnie jeszcze raz kontroli komisji²¹³. Należy zauważyć, że na tym etapie maszynistka (Godlewska?) popełniła błąd, opuszczając drugą część w. 3: „I stała się światłość”. Wieczorkiewicz zaproponował następujące zmiany: wstawienie przecinka przed drugim „i” w wersecie 8: „I nastał wieczór, i nastał ranek – dzień drugi”; w wersecie 11 zastąpienie pierwszego zaimka dzierżawczego „jego” zaimkiem „swego”; w wersecie 12 podobną zmianę zaimków jak wyżej oraz zmianę szyku przydawki dzierżawczej na szyk postpozycyjny: „w którym jest nasienie jego według rodzaju swego”, co nadało tekstowi charakter bardziej archaiczny i sakralny. Tak przygotowane maszynopisy trafiły pod obrady komisji²¹⁴, która przyjęła wszystkie sugestie Wieczorkiewicza, wstawiając dodatkowo jeszcze jeden przecinek w wersecie 11: „i drzewem owocowym, rodzącym owoc”. Nie zauważono jednak opuszczenia w wersecie 3. Po uwzględnieniu powyższych poprawek sporządzono kolejny maszynopis²¹⁵, na którym widnieje rękopiśmienna notatka: „Ten tekst otrzymał p. dr Tyloch dn. 7. IV. 65 [nieczytelny podpis Barbary Enholc-Narzyńskiej] Otrzym. Oryginał”. Niestety maszynopisów z uwagami Tylocha oraz uwagami ustosunkowujących się do nich członków komisji nie udało się odnaleźć. Z zapisków Alicji Godlewskiej można tylko wywnioskować, że Tyloch jeszcze raz dostał do korekty tekst Pierwszej Księgi Mojżeszowej 23 czerwca 1969 roku. Ponadto Godlewska zapisała jeszcze: „Ostateczny tekst po prof. Wiecz[orkiewiczu] w szarej teczce znajduje się u mnie w szafce na górze. Otrzymałam od p. Narz[yńskiej] 24.6.69” oraz: „Genesis po wszystkich komisjach i po prof. Wieczorkiewicz[ie] znajduje się u p. Narzyńskiej; 1 egz. dr Tyloch – tekst ostateczny”, a także: „wywieziono do Londynu 21.IX.69”²¹⁶. W innym miejscu: „2 egz. do Kościołów 12.I.72” oraz: „prof. Niemczyk | 2 [egz.] | 5.4.1973 | do korekty i wpisania odnośników”²¹⁷. Analizowany tekst przeszedł więc przez podwójną rewizję, co zgadza się z informacjami podanymi wyżej (zob. s. 111 i 114). Niestety brak dokumentacji uniemożliwia dalsze dokładne prześledzenie i opisanie procesu kształtowania się przekładu. Kolejny zachowany maszynopis²¹⁸ zawiera jedną z ostatnich ro-
boczych wersji tekstu:

²¹³ Zachowały się trzy maszynopisy z tą wersją: BWarsz/Corr/1Mojż_mps2_1_W_k2; 1Mojż_mps2_2; 1Mojż_mps2_3. Istnieje tu pewna trudność w ustaleniu chronologii wydarzeń. Mps2 był poprawiany przez Godlewską w grudniu 1963 r. (zob. notatka na BWarsz/Corr/Drobne/ST/1Mojż_1963-12). Po tym maszynopisie kreślił polonista oraz komisja (wydaje się, że była do druga kontrola), jednak W. Niemczyk podaje, że druga kontrola I Mojż. nastąpiła po korekcie polonisty 9 i 10 marca 1962 r. (W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 74).

²¹⁴ Komisja naniosła swoje uwagi na mps Warsz/Corr/1Mojż_mps2_1_W_k2.

²¹⁵ BWarsz/Corr/1Mojż_mps4_2.

²¹⁶ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1, por. ST2.

²¹⁷ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST2.

²¹⁸ BWarsz/Corr/1Mojż_mps5_2.

1. Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię.
2. A ziemia była pustkowiem i chaosem; ciemność była nad otchłanią, a Duch Boży unosił się nad powierzchnią wód.
3. I rzekł Bóg: Niech stanie się światłość. I stała się światłość.
4. I widział Bóg, że światłość była dobra. Oddzielił tedy Bóg światłość od ciemności.
5. I nazwał Bóg światłość dniem, a ciemność nocą. I nastał wieczór, i nastał poranek – dzień pierwszy.
6. Potem rzekł Bóg: Niech powstanie sklepienie pośród wód i niech oddzieli wody od wód!
7. Uczynił więc Bóg sklepienie, i oddzielił wody pod sklepieniem od wód nad sklepieniem; i tak się stało.
8. I nazwał Bóg sklepienie niebem. I nastał wieczór, i nastał poranek – dzień drugi.
9. Potem rzekł Bóg: Niech się zbiorą wody spod nieba na jedno miejsce i niech się ukaże suchy ląd! I tak się stało.
10. Wtedy nazwał Bóg suchy ląd ziemią, a zbiorowisko wód nazwał morzem. I widział Bóg, że to było dobre.
11. Potem rzekł Bóg: Niech się zazieleni ziemia zieloną trawą wydającą nasienie i drzewem owocowym, rodzącym według rodzaju swego owoc, w którym jest jego nasienie na ziemi! I tak się stało.
12. I wydała ziemia zieleń, ziele wydające nasienie według rodzajów jego, i drzewo owocowe, w którym jest nasienie według rodzaju jego. I widział Bóg, że to było dobre.
13. I nastał wieczór, i nastał poranek – dzień trzeci.

Zachował się jeszcze jeden maszynopis²¹⁹, który zawiera tylko jedną różnicę w wersecie 5: „a ciemność nazwał nocą”. Maszynopisy te pochodzą z 1973 roku²²⁰, a więc z ostatniej fazy powstawania przekładu. Jak można zauważyć, teksty te w kilku miejscach znacznie różnią się od pierwszej wersji Szerudy z 1955 roku (szczególnie w w. 2, 7, 9, 10, 11). Tekst wydrukowany różni się od tych wersji tylko jednym przecinkiem w wersecie 11: „zieloną trawą, wydającą nasienie”.

Podsumowując, należy stwierdzić, że istotne znaczenie w kształtowaniu się przekładu I Mojż. 1,1-13 miała powtórna rewizja tekstu po śmierci Szerudy i Wolframa, w której brał udział Wieczorkiewicz i Tyloch. Braki w dokumentacji nie pozwalają na dokładne określenie ich wkładu w ten proces. Ten etap prac zakończył się zapewne pierwszą wysyłką tekstu do Londynu 21 listopada 1969 roku. Jednak po tej dacie nadal prowadzono konsultacje (np. z Kościołami) i nieznacznie zmieniano tekst (zob. notatki Godlewskiej).

O wiele więcej informacji na temat prac komisji można pozyskać z maszynopisów ksiąg historycznych przetłumaczonych przez Wiktora Niemczyka, nad którymi pracował również Witold Tyloch i Mosze Altbauer. Za przykład niech posłuży I Sam. 1,1-7. Najstarszy zachowany wariant przekładu tej perykopy pochodzi z ok. 1963 roku²²¹. Najprawdopodobniej jest to tekst z wprowadzonymi poprawkami komisji po pierwszej kontroli oraz poprawkami Wieczorkiewicza. Niżej zestawiono go z wersją zawierającą poprawki Altbauera:

²¹⁹ BWarsz/Corr/1Mojż_mps6_2.

²²⁰ Zapiski Godlewskiej: zob. BWarsz/Inne/Zeszyty/ST2.

²²¹ BWarsz/Corr/1Sam_mps1_2_A_T_N; 1Sam_mps1_3_N.

Przekład Niemczyka

1. Był pewien mąż z Ramy, Sufita, z pogórza efraimskiego, imieniem Elkana, syn Jerochama, syna Elichu, syna Tochu, syna Sufa, efraimita,
2. Miał on dwie żony; jednej było na imię Channa, drugiej było na imię Peninna. Peninna miała dzieci, a Channa była bezdzietna.
3. A mąż ten wybierał się corocznie do miasta swego, by złożyć pokłon i ofiary Panu Zastępów w Sylo. Tam byli kapłanami Pana dwaj synowie Heliego, Hofni i Pinechas.
4. Ilekroć Elkana składał ofiary, dawał Peninnie, żonie swojej i wszystkim synom jej i córkom jej działy ofiarne.
5. Ale Channie dawał podwójny dział, bo Channę miłował bardziej, chociaż Pan uczynił ją bezpłodną.
6. I wyrządzała jej przeciwniczka jej liczne przykrości i upokarzała ją dlatego, że Pan uczynił ją bezpłodną.
7. Tak czyniła tamta corocznie; ilekroć przychodziła do domu Pańskiego, ta wyrządzała jej przykrość. Ta zaś płakała i nie jadła.

Tekst z poprawkami Altbauera

1. Był pewien mąż z Ramy, Cufita, z gór Efraima, imieniem Elkana, syn Jerochama, syna Elihu, syna Tochu, syna Cufa, efraimita,
2. Miał on dwie żony; jednej było na imię Anna, drugiej było na imię Peninna. Peninna miała dzieci, a Anna nie miała dzieci.
3. Mąż ten corocznie udawał się ze swego miasta, aby pokłonić się i aby ofiarować Panu Zastępów w Szilo. Tam dwaj synowie Eliego, Chofni i Pinchas byli kapłanami Pana/Jahwe.
4. Pewnego dnia, kiedy Elkana składał ofiarę, dał porcje swojej żonie Peninnie i wszystkim jej synom i córkom.
5. Annie zaś dał porcję podwójną, bo Annę miłował, chociaż Pan zamknął jej łono (macierzyńskie).
6. Jej rywalka wyrządzała jej przykrości oraz dokuczała z powodu tego, że okazywała przygnębienie, dlatego, że Pan zamknął jej łono.
7. A tak czyniła (~~Tak działo się~~) corocznie; ilekroć przychodziła do domu Jahwe, w ten sposób jej dokuczała. Ona zaś płakała i nie jadła.

Jak widać, interwencje Altbauera w przekład Niemczyka są liczne i znaczące. Właściwie zaproponował on zupełnie nowe tłumaczenie.

Jego interwencje dotyczą transkrypcji nazw własnych: Sufita – Cufita, Elichu – Elihu, Sufa – Cufa (w. 1); Channa – Anna (w. 2 i 5); Sylo – Szilo, Heli – Eli, Hofni – Chofni, Pinechas – Pinchas (w. 3). Altbauer konsekwentnie trzymał się opracowanej przez siebie transkrypcji. W przypadku imienia Channa – Anna dodał na marginesie: „chyba należy spolszczyć!”. Zresztą w swoim onomastikonie zaznaczył, że imię Channa można stosować w wersji spolszczonej.

Charakterystyczną cechą rewizji Altbauera jest zamiana słowa „Pan” na „Jahwe” (w. 3 i 7), choć żydowski uczony nie jest w tej sprawie konsekwentny (por. w. 3, 5, 6), oraz przywracanie naturalnego szyku przydawki dzierżawczej (w. 3, 4), co nadawało tłumaczeniu bardziej współczesne brzmienie. Ponadto wprowadził wiele zmian stylistyczno-składniowych. Zaproponowana przez niego wersja zawiera wiele istotnych poprawek, co *de facto* stanowi nowy przekład.

Zmiany naniesione przez Altbauera w większości nie spotkały się z uznaniem komisji. W wersecie 2 członkowie komisji (zapewne W. Niemczyk) skreślili czerwonym długopisem wprowadzoną przez lingwistę z Jerozolimy zmianę „Anna nie miała dzieci” (zamiast: „Channa była bezdzietna”) i dopisał: „to samo”. W wersecie 4 członek komisji przy słowie „rywalka” i wyrażeniu „zamknął jej łono”, dopisał: „nie do przyjęcia”. Ponadto wykreślił większość

zmian, przywracając pierwotny przekład. Kolejny z członków komisji ustosunkował się do korekt wprowadzonych na początku wersetu 4. Podkreślił niebieskim długopisem słowo „Ilekroć” i dodał: „trzeba zostawić, bo to ma sens!”. Znaczące zamiany w wersecie 6 podsumował: „za rozwlekłe”. Całkowicie nie zaakceptowano zastosowania imienia Jahwe zamiast słowa „Pan”.

Ostatecznie komisja zdecydowała się na przyjęcie kilku ważnych zmian zaproponowanych przez Altbauera. W przypadku przekładu nazw własnych są to: ujednolicenie transkrypcji litery *chet* przez „ch”, a *he* przez „h” (Elihu, Chofni) oraz wprowadzenie spolszczonej wersji imienia Anna. W zakresie stylu przywrócono naturalny szyk przydawki dzierżawczej, rezygnując tym samym z archaizacji tekstu. Przyjęto niektóre propozycje dotyczące szyku i frazeologii: „Mąż ten udawał się corocznie” (w. 3); „Jej przeciwniczka wyrządzała jej liczne przykrości” (w. 6); „Tak działo się [...], w ten sposób wyrządzała jej przykreść” (w. 7) (początek zdania, to wariant alternatywny wpisany, a następnie skreślony przez samego Altbauera).²²²

Ostatecznie w druku ukazał się następujący przekład:

1. Był pewien mąż z Ramy, Sufita, z pogórza efraimskiego, imieniem Elkana, syn Jerochama, syna Elihu, syna Tochu, syna Sufa, efraimita.
2. Miał on dwie żony; jednej było na imię Anna, drugiej było na imię Peninna. Peninna miała dzieci, a Anna była bezdzietna.
3. Mąż ten udawał się corocznie ze swego miasta, aby złożyć pokłon i ofiary Panu Zastępów w Sylo. Tam byli kapłanami Pana dwaj synowie Heliego, Chofni i Pinechas.
4. Ilekroć Elkana składał ofiary, dawał Peninnie, swojej żonie i wszystkim jej synom i córkom działy ofiarne.
5. Ale Annie dawał podwójny dział, bo Annę miłował bardziej, chociaż Pan uczynił ją bezpłodną.
6. Jej przeciwniczka wyrządzała jej liczne przykrości i upokarzała ją dlatego, że Pan uczynił ją bezpłodną.
7. Tak działo się corocznie; ilekroć przychodziła do domu Pańskiego, w ten sposób wyrządzała jej przykreść. Ta zaś płakała i nie jadła.

Kolejny przykład pochodzi z Iz. 24,1-11. Tekst Księgi Izajasza ma dość bogatą dokumentację. Zachowało się aż pięć różnych maszynopisów. Tłumaczem pierwszej wersji tej księgi był Jan Szeruda, który złożył swój maszynopis w Towarzystwie Biblijnym 5 lipca 1956 roku (Iz_mps1). Tekst przeszedł przez odpowiednie komisje zgodnie ze schematem 1 (zob. s. 92, przyp. 78). Kopia tłumacza zawierała sporo poprawek, które wprowadzono przy kolejnym maszynopisanu (Iz_mps2)²²³. Ostateczna wersja Szerudy wygląda następująco:

²²² BWarsz/Corr/1Sam_mps1_3_N.

²²³ Zachowała się rękopiśmienna notatka następującej treści: „Po odbytych posiedzeniach Komisji Tłumaczeniowej w dniu 25.10.60 r. Ks. Prof. J. Szeruda prosił o wydanie z teczki maszynopisów tłumaczenia Pisma Św. Teksty: Izajasza, Jeremiasza, Treny Jerem., do powtórnego sprawdzenia maszynopisu z powodu pewnych zwrotów mylnie przepisanych z rękopisów” (BWarsz/Inne/Notatka_1960-10-25). Najprawdopodobniej miał na myśli Iz_mps2, na którym widnieje sporo poprawek nanoszonych przez Szerudę.

1. Oto Pan spustoszy ziemię i zniszczy ją, sprawi zamieszanie na jej powierzchni i rozproszy jej mieszkańców.
2. I ten sam los spotka lud, co i kapłana, sługę i jego pana, służącą i jej panią, nabywcę i sprzedawcę, pożyczającego i biorącego pożyczkę, lichwiarza i jego dłużnika.
3. Ziemia będzie doszczętnie spustoszona i złupiona, bo Pan wypowiedział to Słowo.
4. Więdnie (i) obumiera ziemia, upada, obumiera świat, mdleją dostojnicy ludu ziemi.
5. Ziemia bowiem jest splugawiona pod obywatelami swoimi, gdyż przestąpili wskazania, przekroczyli przykazania, zerwali odwieczne przymierze.
6. Dlatego klątwa pożera ziemię i za swe winy muszą cierpieć jej mieszkańcy, dlatego wymierają mieszkańcy ziemi i pozostaje niewielu śmiertelników.
7. Wino jest w żałobie, latorośl usycha, wzdychają wszyscy weseli.
8. Ustało wesole bicie w bębny, skończył się krzyk weselących się, ustały wesole dźwięki cytry.
9. Nie piją wina do pieśni, pijakom gorzko smakuje mocny trunek.
10. Puste miasto jest rozbite, wejście do każdego domu jest zamknięte.
11. Na ulicach głośno narzekają z powodu braku wina, zniknęła wszelka radość, wesele wygnane z ziemi.

Następnie tekst ten został przepisany dwukrotnie (Iz_mps3 i Iz_mps4). Na obie wersje nadesiono poprawki Wieczorkiewicza, który musiał pracować nad maszynopisami przed 13 marca 1962 roku. Polonista zaproponował następującą wersję (Iz_mps4_2):

1. Oto Pan spustoszy ziemię i zniszczy ją, sprawi zamieszanie na powierzchni jej i rozproszy mieszkańców jej.
2. I ten sam los spotka lud, co i kapłana, sługę i jego pana, służącą i jej panią, nabywcę i sprzedawcę, pożyczającego i biorącego pożyczkę, lichwiarza i dłużnika jego.
3. Doszczętnie spustoszona i złupiona będzie Ziemia, bo Pan wypowiedział to Słowo.
4. Więdnie i obumiera ziemia, upada, obumiera świat, mdleją dostojnicy ludu ziemskiego.
5. Bowiem ziemia splugawiona jest pod obywatelami swoimi, gdyż przestąpili wskazania, przekroczyli przykazania, zerwali przymierze odwieczne.
6. Dlatego klątwa pożera ziemię i za swe winy muszą cierpieć jej mieszkańcy, dlatego wymierają mieszkańcy ziemi i niewielu ludzi zostanie.
7. W żałobie jest wino, usycha latorośl, wzdychają wszyscy weseli.
8. Ustało wesole bicie w bębny, skończył się krzyk weselących się, ustały wesole dźwięki cytry.
9. Nie piją wina przy pieśni, pijakom gorzko smakuje trunek mocny.
10. Rozbite jest miasto puste, wejście do każdego domu zamknięte jest.
11. Głośno narzekają na ulicach z powodu braku wina, zniknęła wszelka radość, wesele wygnane z ziemi.

Wieczorkiewicz w trzech miejscach wprowadził postpozycyjny szyk przydawki dzierżawczej (w. 1, 2) charakterystyczny dla polskiego stylu biblijnego oraz w sześciu wersetach zmienił szyk wyrazów (w. 3, 5, 7, 9, 10, 11), archaizując tekst. Zaakceptował zapisane w nawiasie „i” w wersecie 4. W wersecie 6 zamiast „i pozostaje wielu śmiertelników” zaproponował: „i niewielu ludzi zostanie”. W wersecie 9 zamienił wyrażenie przyimkowe „do pieśni” na „przy pieśni”.

Na wersji pokreślonej przez Wieczorkiewicza pracowała komisja (Iz_mps3_W_k2)²²⁴, która przywróciła naturalną pozycję przydawki dzierżawczej i zrezygnowała z archaicznego szyku.

²²⁴ Nad Iz. 1 – 20 obradowano 13 i 15 marca 1962 r., a więc jeszcze przed śmiercią Szerudy. Nad Iz. 21 – 66 w kwietniu 1962 r. Iz. 24 był poprawiany 3 marca 1962 r. (zob. tab. 1).

Zastosowała następującą kolejność wyrazów: „Doszczętnie spustoszona i złupiona będzie ziemia” (w. 3); „Rozbite jest puste miasto” (w. 10). W pełni zaakceptowała zmianę szyku tylko w wersecie 11. Dokonała istotnych zmian w wersecie 5: „gdyż przestąpili przykazania, wykroczyli przeciwko przykazaniom”, a także zaakceptowała propozycję literata w wersecie 6: „i niewiele ludzi zostanie”, oraz wyrażenie przymikowe „przy pieśni” w wersecie 9.

Tekst po posiedzeniu komisji przepisano na czysto (Iz_mps5_A), z tym że w wersji ustalonej przez komisję wprowadzono jedną zmianę: w wersecie 5 zachowano wcześniej użyte tam słowo „wskazania”, tworząc następującą wersję: „wykroczyli przeciwko wskazaniom”. W 1966 roku na tak przygotowanym maszynopisie pracował Mosze Altbauer, którego poprawki dały w rezultacie zupełnie inną wersję przekładu:

Tekst z poprawkami Altbauera

1. Oto Jahwe spustoszy ziemię i zburzy ją, / skazi jej powierzchnię / i rozproszy jej mieszkańców. /
2. To stanie się z ludem, co z kapłanem, / z niewolnikiem, co z jego panem, z niewolnicą, co z jej panią, / z nabywcą, co ze sprzedawcą, / z pożyczającym, co z biorącym pożyczkę, / z wierzycielem, co z jego dłużnikiem.
3. Doszczętnie spustoszona i złupiona będzie ziemia, / bo Jahwe powiedział to Słowo. /
4. Smuci się i usycha ziemia, więdną, usycha świat, / więdną dostojnicy ludu ziemi. /
5. A ziemia jest zbezczeszczona pod jej mieszkańcami, / gdyż przekroczyli nauki, zamienili prawo, naruszyli wieczne przymierze.
6. Dlatego przekleństwo pochłania ziemię / i są winni jej mieszkańcy, / dlatego zmniejsza się liczba mieszkańców ziemi / i zostanie mało ludzi. /
7. Młode wino się smuci, latorośl więdną, / wzdychają wszyscy wesołego serca. /
8. Ustała wesołość bębnow, / ustała wrzawa wesołych, / ustała wesołość cytry. /
9. Nie piją wina przy pieśni, / gorzki jest trunek dla pijących. /
10. Rozbite jest puste miasto, / każdy dom jest zamknięty od wejścia. /
11. Głośno krzyczą (wrzeszczą) na ulicach z powodu wina, / zmierzchła wszelka radość, / wesołość ziemi poszła na wygnanie. /

Tekst z BWarsz 1 (1975) 64

1. Oto Pan spustoszy ziemię i zniszczy ją, / sprawi zamieszanie na jej powierzchni i rozproszy jej mieszkańców. /
2. Ten sam los co lud spotka i kapłana, / sługę i jego pana, / służącą i jej panią, / kupującego i sprzedającego, / pożyczającego i biorącego pożyczkę, / lichwiarza i jego dłużnika. /
3. Doszczętnie spustoszona i złupiona będzie ziemia, / gdyż Pan wypowiedział to słowo. /
4. Więdnie i obumiera ziemia, / marnieje, obumiera świat, / marnieją dostojnicy ludu ziemi. /
5. Ziemia jest splugawiona pod swoimi mieszkańcami, / gdyż przestąpili prawa, / wykroczyli przeciwko przykazaniom, / zerwali odwieczne przymierze. /
6. Dlatego klątwa pożera ziemię / i jej mieszkańcy muszą odpokutować swoje winy; / dlatego przersedzają się mieszkańcy ziemi / i niewielu ludzi pozostaje. /
7. Moszcz jest w żałobie, latorośl usycha, / wzdychają wszyscy wesołkowie. /
8. Ustało wesołe bicie w bębny, / skończyły się krzyki weselących się, / ustały wesołe dźwięki lutni. /
9. Nie piją wina przy pieśni, / gorzko smakuje mocny trunek tym, którzy go piją. /
10. Zburzone jest puste miasto, / zamknięty każdy dom, że wejść nie można. /
11. Narzekanie na ulicach na brak wina, / zniknęła wszelka radość, wesele jest wygnane z ziemi. /

Altbauer poza licznymi poprawkami wprowadził też charakterystyczne dla siebie zmiany: „Jahwe” zamiast „Pan” oraz podział na stychy. Zestawienie przekładu żydowskiego lingwisty z ostatecznym tekstem pokazuje, że jego praca nie miała żadnego wpływu na ostateczny kształt Iz. 24,1-11. Należy również zauważyć, że na maszynopisie, po którym kreślił Altbauer, brak jakichkolwiek znaków analizy jego propozycji przez komisję lub Tylocha, co może oznaczać, że ze względu na niewielką przydatność tych poprawek z czasem zrezygnowano z ich szczegółowej analizy.

Wersja wydrukowana w 1975 roku w wielu miejscach różni się od przygotowanej przez komisję w 1962 roku, gdyż Księga Izajasza, podobnie jak pozostałe księgi Starego Testamentu, przeszła przez drugą rewizję. Z zapisków Alicji Godlewskiej wynika, że prace nad tą księgą trwały do 17 czerwca 1973 roku, kiedy to ostateczną wersję wysłano do Londynu. Niestety w czasie kwerend nie odnaleziono maszynopisów ilustrujących ten etap prac. Wiadomo tylko, że nad drugą rewizją tekstu pracowali: Wiktor Niemczyk, Witold Tyloch oraz Bronisław Wiczorkiewicz. Nad organizacją prac czuwała Barbara Enholc-Narzyńska²²⁵. Ostateczne brzmienie tekstu Księgi Izajasza jest zasługą tej właśnie grupy osób.

* * *

Po zaprezentowaniu powyższych przykładów zaczerpniętych z dokumentów źródłowych warto podsumować wkład niezależnych ekspertów hebraistów, Altbauera i Tylocha, w powstanie *Biblii warszawskiej*.

Pierwszy z nich wprowadził do maszynopisów ogromną liczbę uwag i propozycji poprawek w dużej części odrzuconych przez komisję, która traktowała je krytycznie, choć przykład z I Sam. 1 pokazuje, że niektóre jego propozycje miały wpływ na ostateczną formę tekstu. Pomysłem Altbauera było również ujednolicenie transkrypcji nazw własnych według opracowanych przez niego zasad, co zostało zastosowane w ograniczonym zakresie. Zupełnie odrzucono pomysł wprowadzenia do przekładu imienia Bożego „Jahwe”. Altbauer podczas wprowadzania poprawek posługiwał się *Biblią Tysiąclecia*, co zostało wielokrotnie wykazane przez Wiktora Niemczyka, który unikał zapożyczeń wariantów z *Tysiąclatki*. Warto zauważyć, że w maszynopisach do Księgi Izajasza i do Księgi Jeremiasza brak pisemnych uwag Tylocha i komisji do propozycji Altbauera. Czyżby z czasem zrezygnowano z analizy rezultatów pracy żydowskiego filologa? Być może tak właśnie się stało, gdyż ilość wprowadzanych przez niego poprawek

²²⁵ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST2; ST4.

była ogromna, ich analiza zaś wymagała dużo czasu, a efekt tej pracy nie wydaje się zbyt znaczący dla ostatecznego brzmienia przekładu. A może zrezygnowano tylko z kreślenia po brulionach, na których pracował Altbauer i po prostu przenoszono niektóre z jego pomysłów na czyste maszynopisy? Być może dalsza analiza źródeł pozwoli w przyszłości dokładniej określić wkład jerozolimskiego hebraisty w powstanie *Biblii warszawskiej*.

Z kolei wpływ Witolda Tylocha na kształt *Biblii warszawskiej* musiał być znaczący. Krytycznie przebadał on zgodność przekładu ksiąg Starego Testamentu z tekstem hebrajskim²²⁶. Czy również rewidował propozycje poprawek wnoszone przez Altbauera? Niestety nie można jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie, ponieważ trudno jest ustalić, czy poprawki na maszynopisach pochodzą od Tylocha, czy od członków komisji. Tekst niektórych ksiąg Tyloch przeglądał nawet dwa razy. Z zachowanych zapisków Alicji Godlewskiej wynika, że już w pierwszej połowie 1965 roku pracował nad maszynopisami Pierwszej i Drugiej Księgi Mojżeszowej. Swoją pracę kontynuował do 1973 roku²²⁷. Po Altbauerze i Tylochu maszynopisy trafiały do Wiktora Niemczyka, który decydował o ostatecznej formie tekstu (zapewne wraz z komisją).

Prace przekładowe Starego Testamentu zakończyły się w marcu 1973 roku. Tego samego roku wysłano do Londynu ostatnie maszynopisy przeznaczone do prac wydawniczych²²⁸.

Ważnym elementem wyposażenia tekstu biblijnego są tzw. konkordancje (odsyłacze do miejsc paralelnych) oraz nagłówki z tytułami perykop, na które redaktorzy dzielą tekst natchniony. W przypadku *Biblii warszawskiej* system odsyłaczy (*Reference System*) oraz nagłówki (*Sections Headings*) zostały przygotowane przez Wiktora Niemczyka²²⁹ na bazie materiałów opracowanych w języku angielskim przez UBS na początku lat sześćdziesiątych. Nagłówki i referencje dla Nowego Testamentu wysyłano do Londynu od listopada 1965 do marca

²²⁶ W materiałach źródłowych (zapiski Godlewskiej i maszynopisy) nazwisko Tylocha pojawia się przy prawie wszystkich księgach Starego Testamentu (zob. np. BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1; ST2).

²²⁷ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1; ST2; Corr/1Mojż_mps4_2_sl.

²²⁸ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST1; ST2.

²²⁹ BWarsz/Inne/Nagroda_Niemczyk_W_1973-11-30.

1966 roku, a więc już po przygotowaniu samego tekstu biblijnego. Po raz pierwszy zastosowano je w wydaniu Nowego Testamentu w 1966 roku.²³⁰ W 1965 roku ustalono również, że system odsyłaczy należy umieścić w tekście na końcu wersetów, a nie na marginesach²³¹.

d. Prace komisji rewizyjnej

Swój wkład w powstanie *Biblii warszawskiej* miała również komisja rewizyjna. Należeli do niej tłumacze, przedstawiciele Kościołów zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej, przedstawiciele towarzystwa i polonista (zob. wyżej, s. 103). Komisji przewodniczył bp Andrzej Wantuła, natomiast BiZTB reprezentowali Barbara Enholc-Narzyńska i Janusz Narzyński, którzy razem dysponowali jednym głosem w sprawach spornych²³². Teksty poszczególnych ksiąg ustalone po drugiej kontroli przepisywano na czysto, maszynopisy zaś rozsyłano osobom reprezentującym Kościoły. Zadanie komisji rewizyjnej polegało na ostatecznym uchwaleniu i zatwierdzeniu do druku nowego tłumaczenia wraz z konkordancjami i nagłówkami perykop²³³. Wszystkie poprawki wnoszone przez poszczególne Kościoły lub przez innych członków komisji rewizyjnej gruntownie analizowano na jej plenarnym posiedzeniu i ostatecznie ustalano (trzecia kontrola)²³⁴. W ten sposób zatwierdzony do druku tekst autoryzowały wszystkie Kościoły biorące udział w pracach.²³⁵

Z relacji Wiktora Niemczyka wynika, że tekst czterech Ewangelii otrzymały do konsultacji następujące Kościoły: Ewangelicko-Augsburski, Ewangelicko-Reformowany, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, baptystyczny i metodystyczny. W następnych latach teksty do konsultacji przesyłano również do innych Kościołów, w tym do adwentystów. Barbara Enholc-Narzyńska podała, że ostatecznie w skład tej komisji weszło dwudziestu siedmiu członków: teologów, pastorów i świeckich²³⁶. Pierwsze sesje komisji rewizyjnej odbyły się 28 maja

²³⁰ Materiały anglojęzyczne i ich przekład na język polski: zob. katalogi: BWarsz/Inne/Headings; Reference. W archiwum TBwP zachowały się również wydane drukiem pomoce dla tłumaczy i redaktorów wydań Biblii zawierające nagłówki, referencje oraz indeksy, które ukazały się w ramach serii „Helps for Translators”: zob. np. *Section Headings and Reference System for the Bible*, Helps for Translators, t. IV: *Sections Headings and Reference System for the Bible*, red. R.G. Bratcher, cz. 1: *Section Headings for the Old Testament*; cz. 2: *Section Headings for the New Testament*, United Bible Societies, London 1961. Zob. też BWarsz/K/1965-10-29_BFBS-BiZTB; 1965-11-11_BiZTB-BFBS;

²³¹ BWarsz/K/1965-10-29_BFBS-BiZTB.

²³² BWarsz/Inne/1961-11-04_BiZTB-Wantuła.

²³³ BWarsz/K/1965-10-18_BiZTB-BFBS.

²³⁴ Zachował się dokument zawierający porządek dzienny jednego zebrania komisji (bez daty, zapewne maj 1964 r.). Zawiera on m.in. punkt „Zatwierdzenie do druku pozostałych Ksiąg Nowego Testamentu” oraz „Informacje o stanie prac przekładowych, ze szczególnym uwzględnieniem prac nad Starym Testamentem” (BWarsz/Inne/Zebrania_Komisji_Ogólnokościelnej).

²³⁵ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s4-5; Referat_E-N_1964_ang_s5-6; Referat_E-N_1966_s10; Słowo_wstępne_E-N_1971_s2; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 11; B. Enholc-Narzyńska, *The Polish Translation of the Bible*, s. 136.

²³⁶ BWarsz/Inne/Dyskusja_1970-09-22_s2.

i 1 czerwca 1962 roku, kiedy to przedmiotem obrad był tekst czterech Ewangelii. Czas potrzebny na przejrzenie uwag Kościołów do wszystkich Ewangelii (dwa dni) pokazuje, że Kościoły nie zgłaszały zbyt wielu poprawek. Trzecia kontrola całości Nowego Testamentu zakończyła się na posiedzeniu 3 grudnia 1964 roku.²³⁷

Z kolei kompetencje komisji rewizyjnej i jej udział w pracach nad Starym Testamentem ustalono w umowie z 2 października 1967 roku. W związku z powołaniem komisji literacko-weryfikacyjnej i podjęciem przez nią zadania ponownej weryfikacji i skolacjonowania przekładu na podstawie Biblii hebrajskiej konieczna okazała się reorganizacja prac obejmująca także komisję rewizyjną. Jej kompetencje określono następująco:

§ 3. Manuskrypt po weryfikacji i skolacjonowaniu będzie podlegał aprobach Komisji Rewizyjnej [...]. W pracach Komisji wezmą udział zaproszeni przez Towarzystwo Biblijne przedstawiciele Kościołów Ewangelickich z głosem doradczym. Wszelkie uwagi poczynione w manuskrypcie przez Komisję, o ile zmieniają zasadniczo tekst przedłożony Komisji, muszą być uprzednio uzgodnione z korektorem stylistycznym i przedstawicielem Towarzystwa Biblijnego. W wypadku nie dojścia do porozumienia, decydujący głos w sporze, będzie miało Towarzystwo Biblijne po zasięgnięciu opinii bezstronnego rzeczoznawcy.²³⁸

Jak w praktyce wyglądała współpraca z Kościołami? Przykładowo w 1973 roku ks. Zachariasz Łyko (zm. 2008) z Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego otrzymał do konsultacji tekst Pięcioksięgu. W czerwcu tego samego roku wysłał do BiZTB pismo, w którym wyraził „słowa uznania dla tłumaczy i pięknej inicjatywy Towarzystwa”. Pochwalił przekład, który ocenił jako „spokojny, przejrzysty i zrozumiały”. Zgłosił też szereg poprawek ogólnych i szczegółowych. Postulował m.in. ujednolicenie pisowni imion własnych oraz nazw ludów i krajów. Jednak trzeba stwierdzić, że żadna z propozycji Zachariasza Łyko dotycząca zmian w poszczególnych wersetach nie została przyjęta przez komisję.²³⁹ W 1972 roku tekst Pierwszej i Drugiej Księgi Samuela otrzymał Józef Mrózek (zm. 1989), przedstawiciel Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego. Odpowiedział dopiero po roku, tłumacząc się, że z powodu braku czasu i pogarszającego się zdrowia nie wykonał gruntownej korekty tekstu. Tłumaczenie ocenił jako poprawne i zgłosił kilka uwag interpunkcyjnych i tzw. literówek.²⁴⁰ Zachowany materiał archiwalny pokazuje, że merytoryczny wkład Kościołów w ostateczną wersję tekstu *Biblii warszawskiej* był niewielki. Uwagi przedstawicieli Kościołów ograniczały się zazwyczaj do wskazywania mało znaczących usterek²⁴¹. Wyjątek stanowiła tu Księga Joba, do której zgłoszono bardzo wiele

²³⁷ W. Niemczyk, *Z komisji przekładu Pisma Św.*, s. 75; tenże, *Dziesięć lat istnienia*, s. 91; K/1962-04-27_BiZTB-Wieczorkiewicz; 1962-05-07_Wieczorkiewicz-BiZTB; 1965-10-18_BiZTB-BFBS.

²³⁸ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1967-10-02_s1-2.

²³⁹ BWarsz/K/1973-06-07_Łyko-BiZTB. Z tego dokumentu zachowały się tylko dwie strony (pierwotnie było ich pięć) z poprawkami do I i V Mojż.

²⁴⁰ BWarsz/K/1973-07-21_Mrózek-BiZTB.

²⁴¹ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 76.

poprawek, głównie ze strony Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Z tego powodu komisja wiosną 1963 roku²⁴² ponownie skontrolowała całość tłumaczenia tej księgi. Praca komisji rewizyjnej miała jednak inne ważne znaczenie: *Biblia warszawska* stanowiła rezultat ekumenicznej współpracy różnych Kościołów.

W 1965 roku pojawił się również pomysł włączenia przedstawicieli Kościołów w prace korektorskie szczotkowych odbić złamanego tekstu Nowego Testamentu, lecz zaprotestowali przeciwko temu Anglicy w obawie, że poprawek będzie zbyt dużo, co spowodowałoby cofnięcie prac i opóźniłoby datę publikacji zaplanowaną na 1966 rok (Tysiąclecie Państwa Polskiego).²⁴³ Niemniej z zachowanej korespondencji wynika, że reprezentanci Kościołów brali udział w pracach korektorskich na tym etapie²⁴⁴.

e. Ostatnie korekty i druk

Zanim w 1975 roku ukazało się wydanie całego Pisma Świętego, zgodnie z umową z 18 lutego 1961 roku (zob. wyżej, s. 103) BiZTB wydawało gotowe już teksty w mniejszych zbiorach, obejmujących: cztery Ewangelie, pojedyncze Ewangelie wydawane w seriach po cztery, cały Nowy Testament, Księgę Psalmów z Ewangelią, Nowy Testament z Księgą Psalmów oraz osobno Księgę Psalmów. Celem tych edycji było jak najszybsze udostępnienie czytelnikom gotowych już tekstów nowego tłumaczenia. Wydania te traktowano od początku jako teksty próbne, które mają być poddane ocenie czytelników przed ostatecznym ukazaniem się całości Biblii²⁴⁵. Dawały one możliwość konfrontacji tłumaczenia z szerokim gronem odbiorców, którzy mieli okazję do zgłaszania uwag, zauważali błędy merytoryczne, stylistyczne i drukarskie oraz wady przekładu, co niewątpliwie pozytywnie wpłynęło na tekst wydrukowany w wydaniu całości Pisma Świętego w 1975 roku (zob. niżej, s. 158nn).

Jako pierwsze w kwietniu 1964 roku²⁴⁶ ukazało się wydanie czterech Ewangelii pt. *Cztery Ewangelie Pana Naszego Jezusa Chrystusa według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego*²⁴⁷. Książkę tę wydrukowano w Wielkiej Brytanii w drukarni Billing and Sons Ltd. działającej w Guildford i w Londynie²⁴⁸. Z korespondencji wynika, że podczas wizyty w Londynie latem 1962 roku Enholc zgłaszał, że *Cztery Ewangelie* są potrzebne

²⁴² Tamże, s. 75.

²⁴³ BWarsz/K/1965-11-11_BiZTB-BFBS; 1965-11-19_BiZTB-BFBS.

²⁴⁴ BWarsz/K/1966-06-01_BiZTB-BFBS.

²⁴⁵ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s6; Referat_E-N_1964_ang_s7.

²⁴⁶ BWarsz/Inne/Zeszyty/ST_NT_s6. Zob. również NTWarsz (1966), s. 4.

²⁴⁷ NTWarsz (Ew 1964).

²⁴⁸ Drukarnia ta działała w latach 1875-1982. Zob. <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/c/F184551> [30.05.2018].

na początek 1963 roku. Jednak jeszcze w styczniu 1963 roku Anglicy dopominali się o nadesłanie tekstu w celu pierwszych próbnych wydruków, co miałyby zająć im do trzech tygodni²⁴⁹.

Jak wyglądały ostatnie etapy pracy nad tą edycją? Po ustaleniu tekstu przez komisję rewizyjną ponownie przepisywano go na czysto, maszynopisy zaś wysyłano do centrali w Londynie, która jeszcze raz, „wypróbowanymi przez siebie metodami” sprawdzała tekst i przesyłała do Polski swoje uwagi. Musiało być ich sporo, skoro komisja tłumaczeniowa rozważała poprawki do czterech Ewangelii podczas czternastu sesji odbywających się od 16 listopada 1962 do 12 stycznia 1963 roku²⁵⁰. Pozostałe księgi Nowego Testamentu sprawdzano i poprawiano do lipca 1965 roku²⁵¹.

Na czym polegały owe wypróbowane przez BFBS metody sprawdzania przekładu, można określić na podstawie analizy zachowanej korespondencji między BiZTB a BFBS. Pracownicy zatrudnieni w londyńskiej siedzibie towarzystwa analizowali nadesłane maszynopisy²⁵², zgłaszali swoje uwagi i zadawali (nieraz trochę na wyrost) pytania²⁵³. Zadanie to wykonywały osoby nazywane w dokumentach „manuscript examiners”²⁵⁴. Zapewne był wśród nich ktoś, kto znał język polski, gdyż inaczej trudno sobie wyobrazić zgłaszanie uwag do przekładu²⁵⁵. Analiza dotyczyła wierności tłumaczenia względem oryginału, krytyki tekstu (wybór wariantów do tłumaczenia), interpunkcji, ortografii (pisownia nazw własnych, użycie dużych liter) i składni. Polskie tłumaczenie porównywano również z przekładami na inne języki, głównie z *Revised Standard Version (New English Bible)* i *Revised Version (English Revised Version)*. Zwracano także uwagę na jednolitość całości przekładu, wskazując na potrzebę uzgadniania pewnych

²⁴⁹ BWarsz/K/1963-01-21_BFBS-BiZTB.

²⁵⁰ Tak podaje W. Niemczyk (*Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 75). Niemniej w jego artykule *Dziesięć lat istnienia*, s. 91, można przeczytać, że te 14 posiedzeń poświęcono na trzecią kontrolę łącznie Ewangelii, Dz., Rzym. i I Kor.

²⁵¹ B. Enholc-Narzyńska podaje, że „w maju 1964 r. ukończono ostatecznie prace nad Nowym Testamentem, który natychmiast przekazano do druku” (BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s10; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 12), jednak z zachowanej korespondencji wynika, że jeszcze do lata 1965 r. we współpracy z BFBS wprowadzano do tekstu poprawki (zob. np. K/1965-07-12_BFBS-BiZTB; Inne/Galatians-Revelation_queries_BFBS_1965-07-12). Jako ciekawostkę warto wspomnieć, że BiZTB mogło wysyłać maszynopisy do Londynu tylko za zgodą Urzędu do Spraw Wyznań, który kontrolował korespondencję zagraniczną towarzystwa (K/1965-03-15_BiZTB-UdsW).

²⁵² Na podstawie zachowanej korespondencji można ustalić nazwiska niektórych osób z londyńskiej centrali zaangażowanych w ten etap prac. Są to: ks. Wilfred J. Bradnock – sekretarz ds. tłumaczeń BFBS; ks. dr Harold Keeling Moulton (zm. 1982) – zastępca sekretarza ds. tłumaczeń BFBS, oraz Gwen Andersen (zob. 1965-10-18_BiZTB-BFBS; 1965-10-29_BFBS-BiZTB).

²⁵³ BWarsz/K/1965-10-27_BFBS-BiZTB_s1.

²⁵⁴ BWarsz/K/1968-12-13_BFBS-BiZTB; Inne/Report_Ellingworth_1972-03-01_s1.

²⁵⁵ Bradnock, prosząc o przetłumaczenie pewnego listu napisanego po polsku, który otrzymali drukarze NTWarsz (1966), napisał do Enholc-Narzyńskiej: „We learnt quite a bit of Polish while dealing with the New Testament proofs, but not quite sufficient to translate letters! [Nauczyliśmy się sporo polskiego podczas pracy nad korektą Nowego Testamentu, ale nie na tyle, by tłumaczyć listy!]” (BWarsz/K/1967-02-01_BFBS-BiZTB). Słowa te podają w wątpliwość zatrudnienie „manuscript examiners”, którzy znaliby język polski.

rozwiązań, np. dotyczących pisowni. Następnie sporządzano wykaz uwag, które przesyłano do Warszawy, oczekując, że komisja przekładu Pisma Świętego ustosunkuje się do nich.²⁵⁶ Polacy analizowali uwagi londyńskiej centrali, ustosunkowywali się do nich i podejmowali decyzje, odrzucając lub akceptując poprawki. O ustaleniach komisji pani Enholc-Narzyńska informowała Anglików w oddzielnych pismach.²⁵⁷ Następnie tekst z rozstrzygnięciami komisji wysyłano do drukarni, która wykonywała próbne wydruki (tzw. szczotki) i odsyłała je ponownie do tłumaczy w celu ostatecznej kontroli. Korekta szczotek *Czterech Ewangelii* przebiegała latem 1963 roku²⁵⁸. Wymiana roboczych wydruków z uwagami londyńskiej placówki i komisji mogła wówczas następować kilkakrotnie. Przykładowo co do Dziejów Apostolskich i do Listu do Rzymian wymiana ta zachodziła trzy razy. W rezultacie proces druku wraz z towarzyszącymi mu konsultacjami i poprawkami do wszystkich Ewangelii zajął prawie piętnaście miesięcy.²⁵⁹

Pierwsze egzemplarze *Czterech Ewangelii* zostały wręczone przedstawicielom Kościołów chrześcijańskich zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej podczas specjalnego wieczoru biblijnego, który odbył się w Kościele baptystów w Warszawie 19 kwietnia 1964 roku pod hasłem „Słowo Boże – Światłość nasza”. Na to spotkanie przyjechał z Londynu ks. John T. Watson, który przywiózł ze sobą kilkaset egzemplarzy wydrukowanych Ewangelii. Celem tej prezentacji było zapoznanie czytelników ze stanem prac nad nowym przekładem Pisma Świętego na język polski.²⁶⁰

Korekty wydruków reszty Nowego Testamentu trwały od kwietnia do czerwca 1966 roku. Początkowo planowano, że Nowy Testament ukaże się przed sierpniem 1966 roku. Zachowana dokumentacja świadczy o sporych opóźnieniach w pracy na etapie korekt, co było spowodowane licznymi usterkami i błędami. Z Warszawy do Londynu wydruki wracały z opóźnieniem i bardzo licznymi poprawkami, co sprawiało ogromne trudności angielskim drukarzom i groziło pozostawieniem dużej liczby błędów. Sytuacja ta była związana z pośpiechem, aby zdążyć z wydaniem książki na obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego oraz 150-lecia działalności BiZTB w Polsce. W tej sytuacji Anglicy proponowali nawet przełożenie daty wydania Nowego

²⁵⁶ Zob. BWarsz/Inne/Acts-Romans_queries_BFBS_1964-03; Galatians-Revelation_queries_BFBS_1965-07-1 i wiele innych. Zob. też pisma przewodnie, np. K/1965-07-12_BFBS-BiZTB.

²⁵⁷ Zob. np. BWarsz/Inne/Acts-Romans_answers_BiZTB_1964-04-09; 1-2 Corinthians_answers_BiZTB_1964-12-10; Galatians-Revelation_answers_BiZTB_1965-07.

²⁵⁸ BWarsz/K/1963-06-07_BFBS-NiZTB; 1963-06-19_BFBS-NiZTB.

²⁵⁹ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 75.

²⁶⁰ Tamże, s. 74; BWarsz/Inne/Słowo_Boże_Światłość_Nasza_Program_1964-04-19; Referat_E-N_1966_s11; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 13-14.

Testamentu.²⁶¹ Korespondencja w tej sprawie urywa się w czerwcu 1966 roku. Książka ostatecznie ukazała się w październiku 1966 roku²⁶². Wydrukowano ją w Aylesbury, w drukarni Hazell Watson and Viney. Niestety z powodu opisanych wyżej trudności wydrukowany tekst zawierał sporo błędów, które zamierzano wyeliminować w kolejnych wydaniach²⁶³. Prezentacja Nowego Testamentu była punktem centralnym obchodów 150-lecia działalności BiZTB w Polsce, które celebrowano podczas wieczoru jubileuszowego 16 października 1966 roku w kaplicy baptystów w Warszawie²⁶⁴.

Równolegle z wydaniem *Czterech Ewangelii* w brytyjskiej drukarni Billing and Sons wyprodukowano w 1964 roku wydania Ewangelii w odrębnych tomikach broszurowych. Zapewne ukazał się w ten sposób tekst wszystkich Ewangelii, choć udało się odnaleźć tylko Ewangelię Marka, Łukasza i Jana²⁶⁵. Z drukarni Billing and Sons korzystano jeszcze wielokrotnie, zapewne za pośrednictwem londyńskiej centrali towarzystwa²⁶⁶. Wydania pojedynczych Ewangelii ukazywały się jeszcze kilka razy, także po 1975 roku. Odnaleziono egzemplarze następujących wydań:

Tabela 2. Zestawienie wydań poszczególnych Ewangelii

	Mat.	Mar.	Łuk.	Jan
1964	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Mar 1964) Druk: GB. Nakł. niezn.	NTWarsz (Łuk 1964) Druk: GB. Nakł. niezn.	NTWarsz (Jan 1964) Druk: GB. Nakł. niezn.
1966	NTWarsz (Mat 1966) Druk: GB. Nakł. niezn.	Nie odnaleziono egz.	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Jan 1966) Druk: GB. Nakł. niezn.
1969	NTWarsz (Mat 1969) Druk: GB. Nakł. 25 tys.	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Łuk 1969) Druk: GB. Nakł. 25 tys.	Nie odnaleziono egz.
1972/ 1973	NTWarsz (Mat 1972) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Łuk 1972) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Jan 1973) Druk: PL. Nakł. 25 tys.
1974	NTWarsz (Mat 1974) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Mar 1974) Druk: PL. Nakł. niezn.	NTWarsz (Łuk 1974) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	Nie odnaleziono egz.
1976_1	NTWarsz (Mat 1976)_1 Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Mar 1976)_1 Druk: PL. Nakł. niezn.	NTWarsz (Łuk 1976)_1 Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Jan 1976)_1 Druk: PL. Nakł. niezn.
1976_2	Nie odnaleziono egz.	Nie odnaleziono egz.	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Jan 1976)_2 Druk: GB. Nakł. 25 tys.
1978	Nie odnaleziono egz.	Nie odnaleziono egz.	Nie odnaleziono egz.	NTWarsz (Jan 1978) Druk: GB. Nakł. 100 tys.
1981	NTWarsz (Mat 1981) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Mar 1981) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Łuk 1981) Druk: PL. Nakł. 25 tys.	NTWarsz (Jan 1981) Druk: PL. Nakł. 25 tys.
1983	NTWarsz (Mat 1983) il Druk: PL. Nakł. 50 tys.	NTWarsz (Mar 1983) il Druk: PL. Nakł. 50 tys.	NTWarsz (Łuk 1983) il Druk: PL. Nakł. 50 tys.	NTWarsz (Jan 1983) il Druk: PL. Nakł. 50 tys.
1991	Nie ukazało się	Nie ukazało się	Nie ukazało się	NTWarsz (Jan 1991) il Druk: PL. Nakł. 100 tys.

²⁶¹ BWarsz/Inne/Notatka_BFBS_1966-06-08; Notatka_BFBS_1966-06-13; K/1966-04-05_BiZTB-BFBS; 1966-06-01_BiZTB-BFBS; 1966-06-09_BFBS-BiZTB.

²⁶² Z taką datą została podpisana przedmowa do NTWarsz (1966).

²⁶³ BWarsz/K/1967-03_Altbauer-BiZTB; 1967-03-14_BiZTB-Altbauer.

²⁶⁴ A.W., *Jubileusz Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, s. 21.

²⁶⁵ NTWarsz (Mar 1964), NTWarsz (Łuk 1964), NTWarsz (Jan 1964).

²⁶⁶ Drukowano tam np. BWarsz (1977) 42, BWarsz (1978) 42.

Niestety nie udało się skompletować całych serii wydań poszczególnych Ewangelii. Jednak posługując się dostępnymi danymi (zob. tab. 2) i znając zwyczaje wydawnicze BiZTB, można na zasadzie analogii przyjąć, że pojedyncze Ewangeliie ukazywały się seriami po cztery to-miki²⁶⁷. Być może bez dodatku pozostałych Ewangelii wyszły tylko edycje Ewangelii Janowej z 1976 (drugi rzut) oraz z 1978 roku. Widocznie na tę Ewangelię zapotrzebowanie było większe. Łącznie więc do ukazania się całej Biblii wydrukowano 500 tys. egzemplarzy poszczególnych Ewangelii. A po 1975 roku jeszcze 625 tys. egzemplarzy.

Pierwsze wydania z przetłumaczonymi tekstami *Biblii warszawskiej* ukazały się w Wielkiej Brytanii. W 1972 roku zaczęto drukować je w Polsce²⁶⁸. Druk, import i dystrybucja książek w Polsce Ludowej wiązały się jednak z uzyskaniem odpowiednich pozwoleń władz państwowych, które zatwierdzały dane pozycje do druku, określały ich nakłady i wydawały pozwolenia na zakup papieru. W 1972 rok w ramach specjalnego programu dystrybucji Biblii pod nazwą „Misja z Biblią” BiZTB otrzymało pozwolenie na druk 20 tys. egzemplarzy *Nowego Testamentu i Psalmów* oraz 100 tys. pojedynczych Ewangelii. Fundusze na realizację tych planów pochodziły od „the Swiss church organization”²⁶⁹. Objęte tym pozwoleniem egzemplarze pojedynczych Ewangelii wydrukowano w latach 1972-1973²⁷⁰ w Zakładach Graficznych „Tamka” w Warszawie. Tam też w 1972 roku ukazał się *Nowy Testament i Psalmi*²⁷¹. Wydaje się, że współpraca BiZTB z organami państwowymi przy druku, imporcie i dystrybucji Biblii układała się dobrze, skoro we wrześniu 1974 roku Barbara Enholc-Narzyńska informowała publicznie międzynarodowe grono Komitetu Wykonawczego Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych:

thanks to the benevolence and with the approval of the Polish State we are able to import to Poland Bibles, New Testaments and Portions in Polish and foreign languages free of duty [dzięki życzliwości i za zgodą Państwa Polskiego możemy bez cła importować do Polski Biblie, Nowe Testamenty i wydania cząstkowe w języku polskim i językach obcych].²⁷²

Należy również zaznaczyć, że przed ukazaniem się całości Biblii w latach 1964-1975 zmianie ulegał tekst poszczególnych ksiąg. Zaraz po ukazaniu się pierwszych edycji przewodniczący komisji przekładowej, bp Andrzej Wantuła, zwracał się przy różnych okazjach do czytelników, aby nadsyłali swoje uwagi i propozycje poprawek, co też nastąpiło (zob. niżej,

²⁶⁷ BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s4.

²⁶⁸ Pierwsze wzmianki o planach druku NT w Polsce pojawiają się w dokumentach w styczniu 1967 r. (zob. BWarsz/Inne/Memorandum_1967-01-10).

²⁶⁹ BWarsz/K/1971-05-14_BiZTB-Derham.

²⁷⁰ Według informacji przekazanej przez Barbarę Enholc-Narzyńską londyńskiej centrali Ewangelie były w druku już w maju 1971 r. (BWarsz/K/1971-05-14_BiZTB-Derham).

²⁷¹ Chodzi tu o NTWarsz i Ps (1972)_1. Być może wariantem tego wyd. był NTWarsz i Ps (1972)_2. Pojedyncze Ewangeliie to: NTWarsz (Mat 1972), NTWarsz (Mar 1972), NTWarsz (Łuk 1972), NTWarsz (Jan 1973).

²⁷² BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s5.

s. 158). W Archiwum TBwP zachowały się korektorskie egzemplarze pierwszych wydań *Czterech Ewangelii* z 1964 roku oraz *Nowego Testamentu* z 1966 roku. W pierwszym egzemplarzu zaznaczono w większości poprawki interpunkcyjne, tzw. literówki oraz dotyczące pisowni małymi i wielkimi literami. O wiele więcej poprawek znajduje się w egzemplarzu całego Nowego Testamentu, co zapewne było spowodowane pośpiechem towarzyszącym ostatnim etapom produkcji książki, która była potrzebna na obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego. Wiele z nich ma charakter stylistyczny i merytoryczny (zob. niżej, s. 174). Poprawiano również tytuły perykop, na które podzielono tekst²⁷³.

Po wydaniu Nowego Testamentu kontynuowano prace nad Starym Testamentem. Dwudziestego trzeciego listopada 1966 roku Wilfred J. Bradnock po powrocie z Polski z obchodów milenijnych połączonych z promocją pierwszego wydania Nowego Testamentu, napisał do Enholc-Narzyńskiej o swoim wrażeniu po rozmowie z nią oraz po otrzymaniu informacji, że Stary Testament jest prawie skończony („virtually complete”). W tym samym liście prosił o sporządzenie wstępnego planu wydawniczego.²⁷⁴ Okazało się jednak, że było to nieporozumienie. W tej sytuacji prace wydawnicze zaplanowano dopiero na koniec 1968 roku.²⁷⁵ Termin ten jednak wciąż się odwlekał. W 1972 roku Enholc-Narzyńska ogłosiła w prasie taką informację:

prace nad przekładem całego Starego Testamentu zostały zakończone w 1970 r. Obecnie przeprowadzana jest ostateczna adiustacja tekstu, który przygotowujemy jest do druku. Zakończenie planuje się na przełomie 1972/1973 r.²⁷⁶

Księga Psalmów była pierwszą wydrukowaną częścią Starego Testamentu. Wymiana uwag do tekstu między Londynem a Warszawą trwała na przełomie 1968 i 1969 roku²⁷⁷. Metoda pracy była identyczna jak w przypadku Nowego Testamentu. Psalmi wydawano od 1970 roku²⁷⁸ oddzielnie, z czterema Ewangeliami lub z całym Nowym Testamentem²⁷⁹.

W marcu 1972 roku w poufnych dokumentach angielscy przedstawiciele towarzystwa szacowali, że całość Biblii powinna się ukazać dopiero w 1975 roku²⁸⁰. Dwudziestego trzeciego

²⁷³ BWarsz/Inne/Pokwitowanie_Wantuła_1973-03-15_1; Pokwitowanie_Niemczyk_W_1973-03-15; Pokwitowanie_Godlewska_1973-03-15.

²⁷⁴ BWarsz/K/1966-11-23_BFBS-BiZTB.

²⁷⁵ BWarsz/K/1967-01-26_BFBS-BiZTB; 1968-12-20_Andrewartha-Bradnock; 1968-12-23_Bradnock-Andrewartha.

²⁷⁶ BWarsz/K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW.

²⁷⁷ BWarsz/Inne/Polish_Psalms_queries_BFBS_1968-11-18; Polish_Psalms_answers_BiZTB_1969-01; Polish_Psalms_queries_BFBS_1969-01-14.

²⁷⁸ BWarsz/Inne/Dyskusja_1970-09-22_s2. Inne dokumenty (K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s3) podają (zapewne błędnie), że było to w 1971 r.

²⁷⁹ Zob. np. BWarsz (Ps 1970), BWarsz (Ps 1983) i wiele wyd. z NT i czterema Ewangeliami. Zob. np. NTWarsz (Ew i Ps 1970), NTWarsz i Ps (1971), NTWarsz i Ps (1972)_1.

²⁸⁰ BWarsz/Inne/Report_Ellingworth_1972-03-01_s1.

września 1974 roku bp Andrzej Wantuła podał tę datę do publicznej wiadomości²⁸¹. W jeszcze innym dokumencie z końca września 1974 roku można przeczytać:

The translation work on the Old Testament was finished in 1973. Now preparation for the print of the whole Polish Bible in the new translation are in final stage and it is expected that the new Polish Bible will be available in first quarter of 1975 [Prace nad tłumaczeniem Starego Testamentu zostały zakończone w 1973 roku. Obecnie przygotowania do druku całej Biblii polskiej w nowym przekładzie znajdują się w fazie końcowej i oczekuje się, że nowa Biblia polska będzie dostępna w pierwszym kwartale 1975 roku].²⁸²

Całe Pismo Świète oddano do składu w 1974 roku i wydrukowano w czerwcu 1975 roku w Zakładach Graficznych „Tamka” w Warszawie. Egzemplarze oprawiano w stołecznych Zakładach Graficznych „Dom Słowa Polskiego”.²⁸³ Jednak za oficjalną datę ukazania się pierwszego wydania całej *Biblii warszawskiej* należy przyjąć 4 września 1975 roku, kiedy to podczas Wieczoru biblijnego zorganizowanego w siedzibie Polskiej Rady Ekumenicznej w Warszawie po raz pierwszy zaprezentowano Biblię w nowym przekładzie i wręczono zaproszonym gościom pierwsze egzemplarze ze specjalnymi dedykacjami²⁸⁴.

Zachowane archiwalia pozwalają na ustalenie nazwisk osób zaangażowanych w produkcję różnych wydań z tekstem *Biblii warszawskiej* w okresie do 1975 roku, a niepodanych na stronach redakcyjnych. Niektóre z tych wydań przygotowywał do druku Mieczysław Głodkowski²⁸⁵. W latach 1969-1971 korekty tzw. szczotek wykonywała Maria Fuksiewicz²⁸⁶. Makietę pierwszej edycji całej Biblii sporządził Zenon Kaszyński²⁸⁷. Erraty opracował Romuald Jarośniński²⁸⁸.

f. Promocja pierwszego wydania *Biblii warszawskiej* – 4 września 1975 roku

Po ukazaniu się pierwszego wydania całej Biblii zorganizowano uroczystość promocyjną wieńczącą dwadzieścia pięć lat pracy komisji przekładowej i Towarzystwa Biblijnego. Promocja nowego przekładu Biblii odbyła się zaraz po wakacjach, 4 września 1975 roku, w siedzibie Polskiej Rady Ekumenicznej w Warszawie na specjalnym Wieczorze biblijnym o godzinie

²⁸¹ BWarsz/Inne/Sprawozdanie_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s1.

²⁸² BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s3-4.

²⁸³ BWarsz 1 (1975) 64, s. 2; H.J. Kaczmarski, *Ważne wydarzenie ekumeniczne. Nowy przekład Pisma Świètego*, „Za i Przeciw” (1976) nr 7, s. 8. Późniejsze dokumenty podają, że było to 1 września 1975 r. (BWarsz/Inne/UBS_News_1979), co jest raczej mało prawdopodobne.

²⁸⁴ BWarsz/Inne/Wieczór_Biblijny_w_PRE_Program_1975-09-04; Dedykacja_BWarsz_Niemczyk_W_1975-09-04. Zob. również K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, „Rodzina. Tygodnik Katolicki” (1975) 46, s. 5.

²⁸⁵ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Głodkowski_1973-07-10_kopia1; Rachunek_Głodkowski_1974-02-25.

²⁸⁶ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Fuksiewicz_1969-09-15; Pokwitowanie_Fuksiewicz_1969-09-16; Umowa_BiZTB-Fuksiewicz_1971-03-01; Pokwitowanie_Fuksiewicz_1971-06-30; Pokwitowanie_Fuksiewicz_1971-10-19.

²⁸⁷ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Kaszyński_1974-04-04.

²⁸⁸ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Jarośniński_1974-08-07.

17:30. Uroczystość poprzedzona była złożeniem kwiatów na grobach nieżyjących tłumaczy, ks. Jana Szerudy i ks. Karola Wolframa, a także dyrektora BiZTB, Aleksandra Enholca²⁸⁹. Podczas spotkania odmówiono stosowne modlitwy, bp Janusz Narzyński odczytał fragmenty *Biblii warszawskiej*. Dyrektor Barbara Enholc-Narzyńska wygłosiła okolicznościowy referat pt. *Rola i miejsce Biblii we współczesnym ruchu ekumenicznym*. Następnie uroczystości wręczyła nowo wydrukowane egzemplarze Biblii zaproszonym gościom, w tym należącym do Prezydium Polskiej Rady Ekumenicznej. Członkowie Komisji Przekładu Pisma Świętego otrzymali Biblie ze specjalnymi dedykacjami²⁹⁰. Z powodu złego stanu zdrowia w uroczystości nie wziął udziału bp Andrzej Wantuła. Jego autorski egzemplarz, oprawiony w skórę, dostarczono mu do domu²⁹¹. W czasie spotkania głos zabrali: przybyły z Londynu sekretarz generalny BFBS – ks. Neville Barker Cryer (zm. 2013), sekretarz europejskich Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych – Ole van Luyn, ks. prof. Wiktor Niemczyk – sekretarz komisji, ks. Witold Benedyktowicz – prezes Polskiej Rady Ekumenicznej. Spotkanie zakończyło błogosławieństwo Bazylego Doroszkiewicza (zm. 1998) – metropolity warszawskiego i całej Polski, zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.²⁹²

D. FINANSOWANIE PROJEKTU

Bardzo ważnym aspektem projektów translatorskich i edytorskich Biblii są sprawy finansowe, bez których niemożliwy byłby postęp prac. Z dokumentów archiwalnych można się dowiedzieć, że BiZTB finansowało prace komisji przekładu Pisma Świętego od 1953 roku²⁹³. Środki przeznaczane na prace przekładowe pochodziły głównie od BFBS²⁹⁴.

Najstarszy zachowany dokument dotyczący planowanych wydatków związanych z pracami nad nowym tłumaczeniem Biblii sporządził Jan Szeruda 14 czerwca 1956 roku. Zestawienie obejmuje wydatki planowane na okres od czerwca do grudnia 1956 roku. Znajduje się tu pięć pozycji, za które należało zapłacić:

- 1) papier (maszynowy zwykły i bibułkowy) – przewidywany koszt: 110 zł;
- 2) kalka (pięć kopert kalek maszynowych po 18 zł każda) – 90 zł;

²⁸⁹ BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s1.

²⁹⁰ Zachował się tekst dedykacji dla ks. prof. Wiktora Niemczyka: „Pierwszy egzemplarz Pisma Świętego w nowym przekładzie ma zaszczyt ofiarować Ks. Prof. Dr. Wiktorowi Niemczykowi Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne | B. Enholc-Narzyńska | Warszawa, dn. 4 września 1975 r.” (BWarsz/Inne/Dedykacja_BWarsz_Niemczyk_W_1975-09-04).

²⁹¹ J. Kłaczek, *Biskup Andrzej Wantuła*, s. 294.

²⁹² BWarsz/K/1975-08-26_BiZTB-Niemczyk_W; Inne/Wieczór_Biblijny_w_PRE_Program_1975-09-04; Nowy_przekład_1975-09-04_1_s1; K.K., *Nowy polski przekład Biblii*.

²⁹³ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s4.

²⁹⁴ Wątek ten pojawia się w dokumentach z 1971 r. Zob. BWarsz/K/1971-01-13_BFBS-BiZTB.

3) maszynopisanie (wykonanie kopii ostatecznych wersji Księgi Psalmów i Księgi Izajasza oraz o przepisywanie tekstu Księgi Jeremiasza, Trenów, Księgi Ezechiela i Księgi Daniela, które miały zostać przekazane do pracy w komisjach; przy czym Szeruda planował sporządzenie maszynopisów dla komisji teologicznej, dla komisji językoznawców, ponownie dla komisji teologicznej, czystopisy dla BiZTB, Konsystorza ewangelicko-augsburskiego, dla tłumacza i dla pozostałych dwóch członków komisji teologicznej); koszt maszynopisania za jeden arkusz to 5 zł – razem 5 250 zł;

4) honorarium za przekład tekstów prorockich – 8 000 zł;

5) wynagrodzenie za pracę komisji:

– teologicznej (kolacjonowanie oraz adaptacja teologiczno-stylistyczna; członkowie komisji: J. Szeruda, W. Niemczyk, K. Wolfram); koszty kolacjonowania to od 200 do 250 zł za jeden arkusz (40 tys. znaków) – łącznie 5 200 zł;

– językoznawców (kontrola stylistyczno-językowa i rytmiczna; członkowie komisji: S. Skorupka, M. Żytkow, E. Romański); koszty kontroli stylistyczno-językowej i rytmicznej to 180 zł za jeden arkusz – łącznie 1 440 zł.

Powyższe ceny i stawki wynagrodzeń Szeruda ustalał na podstawie danych przyjętych w 1956 roku w wydawnictwach polskich.

Ponadto odręczne dopiski naniesione przez Szerudę (po 14 czerwca 1956 r.) na zestawienie wydatków wspominają o sumie 4 000 zł, którą BiZTB wypłaciło w dwóch transzach nieokreślonym osobom (być może samemu Szerudzie albo innym członkom komisji) 10 kwietnia i 16 czerwca 1956 roku. Daje to łącznie sumę 24 090 zł, którą BiZTB pokryło w 1956 roku w związku z projektem nowego tłumaczenia Biblii.²⁹⁵ Jesienią 1960 roku łączna suma wypłacona Szerudzie „na koszty związane z przygotowaniem prac tłumaczeniowych przez Komisję” wyniosła 91 500 zł.²⁹⁶

Podczas posiedzenia komisji tłumaczeniowej Pisma Świętego 25 października 1960 roku postanowiono uregulować relacje prawno-finansowe komisji z BiZTB, planując zawarcie w najbliższym czasie odpowiedniej umowy o dzieło w związku „z obostrzonymi przepisami skarbowymi”²⁹⁷. Z protokołu wynika, że najprawdopodobniej dotychczas wypłacano członkom komisji wynagrodzenia bez załączników w postaci odpowiednich rachunków, przez co BiZTB

²⁹⁵ BWarsz/Inne/Zestawienie_KOMISJA_1956-06-14.

²⁹⁶ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s4. Dla porównania warto podać, że w 1956 r. 1 kg chleba żytniego kosztował 3 zł, 1 kg kiełbasy zwyczajnej – 26 zł, 1 tona węgla pierwszej klasy – 250 zł, a przeciętna płaca miesięczna w gospodarce narodowej wynosiła 1 183 zł brutto (1 109 zł netto); zob. Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1957*, Warszawa 1957, s. 228, 229, 267.

²⁹⁷ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s4.

poniosło w związku z pracami znaczne wydatki. Przedstawiciele towarzystwa zwrócili się do członków komisji o określenie „w najbliższym czasie, wysokości honorarium za całość przygotowywanego dzieła”. W umowie z 18 lutego 1961 roku ustalono odpowiednie stawki wynagrodzeń dla tłumaczy, przewodniczącego komisji i członków komisji rewizyjnej (zob. wyżej, s. 103). Łącznie wynagrodzenie członków komisji tłumaczeniowej za przekład całej Biblii miało wynieść 240 tys. zł (160 tys. zł za Stary Testament i 80 tys. zł za Nowy Testament). Suma ta obejmowała również udział tłumaczy w pracach korektorskich oraz w pracach komisji rewizyjnej. Po zakończeniu prac każdy z członków komisji miał otrzymać dodatkowo wynagrodzenie w wysokości 10 tys. zł, a jej przewodniczący – 30 tys. zł.²⁹⁸

W archiwum TBwP zachował się brudnopis z obliczeniami kosztów tłumaczenia Starego i Nowego Testamentu w przeliczeniu na jeden arkusz (16 s.). Obliczenia pochodzą zapewne z kwietnia 1962 roku. Z zapisków wynika, że za jeden arkusz tłumaczenia z tekstem Nowego Testamentu płacono 4 444 zł (277 zł i 75 gr za stronę), a za arkusz Starego Testamentu – 3 020 zł²⁹⁹ (188 zł i 75 gr za stronę). Niższa stawka za arkusz Starego Testamentu była związana z tym, że Szeruda jeszcze przed podpisaniem umowy z 18 lutego 1961 roku pobrał honorarium za przekład połowy Starego Testamentu. Po śmierci Szerudy o zwiększenie stawki za tłumaczenie Starego Testamentu (jako trudniejszego) zabiegał Wiktor Niemczyk. Z pokwitowań wynika, że ostatecznie ujednolicono stawki, płacąc za jedną stronę przekładu 277 zł i 75 gr.³⁰⁰

Również decyzja o zaangażowaniu w prace nad Biblią niezależnych hebraistów i grezysty pociągnęła za sobą dodatkowe koszty³⁰¹. Praca komisji literacko-weryfikacyjnej powołanej 2 października 1967 roku kosztowała dodatkowe 116 600 zł³⁰².

Wśród archiwaliów zachowała się tabela podsumowująca koszty prac nad Biblią w latach od 1960 do 1968³⁰³.

²⁹⁸ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1961-02-18_oryginał_s2-3 (§ 5 i 6). Ceny i płace były podobne jak w 1956 r. Przeciętna płaca miesięczna w gospodarce narodowej od 1956 r. wzrosła do 1 609 zł brutto (1 482 zł netto); zob. Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1961*, Warszawa 1961, s. 370, 382.

²⁹⁹ Z obliczeń Wiktora Niemczyka wynika, że było to 3 077 zł z arkusz (BWarsz/K/1962-04-21_Niemczyk_W-KOMISJA_i_BiZTB).

³⁰⁰ BWarsz/K/1962-04-21_Niemczyk_W-KOMISJA_i_BiZTB; Inne/Koszty_1960-1968_brudnopis; por. Potwierdzenia z katalogu Inne.

³⁰¹ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-Pianko_1965-02-01; Umowa_BiZTB-Tyloch_1965-04-07_kopia1; Umowa_BiZTB-Strelcyn_1965-04-07_kopia1; Umowa_BFBS-Altbauer_1965-09-17_PL_oryginał.

³⁰² BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1967-10-02_s2.

³⁰³ BWarsz/Inne/Koszty_1960-1968_tabela.

Tabela 3. Koszty prac nad *Biblią warszawską* z lat 1960-1968

	Koszty tłum. [zł]	Projekty okładek [zł]	Korekta, recenzja [zł]	Inne [zł]	Razem [zł]
1960	0,00	2 250,00	0,00	0,00	2 250,00
1961	53 988,95	0,00	0,00	0,00	53 988,95
1962	55 185,65	2 250,00	0,00	0,00	57 435,65
1963	52 235,73	0,00	3 942,45	400,00	56 578,18
1964	36 727,45	0,00	5 060,12	300,00	42 087,57
1965	15 468,22	1 700,00	53 810,90	0,00	70 979,12
1966	20 720,15	0,00	5 236,70	0,00	25 956,85
1967	94 240,85	0,00	23 747,20	0,00	117 988,05
1968	61 232,00	0,00	18 900,00	0,00	80 132,00
	389 799,00	6 200,00	110 697,37	700,00	507 396,37

Tabela 3 daje wyobrażenie o wzmożeniu prac w poszczególnych latach. Najbardziej intensywne były lata 1967 i 1968, gdy finalizowano przekład ksiąg Starego Testamentu. Najwięcej środków finansowych pochłaniały pierwsze tłumaczenia. Koszty korekty lub recenzji to wynagrodzenia wypłacane Wieczorkiewiczowi, Pianko, Tylochowi, Strelcynowi i Altbauerowi. Znaczny przyrost wynagrodzeń za korektę i recenzję tłumaczeń w 1965 roku był związany z jednorazową wypłatą honorarium dla Altbauera.

E. STOSUNEK WŁADZ PAŃSTWOWYCH DO PROJEKTU. MILENIJNY CHARAKTER *BIBLI* *WARSZAWSKIEJ*

Pierwsza wzmianka o idei, aby nadać nowemu przekładowi Pisma Świętego charakter milenijny, pojawiła się w protokole posiedzenia komisji z 25 października 1960 roku. Twórcy *Biblii warszawskiej* mieli świadomość tworzenia „wielkiego dzieła jakim jest BIBLIA, która ma służyć kilku pokoleniom polskiego protestantyzmu”³⁰⁴. Niewątpliwie mieli rację, gdyż ostatnim protestanckim tłumaczeniem całego Pisma Świętego na język polski była *Biblia gdańska* z 1632 roku. Widoczna tu jest pewna analogia do *Biblii Tysiąclecia*³⁰⁵. Pojawia się też jednak istotna różnica w pojmowaniu milenijnego charakteru nowego tłumaczenia Biblii: twórcy *Biblii Tysiąclecia* swoją pracę przygotowali z okazji Millenium Chrztu Polski, natomiast *Biblia warszawska* była pomyślana jako „wkład do Jubileuszu Millenium Państwa Polskiego”³⁰⁶.

Jubileuszowy charakter nowego przekładu wyraźnie zasygnalizowano w wydaniu *Czterech Ewangelii* w 1964 roku (zob. wyżej, s. 136):

³⁰⁴ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

³⁰⁵ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 138-142.

³⁰⁶ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3. Zob. też K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; 1965-04-07_BiZTB-Strelcyn.

Nowe tłumaczenie Czterech Ewangelii stanowi część przygotowywanego przekładu całego Nowego Testamentu. W niedalekiej przyszłości Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Warszawie zamierza wydać z okazji Jubileuszu Tysiąclecia Państwa Polskiego całe Pismo Św. w nowej szacie językowej.³⁰⁷

Przedstawiciele BiZTB łączyli też milenijny charakter *Biblii warszawskiej* ze 150-leciem działalności Towarzystwa Biblijnego (1816-1966)³⁰⁸ oraz ze znaczeniem nowego przekładu dla kultury i życia religijnego w Polsce. Barbara Enholc-Narzyńska tak łączyła wymienione wyżej motywy i fakty w referacie wygłoszonym w 1966 roku:

Nowy przekład wszystkich ksiąg Nowego Testamentu, który w bieżącym roku dotrze do rąk czytelników, ukazuje się w szczególnej chwili kiedy cały naród Polski cześci Tysiąclecie istnienia Państwa Polskiego. W bieżącym roku Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne obchodzi również 150-lecie swego istnienia i działalności wydawniczej w Polsce. Z myślą o tej doniosłej rocznicy w dziejach Państwa Polskiego, ukazuje [się] nowy przekład Nowego Testamentu, który jest częścią całego Pisma Świętego i które ma się niebawem ukazać w wydaniu B. i Z. T. B. w Warszawie. Jest on owocem wieloletnich prac prowadzonych w ramach przygotowań do uroczystego jubileuszu. Niechaj ten nowy przekład ksiąg Nowego Testamentu przyczyni się do lepszego zrozumienia Słowa Bożego, ożywienia i umocnienia ducha miłości pokoju między ludźmi.³⁰⁹

W wydanej w języku angielskim broszurze poświęconej 150-leciu działalności BiZTB w Polsce (cytowany wyżej tekst referatu Barbary Enholc-Narzyńskiej jest polską wersją tego tekstu z nielicznymi zmianami i dodatkami) stwierdza się ponadto:

In relation to this important anniversary in the history of the Polish Nation, the British and Foreign Bible Society wants to play its part by publishing the New Testament which will soon be printed together with the whole of the Old Testament [W związku z tą ważną rocznicą w historii Narodu Polskiego Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne pragnie odegrać swoją rolę poprzez publikację Nowego Testamentu, który wkrótce zostanie wydrukowany wraz z całym Starym Testamentem].

This year the British and Foreign Bible Society is also celebrating the 150th Anniversary of its work in Poland. From the very beginning of its activity in Poland the Bible Society has always considered its main and most noble task as serving the moral and intellectual interests of the nation, by the spread of God's Word in the Polish language [W tym roku Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne obchodzi 150-lecie swojej działalności w Polsce. Od samego początku swojej aktywności w Polsce Towarzystwo Biblijne zawsze uważało za swoje główne i najszlachetniejsze zadanie służenie moralnym i intelektualnym interesom narodu poprzez rozpowszechnianie Słowa Bożego w języku polskim].³¹⁰

Milenijny charakter *Biblii warszawskiej* podkreślono również w przedmowie do pierwszego wydania całego Nowego Testamentu z 1966 roku, gdzie wspomniano także o obchodach 150. rocznicy działalności w Polsce Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego:

³⁰⁷ NTWarsz (Ew 1964), s. 2 nlb.

³⁰⁸ BWarsz/K/1966-06-28_BiZTB-Altbauer; A.W., *Jubileusz Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, s. 20-21.

³⁰⁹ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s12-13.

³¹⁰ B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 15.

Nowy przekład wszystkich ksiąg Nowego Testamentu ukazuje się w szczególnej chwili, kiedy cały naród Polski czci Tysiąclecie Państwa Polskiego i wprowadzenie chrześcijaństwa do Polski. W bieżącym roku Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne obchodzi również 150-lecie swego istnienia i działalności wydawniczej w Polsce.

Oddając do rąk czytelników nowy przekład Nowego Testamentu czynimy to z myślą o doniosłej rocznicy w dziejach Państwa Polskiego.³¹¹

Milenijny charakter nowego przekładu propagowano również na łamach starokatolickiego czasopisma „Posłannictwo”:

Nowy przekład wszystkich ksiąg Nowego Testamentu, który w bieżącym roku dotrze do rąk czytelników, ukazuje się w szczególnej chwili, kiedy cały naród polski obchodzi tysiąclecie istnienia Państwa Polskiego. Nawiązując do tej doniosłej rocznicy w dziejach państwowości polskiej Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce pragnie również wnieść swój skromny wkład w uroczystości milenijne przez wydanie nowego przekładu Nowego Testamentu [...].

Mamy nadzieję, że nowy przekład Nowego Testamentu, który jest owocem wieloletnich prac prowadzonych w ramach przygotowań do jubileuszu, przyczyni się do lepszego zrozumienia i upowszechnienia Słowa Bożego, umocnienia dobra i ożywienia ducha miłości i pokoju między ludźmi w świecie współczesnym.³¹²

Warto również zaznaczyć, że pierwsze wydanie Nowego Testamentu było roboczo nazywane „the Jubilee Edition”³¹³, „celebration edition”³¹⁴, a cała Biblia – „Millenary Bible”³¹⁵ lub „the Millenium Bible” („Biblia Tysiąclecia”)³¹⁶, co stanowiło nawiązanie do obchodów 1000-lecia państwowości polskiej, z czego zdawali sobie sprawę również Anglicy pracujący w BFBS. Ostatecznie nazwy te zarzucono. *Biblia warszawska* w całości ukazała się dopiero w 1975 roku, podczas gdy na rynku już od dziesięciu lat funkcjonowała *Biblia Tysiąclecia*, której nazwa powszechnie przyjęła się dla katolickiego przekładu dokonanego przez zespół biblistów polskich³¹⁷.

Wzmianka o milenijnych charakterze *Biblii warszawskiej* pojawia się również w 1965 roku w wypowiedzi Wiktora Niemczyka, który łączy go nie z obchodami 1000-lecia państwa polskiego, lecz z „1000-leciem Chrztu Polski”:

chcemy dać Kościołom ewangelickim w Polsce nowoczesny przekład całego Pisma Świętego odpowiadający wymaganiom językoznawstwa biblijnego i wykładu Pisma Świętego, a jak już mieliśmy nieraz możliwość zapowiedzieć, w r. 1966 na 1 000-lecie Chrztu Polski chcemy złożyć Narodowi Polskiemu w hołdzie jako najcenniejszy dar, nowy przekład Pisma Świętego, po to aby NON NOBIS,

³¹¹ NTWarsz (1966), s. 4.

³¹² *Nowy Testament w nowym przekładzie polskim*, s. 53, 54. Autorką tego artykułu jest najprawdopodobniej B. Enholc-Narzyńska (por. BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966).

³¹³ BWarsz/K/1966-03-16_BFBS-BiZTB; por. 1966-04-05_BiZTB-BFBS.

³¹⁴ BWarsz/Inne/Notatka_BFBS_1966-06-08; Notatka_BFBS_1966-06-13

³¹⁵ BWarsz/Inne/Report_Ellingworth_1972-03-01_s1.

³¹⁶ BWarsz/Inne/UBS_News_1979.

³¹⁷ Anglicy znali tę nazwę przypisaną katolickiemu przekładowi i posługiwali się nią („the Roman Catholic Millenary NT”; zob. BWarsz/Inne/Report_Ellingworth_1972-03-01_s3).

NON NOBIS, SED NOMINI TUO, DOMINE, SIT GLORIA Nie nam, Panie, nie nam, ale Imieniu Twojemu niech będzie chwała.³¹⁸

W związku z milenijnym charakterem *Biblii warszawskiej* pojawia się wątek zainteresowania władz peerelowskich pracami nad nowym przekładem. Sprawa nowego tłumaczenia była konsultowana z Urzędem do Spraw Wyznań, który „wyraził swoje wielkie zainteresowanie tą sprawą, która była tematem rozmowy naszego generalnego sekretarza [tj. sekretarza generalnego BiZTB] w czasie jego ostatniej wizyty [tj. w Urzędzie do Spraw Wyznań]” – informuje protokół ze wspólnego posiedzenia komisji tłumaczeniowej Pisma Świętego i przedstawicieli BiZTB³¹⁹.

Problem zainteresowania i poparcia „czynników państwowych” dla nowego przekładu Biblii oraz jej milenijny charakter powraca w źródłach jeszcze kilkakrotnie. W 1965 roku Aleksander Enholc wyjaśniał urzędnikom państwowym:

Towarzystwo przygotowuje w związku z obchodami 1000-lecia Państwa Polskiego nowe tłumaczenie Biblii. Prace te prowadzone są w porozumieniu z Urzędem do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów przez profesorów Akademii Wyznań Chrześcijańskich i Uniwersytetu Warszawskiego.³²⁰

W referacie Barbary Enholc-Narzyńskiej z 1966 roku można przeczytać:

Należy również podkreślić, że czynniki państwowe śledzą z zainteresowaniem prace nad nowym przekładem Biblii Polskiej i wyrażają poparcie dla tak cennej inicjatywy, posiadającej duże znaczenie dla kultury narodowej. Zawdzięczając tej życzliwości władz państwowych, prace nad przekładem mogą przebiegać bez zakłóceń i zahamowań w harmonijnej współpracy z Centralą w Londynie.³²¹

W angielskojęzycznej broszurze wydanej w 1966 roku (zob. wyżej) autorzy dodają:

It must be also emphasized that for the first time in history full equality of rights of all religious denominations has been safeguarded as well as the freedom to propagate God's word [Należy też podkreślić, że po raz pierwszy w historii zagwarantowano pełną równość praw wszystkich wyznań religijnych, a także wolność propagowania słowa Bożego].³²²

³¹⁸ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 76.

³¹⁹ BWarsz/Inne/Protokół_KOMISJA_1960-10-25_s3.

³²⁰ BWarsz/K/1965-09-20_BiZTB-MFDZ.

³²¹ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s12. Zob. także: „Należy podkreślić również, że prace nad nowym przekładem Biblii Polskiej są z zainteresowaniem śledzone przez czynniki państwowe, które przez usta swego oficjalnego przedstawiciela wyraziły poparcie dla tak cennej inicjatywy, posiadającej duże znaczenie dla kultury narodowej. Nowy przekład Pisma św. pomyślany jest także jako przyczynek do prac przygotowywanych z okazji jubileuszu 1000-lecia istnienia Państwa Polskiego” (BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s8; por. Referat_E-N_1964_ang_s10).

³²² B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 15.

Takie opinie musiały być mile widziane przez „czynniki państwowe”, którym zależało na dobrym wizerunku za granicą. W październiku 1966 roku „czynniki państwowe” brały również udział w konferencji z okazji 150-lecia działalności BiZTB w Polsce³²³.

Podobne informacje o współpracy BiZTB z rządem przekazywano w dniach 23-26 września 1974 roku gościom z zagranicy pochodzącym z pięciu kontynentów. Przedstawiciele różnych Towarzystw Biblijnych brali udział w zorganizowanych przez BiZTB po raz pierwszy w kraju socjalistycznym obradach Komitetu Wykonawczego (Executive Committee) Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych (United Bible Societies)³²⁴. W referacie poświęconym działalności BiZTB Barbara Enholc-Narzyńska powiedziała:

This picture will be also not complete if I not emphasized the benevolence and understanding of the Polish State Authority to our work who understanding our work as an important impact to the Polish culture [Ten obraz nie będzie pełny, jeśli nie podkreślę życzliwości i zrozumienia dla naszej pracy ze strony Polskich Władz Państwowych, które rozumieją, że nasza praca ma istotny wpływ na polską kulturę].

I think that we should realized also that in Socialistic Poland we will be able to have the complete Bible in modern Polish translation after 350 years and this is our real and a great joy [Myślę, że powinniśmy sobie również uświadomić, że w socjalistycznej Polsce po 350 latach będziemy mogli mieć kompletną Biblię w nowoczesnym tłumaczeniu polskim i to jest nasza prawdziwa i wielka radość].³²⁵

Z okazji pobytu w Polsce delegacja Komitetu Wykonawczego Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych została przyjęta także w Urzędzie do Spraw Wyznań przez ministra Kazimierza Kąkła (zm. 2016) oraz dyrektora Zespołu Urzędu do Spraw Wyznań Tadeusza Dusika³²⁶.

Czytając źródła mówiące o relacjach między władzami PRL a BiZTB, trzeba wziąć pod uwagę kontekst historyczny i społeczny. Z zachowanych dokumentów z 1950 roku wiadomo, że władze miały w planach likwidację BiZTB³²⁷. Prowadząc swoją działalność wydawniczą,

³²³ „W piątek przedstawiciele konferencji złożyli wizytę oficjalną w Urzędzie do Spraw Wyznań, a w sobotę, 15 października w Stołecznej Radzie Narodowej, gdzie otrzymali pamiątkowe medale 700-lecia Warszawy. Polski Oddział Towarzystwa przekazał sumę 150 tysięcy zł na Stołeczny Fundusz Budowy Szkół i Internatów. W tym samym dniu złożono na płycie w Ogrodzie Saskim wieniec ku czci poległych” (A.W., *Jubileusz Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, s. 20).

³²⁴ W przemówieniu do tego zgromadzenia Enholc-Narzyńska wspomniała również o milenijnym charakterze wyd. NT z 1966 r.: „for the Millenium of Polish State in 1966 the whole New Testament appeared [na Tysiąclecie Państwa Polskiego w 1966 r. ukazał się cały Nowy Testament]” (BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s3). Zob. też Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s1.

³²⁵ BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s5.

³²⁶ BWarsz/Inne/Sprawozdanie_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s2.

³²⁷ Wynika to z wymiany korespondencji między Ministerstwem Spraw Zagranicznych, Ministerstwem Administracji Państwowej a Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego (BiZTB/1950-04-13_MSZ-MAP; 1950-05-08_MBP-MAP; dokumenty pochodzą z Archiwum Akt Nowych w Warszawie; ich kopie zostały udostępnione dla celów niniejszej pracy przez TBwP). Konkluzja dokumentu z 8 maja 1950 r. jest następująca: „Natomiast M.A.P. [Ministerstwo Administracji Publicznej] winno wszelkimi dostępnymi środkami zmierzać do likwidacji tej placówki”.

dystrybucyjną i przekładową, towarzystwo było zależne od decyzji władz, które wydawały pozwolenia na istnienie tej instytucji na terenie PRL oraz praktycznie na każdy element konieczny do jej działania (sprowadzanie i zakup papieru, import i eksport wydawnictw, zatwierdzanie przez Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk tekstów przygotowanych do druku). Teksty pisane i ustne wypowiedzi ukazujące w dobrym świetle relację władz i BiZTB umożliwiały działanie towarzystwa w Polsce.

F. NAZWA NOWEGO PRZEKŁADU BIBLII

W czasie prac nad Biblią oraz w trakcie jej ukazywania się w częściach od 1964 roku nie posługiwano się obecną jej nazwą „Biblia warszawska”. Najczęściej mówiono i pisano po prostu o nowym tłumaczeniu lub nowym przekładzie Biblii na język polski, zgodnie z jej oficjalnym tytułem: *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego*. W dokumentach archiwalnych stosuje się tylko nazwy wiążące nowe tłumaczenie z Jubileuszem Tysiąclecia Państwa Polskiego (zob. wyżej, s. 146). Różne pomysły na nazwę nowego przekładu pojawiły się dopiero w 1976 roku. Autor artykułu opublikowanego w czasopiśmie „Chrześcijanin” podpisany inicjałami M. Kw. proponował:

Sądzę, że Towarzystwo Biblijne w Warszawie – zgodnie z ustaloną już w tej dziedzinie tradycją – powinno wystąpić z inicjatywą nadania nazwy nowemu przekładowi Pisma Św., które wydane zostało w ubiegłym roku. Ta edycja Pisma Św., mogła by, na przykład, nosić nawę „Biblij wrześniewej”, albo lepiej „Biblij Warszawskiej”, (Istnieje przecież „Przekład Warszawski” NT z roku 1881). Warto pomyśleć o tej sprawie.³²⁸

Identyczną nazwę dla przekładu zaproponował w lutym 1976 roku Jan Turnau: „proponuję nazywać go «Biblią warszawską»”³²⁹.

Pewna kontrowersja związana z nazwą nowego tłumaczenia powstała w 1977 roku. Katolicki publicysta Hubert Jerzy Kaczmarowski (zm. 2020) napisał na łamach czasopisma „Novum”:

Wydawcy dla nowego przekładu usiłowali przeforsować nazwę *Biblij Polskiej*. Zaproponowano jednak dla niej inną – jak się zdaje – bardziej adekwatną nazwę, *Biblia Warszawska*. Przymiotnik „polski” stosować można do wszystkich przekładów, które ukazały się w Polsce lub miały polską szatę językową. Pismo Święte wydane ostatnio w BIZTB przygotowane zostało w środowisku warszawskim i tutaj wydrukowane i oprawione.³³⁰

³²⁸ M. Kw., *W kręgu Biblii*, „Chrześcijanin” (1976) nr 9, s. 9, przyp. 2.

³²⁹ Turian [J. Turnau], „Dobra wieść o Rządach Bożych”, „Więź” 19 (1976) nr 2, s. 68.

³³⁰ H.J. Kaczmarowski, *Przekłady Pisma Świętego na język polski po drugiej wojnie światowej*, „Novum” 20 (1977) nr 4-5, s. 69.

Wydaje się jednak, że przypisywanie BiZTB usiłowań przeforsowania nazwy „Biblia Polska” dla nowego tłumaczenia jest nieco przesadzone. Kaczmarek odwołuje się tutaj do jednego zdania z broszury upamiętniającej 150-lecie działalności towarzystwa w Polsce: „Zadaniem Wieczoru [promującego Biblię, 4 września 1975 r.] było zapoznanie szerokiego ogółu czytelników ze stanem prac nad nowym przekładem Biblii Polskiej”³³¹. Co prawda, wyrażenie „Biblia Polska” (cokolwiek można sądzić o jego logice – przecież nie ma Biblii polskiej, a jest tylko Biblia po polsku czy w przekładzie na język polski) jest napisane dużymi literami, nie wydaje się jednak, aby była to próba forsowania nazwy dla nowego tłumaczenia.

Wyrażenie BIBLIA POLSKA pojawia się również na stronie redakcyjnej pierwszego jej wydania z 1975 roku. Nie można jednak traktować tego zwrotu jako nazwy nowego przekładu. Po prostu BFBS stosowało tego typu oznaczenia w stopkach wydawniczych, zapewne w celu odróżniania wydań w różnych językach. Toteż w pierwszym wydaniu *Czterech Ewangelii* z 1964 roku znajduje się oznaczenie „The Four Gospel in Polish”, w pierwszym wydaniu Nowego Testamentu z 1966 roku można znaleźć opis „Polish New Testament” itd. W edycjach wydawanych na Wyspach Brytyjskich oznaczenia te zapisywano po angielsku. W pierwszym wydaniu całej Biblii drukowanej w Warszawie użyto po prostu oznaczenia w języku polskim: BIBLIA POLSKA, dodając obok zwyczajem BFBS oznaczenie formatu.

Ostatecznie przyjęła się nazwa „Biblia warszawska”, która popularnie jest nazywana również „Brytyjką”. Zresztą obie nazwy mają charakter popularny. Nie są one bowiem oficjalnym tytułem przekładu.

G. TYPOGRAFICZNA REALIZACJA I ZAWARTOŚĆ WYDAŃ *BIBLII WARSZAWSKIEJ DO 1975 ROKU*

Zanim w 1975 roku wyszło pełne wydanie *Biblii warszawskiej*, ukazały się następujące wydania częściowe:

- *Cztery Ewangelie* – trzy lub cztery wydania z lat 1964-1973³³²,
- wydania poszczególnych Ewangelii z lat 1964-1975³³³,
- *Nowy Testament* – trzy wydania z lat 1966-1970³³⁴,

³³¹ B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce...*, s. 13.

³³² NTWarsz (Ew 1964), NTWarsz (Ew 1966), NTWarsz (Ew 1973). Nie udało się ustalić roku wydania edycji NTWarsz (Ew b.r.).

³³³ NTWarsz (Mat 1964), NTWarsz (Mat 1966), NTWarsz (Mat 1969), NTWarsz (Mat 1972), NTWarsz (Mat 1974), NTWarsz (Mar 1964), NTWarsz (Mar 1969), NTWarsz (Mar 1972), NTWarsz (Mar 1974), NTWarsz (Łuk 1964), NTWarsz (Łuk 1969), NTWarsz (Łuk 1972), NTWarsz (Łuk 1974), NTWarsz (Jan 1964), NTWarsz (Jan 1966), NTWarsz (Jan 1969), NTWarsz (Jan 1973), NTWarsz (Jan 1974), NTWarsz (Jan 1975). Z tych serii nie udało się odnaleźć wszystkich edycji; zob. tab. 2.

³³⁴ NTWarsz (1966), NTWarsz (1968), NTWarsz (1970).

- *Księga Psalmów* z 1970 roku³³⁵,
- *Cztery Ewangelie i Psalmy* z 1970 roku³³⁶,
- *Nowy Testament i Psalmy* – kilka wydań z lat 1971-1975³³⁷.

Podczas prac wydawniczych między BiZTB a londyńską centralą toczyły się dyskusje dotyczące dwóch zagadnień edytorskich. Pierwsze dotyczyło możliwości druku przedmowy do poszczególnych wydań, drugie zaś układu samego tekstu.

W niektórych wydaniach z tekstem *Biblii warszawskiej* zamieszczono na początku krótką przedmowę *Od Wydawnictwa*³³⁸. Zrobiono w ten sposób pewien wyjątek dla polskiego przekładu, gdyż BFBS nie miało w zwyczaju drukowania w swoich edycjach Biblii przedmów ani wstępów. Z zachowanej korespondencji wiadomo, że w 1965 roku między Warszawą a Londynem pertraktowano w sprawie zamieszczenia w edycjach specjalnej przedmowy (*Preface*) oraz oddzielnie wstępu (*Introduction*):

We are glad to have all these and shall look forward to receiving the special Preface and Introduction. You know, of course, that it is not Bible Society practice to print prefaces and introductions but we realise that this is a special case for consideration. It would help us if when you send the material you could give us an English translation, and also some arguments for including a Preface and Introduction. We will try our best to see what can be done [Cieszymy się, że mamy to wszystko i z niecierpliwością czekamy na specjalną Przedmowę i Wprowadzenie. Oczywiście wiesz, że nie jest praktyką Towarzystwa Biblijnego drukowanie przedmów i wstępów, ale zdajemy sobie sprawę, że jest to szczególnie przypadek do rozważenia. Pomogłoby nam, gdybyś po przesłaniu materiału mogła dać nam angielskie tłumaczenie, a także kilka argumentów przemawiających za dołączeniem Przedmowy i Wstępu. Postaramy się zrobić wszystko, co w naszej mocy].³³⁹

W odpowiedzi na tę prośbę Barbara Enholc-Narzyńska podała przykłady innych wydań Biblii przygotowanych przez BFBS, w których znajdują się przedmowy i wstępy, co oznaczało, że praktyka ta nie była towarzystwu obca. Ponadto były jeszcze inne argumenty przemawiające za wyjątkową sytuacją nowego przekładu przygotowanego w Warszawie: był to pierwszy od 400 lat³⁴⁰ przekład Biblii na język polski, opracowany z okazji Tysiąclecia Państwa Polskiego oraz 150-lecia działalności Towarzystwa Biblijnego w Polsce. Enholc-Narzyńska uważała też, że zamieszczenie wstępu podobnego jak w wydaniu *Czterech Ewangelii* z 1964 roku będzie

³³⁵ BWarsz (Ps 1970).

³³⁶ NTWarsz (Ew i Ps 1970).

³³⁷ NTWarsz i Ps (1972)_1; NTWarsz i Ps (1972)_2; NTWarsz i Ps (1974)_1; NTWarsz i Ps (1974)_2. W 1975 r. ukazało się również wyd. NTWarsz i Ps (1975), trudno jednak stwierdzić, czy wyszło ono przed wyd. 1 całej Biblii, której druk ukończono w czerwcu 1975 r. BBP I, 3403, notuje również trzy wydania *Nowego Testamentu i Psalmów*, przypisując je Zjednoczonemu Kościołowi Ewangelicznemu: NTWarsz i Ps (1971), NTWarsz i Ps (1972) i NTWarsz i Ps (1973). Edycji tych nie udało się jednak odnaleźć.

³³⁸ NTWarsz (Ew 1964), s. 2 nlb; NTWarsz (1966), s. 2; BWarsz 1 (1975) 64, s. 3.

³³⁹ BWarsz/K/1965-10-27_BFBS-BiZTB_sl.

³⁴⁰ W rzeczywistości od wydania ostatniego katolickiego tłumaczenia Biblii (*Biblia Wujka* z 1599 r.) minęło 366 lat, od ukazania się *Biblii gdańskiej* z 1632 r. – 333 lata, a od ukazania się *Nowego Testamentu warszawskiego* z 1881 r. – 84 lata; natomiast 402 lata minęły od wydania *Biblii brzeskiej* z 1563 r.

bardzo pożyteczne dla czytelników.³⁴¹ Anglicy uznali wagę tych argumentów³⁴², niemniej zalecali, aby przedmowa była bardzo krótka, pozbawiona kontrowersyjnych treści³⁴³, które prowokowałyby wśród Anglików dyskusje opóźniające prace, oraz nie powinna zawierać nazwisk tłumaczy³⁴⁴. W odpowiedzi Enholc-Narzyńska przyjęła te sugestie z wyjątkiem jednej. Polakom bardzo zależało na umieszczeniu w przedmowie nazwisk tłumaczy, co nadawałoby mileijnemu przekładowi charakter kościelny. Ponadto przygotowana przedmowa miałaby znajdować się tylko w pierwszym, jubileuszowym wydaniu Nowego Testamentu³⁴⁵. Dwudziestego trzeciego marca 1966 roku komisja ds. tłumaczeń BFBS wyraziła zgodę na zamieszczenie przedmowy w pierwszym wydaniu całego Nowego Testamentu w takim kształcie, jak to proponowała Enholc-Narzyńska, łącznie z nazwiskami tłumaczy³⁴⁶. W kolejnych edycjach Nowego Testamentu przedmowy już brak. Inna przedmowa pojawiła się dopiero w wydaniu całej Biblii w 1975 roku.

Również w umowie podpisanej między tłumaczami a towarzystwem w 1961 roku pojawiła się informacja o tym, że 1 tys. egzemplarzy pierwszego wydania całej Biblii będzie posiadało karty tytułowe z nazwiskami tłumaczy (zob. wyżej, s. 104). Informacja ta została potwierdzona także w późniejszej korespondencji³⁴⁷. W czasie kwerend nie udało się jednak odnaleźć żadnego egzemplarza z nazwiskami tłumaczy na karcie tytułowej. Pojawiają się one w przedmowie *Od Wydawcy* we wszystkich wydaniach całej *Biblii warszawskiej*. Wygląda na to, że przed drukiem całej Biblii zrezygnowano z tego pomysłu, a londyńska centrala wyraziła ostatecznie zgodę na publikowanie przedmowy z nazwiskami we wszystkich wydaniach Biblii. Zwyczaj ten jest praktykowany do dziś.

W korespondencji z 1971 roku pozostał ślad dyskusji nad układem tekstu *Biblii warszawskiej*. Pierwsze edycje Nowego Testamentu i jego poszczególnych ksiąg ukazały się w układzie, w którym każdy numerowany werset był drukowany w osobnym akapicie poprzedzonym

³⁴¹ BWarsz/K/1965-11-11_BiZTB-BFBS.

³⁴² BWarsz/K/1965-11-19_BFBS-BiZTB.

³⁴³ Trudno stwierdzić, co W.J. Bradnock miał na myśli, pisząc: „it will be non-controversial” (BWarsz/K/1966-02-21_BFBS-ZiTB). Być może chodziło mu o elementy niezgodne z ogólnie przyjętą praktyką BFBS.

³⁴⁴ BWarsz/K/1966-02-21_BFBS-ZiTB.

³⁴⁵ „There is however a point that we must given the names of the Translation Committee in the Preface, because of the special Millenium Edition which must be recognized as a Church translation [Jest jednak pewna kwestia, że musimy podać nazwiska Komisji Przekładowej w Przedmowie ze względu na specjalną edycję milenijną, która musi być uznana za tłumaczenie kościelne]” (BWarsz/K/1966-03-05).

³⁴⁶ BWarsz/K/1966-03-16_BFBS-BiZTB; 1966-03-25_BFBS-BiZTB; 1966-03-16_BiZTB-BFBS; 1966-04-05_BiZTB-BFBS.

³⁴⁷ „Concerning the Bibles, I am happy to say that 1,000 copies will be printed with the translators’ names on the title page. Mr. Moulton, speaking for the Translations Department, has agreed that this should be done [Jeśli chodzi o Biblie, to z radością informuję, że zostanie wydrukowanych 1 tys. egzemplarzy z nazwiskami tłumaczy na stronie tytułowej. Pan Moulton, wypowiadając się w imieniu Działu Tłumaczeń, zgodził się, że tak należy zrobić]” (BWarsz/K/1963-06-07_BFBS-BiZTB).

numerem. Taki model druku Biblii został wypracowany przez Roberta Estienne'a (zm. 1559) w XVI wieku i był często powielany³⁴⁸. Ten sposób drukowania tekstów biblijnych był charakterystyczny dla polskiego protestanckiego edytorstwa biblijnego. Tak właśnie wydrukowano *Biblię brzeską* (1563 r.), *Nowy Testament gdański* (1606 r.) oraz wielokrotnie przedrukowywano tekst *Biblii gdańskiej* (choć pierwsze jej wydanie z 1632 r. ma tekst złożony w zwartych kolumnach)³⁴⁹. Katolicy zazwyczaj drukowali teksty biblijne w zwartych kolumnach (np. *Biblia Wujka* z 1599 r. i liczne jej przedruki). W liście z 13 stycznia 1971 roku sekretarz ds. tłumaczeń BFBS, Canon R.W.F. Wootton, wyraził swoje zdziwienie, że jak dotychczas tekst *Biblii warszawskiej* jest składany w ten sposób, że każdy werset znajduje się w osobnym akapicie. Swoje zdziwienie Wootton wyjaśnił następująco: po pierwsze, drukowanie Biblii w osobnych numerowanych akapitach jest starą formą edycji tekstu, którą w Biblii drukowanej po angielsku BFBS zarzuciło w 1881 roku; po drugie, obecnie bardzo rzadko drukuje się teksty biblijne w ten sposób, gdyż podział Estienne'a na numerowane wersety sięgający 1551 roku jest bardzo arbitralny i nie oddaje logiki tekstu; po trzecie, w tej formie wersety są wyrwane ze swojego kontekstu; po czwarte, tak drukowana książka jest dziwna, gdyż znacznie różni się od innych książek. Wootton proponował, aby Polacy zastanowili się nad zmianą tego układu i w poezji biblijnej zastosowali układ odpowiadający zasadom języka hebrajskiego, a pozostałe teksty drukowali w większych akapitach odpowiadających fabule i logice tekstu.³⁵⁰ Na tym wątek ten w archiwaliach się urywa. Po wydrukowanych przez BiZTB wydaniach *Biblii warszawskiej* można się jednak łatwo zorientować, że Polacy opowiedzieli się za starym sposobem układu tekstu i do dziś ogromna większość wydań *Biblii warszawskiej*³⁵¹ ma wersety drukowane w osobnych numerowanych akapitach, co wyjaśniano polskim czytelnikom następująco:

Na życzenie Czytelników zachowano w nowym wydaniu tradycyjny podział tekstu na wiersze z odсылaczami do tekstów paralelnych. Aby nie powiększać objętości dzieła utrzymano układ dwuszpaltowy. Tylko poetyckie partie tekstu mają układ jednoszpaltowy³⁵².

Pierwsze wydanie całej *Biblii warszawskiej* ukazało się w formacie oznaczanym przez BFBS symbolem 064 (205 mm × 140 mm × 40 mm) – jest to podstawowy format dla tej Biblii. Blok książki oprawiono w karton powleczoney czarnym płótnem ze złotymi napisami: PISMO ŚWIĘTE (front i grzbiet). W dolnej części przedniej okładki znajduje się *Siewca* w złotym kolorze – logo BiZTB. Wyklejki oprawy pozostawiono puste, białe.

³⁴⁸ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 82.

³⁴⁹ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. I, s. 406, 495.

³⁵⁰ BWarsz/K/1971-01-13_BFBS-BiZTB.

³⁵¹ W zwartych kolumnach wydrukowano tekst NTWarsz 1 (1978) i i następne wydania.

³⁵² BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s3; K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, s. 5.

Wszystkie teksty złożono na monotypie krojem Times³⁵³. Tekst biblijny wydrukowano drobną antyką (20 wierszy = 60 mm). W Starym Testamencie główne tytuły ksiąg wytłoczono pogrubionymi wersalikami (1 wiersz = 5 mm) (np. GENESIS), a tytuły alternatywne wersalikami mniejszego stopnia (1 wiersz = 3 mm) (np. PIERWSZA KSIĘGA MOJŻESZOWA). Wersaliki różnych stopni zastosowano również w tytulaturze ksiąg Nowego Testamentu, gdzie większym pismem wyeksponowano słowo EWANGELIA oraz imiona autorów listów. Nagłówki perykop (ang. *headings*) oraz przedmowę *Od Wydawcy* odbito kursywą tego samego stopnia, co tekst natchniony. Tekst został rozłożony w dwóch kolumnach z wyjątkiem Księgi Psalmów, gdzie zastosowano układ jednoszpaltowy. Tak zwane konkordancje odsyłające do tekstów paralelnych (ang. *Reference System*) wydrukowano antyką nieco mniejszą niż tekst główny. Umieszczono je pod odpowiednimi wersetami po prawej stronie kolumny z tekstem. Odsyłacze do tekstów synoptycznych w Ewangeliach zamieszczono w nawiasach pod nagłówkami perykop, drukując je taką samą kursywą, co same nagłówki. Numery rozdziałów wydrukowano przed pierwszym wersetem pismem dwa razy większym niż sam tekst. Wyjątek zrobiono dla psalmów, których numery zapisano w wycentrowanej linii wersalikami nieco większymi niż ich tekst, np. PSALM 15. Jak już wspomniano, każdy werset znajduje się w osobnym akapicie poprzedzonym niewielkim wcięciem (ok. 1,5 mm). W księgach narracyjnych i listach numery otwierają każdy z wersetów. W poezji i mowach prorockich zostały one wysunięte przed werset na ok. 5 mm. Sam tekst podzielono na stychy właściwe dla poezji. Zastosowano żywą paginę podającą numer strony, tytuł księgi oraz rozdziały, np.

590 KSIĘGA PSALMÓW, 14, 15, 16 || KSIĘGA PSALMÓW, 16, 17, 18 591

Cytaty ze Starego Testamentu w Nowym wyróżniono wcięciem (5 mm).

Zawartość pierwszego wydania *Biblii warszawskiej* jest następująca:

– Strona 1 (główna strona tytułowa): BIBLIA | to jest | PISMO ŚWIĘTE | STAREGO I NOWEGO | TESTAMENTU | NOWY PRZEKŁAD | z języków hebrajskiego i greckiego | opracowany przez Komisję Przekładu | Pisma Świętego | *Siewca* | BRYTYJSKIE I ZAGRANICZNE | TOWARZYSTWO BIBLIJNE | WARSZAWA 1975.

– Strona 2 (redakcyjna) zawiera oznaczenie formatu: BIBLIA POLSKA 064; oznaczenie wydania i nakład: BFBS — WARSZAWA — 1975 — I — 50 M; copyright BFBS; kraj druku: „Printed in Poland”; na samym dole znajduje się stopka wydawnicza.

– Strona 3: przedmowa *Od Wydawnictwa* podpisana w czerwcu 1975 roku.

– Strona 4 jest pusta.

³⁵³ BWarsz 1 (1975) 64, s. 2 nlb.

- Strony 5-6 zawierają spis ksiąg Starego Testamentu. Po *Księdze Malachiasza* podano tylko pozycję „Nowy Testament”.
 - Strony 7-1021 zawierają księgi Starego Testamentu. Znajdują się tu tylko księgi protokanoniczne. Każda nowa księga rozpoczyna się od nowej strony.
 - Strona 1022 jest pusta.
 - Strona 1023 zawiera kartę tytułową Nowego Testamentu: NOWY TESTAMENT | NOWY PRZEKŁAD | Tłumaczenie z języka greckiego | *Siewca*.
 - Strona 1024 jest pusta.
 - Strona 1025 zawiera spis „wszystkich | Ksiąg Nowego Testamentu”.
 - Strona 1026 jest pusta.
 - Strony 1027-1352 zawierają księgi Nowego Testamentu.
- Cała Biblia składała się ze 150 arkuszy wydawniczych i 84,5 arkuszy drukarskich.

H. DYSTRYBUCJA I CENA

Jednym z najważniejszych zadań Towarzystw Biblijnych jest dystrybucja Pisma Świętego w różnych językach, w najlepszych tłumaczeniach i po jak najniższej cenie³⁵⁴. Dla przykładu w latach siedemdziesiątych w warszawskiej księgarni BiZTB można było nabyć Biblię w sześćdziesięciu siedmiu językach³⁵⁵. Towarzystwo z siedzibą w Warszawie wysłało również tysiące egzemplarzy Biblii w języku polskim, w tym *Biblię warszawską*, do wielu krajów świata, głównie do Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Australii, Austrii, Francji i na Litwę, zaopatrując w ten sposób Polonię.³⁵⁶

Archiwalia podają pewne dane dotyczące ilościowych aspektów rozprowadzania *Biblii warszawskiej*, np. według dokumentu z 28 czerwca 1972 roku do tej daty rozpowszechniono 67 tys. egzemplarzy Nowego Testamentu³⁵⁷.

Oficjalna cena egzemplarza całej *Biblii warszawskiej* w 1976 roku wynosiła 110 zł³⁵⁸, co nie było wysoką kwotą. Dla porównania w 1975 roku 1 kg chleba kosztował 4 zł, 1 kg mięsa – od 30 do 58 zł, a 1 tona węgla kamiennego pierwszej klasy – 550 zł³⁵⁹.

³⁵⁴ *Od Biblii Mary Jones...*, s. 16.

³⁵⁵ BWarsz/Inne/UBS_Press_release_1972-06-28_s2; UBS_News_1979.

³⁵⁶ BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s5; K/1995-07-12_KOŚCIÓŁ_ADW_DS-TBwP; 1995-07-12_TBwP-KOŚCIÓŁ_ADW_DS.

³⁵⁷ BWarsz/Inne/UBS_Press_release_1972-06-28_s1.

³⁵⁸ M. Kw., *W kręgu Biblii*, s. 9, przyp. 1; *Gdzie nabyć Pismo Święte?*, „Rodzina. Tygodnik Katolicki” (1975) nr 46, s. 4.

³⁵⁹ Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1976*, Warszawa 1976, s. 392, 397.

Biblię warszawską można było nabyć również za pośrednictwem zagranicznych towarzystw biblijnych. Przykładowo mieszkaniec USA mógł zamówić egzemplarz Biblii dla swoich przyjaciół w Polsce (jako prezent) za pośrednictwem American Bible Society, uiszczając opłatę 6 dolarów, która obejmowała cenę książki oraz jej wysyłki do danej miejscowości w Polsce. Wysyłką w takim przypadku zajmował się oddział warszawski towarzystwa, zapewne po otrzymaniu informacji o opłaceniu rachunku. Nie wiadomo, ile takich operacji wykonano i w jaki sposób towarzystwa rozliczały się między sobą.³⁶⁰

Dystrybucję *Biblii warszawskiej* prowadzono oczywiście za pośrednictwem księgarni, wśród których na pierwszym miejscu należy wymienić księgarnię towarzystwa, która do listopada 2004 roku mieściła się w Warszawie przy ulicy Nowy Świat 40, a następnie przy ulicy Marszałkowskiej 15A. Zapotrzebowanie na *Biblię warszawską* realizowano także drogą korespondencyjną i wysyłkową³⁶¹. W archiwum TBwP znajduje się wiele listów z prośbą o nadesłanie egzemplarzy *Brytyjki*, w tym także bezpłatnie, na co towarzystwo chętnie odpowiadało. Tą drogą wysyłano Biblię np. na Litwę, wspierając działalność ewangelizacyjną, oraz do więzień.³⁶² Według danych archiwalnych każdego roku do BiZTB przychodziło nawet po kilkanaście tysięcy listów z całego świata z prośbą o przysłanie Biblii po polsku. Przykładowo w 1971 roku tą drogą rozprawdzono 143 600 egzemplarzy.³⁶³ Z pewnością duża ich część dotyczyła *Biblii warszawskiej*. Do rozreklamowania nowego przekładu przyczyniły się również audycje radiowe prezentujące nowe tłumaczenie³⁶⁴.

Omawiając temat kolportażu *Biblii warszawskiej*, warto wspomnieć o zainicjowanej przez bp. Andrzeja Wantulę akcji wysyłki Nowego Testamentu (NTWarsz (1966)) z przeznaczeniem dla polskich luteranów na Zaolziu. W tym celu 19 kwietnia 1966 roku biskup zwrócił się do Urzędu do Spraw Wyznań z prośbą o wyrażenie zgody na zakup, zwolnienie z opłat celnych i wysłanie do Czechosłowacji 1 tys. egzemplarzy Nowego Testamentu. Taką zgodę uzyskał. „Kolportaż tak znacznej liczby Pisma Świętego w języku polskim mógł przyczynić się do opóźnienia postępującej asymilacji narodowej tamtejszych Polaków”.³⁶⁵

³⁶⁰ BWarsz/K/1976-08-18_BiZTB-Look.

³⁶¹ Zob. np. BWarsz/K/1972-11-20_Turek-X; 1975-09-06_Majewski-BiZTB; 1976-07-05_Look-BiZTB.

³⁶² BWarsz/K/1972-11-20_Turek-X; 1975-09-06_Majewski-BiZTB; 1995-01-23_Misiura-TBwP; 1995-02-20_Biedal-TBwP; 1995-03-27_TBwP-Misiura; 1995-04-15_Michalski-TBwP; 1995-05-23_TBwP-Michalski; 1995-05-26_Biedal-TBwP; 1995-07-12_KOŚCIÓŁ_ADW_DS-TBwP; 1995-07-12_TBwP-KOŚCIÓŁ_ADW_DS; 1995-08-17_Trzpił-TBwP; 1996-01-31_Zapolnik-TBwP; 1996-02-15_KOMISJA_KOBIET-TBwP; 1996-04-19_Paradowski-TBwP.

³⁶³ BWarsz/Inne/UBS_Press_release_1972-06-28_s2. Zob. też UBS_News_1979.

³⁶⁴ *New Bible in Poland*, „American Bible Society Record” 121 (1976) nr 1, s. 14; BWarsz/Inne/UBS_News_1979.

³⁶⁵ J. Kłaczek, *Ksiądz biskup Andrzej Wantuła*, s. 279-280.

Do nabywania *Biblii warszawskiej* zachęcała również prasa starokatolicka. Redakcja tygodnika starokatolickiego „Rodzina” w odpowiedzi na liczne prośby czytelników o pomoc w zakupie Biblii odsyłała właśnie do BiZTB³⁶⁶.

Zapotrzebowanie na Biblię w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku było ogromne. Pierwszy nakład całej *Biblii warszawskiej* w liczbie 50 tys. egzemplarzy został wyczerpany w ciągu dziesięciu tygodni³⁶⁷.

I. RECEPCJA NOWEGO PRZEKŁADU

Stopniowo ukazujące się wydania części nowego przekładu Biblii spotkały się z życzliwym przyjęciem czytelników. Doczekały się one kilku drukowanych recenzji w czasopismach popularnych i naukowych oraz wielu opinii nadsyłanych listownie do BiZTB.

Pierwsza drukowana recenzja ukazała się już w drugiej połowie 1964 roku, a więc niebawem po promocji *Czterech Ewangelii* w kwietniu tego roku. Jej autorem był prof. Bronisław Wieczorkiewicz, polonista i członek komisji tłumaczeniowej. Jego opinia była bardzo pochlebna. Napisał on m.in.

Nowy przekład jest zrozumiały i dostępny, czyta się go gładko, nic nie tracąc z podniosłego nastroju i powagi dzieła. Chciałbym jeszcze podkreślić stronę edytorską. Praktyczny, kieszonkowy format, doskonały papier i nie nużący wzroku druk oraz estetycznie skomponowana okładka licują swą prostotą z całością Ewangelii i są piękną pozycją wydawniczą.³⁶⁸

Recenzji Wieczorkiewicza można, co prawda, zarzucić pewną stronniczość, gdyż należał on do zespołu przekładowego, zamówiło ją BiZTB, jej autor zaś otrzymał za nią honorarium³⁶⁹. Niemniej jego ocena wydaje się bardzo wyważona. Wieczorkiewicz starał się również przedstawić realizowany projekt na tle tradycji polskiego edytorstwa biblijnego, czemu poświęcił większość miejsca w swojej recenzji. Pracownicy BiZTB przywiązywali wielką wagę do oceny profesora, uznanego autorytetu wśród warszawskich językoznawców, gdyż w późniejszym czasie wiele razy cytowali ją i do niej nawiązywali³⁷⁰.

³⁶⁶ *Gdzie nabyć Pismo Świąte?*, s. 4.

³⁶⁷ *New Bible in Poland*, s. 14.

³⁶⁸ B. Wieczorkiewicz, *Nowe tłumaczenie czterech Ewangelii*, „Zwiastun Ewangelicki” (1964) nr 13, s. 154.

³⁶⁹ BWarsz/Inne/Pokwitowanie_Wieczorkiewicz_1964-04-06_1.

³⁷⁰ Zob. np. *Nowy Testament w nowym przekładzie polskim*, s. 53; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 13-14; ciż, *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce...*, s. 14. Zob. też: BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s11.

Kolejna ważna recenzja *Czterech Ewangelii* wyszła spod pióra ks. Aleksego Klawka (zm. 1969)³⁷¹, wielkiego autorytetu polskiej biblistyki, nestora polskich biblistów katolickich oraz inicjatora *Biblii poznańskiej II* (1973-1975). Mimo obecnych w niej elementów krytyki recenzja ta ma wydźwięk pozytywny. Klawek pochwalił twórców przekładu za nadanie mu powagi liturgicznej, staranne opracowanie, dobrą znajomość języka oryginału i współczesnej literatury egzegetycznej, piękną formę językową, stylistyczną i eufoniczną tłumaczenia. Skrytykował wydawcę za drukowanie wersetów w oddzielnych akapitach, co utrudnia czytanie. Klawkowi nie podobało się oddanie greckiego μετάνοια przez „upamiętanie się”, rozłożenie śpiewu aniołów w Betlejem (Łuk. 2,14) na trzy stychy zamiast na dwa oraz dodanie doksológii do Modlitwy Pańskiej, która według recenzenta, jako niepewna pod względem krytyki tekstu, powinna się znaleźć w nawiasach.

Pojawienie się nowego przekładu Pisma Świętego spotkało się z dobrym przyjęciem i żywym odzewem czytelników, zarówno wśród katolików, jak i protestantów³⁷². Pięć lat po ukazaniu się pierwszego wydania *Nowego Testamentu* (1966) Barbara Enholc-Narzyńska tak podsumowała jego znaczenie:

Bez przesady można powiedzieć, że nasze edycje nowego przekładu Nowego Testamentu [...] trafiły do rąk wielu ludzi, bez różnicy wyznania. Czytają je dzieci ewangeliczne i katolickie, studenci, wierzący i niewierzący. Są to tylko wybrane przykłady, które świadczą o walorach nowego przekładu.³⁷³

Po ukazaniu się pierwszego wydania całego Nowego Testamentu w 1966 roku przedstawiciele BiZTB³⁷⁴ oraz bp Andrzej Wantuła, przewodniczący komisji tłumaczeniowej Pisma Świętego kontynuującej prace translatorskie i wydawnicze³⁷⁵, zachęcali wiernych do wyrażania swojej opinii o przekładzie i zgłaszania do niego uwag. Czas na zgłaszanie uwag „obojętnie jakiego charakteru”³⁷⁶ wyznaczono do grudnia 1967 roku³⁷⁷, choć przychodziły one również po tym terminie. Spostrzeżenia czytelników były ważne, skoro BiZTB planowało wznawianie tekstu Nowego Testamentu³⁷⁸ lub jego części i oczywiście przygotowywało wydanie całości Pisma Świętego. Poprawki można było wprowadzić do planowanych kolejnych edycji³⁷⁹, co

³⁷¹ A. Klawek (rec.), *Cztery Ewangelie Pana naszego Jezusa Chrystusa według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego*, Warszawa 1964, w małym formacie str. 237, RBL 19 (1966) nr 1, s. 63-64. Zob. też: *Inne/Słowo_wstępne_E-N_1971_s1*.

³⁷² *Nowy Testament w nowym przekładzie polskim*, s. 53.

³⁷³ *BWarsz/Inne/Słowo_wstępne_E-N_1971_s1*.

³⁷⁴ *BWarsz/K/1967-09-04_Mrowiec-Hauptman*

³⁷⁵ *BWarsz/K/1967-08-26_Ks-Wantuła*; *1967-11-30_Unicki-Wantuła*; *1968-02-23_Mrowiec-Wantuła*.

³⁷⁶ *BWarsz/K/1967-09-04_Mrowiec-Hauptman_s1*. Zob. również *1967-09-15_SEN_EWANG-AUG_DIEC_KAT-Wantuła*.

³⁷⁷ *BWarsz/K/1967-11-30_Unicki-Wantuła_s1*.

³⁷⁸ *BWarsz/K/1967-08-26_Ks-Wantuła*.

³⁷⁹ W archiwum TBwP zachował się dokument (*BWarsz/Inne/Korekta_NTWarsz (1966)*), w którym anonimowy czytelnik (mógł to być ktoś z pracowników BiZTB lub członków komisji przekładowej) wypisał ponad 130

niewątpliwie wpływało na jakość tekstu. W archiwum BiZTB zachowały się listy od duchownych i świeckich różnych wyznań, z kraju i z zagranicy, w tym od oficjalnych przedstawicieli Kościołów, którzy wyrażali swoje opinie o tłumaczeniu, walorach edytorskich poszczególnych wydań (np. kieszonkowy format) oraz o wierności przekładu i jego szacie literackiej. Oto kilka wypowiedzi zaczerpniętych z zachowanych dokumentów:

Pragnąłem bardzo unowocześnienia języka w Piśmie świętym, więc z wielką radością przyjąłem wiadomość o nowym przekładzie Biblii, dokonany przez dostojnych Księży-Profesorów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.³⁸⁰

Jestem pełen szacunku i podziwu dla pracy dokonanej nad nowym tłumaczeniem Biblii, które czyta się z przyjemnością, mimo kilku usterek.³⁸¹

Piotr Turek z Toronto napisał:

Obecnie posługuję się Nowym Testamentem w ich [tzn. profesorów z ChAT] tłumaczeniu i jestem bardzo zadowolony z tej nowej polskiej wersji; jest doskonała i przejrzysta w swojej aktualnej polszczyźnie. Bardzo sobie cenię to arcydzieło...³⁸²

Wyrazy uznania i życzliwe uwagi płynęły również ze strony katolickich czytelników nowego tłumaczenia:

Przypadkowo wpadł mi w ręce Nowy Przekład z języka greckiego egzemplarz „Czterech Ewangelii Pana naszego Jezusa Chrystusa” wydanej przez Was w 1966 roku. Pomimo, że jestem wyznania rzymsko-katolickiego w/w przekład w języku polskim i w nowej szacie językowej bardzo mi się spodobał pod względem treści i kieszonkowego wydania. Na pewno ułatwi czytelnikom a tym samym i mnie w korzystaniu z Ewangelii na co dzień oraz podczas podróży itp.³⁸³

Do korzystania z nowego przekładu zachęcał katolicki biblista ks. Michał Czajkowski, choć przyznawał, że z tego powodu miał „niemałe kłopoty”. W odpowiedzi na zarzuty pewnego proboszcza³⁸⁴ przekonywał, że „nie ma katolickiej lub niekatolickiej ewangelii. Jedno jest Słowo Boże. Może być tylko wydanie katolickie czy inne”. W swojej argumentacji posługiwał się obszernie nauczaniem Soboru Watykańskiego II (KO 22) oraz dokumentami Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan. Czajkowski był autorem pomysłu, aby jego studenci księży rozdawali

różnego rodzaju usterek tekstu. Uwagi te zostały przeniesione na korektorski egz. NTWarsz (1966), a następnie część z nich wprowadzono do kolejnych wydań.

³⁸⁰ BWarsz/K/1967-08-26_Ks-Wantuła.

³⁸¹ BWarsz/K/1967-11-30_Unicki-Wantuła_s6.

³⁸² BWarsz/K/1972-11-20_Turek-X_s1.

³⁸³ BWarsz/K/1969-02-25_Piasecki-BiZTB. Zob. również wypowiedzi katolików lub aluzje do nich: Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s33; K/1971-05-14_BiZTB-Derham; 1972-02-09_Jaroszek-E-N.

³⁸⁴ Recepcja książek wydawanych przez BiZTB nie odbyła się bez problemów, a nawet pewnych konfliktów. W 1975 r. B. Enholc-Narzyńska wspomina o pewnych incydentach: „Jeszcze dzisiaj, jest to rzecz godna ubolewania, są księża, którzy nie pozwalają czytać Pisma Świętego w wydaniu Towarzystwa Biblijnego i co gorsza nakszują je niszczyć” (*Od Biblii Mary Jones...*, s. 15). Również tekst Czajkowskiego z 1971 r. był odpowiedzią na list pewnego księdza, który pisał: „Moja katechetka, podobno uczennica Księdza Profesora, chce sprzedawać dzieciom jakieś niekatolickie ewangelie po 1,50 zł. Kształcicie Wy nam katechetki czy jehowitki?” (M. Czajkowski, *Z rozmów o posłudze słowa. Niekatolickie ewangelie?*, CT 14 (1971) z. 2, s. 131).

„z okazji swoich prymicji tanie i estetyczne Ewangelie wydane przez Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne zamiast tradycyjnych obrazków”.³⁸⁵

Ze strony katolików pojawiły się także głosy krytyki. Np. o. Jacek Salij OP w 1976 roku w „Tygodniku Powszechnym” zgłosił zastrzeżenie, że „nie zamieszczono w przekładzie ksiąg Starego Testamentu pism deuterokanonicznych, choćby jako dodatku umieszczonego na końcu Biblii”³⁸⁶. Na realizację tego postulatu trzeba było czekać do 1990 roku (zob. niżej, s. 163).

W korespondencji pojawiał się cały szereg życzliwych uwag, które według czytelników mogłyby podnieść jakość tłumaczenia i walory jego szaty edytorskiej. Proponowano np. dodanie do kolejnych wydań odpowiednio przygotowanych map³⁸⁷ oraz słowników zawierających trudniejsze wyrażenia biblijne, niespotykane gdzieindziej słowa, nazwy miar, wag, jednostek metrycznych³⁸⁸. Nie brakowało też uwag z odwoływaniem się do oryginalnego tekstu greckiego oraz do fachowej literatury biblijnej³⁸⁹. Ks. Rudolf Mrowiec, proboszcz parafii ewangelickiej w Chorzowie, który na krótki czas był zatrudniony przy pracach nad tłumaczeniem Księgi Jozuego (zob. wyżej, s. 107, przyp. 122), wyrażał swój żal, że

te teksty (przynajmniej perykopy 6 porządków kościelnych) nie zostały nam udostępnione, albo przynajmniej tej garstce księży, którzy opierają się na oryginale. Obecnie trzeba będzie tekst poprawiać dla siebie prywatnie, ale bez korzyści dla Nowego Przekładu.³⁹⁰

Niektóre z listów zawierały długie spisy proponowanych poprawek i uwag do poszczególnych wersetów biblijnych. Rękopiśmienne notatki na tych listach poczynione zapewne przez członków komisji tłumaczeniowej Pisma Świętego (najczęściej są to adnotacje: „tak” lub „nie”) świadczą o poważnym potraktowaniu głosu czytelników³⁹¹. Czytelnicy zgłaszali również poprawki do następnych wydań Nowego Testamentu³⁹².

Po ukazaniu się oddzielnego wydania Księgi Psalmów w 1970 roku recenzję nowego przekładu napisał adwentystyczny duchowny i pracownik ChAT, ks. Konstanty Bulli (zm. 1994)³⁹³.

³⁸⁵ M. Czajkowski, *Z rozmów o posłudze słowa...*, s. 131-134.

³⁸⁶ Za: H.J. Kaczmarek, *Przekłady Pisma Świętego na język polski...*, s. 69.

³⁸⁷ BWarsz/K/1969-02-25_Piasecki-BiZTB; 1978_Nowakowski-BiZTB_s1. Projekt takiej mapy zachował się w archiwum TBWP; zob. Inne/Mapa_1985.

³⁸⁸ BWarsz/K/1976-03-21_Wdowiak-KOMISJA; 1978_Nowakowski-BiZTB_s1.

³⁸⁹ BWarsz/K/1967-09-04_Mrowiec-Hauptman_s2; 1967-11-30_Unicki-Wantuła_s1.

³⁹⁰ BWarsz/K/1967-09-04_Mrowiec-Hauptman_s2.

³⁹¹ Zob. np. BWarsz/K/1967-11-30_Unicki-Wantuła; 1968-01-31_KOŚCIÓŁ_ADW_DS-BiZTB.

³⁹² Przykładowo w archiwum TBWP zachował się obszerny i szczegółowy wykaz poprawek przygotowany przez Wojciecha Hoffmana z Mikołajek – prawdopodobnie świadka Jehowy, który zgłaszał swoje uwagi do NTWarsz (1970); zob. BWarsz/K/1973-02_Hoffman-BiZTB.

³⁹³ K. Bulli, „*Nauczajcie i napominajcie jedni drugich przez psalmy...*” (rzecz o nowym przekładzie Księgi Psalmów), RT 15 (1973) nr 1, s. 199-208.

Recenzja powstała na zamówienie BiZTB, a jej autor otrzymał za nią honorarium³⁹⁴. Bulli pochwalił zarówno język, jak i stronę edytorską Psalterza. Zgłosił również szereg propozycji zmian w przekładzie, jednak nie zostały one wprowadzone w kolejnych wydaniach.

Napływały także komentarze oraz propozycje korekt i zmian w przekładzie wydanej w 1975 roku całej Biblii. Wykaz takich propozycji nadesłali np. przedstawiciele Kościoła Adwentyistów Dnia Siódmego³⁹⁵.

J. WYDANIA *BIBLII WARSZAWSKIEJ* PO 1975 ROKU

Pierwsze wydanie *Biblii warszawskiej* wydrukowały Zakłady Graficzne „Tamka” w Warszawie. W późniejszych latach jeszcze wielokrotnie korzystano z usług tej firmy. Tłoczono także we Wrocławskich Zakładach Graficznych³⁹⁶. Najczęściej korzystano jednak z usług Zakładów Graficznych „Dom Słowa Polskiego” w Warszawie. Aby zaradzić trudnej sytuacji poligrafii w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku, towarzystwo sprowadziło w 1985 roku pełnowymiarową czterokolorową maszynę offsetową „Roland” dla „Domu Słowa Polskiego”. Od tego czasu wykorzystywano ją wielokrotnie do druku Biblii oraz innych pozycji, nie tylko dla BiZTB³⁹⁷.

Kolejne wydania Biblii produkowano najczęściej z gotowych diapozytywów, uzyskując z nich za pomocą technik fotograficznych odpowiednie formaty. We Wrocławskich Zakładach Graficznych drukowano wydania Nowego Testamentu z ilustracjami z krajów biblijnych (10 wyd. w latach 1978-1989)³⁹⁸. Niektóre wydania tłoczono za granicą: w Wielkiej Brytanii (Offset Lithography by Billing & Sons LTD, Guildford, London and Worcester; Hazell Watson and Viney LTD Aylesbury, Bucks)³⁹⁹, w Finlandii (St Michel Print, Mikkeli)⁴⁰⁰, Korei Południowej⁴⁰¹, Chinach⁴⁰² i we Włoszech⁴⁰³.

W 1990 roku BiZTB rozpoczęło współpracę z Międzynarodowym Związkiem Gedeonitów, wydając wspólnie angielsko-polsko-niemiecki Nowy Testament⁴⁰⁴. Podczas kwerend udało się

³⁹⁴ BWarsz/Inne/Pokwitowanie_Bulli_1973-03-15.

³⁹⁵ BWarsz/Inne/Propozycje_korekty_KOŚCIÓŁ_ADW_DS.

³⁹⁶ Zob. bibliografia.

³⁹⁷ BWarsz/K/1988-01-29_BiZTB-UdsW.

³⁹⁸ NTWarsz 1 [1978] il i wyd. następne.

³⁹⁹ Np. BWarsz (1977) 42; BWarsz (1978) 42; NTWarsz (1966); NTWarsz (1968).

⁴⁰⁰ Np. BWarsz 20 (1994) 64; BWarsz 21 (2001) 64; BWarsz 1 (2001) 74; BWarsz 22 (2001) 64.

⁴⁰¹ BWarsz (1998) 43; NTWarsz (b.r.) G_2; NTWarsz i Ps (b.r.) G.

⁴⁰² Np. BWarsz 23 (2006) 64; BWarsz 24 (2007) 64.

⁴⁰³ BWarsz 25 (2008) 64.

⁴⁰⁴ NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem.

odnaleźć czternaście edycji z lat 1990-2004⁴⁰⁵, które BiZTB, a od 1992 roku TBwP wydało we współpracy z Gedeonitami. Były to wydania samego Nowego Testamentu (po polsku lub wielojęzyczne) lub w połączeniu z Księgą Psalmów. Niektóre z nich wyszły z zakładów drukarskich w Wielkiej Brytanii⁴⁰⁶, Stanach Zjednoczonych⁴⁰⁷ i Korei Południowej⁴⁰⁸, pozostałe zaś z Polski⁴⁰⁹. Z danych dostarczonych przez TBwP wynika, że współpraca ta trwała do 2006 roku i przyniosła łącznie dwadzieścia edycji⁴¹⁰. Po 2006 roku TBwP zawiesiło współpracę z Gedeonitami, gdyż rozprowadzanie przez nich darmowych egzemplarzy budziło pewne kontrowersje⁴¹¹.

Druk książek w PRL wiązał się z obowiązkiem przedstawiania w Ministerstwie Kultury i Sztuki planów wydawniczych na dane lata⁴¹² w celu ich zatwierdzenia oraz konieczność uzyskiwania pozwoleń na druk w Okręgowym Urzędzie Kontroli Publikacji i Widowisk, co z kolei wiązało się z możliwością pozyskania papieru i innych materiałów typograficznych. Współpraca towarzystwa z organami państwowymi musiała układać się dobrze, skoro z zachowanej dokumentacji wynika, że nie było problemów z pozwoleniami, towarzystwo zaś w latach osiemdziesiątych było w stanie wydawać Biblię w dużych nakładach (dla całej Biblii łączny nakład za lata 80. wyniósł ok. 700 tys. egz.). Kryzys lat osiemdziesiątych przyniósł trudności związane z drukiem Biblii: brakowało papieru, farby drukarskiej oraz kartonu do produkcji opraw⁴¹³. Towarzystwo radziło sobie w tej sytuacji, wykorzystując materiały papiernicze i drukarskie przyśyłane w darze przez centralę w Londynie (ok. 200 ton papieru rocznie)⁴¹⁴. Zachowane doku-

⁴⁰⁵ NTWarsz i Ps [1994] G_1; NTWarsz i Ps (1994) G_2; NTWarsz i Ps (b.r.) G_1; NTWarsz i Ps (b.r.) G_2; NTWarsz (1994) G_1; NTWarsz (1994) G_2; NTWarsz (2004) G_1; NTWarsz (2004) G_2; NTWarsz (b.r.) G_1; NTWarsz (b.r.) G_2; NTWarsz (b.r.) G_3; NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem; NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem; NTWarsz [2003] G_pol-ang-niem.

⁴⁰⁶ NTWarsz i Ps [1994] G_1; NTWarsz (1994) G_1; NTWarsz (1994) G_2; NTWarsz (2004) G_1; NTWarsz (2004) G_2.

⁴⁰⁷ NTWarsz i Ps (b.r.) G_2.

⁴⁰⁸ Np. NTWarsz i Ps (b.r.) G_1; NTWarsz (b.r.) G_2;

⁴⁰⁹ Np. NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem; NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem.

⁴¹⁰ BWarsz/Inne/NTWarsz_Gedeonici_nakłady_1990-2006.

⁴¹¹ Egzemplarze wrzucano do skrzynek pocztowych wbrew woli mieszkańców, którzy pretensje kierowali do TBwP (informacja pozyskana w TBwP).

⁴¹² Przykładowe plany wydawnicze z lat 80.: Inne/Plan_wydawniczy_1988; Plan_wydawniczy_1989; Projekt_wydawniczy_1989_1.

⁴¹³ BWarsz/K/1985-04-01_BiZTB-ZGDSP_1; 1985-05-27_BiZTB-ZGDSP; 1986-09-29_BiZTB-ZGDSP; 1987-03-16_BiZTB-ZGDSP; 1987-05-13_BiZTB-OUKPiW; 1987-12-10_BiZTB-MKiS; 1988-03-02_BiZTB-OUKPiW; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_1; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_2; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_3; 1988-04-22_BiZTB-ZGDSP; 1988-05-02_BiZTB-ZGDSP; Inne/Odmowa_OUKPiW_1987-05-29.

⁴¹⁴ BWarsz/K/1983-10-17_BiZTB-OUKPiW; 1985-02-25_BiZTB-ZGDSP_1; 1985-02-25_BiZTB-ZGDSP_2; 1985-12-09_BiZTB-ZGDSP; 1986-05-17_BiZTB-ZGDSP; 1986-12-04_BiZTB-ZGDSP; 1986-12-11_BiZTB-ZGDSP; 1987-01-08_BiZTB-ZGDSP; 1987-03-03_BiZTB-OUKPiW; 1987-03-30_BiZTB-ZGDSP; 1987-05-12_BiZTB-ZGDSP_1; 1988-07-07_BiZTB-ZGDSP.

menty potwierdzają również, że pani Enholc-Narzyńska poszukiwała innych dróg pozyskiwania materiałów. W styczniu 1988 roku zwróciła się np. do Urzędu do Spraw Wyznań z prośbą o poparcie wniosku o przydział papieru przez Departament Książki w Ministerstwie Kultury i Sztuki⁴¹⁵.

W latach 1978-1989 towarzystwo wydało dziesięć razy *Nowy Testament. Nowy przekład z ilustracjami*, który cieszył się do końca lat osiemdziesiątych ogromną popularnością⁴¹⁶. Edycja była ilustrowana mapami i zdjęciami z krajów biblijnych. O popularności tego wydania świadczą jego wysokie nakłady: w ciągu jedenastu lat wydano przynajmniej 396 400 egzemplarzy. Praca ta była wzorowana na wersji niemieckiej i amerykańskiej, które wydrukowano w latach siedemdziesiątych, odpowiednio przez Deutsche Bibelstiftung w Stuttgarcie i American Bible Society⁴¹⁷. Ukazała się także wersja fińska⁴¹⁸ i czeska⁴¹⁹. Ta ostatnia była drukowana w Zakładach Graficznych „Dom Słowa Polskiego” w Warszawie za pośrednictwem BiZTB⁴²⁰.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych BiZTB zróżnicowało wydania całej Biblii pod względem formatów. Pierwsze wydanie całego Pisma Świętego z 1975 roku ukazało się w formacie oznaczonym jako 064 (21 cm). Od 1977 roku towarzystwo rozpoczęło również wydawanie *Biblii warszawskiej* w formacie pomniejszonym 042 (16 cm), a od 1992 roku w podobnym pod względem wymiarów (również 16 cm) formacie 043. Od 1979 roku drukowano Biblię także w dużym formacie 074 (24 cm), którą nazwano „Biblią stołową”⁴²¹.

W 1990 roku ukazało się wydanie *Biblii warszawskiej* z apokryfami (księgami deuterokanonicznymi) Starego Testamentu⁴²², które zostały przedrukowane z *Biblii Tysiąclecia* (wyd. 3/4). O zamieszczenie w *Brytyjce* ksiąg deuterokanonicznych prosili niektórzy czytelnicy⁴²³ i recenzenci (zob. wyżej, s. 160). Pierwsze rozmowy w tej sprawie BiZTB prowadziło z Komisją Ekumeniczną Konferencji Episkopatu Polski już ok. 1974 roku. Zamieszczenie ksiąg deuterokanonicznych w przygotowywanym do druku ewangelickim Piśmie Świętym stanowiło

⁴¹⁵ BWarsz/K/1988-01-29_BiZTB-UdsW; 1988-02-08_BiZTB-MKiS; zob. też: 1986-12-15_BiZTB-MKiS.

⁴¹⁶ Wyd. 1: NTWarsz 1 (1978) il; wyd. ostatnie: NTWarsz 10 (1989) il.

⁴¹⁷ Udało się odnaleźć egz. wersji niemieckiej z 1975 r.: *Die Gute Nachricht. Das Neue Testament in heutigem Deutsch. Mit Farbfotos der biblischen Stätten*, Stuttgart 1975.

⁴¹⁸ *Uusi Testamentti. Uusi testamentti nykysuomeksi kuvitetuna Raamatun maista otetuun valokuvin*, Helsinki 1984.

⁴¹⁹ *Nový Zákon. Ekumenický překlad s barvenými fotografiemi, úvody a vysvětlivkami k dobovému pozadí*, Warszawa 1987. Wznowienie tej ed. planowano na 1989 r.; zob. BWarsz/K/1985-11-07_BiZTB-ZGDSP; 1986-06-24_BiZTB-ZGDSP; Inne/Projekt_wydawniczy_1989_1.

⁴²⁰ BWarsz/K/1986-05-05_BiZTB-ZGDSP; 1986-06-24_BiZTB-ZGDSP; 1987-06-12_BiZTB-ZGDSP; Inne/Faktura_1986-12-11_1;

⁴²¹ BWarsz/K/1986-12-04_BiZTB-ZGDSP; 1986-12-11_BiZTB-ZGDSP; 1988-03-10_BiZTB-ZGDSP_2. Zob. bibliografia załącznikowa.

⁴²² Chodzi o BWarsz 18-1 (1990) 67.

⁴²³ BWarsz/K/1984-05-08_Danuta_J-BiZTB.

warunek polecenia lektury tej Biblii katolikom⁴²⁴. Wówczas jednak rozmowy te nie zakończyły się sukcesem i *Brytyjka* była przez kolejnych piętnaście lat drukowana bez ksiąg deuterokanonicznych. Około 1989 roku powstała myśl o przygotowaniu protestanckiego tłumaczenia uznawanych przez nich za apokryficzne ksiąg Starego Testamentu przez zespół pod kierownictwem metodysty ks. Witolda Benedyktowicza. Tłumaczenie to miałoby uzupełnić tekst *Biblii warszawskiej*⁴²⁵. Planów tych jednak nie zrealizowano, gdyż w 1989 roku powrócił pomysł przedruku tych ksiąg z *Biblii Tysiąclecia*. Stało się to za przyczyną bp. Kazimierza Romaniuka, który zachęcony przemówieniem Barbary Enholc-Narzyńskiej podczas Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan w 1989 roku wystosował do niej list z propozycją powrotu do rozmów w tej sprawie⁴²⁶. Towarzystwo po podpisaniu stosownej umowy z Wydawnictwem Pallottinum⁴²⁷ otrzymało diapozytywy tekstu, który został przedrukowany bez wstępów i przypisów. Edycja ta, oznaczona jako wyd. 18 (1) *Biblii warszawskiej*, ukazała się w 1990 roku w średnim formacie 064 w nakładzie 50 tys. egzemplarzy. Księgi deuterokanoniczne wydrukowano na końcu Starego Testamentu. Księgę Estery przedrukowano w całości, a z Księgi Daniela tylko dodatki wtórkanoniczne.⁴²⁸

W 1980 roku wydawnictwo Alliance Biblique Universelle wydało serię pojedynczych Ewangelii po francusku, ilustrowanych rycinami szwajcarskiej plastyczki Marie Annie Vallotton (zm. 2014)⁴²⁹. W 1983 roku ukazała się seria w takiej samej szacie graficznej co wydanie francuskie, ale z tekstem *Biblii warszawskiej*⁴³⁰. W 1991 roku BiZTB wznowiło po polsku z tej

⁴²⁴ Wśród polskich biskupów rzymskokatolickim już w 1972 r. pojawił się pomysł polecenia katolikom NTWarsz (1966). Warunkiem realizacji tej idei było uwzględnienie przez BiZTB uwag do przekładu zgłoszonych oficjalnie przez Konferencję Episkopatu Polski. Były to prawdopodobnie uwagi tylko do Mat. (zob. korespondencja na ten temat: BWarsz/K/1972-11-13_Ellingworth-BiZTB; 1972-12-20_UBS-Romaniuk; 1973-03-09_KEP-BiZTB; 1989-03-10_KEP-BiZTB; 1990-02-08_BiZTB-Romaniuk). Wykaz uwag obejmował osiem stron maszynopisu, z czego zachowała się tylko jedna strona (1973-03-09_KEP-BiZTB_s2). Po latach przy okazji dyskusji o druku ksiąg deuterokanonicznych w BWarsz Romaniuk nawiązał do tej inicjatywy ze strony KEP, twierdząc, że BiZTB nie ustosunkowało się w żaden sposób do propozycji biskupów rzymskokatolickich (1990-02-24_Romaniuk-BiZTB).

⁴²⁵ BWarsz/K/1989-02-08_BiZTB-Romaniuk_s1.

⁴²⁶ BWarsz/K/1989-01-28_Romaniuk-BiZTB.

⁴²⁷ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB_1990-10-29.

⁴²⁸ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 267-269; BWarsz 18-1 (1990) 67, s. 4. Zob. inne dokumenty o BWarsz 18-1 (1990) 64: BWarsz/K/1989-03-10_Romaniuk-BiZTB; 1989-04-19_Romaniuk-WCFBA_s1-2; 1989-06-28_BiZTB-P; 1989-11-29_P-Romaniuk; 1989-12-18_Stachowiak-J; 1990-01-12_Stachowiak-P; 1990-02-08_BiZTB-Romaniuk; 1990-02-24_Romaniuk-BiZTB; 1990-03-07_P-BiZTB; 1990-10-19_BiZTB-P; 1990-11-08_BiZTB-P_oryginał.

⁴²⁹ *Évangile selon Matthieu. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition*, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980; *Évangile selon Marc. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition*, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980; *Évangile selon Luc. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition*, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980; *Évangile selon Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition*, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980.

⁴³⁰ NTWarsz (Mat 1983) il, NTWarsz (Mar 1983) il; NTWarsz (Łuk 1983) il; NTWarsz (Jan 1983) il.

serii Ewangelię św. Jana⁴³¹. W 1986 roku warszawski oddział BiZTB wydrukował także francuskojęzyczne wydanie czterech Ewangelii oraz Dziejów Apostolskich⁴³² w tej samej szacie graficznej. Były one drukowane w Polsce ze względu na konkurencyjną cenę i przeznaczone dla francuskojęzycznych krajów Afryki, gdzie rozprawadzały je Zjednoczone Towarzystwa Biblijne⁴³³. Być może edycje po francusku ukazywały się także w latach: 1982, 1985 i 1988⁴³⁴.

Pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku zaczęły się ukazywać wielojęzyczne wydania Nowego Testamentu wykorzystujące przekład *Biblii warszawskiej*. Prace nad pierwszą edycją tego typu rozpoczęły się w pierwszej połowie 1986 roku, kiedy to BiZTB zamówiło polsko-angielskie diapozytywy w Zakładach Graficznych „Dom Słowa Polskiego” w Warszawie. Planowany nakład tej pozycji miał wynieść 10 tys. egzemplarzy⁴³⁵. Niestety materiały przygotowane do druku uległy zniszczeniu podczas pożaru, dlatego też towarzystwo musiało opracować je na nowo. W lipcu 1987 roku zamówiono w tych samych Zakładach Graficznych nowe diapozytywy. Tym razem nakład pozycji miał wynieść 20 tys. egzemplarzy⁴³⁶. Pierwsze wydanie z równoległym tekstem angielskim i polskim ukazało się jednak dopiero w 1989 roku⁴³⁷. Drugie wydanie wyszło w 1998 roku. W przedmowie *Od Wydawnictwa* można przeczytać o celu tej publikacji:

Nowy Testament w wersji angielsko-polskiej został przygotowany na życzenie Polaków żyjących w krajach angielskiego obszaru językowego. Jego wydanie ma służyć lepszemu poznaniu Pisma Świętego wśród naszych rodaków na obczyźnie posługujących się językiem angielskim, jak i wśród

⁴³¹ NTWarsz (Jan 1991) il.

⁴³² *La Bonne Nouvelle par un homme appelé Matthieu. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986; *La Bonne Nouvelle par un homme appelé Marc. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986; *La Bonne Nouvelle par un homme appelé Luc. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986; *La Bonne Nouvelle par un homme appelé Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986; *Les Actes des Apôtres. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986.

⁴³³ Informacje uzyskane w TBwP.

⁴³⁴ W archiwum TBwP zachowały się również egz. Jana i Dz. z serii francuskojęzycznej z 1982 r. oraz egz. Dz. z 1985 r. Zob. *La Bonne Nouvelle par un homme appelé Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1982; *Les Actes des Apôtres. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1982. Zob. też: BWarsz/K/1985-01-23_BiZTB-ZGDSP_1; 1985-03-04_BiZTB-ZGDSP; 1985-04-01_BiZTB-ZGDSP_2; 1985-10-09_BiZTB-ZGDSP; 1985-11-04_BiZTB-ZGDSP; 1985-11-18_BiZTB-ZGDSP; 1986-02-05_BiZTB-ZGDSP; 1986-02-07_Zimmermann-BiZTB; 1986-08-19_BiZTB-ZGDSP; 1988-03-10_BiZTB-ZGDSP_1; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_3; 1988-05-02_BiZTB-ZGDSP; 1988-08-26_BiZTB-ZGDSP; 1988-10-25_BiZTB-ZGDSP; Inne/Notatka_1988-05-24; Plan_wydawniczy_1988.

⁴³⁵ BWarsz/K/1986-05-22_BiZTB-ZGDSP.

⁴³⁶ BWarsz/K/1987-07-03_BiZTB-ZGDSP.

⁴³⁷ NTWarsz (1989) ang-pol. Przedmowę do tego wydania podpisano w styczniu 1988 r. Pierwotnie też datę ukończenia druku ustalono (jako termin ostateczny) na koniec lipca 1988 r., następnie przesunięto ją na wrzesień 1988 r. Z zachowanej dokumentacji wynika, że ZGDSP miały pod koniec lat 80. trudności z wywiązywaniem się z terminowego wykonywania prac, co mogło być konsekwencją sytuacji ekonomicznej w kraju. W planie wydawniczym na 1989 r. znajduje się przy tej pozycji notatka odrębna: „nie wyk. plan 88”. Zob. Inne/Notatka_1988-05-24; NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_ang; NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_pol; Plan_wydawniczy_1989.

osób uczących się języka polskiego. Z myślą o tych Czytelnikach tekst Nowego Testamentu ukazuje się w dwóch wersjach językowych drukowanych w równoległych kolumnach.⁴³⁸

Wersja angielska tego wydania to powszechnie znany w krajach anglosaskich *The New Testament – New International Version* z 1973 roku.

Poliglotyczne wydania Nowego Testamentu z tekstem z *Biblii warszawskiej* ukazywały się jeszcze kilka razy w różnych zestawach językowych. W 1990 roku we współpracy z Gedeonitami wydano wersję angielsko-polsko-niemiecką, którą następnie przedrukowano w 1993 roku, z kolei w 2003 roku wydrukowano tekst w nieco innym, polsko-niemiecko-angielskim⁴³⁹ układzie językowym. W 2003 i 2004 roku TBwP wydało samodzielnie edycję polsko-niemiecką. Wersja niemiecka pochodziła z przekładu Martina Lutra⁴⁴⁰.

Po 1975 roku BiZTB, a później TBwP jeszcze wielokrotnie przedrukowywało różne części *Biblii warszawskiej*: wydania Nowego Testamentu, czterech Ewangelii i poszczególnych ksiąg.

K. NAKŁADY

Podczas podliczania liczby egzemplarzy z tekstem *Biblii warszawskiej* wydrukowanych od 1964 do 2020 roku wzięto pod uwagę tylko te wydania, których egzemplarze udało się odnaleźć oraz których istnienie ustalono na podstawie *Bibliografii biblistyki polskiej* ks. Piotra Ostaińskiego i dokumentów archiwalnych. Zwyczajem BiZTB, a później TBwP było podawanie nakładów poszczególnych edycji na stronie redakcyjnej książki, lecz reguły tej nie stosowano konsekwentnie, czego rezultatem są pewne braki danych. Jednak można dla tych wydań przyjąć te same wysokości nakładów, jakie zwykle produkowano w danym okresie. Tak oszacowane nakłady wypisano w powyższych tabelach w kolumnach z uwagami. Liczbę wydań oraz ich nakłady prezentują tabele 4-7.

Tabela 4. Wydania całej Biblii

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
Format średni (standardowy)			
1	BWarsz 1 (1975) 64	50 350	
2	BWarsz 2 (1977) 64	25 350	
3	BWarsz 3 (1979) 64	25 350	
4	BWarsz 4 (1979) 64	25 000	
5	BWarsz 5 (1980) 64	35 000	
6	BWarsz 6 (1980) 64	35 000	
7	BWarsz 7 (1981) 64	35 000	

⁴³⁸ NTWarsz (1989) ang-pol, s. 5. Zob. też: BWarsz/K/1986-05-22_BiZTB-ZGDSP; Inne/NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_ang; NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_pol.

⁴³⁹ NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem; NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem; NTWarsz [2003] pol-ang-niem.

⁴⁴⁰ NTWarsz (2003) pol-niem; NTWarsz (2004) pol-niem.

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
8	BWarsz 8 (1982) 64	b.d.	Istnienie wyd. ustalono na podstawie dokumentacji. Przyjęto nakł. 35 000 egz.
9	BWarsz 9 (1982) 64	50 000	
10	BWarsz 10 (1982) 64	b.d.	Istnienie wyd. ustalono na podstawie dokumentacji. Przyjęto nakł. 35 000 egz.
11	BWarsz 11 (1982) 64	35 000	
12	BWarsz 13 (1983) 64	35 000	(!) Wyd. 12 ukazało się w 1984, a wyd. 13 w 1983 r.
13	BWarsz 12 (1984) 64	50 000	(!) Wyd. 12 ukazało się w 1984, a wyd. 13 w 1983 r.
14	BWarsz 14 (1985) 64	25 000	
15	BWarsz 15 (1985) 64	75 000	
16	BWarsz 16 (1987) 64	50 000	
17	BWarsz 17 (1989) 64	43 500	
18	BWarsz 18-1 (1990) 67	60 000	
19	BWarsz 19 (1991) 64	50 000	
20	BWarsz 20 (1994) 64	40 000	
21	BWarsz 21 (2001) 64	10 000	
22	BWarsz 22 (2004) 64	10 000	
23	BWarsz 23 (2006) 64	4 000	
24	BWarsz 24 (2007) 64	5 500	
25	BWarsz 25 (2008) 64	10 000	
26	BWarsz (2010) 64	11 800	
27	BWarsz (2014) 64	4 000	
28	BWarsz (2016) 64	4 800	
29	BWarsz (2018) 64	4 600	
30	BWarsz (2019) 64	2 100	
	RAZEM:	811 350	Łącznie z nakł. ustalonymi na podstawie zwyczajów wydawniczych: 881 350 egz.
Format mały			
1	BWarsz (1977) 42	10 000	
2	BWarsz (1978) 42	20 000	
3	BWarsz (1980) 42	35 000	
4	BWarsz (1981) 42	30 000	
5	BWarsz 11 (1982) 42	35 000	
6	BWarsz (1991) 42	25 000	
7	BWarsz (1992) 43	30 000	
8	BWarsz (1993) 43	28 000	
9	BWarsz (1994) 43	30 000	
10	BWarsz (1995) 43	30 000	
11	BWarsz (1996) 43	29 000	
12	BWarsz (1998) 43	28 000	
13	BWarsz (1999) 43	10 000	
14	BWarsz (2008) 43	5 500	
15	BWarsz (2010) 43	4 000	
16	BWarsz (2011) 43	5 800	
17	BWarsz (2013) 43	5 400	
18	BWarsz (2016) 43	2 500	
19	BWarsz (2018) 43	4 800	
20	BWarsz (2019) 43	1 849	
	RAZEM:	369 849	
Format duży (stołowy)			
21	BWarsz 3 (1979) 74	10 250	
22	BWarsz 4 (1981) 74	10 250	
23	BWarsz 4 (1984) 74	20 250	
24	BWarsz 6 (1986) 74	42 500	
25	BWarsz 7 (1988) 74	22 000	
26	BWarsz 8 (1990) 74	26 000	

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
27	BWarsz 9 (1997) 74	6 000	
28	BWarsz 1 (2001) 74	3 000	
29	BWarsz 13 (2008) 74	3 000	
30	BWarsz (2011) 74	2 400	
31	BWarsz (2015) 74	2 100	
32	BWarsz (2018) 74	1 800	
33	BWarsz (2019) 74	900	
	RAZEM:	150 450	
	RAZEM:	1 331 649	Łącznie z nakł. ustalonymi na podstawie zwyczajów wydawniczych: 1 401 649 egz.

Tabela 5. Wydania Nowego Testamentu i Nowego Testamentu z dodatkami

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
1	NTWarsz i Ps (1971)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3403. Przyjęto nakł. 20 000 egz.
2	NTWarsz i Ps (1972)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3403. Przyjęto nakł. 20 000 egz.
3	NTWarsz i Ps (1972) 1	20 000	
4	NTWarsz i Ps (1972) 2	?	Przyjęto nakł. 20 000 egz.
5	NTWarsz i Ps (1973)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3403. Przyjęto nakł. 20 000 egz.
6	NTWarsz i Ps (1974) 1	20 000	
7	NTWarsz i Ps (1974) 2	10 000	
8	NTWarsz i Ps (1975)	10 350	
9	NTWarsz i Ps (1977)	?	Przyjęto nakł. 10 000 egz.
10	NTWarsz i Ps (1979)	15 250	
11	NTWarsz i Ps 2 (1980)	10 000	
12	NTWarsz i Ps 3 (1981)	15 000	
13	NTWarsz i Ps 4 (1981)	25 000	
14	NTWarsz i Ps (1982)	10 000	
15	NTWarsz i Ps 5 (1983)	20 000	
16	NTWarsz i Ps (1984)	35 000	
17	NTWarsz i Ps 6 (1989)	40 000	
18	NTWarsz i Ps [1994] G 1	?	Zob. niżej dane z TBwP.
19	NTWarsz i Ps (1994) G 2	?	Zob. niżej dane z TBwP.
20	NTWarsz i Ps (b.r.) G 1	?	Zob. niżej dane z TBwP.
21	NTWarsz i Ps (b.r.) G 2	?	Zob. niżej dane z TBwP.
22	NTWarsz (1966)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
23	NTWarsz (1968)	25 000	
24	NTWarsz (1970)	10 000	
25	NTWarsz (1976)	13 000	
26	NTWarsz (1980)	2 000	
27	NTWarsz (1984)	30 000	
28	NTWarsz (1990)	20 000	
29	NTWarsz (1994) G 1	?	Zob. niżej dane z TBwP.
30	NTWarsz (1994) G 2	?	Zob. niżej dane z TBwP.
31	NTWarsz (2004) G 1	?	Zob. niżej dane z TBwP.
32	NTWarsz (2004) G 2	?	Zob. niżej dane z TBwP.
33	NTWarsz (b.r.) G 1	?	Zob. niżej dane z TBwP.
34	NTWarsz (b.r.) G 2	?	Zob. niżej dane z TBwP.
35	NTWarsz (b.r.) G 3	?	Zob. niżej dane z TBwP.
36	NTWarsz (b.r.)	?	Ed. nie jest datowana, co uniemożliwia oszacowanie nakł.
37	NTWarsz 1 (1978) il	20 350	
38	NTWarsz 2 (1978) il	25 000	

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
39	NTWarsz 3 (1978) il	35 350	
40	NTWarsz 4 (1978) il	35 350	
41	NTWarsz 5 (1978) il	45 350	
42	NTWarsz 6 (1979) il	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3403. Przyjęto nakł. 35 000 egz.
43	NTWarsz 7 (1984) il	50 000	
44	NTWarsz 8 (1985) il	50 000	
45	NTWarsz 9 (1987) il	50 000	
46	NTWarsz 10 (1989) il	50 000	
47	NTWarsz (1989) ang-pol	20 000	
48	NTWarsz (1998) ang-pol	5 000	
49	NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem	50 000	Wliczone w dane dostarczone przez TBwP.
50	NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem	100 000	Wliczone w dane dostarczone przez TBwP.
51	NTWarsz [2003] G_pol-ang-niem	?	Przyjęto nakł. 2 000 egz. Wliczone w dane dostarczone przez TBwP.
52	NTWarsz (2003) pol-niem	2 000	
53	NTWarsz (2004) pol-niem	1 000	
	RAZEM:	870 000	Łącznie z nakł. ustalonymi na podstawie zwyczajów wydawniczych: 1 022 000 egz.

Trudno policzyć nakłady wydań Nowego Testamentu (z ewentualnymi dodatkami) drukowane na potrzeby Gedeonitów, gdyż nie udało się odnaleźć egzemplarzy ze wszystkich wydań, te odnalezione zaś nie zawsze mają na kartach redakcyjnych odnotowane nakłady i nie zawsze są datowane. Z dokumentacji dostarczonej przez TBwP wynika, że w latach 1990-2006 na potrzeby Gedeonitów wydrukowano dwadzieścia edycji o łącznym nakładzie 3 510 517 egzemplarzy Nowego Testamentu (z ewentualnymi dodatkami). Wydano też 150 000 egz. z tekstem poliglotycznym (zob.

Tabela 5, poz. 49-50)⁴⁴¹, których nakłady są odnotowane na stronach redakcyjnych. Ostatecznie udało się ustalić, że Nowy Testament (z ewentualnymi dodatkami) drukowano przynajmniej pięćdziesiąt dziewięć razy, co daje łączny nakład w wysokości przynajmniej 4 380 517 egzemplarzy.

Tabela 6. Wydania cząstkowe

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
1	BWarsz (Ps 1970)	20 000	
2	BWarsz (Ps 1983)	20 000	
3	NTWarsz (Ew i Ps 1970)	50 000	
4	NTWarsz (Ew 1964)	?	Przyjęto nakł. 50 000 egz.
5	NTWarsz (Ew 1966)	?	Przyjęto nakł. 50 000 egz.
6	NTWarsz (Ew 1973)	50 000	
7	NTWarsz (Ew b.r.)	15 000	
8	NTWarsz (Ew 1980)	60 000	
9	NTWarsz (Ew 1993)	20 000	

⁴⁴¹ BWarsz/Inne/NT_Gedeonici_nakłady_1990-2006.

	Edycja	Nakład [egz.]	Uwagi
10	NTWarsz (Mat 1964)	?	Istnienie edycji zakłada się na podstawie wyd. pozostałych Ewangelii z kompletu. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
11	NTWarsz (Mat 1966)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
12	NTWarsz (Mat 1969)	25 000	
13	NTWarsz (Mat 1972)	25 000	
14	NTWarsz (Mat 1974)	25 000	
15	NTWarsz (Mat 1976) 1	25 000	
16	NTWarsz (Mat 1981)	25 000	
17	NTWarsz (Mat 1983) il	50 000	
18	NTWarsz (Mar 1964)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
19	NTWarsz (Mar 1966)	?	Istnienie edycji zakłada się na podstawie wyd. pozostałych Ewangelii z kompletu. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
20	NTWarsz (Mar 1969)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3396. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
21	NTWarsz (Mar 1972)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3396. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
22	NTWarsz (Mar 1974)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
23	NTWarsz (Mar 1976) 1	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
24	NTWarsz (Mar 1981)	25 000	
25	NTWarsz (Mar 1983) il	50 000	
26	NTWarsz (Łuk 1964)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
27	NTWarsz (Łuk 1966)	?	Istnienie ed. zakłada się na podstawie wyd. pozostałych Ewangelii z kompletu. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
28	NTWarsz (Łuk 1969)	25 000	
29	NTWarsz (Łuk 1972)	25 000	
30	NTWarsz (Łuk 1974)	25 000	
31	NTWarsz (Łuk 1976) 1	25 000	
32	NTWarsz (Łuk 1981)	25 000	
33	NTWarsz (Łuk 1983) il	50 000	
34	NTWarsz (Jan 1964)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
35	NTWarsz (Jan 1966)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
36	NTWarsz (Jan 1969)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3394. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
37	NTWarsz (Jan 1973)	25 000	
38	NTWarsz (Jan 1974)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3394. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
39	NTWarsz (Jan 1975)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3394. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
40	NTWarsz (Jan 1976) 1	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
41	NTWarsz (Jan 1976) 2	15 000	
42	NTWarsz (Jan 1978)	100 000	
43	NTWarsz (Jan 1981)	25 000	
44	NTWarsz (Jan 1983)	?	Ustalono na podstawie BBP I, 3394. Przyjęto nakł. 25 000 egz.
45	NTWarsz (Jan 1983) il	50 000	
46	NTWarsz (Jan 1991) il	100 000	
47	NTWarsz (Jan b.r.)	?	Przyjęto nakł. 25 000 egz.
	RAZEM:	975 000	Łącznie z nakł. ustalonymi na podstawie zwyczajów wydawniczych: 1 525 000 egz.

Ostatecznie ustalono, że:

- dla całej Biblii: ukazały się przynajmniej sześćdziesiąt trzy wydania o łącznym nakładzie 1 401 649 egzemplarzy;
- dla Nowego Testamentu i Nowego Testamentu z Psalmami: ukazało się przynajmniej pięćdziesiąt dziewięć wydań o łącznym nakładzie 4 380 517 egzemplarzy;
- dla wydań cząstkowych: ukazało się przynajmniej czterdzieści siedem wydań o łącznym nakładzie 1 525 000 egzemplarzy.

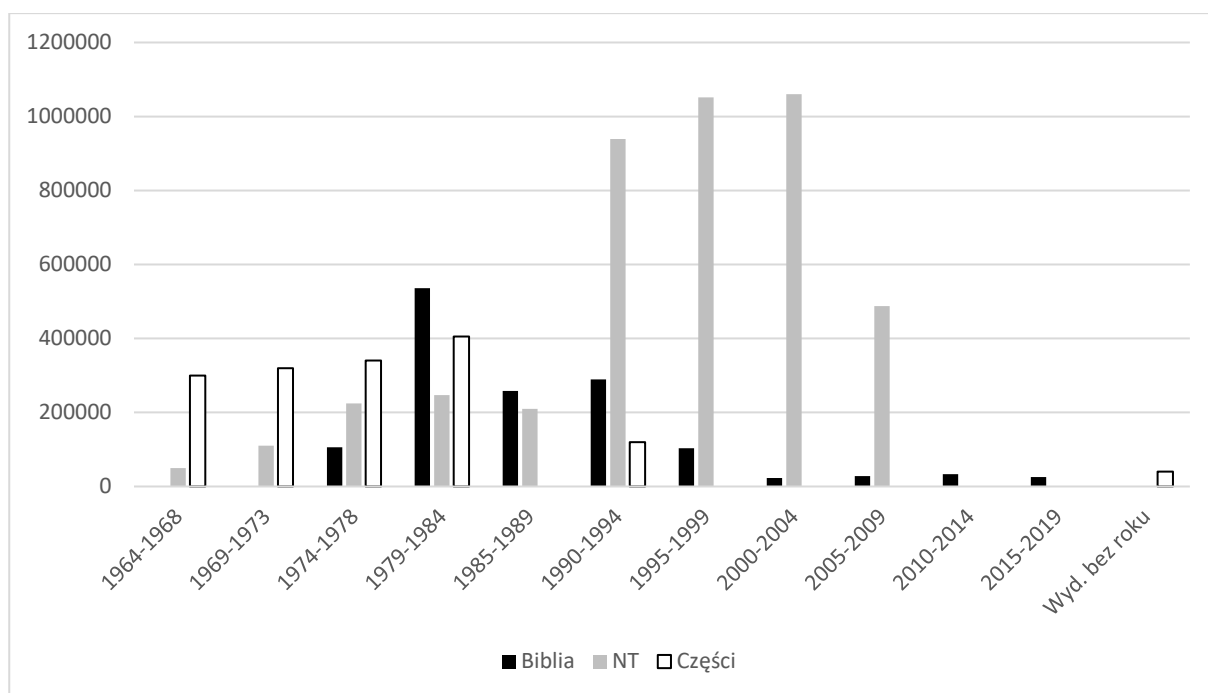
Trzeba jeszcze zaznaczyć, że gdy się mówi o poszczególnych wydaniach *Biblii warszawskiej*, słowo „wydanie” nie oznacza edycji innej wersji tekstu (nie licząc drobnych wariantów; zob. niżej, s. 173), ale po prostu kolejne dodruki tego samego przekładu. Powyższe zestawienia pokazują również pewien nieporządek w numerowaniu owych dodruków, spowodowany przedrukami fotograficznymi (również powiększаныmi i pomniejszаныmi) z tych samych klisz ze zmienionymi datami.

Jak można obliczyć z powyższych zestawień obejmujących lata 1964-2020, ukazało się przynajmniej 169 wydań z tekstem *Biblii warszawskiej* o łącznym nakładzie przynajmniej 7 307 166 egzemplarzy. W roku 2020 nie drukowano *Biblii warszawskiej*.

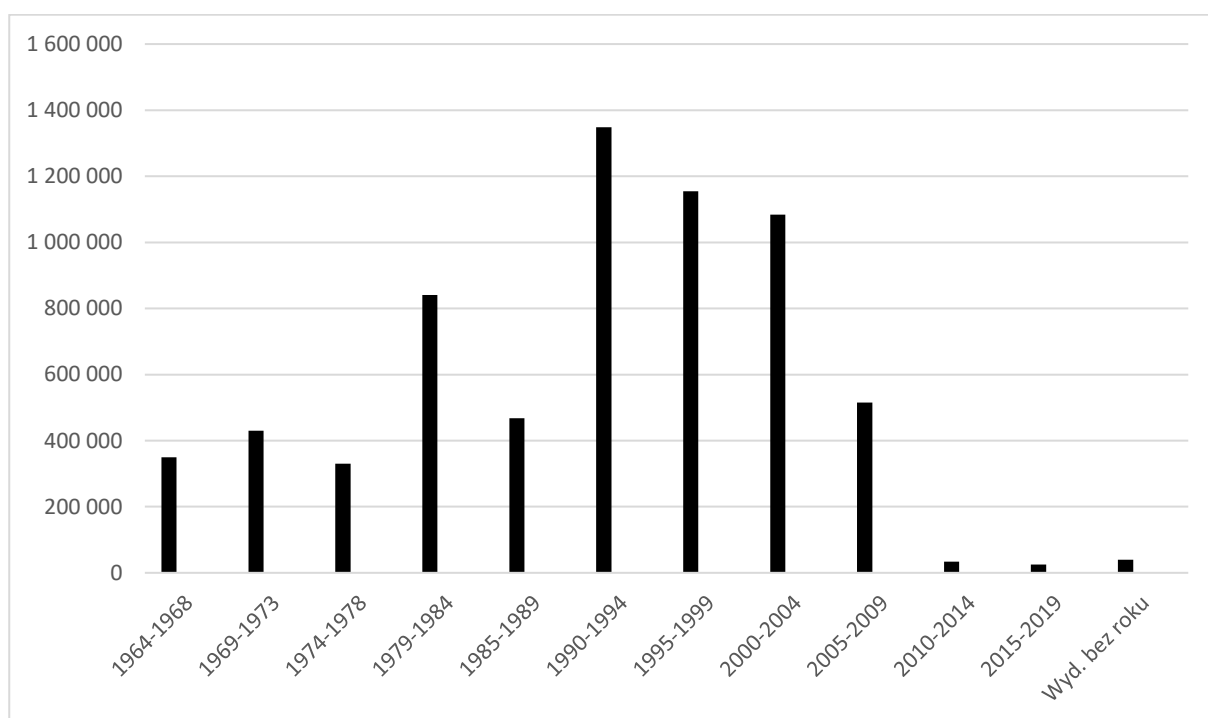
Tabela 7 i wykres 1 ukazują dynamikę związaną z wielkością produkcji w kolejnych pięcioleciach:

Tabela 7. Produkcja *Biblii warszawskiej* w kolejnych pięcioleciach

Pięciolecie	Rodzaj wydania			
	Cała Biblia [egz.]	NT (NT+Ps) [egz.]	Wyd. cząstkowe [egz.]	RAZEM [egz.]
1964-1968	–	50 000	300 000	350 000
1969-1973	–	110 000	320 000	430 000
1974-1978	105 700	224 750	340 000	330 450
1979-1984	536 100	247 250	405 000	841 100
1985-1989	258 000	210 000	0	468 000
1990-1994	289 000	939 313	120 000	1 348 313
1995-1999	103 000	1 051 372	0	1 154 372
2000-2004	23 000	1 060 625	0	1 083 625
2005-2009	28 000	487 207	0	515 207
2010-2014	33 400	0	0	33 400
2015-2019	25 449	0	0	25 449
Wyd. bez roku	0	Brak danych	40 000	40 000
RAZEM:	1 401 649	4 380 517	1 525 000	7 307 166

Wykres 1. Produkcja *Biblii warszawskiej* w kolejnych pięcioleciach z podziałem na rodzaje wydań

Wykres 2. Całość produkcji *Biblii warszawskiej* w kolejnych pięcioleciach

Jak można zauważyć, wysokość nakładów osiągnęła swój szczyt w latach 1990-2004, a to za sprawą Gedeonitów, którzy zamawiali wysokie nakłady Nowego Testamentu, rozprowadzane później za darmo.

Natomiast szczyt produkcji całego Pisma Świętego przypada na lata osiemdziesiąte i pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych, kiedy w Polsce trwało ogromne zapotrzebowanie na teksty biblijne we współczesnym języku polskim. Począwszy od połowy lat dziewięćdziesiątych, nakłady zmniejszały się, co było spowodowane nasyceniem rynku, na którym funkcjonowały przekłady konkurencyjne, przede wszystkim katolicka *Biblia Tysiąclecia*. Obecnie drukuje się kilkutyśne nakłady Biblii co kilka lat. Bardzo jednak urozmaicono intrologatorską oprawę edycji. Przykładowo w 2019 roku Biblię w trzech formatach oprawiano w oprawę twardą, skórę, tworzywo, w kilku wariantach kolorystycznych, egzemplarze były wyposażone w paginatory ułatwiające szybkie odnajdywanie ksiąg oraz etui z zamkiem błyskawicznym, a także złoczone lub srebrzone brzegi stron. Każdy z wariantów produkowano w nakładzie po kilkaset egzemplarzy⁴⁴².

L. WARIANTY TEKSTOWE

Biblia warszawska w przeciwieństwie do *Biblii Tysiąclecia*⁴⁴³ nie została jak do tej pory poddana gruntownej rewizji. Nie oznacza to jednak, że we wszystkich edycjach *Brytyjki* znajduje się identyczny tekst. Pierwsze zmiany w przekładzie zaczęto wprowadzać po ukazaniu się wydań częściowych z połowy lat sześćdziesiątych XX wieku, o czym świadczą choćby korektorskie egzemplarze *Czterech Ewangelii* z 1964 roku oraz *Nowego Testamentu* z 1966 roku przechowywane w archiwum TBwP (zob. wyżej, s. 139). Poprawki do tekstów mogli wprowadzać również członkowie komisji, co gwarantowała im umowa podpisana 18 lutego 1961 roku: „Przy każdym nowym wydaniu będą uwzględniane w miarę możliwości propozycje Tłumaczy, dotyczące zmian tekstu poprzedniego wydania”⁴⁴⁴. Poprawki i uwagi zgłaszali także czytelnicy cząstkowych edycji (zob. niżej, s. 158nn). Problem wariantów tekstowych występował także później, gdy przedrukowywano metodą fotograficzną całą Biblię, do której wprowadzano w kilku miejscach zmiany, zwłaszcza dotyczące imienia Bożego Jahwe. Fotograficzne przedruki wykonywane z różnych kompletów diapozytywów w różnych drukarniach polskich i zagranicznych sprawiły, że powstało kilka wersji tekstowych *Biblii warszawskiej* z różnymi kombinacjami wariantowymi w spornych wersetach i wydaje się, że w pewnym momencie wydawca tekstu stracił nad nimi kontrolę.

⁴⁴² BWarsz/Inne/BWarz_nakłady_2019.

⁴⁴³ Na temat rewizji tekstu BT i jej różnych wyd.: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 179-260. Obecnie (2024 r.) specjalny zespół pracujący pod patronatem Stowarzyszenia Biblistów Polskich przygotowuje wyd. 6 BT.

⁴⁴⁴ BWarsz/Inne/Umowa_BiZTB-KOMISJA_1961-02-18_oryginał_s3.

1. Zmiany w Nowym Testamencie

Jak pisano już wyżej, do tekstu Nowego Testamentu wydawanego przed 1975 rokiem wprowadzano wiele zmian merytorycznych, stylistycznych i interpunkcyjnych, co wiązało się z próbnym charakterem wydań częściowych sprzed 1975 roku (zob. wyżej, s. 139). Zarówno komisja przekładu Pisma Świętego, jak i wydawca liczyli się z koniecznością wprowadzenia poprawek do tekstu, który był już rozpowszechniany (zob. niżej, s. 158nn), a więc świadomie zakładali możliwość wytworzenia wariantów tekstu, o czym zresztą można przeczytać w słowie *Od Wydawcy* do edycji z 1975 roku:

Wiele lat trwała praca nad niniejszym tłumaczeniem Pisma Świętego. Pierwszym drukowanym fragmentem tego przekładu były Cztery Ewangelie wydane w 1964 r. W dwa lata później [...] wydany został nowy przekład wszystkich ksiąg Nowego Testamentu [...]. W 1970 r. uzupełniono wydanie Nowego Testamentu edycją Księgi Psalmów w nowej szacie językowej. Wszystkie opublikowane dotychczas części Biblii weszły w poprawionej wersji do obecnego wydania Pisma Świętego. W ten sposób ponad 25 lat powstawało dzieło, które dzisiaj oddajemy w ręce Czytelników.⁴⁴⁵

Co więcej, wydawca Biblii liczył na nadsyłanie kolejnych uwag od czytelników, dopuszczając możliwość zmian w tekście do wariantu z 1975 roku:

Oddając niniejsze dzieło w ręce Czytelników, Wydawnictwo oczekuje rzeczowych uwag dotyczących przekładu, które pomogą nam w pracy nad przygotowaniem następnego wydania.⁴⁴⁶

Dla ilustracji problemu zmian wprowadzanych do tekstu Nowego Testamentu z *Biblii warszawskiej* podano niżej kilka przykładów z Ewangelii, zestawiając ze sobą wersje z 1964, 1966 i 1975 roku:

Mat. 2,13

1964, 1966: A gdy oni odeszli, oto anioł Pański ukazał się Józefowi i rzekł...

1975: A gdy oni odeszli, oto anioł Pański ukazał się *we śnie* Józefowi i rzekł...

Wyrażenie przyimkowe „we śnie” posiada swój odpowiednik w tekście greckim (κατ’ ὄναρ), lecz w wydaniach z 1964 i 1966 roku zostało opuszczone, co zaznaczono ręcznie na korektorskim egzemplarzu z 1966 roku⁴⁴⁷. Brak ten uzupełniono.

Jan 8,12:

1964, 1966: A Jezus znowu przemówił do nich tymi słowy: Jam jest światłość;

1975: A Jezus znowu przemówił do nich tymi słowy: Ja jestem światłością świata;

Tutaj podobnie jak w poprzednim przykładzie w wersjach z lat 1964 i 1966 opuszczono słowo mające swój odpowiednik w tekście greckim (τοῦ κόσμου). Rękopiśmienną poprawkę

⁴⁴⁵ BWarsz 1 (1975), s. 3.

⁴⁴⁶ BWarsz 1 (1975), s. 3.

⁴⁴⁷ Zob. również BWarsz/Inne/Korekta_NTWarsz (1966).

wprowadzono do egzemplarza z 1966 roku, a następnie wydrukowano ją w edycji całej Biblii w 1975 roku.

Mat. 18,20:

1964: Albowiem gdzie są dwaj zgromadzeni w imię moje, tam jestem pośród nich.

1966: Albowiem gdzie są dwaj albo trzej zgromadzeni w imię moje, tam jestem pośród nich.

1975: Albowiem gdzie są dwaj lub trzej zgromadzeni w imię moje, tam jestem pośród nich.

Tym razem opuszczenie „albo/lub trzej” zauważono już w 1964 roku, o czym świadczy rękopiśmienna notatka na egzemplarzu korektorskim. W druku wprowadzono ją już w 1966 roku.

Mar. 4,21:

1964, 1966: I mówił im: Czyż przynoszą świecę po to, aby ją postawić pod korcem albo pod łóżkiem?

1975: I mówił im: Czyż przynoszą światło po to, aby je postawić pod korcem albo pod łóżkiem?

Można zauważyć tu zmianę „świecy” na „światło” oraz zmianę zaimka. Poprawkę tę nanie-siono odręcznie na korektorski egzemplarz Nowego Testamentu z 1966 roku, a następnie wprowadzono do wydania całej Biblii z 1975 roku. Podobna ręczna korekta znajduje się w egzemplarzu z 1966 roku w Mat. 5,15 i Łuk. 8,16, jednak w tych Ewangeliach nie wprowadzono poprawek do kolejnych wydań tekstu. Zamieniono natomiast „świecę” (1964, 1966) na „światło” (1975) w Łuk. 15,8.

Mar. 10,6:

1964, 1966: Ale od początku stworzenia uczynił ich mężczyzną i niewiastą.

1975: Ale od początku stworzenia uczynił ich Bóg mężczyzną i kobietą.

Na korektorskim egzemplarzu z 1966 roku ktoś dopisał podmiot „Bóg”, który jest poświadczony tylko w niektórych starożytnych manuskryptach. Uzupełniony wariant wprowadzono do całej Biblii z 1975 roku. Ponadto zamieniono archaiczne słowo „niewiasta” na współczesne „kobieta”.

Łuk. 15,17:

1964: A zastanowiwszy się głęboko, rzekł:

1966, 1975: A wejrzawszy w siebie, rzekł:

W tym przypadku ktoś wprowadził poprawkę rękopiśmiennie w korektorskim egzemplarzu *Czterech Ewangelii* z 1964 roku. Poprawkę tę utrzymano w kolejnych wersjach tekstu.

Istotny wariant istniejący w różnych wydaniach *Biblii warszawskiej* znajduje się w Jan 1,18. Starożytne rękopisy przekazały w tym miejscu pięć równorzędnych wariantów: $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\varsigma$ / $\omicron\ \mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\varsigma$ / $\omicron\ \mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma\ \upsilon\omicron\varsigma$ / $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma\ \upsilon\omicron\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\upsilon$ / $\omicron\ \mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$. Nad przekładem

Ewangelii św. Jana Szeruda pracował na przełomie lat 1961 i 1962, a więc mniej więcej trzy miesiące przed śmiercią. Komisja rozpoczęła pierwszą kontrolę początku Ewangelii Janowej w wersji Szerudy 19 stycznia 1961 roku i jeszcze razem z tłumaczem ustaliła część jej tekstu. Po raz ostatni Szeruda wziął udział w posiedzeniu komisji 17 marca 1962 roku, a więc na cztery dni przed śmiercią. Nad resztą tekstu komisja pracowała bez tłumacza od 17 kwietnia do 25 maja 1962 roku. Znajac metodę pracy komisji, która po kolei przerabiała rozdziały danych ksiąg, można śmiało przyjąć, że tekst rozdziału pierwszego czwartej Ewangelii ustalono jeszcze za życia Szerudy zimą 1962 roku. Autorski maszynopis Szerudy, na którym pracowała pierwsza komisja, nie zachował się. Udało się odnaleźć następujące maszynopisy: czystopis będący rezultatem pracy pierwszej komisji, który powstał późną wiosną 1962 roku (dwie wersje tego samego maszynopisania: z poprawkami Wieczorkiewicza i z poprawkami drugiej komisji przyjmującej lub odrzucającej uwagi polonisty)⁴⁴⁸ oraz czystopis będący rezultatem pracy drugiej komisji – tekst przesłany do druku⁴⁴⁹. W obydwu maszynopisach jest ten sam wariant przekładowy:

Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Syn Boga, który jest na łonie Ojca, ten go objawił (Jan 1,18).

Jak widać, pierwsza komisja przyjęła słabo udokumentowany wariant $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma\ \nu\acute{\iota}\omicron\varsigma\ \theta\epsilon\omicron\upsilon$. W wydaniu *Czterech Ewangelii* z 1964 roku znajduje się jednak inny wariant:

Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Syn, który jest na łonie Ojca, ten go objawił.

W wydaniu Nowego Testamentu z 1966 roku znajduje się ten sam wariant, z tym że w egzemplarzu korektorskim ktoś skreślił słowo „Syn” i na marginesie zapisał „Bóg”, wprowadzając tym samym inny wariant, dobrze udokumentowany w starożytnych manuskryptach. Wersja „jednorodzony Syn” widnieje jeszcze w innych wydaniach z lat sześćdziesiątych oraz z początku lat siedemdziesiątych. Po raz pierwszy wersja „jednorodzony Bóg” pojawiła się w druku w 1970 roku i była przedrukowywana w ogromnej większości kolejnych edycji (zob. tab. 8). Być może ręczne poprawki na egzemplarz korektorski z 1966 roku naniesiono ok. 1970 roku. Wariant „objawił go” jest wyraźnie zależny od pierwszego wydania całej Biblii z 1975 roku. Najprawdopodobniej wybór wariantu dla Jan 1,18 w kolejnych przedrukach nie był świadomy i zależał od wzoru, z którego przedrukowywano tekst.

⁴⁴⁸ BWarsz/Corr/Jan_mps2_1_W_k2; Jan_mps2_2_W_k2.

⁴⁴⁹ BWarsz/Corr/Jan_mps2_3_k2; Jan_mps3_2.

Wariant „jednorodzony Syn” ponownie powrócił w wydaniach od czternastego do osiemnastego w średnim formacie 064 w drugiej połowie lat osiemdziesiątych⁴⁵⁰. Trudno wyjaśnić motywy tej zmiany. Stała się ona powodem pewnego zamieszania sygnalizowanego przez czytelników, którzy w różnych wydaniach *Biblii warszawskiej* znajdowali odmienne warianty tego tak ważnego dogmatycznie tekstu. Zamieszanie to wykorzystywali także świadkowie Jehowy, „wybierając właśnie te egzemplarze, gdzie występuje «Syn» przekonując, że w oryginałach występuje «Syn», jednocześnie wykorzystując to do podważania boskości Chrystusa Pana”⁴⁵¹, jak skarżył się jeden z czytelników.

Tabela 8. Warianty przekładu Jan 1,18 w poszczególnych wydaniach

Tekst	Wariant
Maszynopisy	Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Syn Boga , który jest na łonie Ojca, ten go objawił .
NTWarsz (Jan 1964), NTWarsz (1966), NTWarsz (1968), NTWarsz i Ps (1972)_1	Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Syn , który jest na łonie Ojca, ten go objawił .
NTWarsz (Ew i Ps 1970), NTWarsz (1970), NTWarsz i Ps (1974)_2, NTWarsz i Ps (1975), NTWarsz (Jan 1978), NTWarsz i Ps 2 (1980), NTWarsz i Ps 5 (1983), NTWarsz i Ps 6 (1989), NTWarsz (Ew 1993)	Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Bóg , który jest na łonie Ojca, ten go objawił .
BWarsz 1 (1975) 64, NTWarsz (Jan 1976)_1, NTWarsz i Ps (1977), NTWarsz (Jan 1978), NTWarsz (1980), NTWarsz i Ps (1982), BWarsz 19 (1991) 64, BWarsz 20 (1994) 64	Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Bóg , który jest na łonie Ojca, objawił go .
BWarsz 14 (1985) 64, BWarsz 15 (1985) 64, BWarsz 16 (1987) 64, BWarsz 17 (1987) 64, BWarsz 18-1 (1990) 67	Boga nikt nigdy nie widział, lecz jednorodzony Syn , który jest na łonie Ojca, objawił go .

⁴⁵⁰ BWarsz/K/1985-01-23_BiZTB-ZGDSP_2.

⁴⁵¹ BWarsz/K/1992-06-21_Staškowiak-BiZTB_s5.

2. Imię Boga Jahwe

Twórcy *Biblii warszawskiej* zdecydowanie wpisali się nurt chrześcijańskiej tradycji stosowania imion Bożych, oddając hebrajski tetragram przez słowo „Pan”. W pierwszym wydaniu całego Pisma Świętego z 1975 roku imię Boga Jahwe w ogóle nie występuje. Taki stan rzeczy był zgodny z poglądami Andrzeja Wantuły, przewodniczącego komisji przekładowej Pisma Świętego, który w 1969 roku, a więc w okresie intensywnych prac nad nowym tłumaczeniem, zdecydowanie krytykował twórców pierwszego wydania *Biblii Tysiąclecia*, którzy zastosowali w swoim dziele imię Boże Jahwe:

Najbardziej rzucającą się w oczy zmianą językową jest wprowadzenie do polszczyzny imienia Bożego Jahwe na miejsce dotychczasowego „Pan”. Robi to szokujące wrażenie i sprawia, że Bóg Starego Testamentu staje się czytelnikowi jakiś obcy, daleki i zostaje zepchnięty do rzędu bogów mitologii semickiej. Względy rzeczowe i formalne wzięły tu górę nad duszpasterskimi. Jedynie w Psalterzu odstąpiono ze względów „liturgiczno-duszpasterskich” od tej nowości i zachowano tradycyjne tłumaczenie „Pan”. [...] To wyszło psalmom na korzyść i uratowało ich modlitewny charakter.⁴⁵²

Można przyjąć, że przytoczone poglądy Wantuły były reprezentatywne dla całej komisji, gdyż również w zachowanych pierwotnych tekstach przekładów oraz w wersjach korektorskich⁴⁵³ imię Jahwe się nie pojawia. Przekład tetragramu przez „Pan” za „niewątpliwie słuszne” uznawał również Witold Tyloch, dodając jednak, że „tam, gdzie występuje razem z innym imieniem Boga, nie należy obu tłumaczyć tak samo, więc nie «Panie, Panie», lecz «Panie, Boże»»⁴⁵⁴.

Problem ten komplikuje się jednak w kolejnych wydaniach *Biblii warszawskiej*, gdyż imię Boże pojawia się tam w sześciu miejscach: 2 Mojż. 3,14; 6,3; 4 Mojż. 14,35; Ps. 83,19; Izaj. 40,10; 48,17. Dokonywane w tych wersjach zmiany świadczą o tym, że pracownicy BiZTB oraz członkowie komisji musieli żywo się interesować recepcją nowego przekładu i zapewne zbierali różnego rodzaju uwagi na temat tłumaczenia, które następnie analizowali i wprowadzali do kolejnych wydań. Dlaczego miejsca te sprawiały trudności?

2 Mojż. 3,14:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל־מֹשֶׁה אֲדַבֵּר אִתְּךָ אֶהְיֶה וַיֹּאמֶר כֹּה תֹאמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶהְיֶה שְׁלַחְנִי אֵלֶיכֶם:

A Bóg rzekł do Mojżesz: Jestem, który jestem. I dodał: Tak powiesz do synów izraelskich: „**Jestem**” posłał mnie do was! (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

A Bóg rzekł do Mojżesza: Jestem, który jestem. I dodał: Tak powiesz do synów Izraelskich: **Jahwe** posłał mnie do was! (wariant z BWarsz 2 (1977) 64).

⁴⁵² A. Wantuła, *Uwagi o Biblii Tysiąclecia*, RT 11 (1969) z. 2, s. 127, 148.

⁴⁵³ Zob. materiał z katalogu BWarsz/Corr.

⁴⁵⁴ BWarsz/K/1965-04-02_Tyloch-BiZTB.

Problematyczne w tym wersecie okazało się ostatnie użycie czasownika אָהֵיָהּ («jestem», «będę»), które w pierwszym wydaniu całej Biblii przetłumaczono jako „*Jestem*”, ale w wydaniu drugim z 1977 roku wstawiono tu słowo *Jahwe*. Wydane się, że oddanie czasownika אָהֵיָהּ przez *Jahwe* nie jest w tym miejscu dobrym rozwiązaniem, gdyż w tym wersecie w ogóle nie ma tetragramu. W kolejnych wydaniach używano naprzemiennie obydwu tych wariantów.

2 Mojż. 6,3:

וְאָרָא אֶל־אַבְרָהָם אֶל־יִצְחָק וְאֶל־יַעֲקֹב בְּאֵל שַׁדַּי וְשְׁמִי יְהוָה לֹא נִדְעָתִי לָהֶם:

Objawiłem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako Bóg Wszechmocny, lecz imienia mojego „**Pan**” im nie objawiłem (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

Objawiłem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako Bóg Wszechmocny, lecz imienia mojego **Jahwe** im nie objawiłem (wariant z BWarsz 2 (1977) 64).

Podobnie ma się sprawa z tekstem z 2 Mojż. 6,3, gdzie w pierwszym wydaniu tetragram יְהוָה oddano podobnie jak we wszystkich innych miejscach przez słowo „*Pan*”, z tym że w cudzy-słowie. W wydaniu drugim jednak zmieniono przekład, wstawiając w to miejsce imię Boże *Jahwe*. Zmianę tę można łatwo zrozumieć, gdyż tekst hebrajski mówi tu wyraźnie o imieniu własnym Boga (וְשְׁמִי יְהוָה – «ale imienia mojego JHWH») i przełożenie w tym miejscu tetragramu przez *Pan* brzmi niefortunnie. W następnych edycjach stosowano naprzemiennie obydwa warianty.

4 Mojż. 14,35:

אָנִי יְהוָה דִּבַּרְתִּי אִם־לֹא זֹאת אֲעֲשֶׂה לְכָל־הָעַדָּה הָרְעָה הַזֹּאת הַנּוֹעֲדִים עָלַי בַּמִּדְבָּר הַזֶּה יִתְּמוּ וְשָׁם יָמָתוּ:

Ja, **Pan**, powiedziałem tak i tak postąpię z całym tym złym zbozem, który zmówił się przeciwko mnie. Na tej pustyni wyginą i tu pomrą (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

Ja, **Jahwe**, powiedziałem tak i tak postąpię z całym tym złym zbozem, który zmówił się przeciwko mnie. Na tej pustyni wyginą i tu pomrą (wariant z BWarsz 2 (1977) 64).

Tak samo postąpiono z tetragramem w 4 Mojż. 14, 35. Na zamianę słowa *Pan* na *Jahwe* zapewne wpłynęło występowanie przed tetragramem zaimka אָנִי – «ja».

Ps. 83,19:

וַיִּדְעוּ כִּי־אַתָּה שְׁמֶךָ יְהוָה לְבַדָּךָ עָלֶיךָ עָלִיוֹן עַל־כָּל־הָאָרֶץ:

Niech wiedzą, że Ty jedynie, który masz imię **Pana**, Jesteś Najwyższym ponad całym światem (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

Niech wiedzą, że Ty jedynie, który masz imię **Jahwe**, Jesteś Najwyższym ponad całym światem (wariant z BWarsz 20 (1994) 64).

W tym tekście także jest mowa o własnym imieniu Boga, podobnie jak w 2 Mojż. 6,3, z tym że podkreślono tu jeszcze, iż imię to jest jedyne w swoim rodzaju: יְהוָה לְבַדָּךָ (dosł.

«że Ty, (że) imię Twoje JHWH, tylko sam Ty»⁴⁵⁵. Oddanie w tym miejscu tertagramu przez słowo *Pan* jest raczej nietrafne.

Izaj. 40,10:

הִנֵּה אֲדֹנָי יְהוָה בָּחֲזָק יְבוּא וְזָרְעוֹ מִשְׁלָה לֹא הִנֵּה שִׁכְרוֹ אֹתוֹ וַפְעֻלָּתוֹ לִפְנֵיָיו:

Oto Wszechmocny, **Pan** przychodzi w mocy, jego ramię włada. Oto ci, których sobie zarobił są z nim, a ci, których wypracował są przed nim (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

Oto Wszechmocny, **Jahwe** przychodzi w mocy, jego ramię włada. Oto ci, których sobie zarobił są z nimi, a ci, których wypracował są przed nim (wariant z BWarsz 2 (1977) 64).

W tym zdaniu pojawiają się po hebrajsku obok siebie dwa słowa: יְהוָה אֲדֹנָי (*Pan, JHWH*). Oddanie tego zwrotu przez jedno tylko słowo: *Pan* lub *Jahwe* – stanowi nieuzasadnioną redukcję tekstu. Hebrajskie słowo אֲדֹנָי przetłumaczono jako „Wszechmocny”, co również może budzić pewne wątpliwości, gdyż pochodzi ono od słowa אָדוֹן i tłumaczy się je zazwyczaj jako *Pan* lub *Pan mój*. W rzeczywistości אֲדֹנָי funkcjonuje w Biblii hebrajskiej jako imię własne Boga Jahwe.

Izaj. 48,17:

כֹּה-אָמַר יְהוָה גְּאֻלְךָ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ מִלְמַדְךָ לְהוֹעִיל מְדִיכָה בְּדֶרֶךְ תִּלְךָ:

Tak mówi **Pan**, twój Odkupiciel, Święty Izraelski: Ja, **Pan**, twój Bóg, uczę cię tego, co ci wyjdzie na dobre, prowadzę cię drogą, którą masz iść (wariant z BWarsz 1 (1975) 64).

Tak mówi **Jahwe**, twój Odkupiciel, Święty Izraelski: Ja, **Pan**, twój Bóg, uczę cię tego, co ci wyjdzie na dobre, prowadzę cię drogą, którą masz iść (wariant z BWarsz 2 (1977) 64).

Tak mówi **Jahwe**, twój Odkupiciel, Święty Izraelski: Ja, **Jahwe**, twój Bóg, uczę cię tego, co ci wyjdzie na dobre, prowadzę cię drogą, którą masz iść (wariant z BWarsz 20 (1994) 64).

W tym wersecie tetragram występuje w dwóch miejscach, co stało się powodem większej liczby wariantów przekładowych. W pierwszej części zdania jest: יְהוָה גְּאֻלְךָ («JHWH, twój Odkupiciel»), a w drugiej: אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ («Ja, JHWH, twój Bóg»). Obydwa rozwiązania: oddanie tetragramu przez *Pan* lub *Jahwe*, są tu do przyjęcia. Jednak wydaje się, że połączenie tutaj obydwu sposobów (jak w wyd. z 1977 r.) nie jest dobrym rozwiązaniem.

Różne kombinacje wariantów z imionami Bożymi (łącznie z wariantami Kazn. 10,1; zob. niżej, s. 183nn) obecne w poszczególnych wydaniach Biblii da się podzielić na siedem modeli, jak to pokazuje poniższa tabela.

⁴⁵⁵ Tłumaczenie za: *Hebrajsko-polski Stary Testament. Pisma. Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich i aramejskich*, oprac. i wstęp A. Kuśmirek, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2009.

Tabela 9. Warianty tekstowe wybranych miejsc z *Biblii warszawskiej* dla poszczególnych wydań

Wydanie BWarsz	2 Mojż. 3,14	2 Mojż. 6,3	4 Mojż. 14,35	Ps. 83,19	Kazn. 10,1	Izaj. 40,10	Izaj. 48,17
Model 1							
1 (1975) 64	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
7 (1981) 64	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
11 (1982) 64	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
13 (1983) 64	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
19 (1991) 64	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
11 (1982) 42	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
6 (1986) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
7 (1988) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
8 (1990) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
Model 2							
2 (1977) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
4 (1979) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
3 (1979) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
5 (1980) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
6 (1980) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
9 (1982) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
12 (1984) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
14 (1985) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
15 (1985) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
16 (1987) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
17 (1989) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 1	Jahwe	Jahwe, Pan
Model 3							
(1977) 42	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1978) 42	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1980) 42	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1981) 42	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1991) 42	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1993) 43	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1994) 43	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1995) 43	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
(1996) 43	„Jestem”	Jahwe	Pan	Pana	variant 1	Pan	Pan, Pan
Model 4							
3 (1979) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Jahwe	Pan, Pan
4 (1981) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Jahwe	Pan, Pan
4 (1984) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	variant 1	Jahwe	Pan, Pan
Model 5							
18- 1 (1990) 67	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Pana	variant 2	Jahwe	Jahwe, Pan
Model 6							
20 (1994) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
21 (2001) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
22 (2004) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
23 (2006) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
24 (2007) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
25 (2008) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2010) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	variant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe

Wydanie BWarsz	2 Mojż. 3,14	2 Mojż. 6,3	4 Mojż. 14,35	Ps. 83,19	Kazn. 10,1	Izaj. 40,10	Izaj. 48,17
(2014) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2016) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2018) 64	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(1998) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(1999) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2008) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2010) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2011) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2013) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2016) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2018) 43	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
1 (2001) 74	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
9 (1997) 74	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2015) 74	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
(2018) 74	Jahwe	Jahwe	Jahwe	Jahwe	wariant 3	Jahwe	Jahwe, Jahwe
Model 7							
(2011) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	wariant 3	Jahwe	Pan, Pan
13 (2008) 74	„Jestem”	„Pan”	Pan	Pana	wariant 3	Jahwe	Pan, Pan

Warianty dla Kazn. 10,1: wariant 1: „Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą niż mądrość i chwała jest odrobina głupoty”; wariant 2: „Jak martwa mucha psuje wonny olejek, tak odrobina głupoty odbiera człowiekowi mądrość i sławę”; wariant 3: „Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą jest mądrość i chwała niż odrobina głupoty”.

Jak doszło do takiego zróżnicowania tekstu w tych miejscach? Motywy teologiczno-biblijne da się wywnioskować z samej analizy tych wersetów, co zaprezentowano wyżej. Technicznie wyglądało to następująco: Jak wspomniano wyżej (zob. s. 161 i 173) przedruki kolejnych edycji wykonywano bez zmian i uzupełnień z tych samych diapozytywów, z których można było otrzymać książki w różnych formatach, powiększając lub pomniejszając rzucany przez nie obraz techniką fotograficzną⁴⁵⁶. Dla nowych edycji sporządzano nowe strony redakcyjne oraz stopki⁴⁵⁷, co dziś pozwala na rozróżnienie wydań. Niestety nie zawsze postępowano konsekwentnie, co sprawia, że kompletne i precyzyjne ustalenie bibliografii wydań jest bardzo trudne⁴⁵⁸. Gdy wydawcy Biblii chcieli dokonać jakiejś zmiany w tekście, musieli wymienić klisze całych stron zawierających problematyczne miejsca. Tak właśnie traktowano strony zawierające wyżej omówione wersy⁴⁵⁹. Jak jednak doszło do stworzenia aż siedmiu modeli z różnymi wariantami imion Bożych? Nie da się dziś jednoznacznie stwierdzić, czy było to działanie zamierzone, czy też w efekcie przypadkowego użycia różnych klisz w różnych drukarniach

⁴⁵⁶ K/1989-01-19_BiZTB-GUK_1.

⁴⁵⁷ Zob. np. K/1994-11-03_TBwP-ST_MICHEL_PRINT_1_s2; 1994-11-03_TBwP-ST_MICHEL_PRINT_2.

⁴⁵⁸ Różnego rodzaju niekonsekwencje związane z oznaczaniem numerów wydań oraz dat druku zamieszczono w notach pod poszczególnymi opisami bibliograficznymi w bibliografii załącznikowej do niniejszej pracy.

⁴⁵⁹ Dokument BWarsz/K/1994-10-05_TBwP-ZGDSP pokazuje, jak powstał model 6, który po raz pierwszy pojawił się w BWarsz 20 (1994) 64.

w Polsce i za granicą. Wydaje się, że przynajmniej część z nich powstała na skutek nieuwagi. Zestawy klisz były produkowane w różnych miejscach, ponadto czasami przesyłano je z jednej drukarni do drugiej i nie zawsze właściwie oznaczano ich wersje. W tej sytuacji łatwo można było utracić kontrolę nad cyrkulacją klisz. Zapewne pracownicy towarzystwa, a tym bardziej drukarni nie zdawali sobie do końca sprawy z powstania kilku różnych modeli⁴⁶⁰.

Przekład Bożego imienia יהוה, głównie przez słowo „Pan” nie mógł pozostać bez komentarza ze strony czytelników należących do Świadków Jehowy, którzy postulowali wprowadzenie we wszystkich miejscach, gdzie występuje tetragram, imienia Jehowa lub Jahwe, dla „uchylenia zarzutu fałszerstwa tekstu oryginalnego, a tym samym podniesienia wartości tego przekładu”⁴⁶¹. Zgodnie ze swoimi poglądami Świadkowie Jehowy zgłaszali postulat wprowadzenia imienia Jahwe nawet do przekładu Nowego Testamentu⁴⁶².

3. Czy głupota jest cenniejsza od mądrości? Historia przekładu Kazn. 10,1

Tekst hebrajski Kazn. 10,1 brzmi następująco:

וְבוֹרֵי מֵנֶת יִבְאִישׁ יִבִּיעַ שָׁמֶן רוֹקֵם יָקָר מִחֶכְמָה מְכַבֹּד סְכָלוֹת מַעֲט:

Dosłowne werset ten można przetłumaczyć tak:

Mucha martwa spowoduje śmierdzenie (zapach psując), i przez to wylewa olejek mieszający. Droższa (więc) od mądrości, od sławy (jest) głupoty odrobina.⁴⁶³

Czytając ten tekst w kontekście poprzedzających go wersetów, można wydobyć z niego następujący sens:

Mądrość ta, której skuteczność jest o wiele wyższa od skuteczności narzędzi wojennych, może jednak być pokonana w sposób budzący rozpacz: wszystkie jej wysiłki mogą być całkowicie pokrzyżowane przez niezręczność jednego człowieka, nawet przez współpartnera. [...] wystarczy nieraz drobniak, by zniszczyć całe przedsięwzięcie człowieka mądrego, co plastycznie wyjaśnia w. 10,1: odrobina głupoty może nieraz odegrać większą rolę niż wielka mądrość.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Informacje uzyskane w TBwP.

⁴⁶¹ BWarsz/K/1976-03-21_Wdowiak-KOMISJA; zob. też K/1982-11-25_Krawiec-BiZTB.

⁴⁶² Np. W. Hoffman w 1973 r., zgłaszając szereg poprawek do NTWarsz (1970), zaznaczył, że w Mar. 1,3 zamiast: „drogę Pańską”, powinno być: „drogę Jahwe”, dodając: „i wiele innych miejsc”. Podobny postulat zgłosił do Mar. 11,9: zamiast: „w imieniu Pańskim”, powinno być: „w imieniu Jahwe”. Na zakończenie w uwagach ogólnych dodał: „W tłumaczeniu NWT [New World Translation] występuje 237 razy imię własne BOGA JAHWE lub JEHOWA. W Biblii Elberfeldskiej zastąpiono je (w NT) przez PAN z rodzajnikiem «der» we wszystkich tych przypadkach. Można by i tutaj posłużyć się jednym lub drugim określeniem” (BWarsz/K/1973-02_Hoffman-BiZTB_s1 i 4).

⁴⁶³ *Hebrajsko-polski Stary Testament. Pisma. Przekład interlinearny.*

⁴⁶⁴ M. Filipiak, *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Pismo Święte Starego Testamentu VIII/2, Poznań – Warszawa 1980, s. 177. Filipiak tak tłumaczy ten werset: „Nieżywa mucha zepsuje naczynie wonnego olejku. Bardziej niż mądrość i sława zaważy odrobina głupoty”.

W tej interpretacji hebrajskie יָקָר tłumaczy się jako «ciężki», co nadaje wersetowi następujący sens: nawet odrobina głupoty może w danej sytuacji zepsuć wszystko, zaważyć więcej niż mądrość i chwała. Podobnie jak niewielka mucha, gdy wpadnie do cennego olejku, psuje go tak, że do niczego się już nie nadaje. W związku z tym nawet odrobina głupoty może sprawić poważniejsze skutki niż mądrość człowieka.

W zachowanych maszynopisach tekst ten tłumaczono następująco:

Zdechła mucha psuje olejek aptekarza; tak samo trochę głupoty psuje mądrość i poważanie (pierwotny przekład J. Szerudy).⁴⁶⁵

Jak zdechła mucha sprawia, że cuchnie olejek aptekarza, tak trochę głupoty obniża cenę mądrości i chwały (wersja z poprawkami rękopiśmiennymi komisji).⁴⁶⁶

W pierwszym wydaniu Biblii z 1975 roku Kazn. 10,1 ma jednak inną postać:

Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą niż mądrość i chwała jest odrobina głupoty (wariant 1 z BWarsz 1 (1975) 64).

W tym wariancie słowo יָקָר przetłumaczono w jego podstawowym znaczeniu: «drogi, cenny», co wygląda rażąco, gdyż sprawia wrażenie, że autor natchniony wyżej ceni odrobinę głupoty niż mądrość i chwałę.

Problem ten zauważyli przedstawiciele adwentystów dnia siódmego, którzy w nadesłanych uwagach do nowego przekładu Biblii napisali:

Kazn. 10,1: „Cenniejsza niż mądrość i chwała jest odrobina głupoty” (czytelnicy mogą odczytać to jako niezamierzoną pochwałę głupoty). Proponujemy: „bardziej niż mądrość i chwała waży odrobina głupoty”. Słowo „jakaś” znaczy cenny, rzadki, drogi, wartościowy, wspaniały, ale także ciężki. Znaczą również „być ciężkim”. Interesujące są katolickie przekłady: „ziarnko głupoty więcej waży niż mądrość i słowo (BP⁴⁶⁷), „bardziej niż mądrość, niż słowa zaważy trochę głupoty” (BT).⁴⁶⁸

Przekład tego wersetu z pierwszego wydania *Biblii warszawskiej* powielano aż do 1990 roku, kiedy to wprowadzono do tekstu wariant 2, który znajduje się tylko w wydaniu z księgami deuterokanonicznymi (apokryfami):

Jak martwa mucha psuje wonny olejek, tak odrobina głupoty odbiera człowiekowi mądrość i sławę (wariant 2, BWarsz 18-1 (1990) 64).

Piątego października 1994 roku Barbara Enholc-Narzyńska zamówiła w Zakładach Graficznych „Dom Słowa Polskiego” w Warszawie klisze z wariantem 3⁴⁶⁹, które następnie przesłano

⁴⁶⁵ BWarsz/Corr/Kazn_mps1.

⁴⁶⁶ BWarsz/Corr/Kazn_mps2_k1_W. Zob. też Kazn_mps3.

⁴⁶⁷ BP – *Biblia poznańska*.

⁴⁶⁸ BWarsz/Inne/Propozycje_korekty_KOŚCIÓŁ_ADW_DS. Dokument jest niedatowany, wyróżnienie w cytacie za oryginałem.

⁴⁶⁹ BWarsz/K/1994-10-05_TBwP-ZGDSP.

do St Michel Print w Finlandii, gdzie drukowano dwudzieste wydanie Biblii w średnim formacie. W tym wydaniu można przeczytać:

Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą jest mądrość i chwała niż odrobina głupoty (wariant 3 z BWarsz 20 (1994) 64).

Wariant ten również nie wydaje się dobrym rozwiązaniem, gdyż nie oddaje sensu tekstu hebrajskiego.

Niestety, drukując kolejne wydania ze starych klisz w różnych drukarniach, wydawcy musieli zapomnieć o tym problematycznym wersecie i po 1990 roku jeszcze kilka razy zdarzyło się im wyprodukować Biblię, która głosiła wyższość głupoty nad mądrością⁴⁷⁰.

L. WYDANIA AUDIO I WYDANIA CYFROWE

Kilka razy Towarzystwo Biblijne w Polsce podejmowało inicjatywę opracowania tekstów *Biblii warszawskiej* w wersji audio. Nagrania te realizowano we współpracy z Zakładem Wydawnictw i Nagrań Polskiego Związku Niewidomych, co od razu wskazuje przynajmniej na część odbiorców tej produkcji. W 1981 roku ukazały się *Cztery Ewangelie* na jedenastu kasetach magnetofonowych⁴⁷¹. Tekst *Biblii warszawskiej* dla tej edycji czytał Ksawery Jasieński. Wydanie audio *Czterech Ewangelii* wznawiano jeszcze w 1985 i 1989 roku. Ta ostatnia edycja ukazała się w nakładzie 4 tys. kompletów, każdy po jedenaście kaset⁴⁷².

W latach osiemdziesiątych ukazała się wersja audio Księgi Psalmów na trzech kasetach. Edycję tę wznowiono ok. 1989 roku w nakładzie 4 tys. kompletów.⁴⁷³

Na początku XXI wieku Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Izraelskiej we współpracy z Komitetem Ekumenicznych Dni Biblijnych wydało *Psalmy w języku hebrajskim* śpiewane przez Towę ben Zwi z akompaniamentem Józefa Gawrycha. Kasea zawiera dziewiętnaście fragmentów psalmów oraz Pwt 26,15 śpiewane po hebrajsku. Każdy z utworów poprzedzono polskim przekładem zaczerpniętym z *Biblii warszawskiej*.

Obecnie cała *Biblia warszawska* jest dostępna w wersji audio nagranej przez pastora Mariana Biernackiego z Centrum „Nowe Życie” w Gdańsku. Zapis ten jest dostępny na stronach internetowych centrum. Producent opatrzył je następującą informacją:

⁴⁷⁰ Po 1990 r. war. 1 zachował się np. w BWarsz (1991) 42, BWarsz (1993) 43, BWarsz (1994) 43, BWarsz (1995) 43, BWarsz (1996) 43. Wyraźnie widać, że wyd. te były drukowane z tych samych klisz. Zob. też tab. 9.

⁴⁷¹ NTWarsz 1 (Ew 1981) audio.

⁴⁷² NTWarsz 2 (Ew 1985) audio; NTWarsz 3 (Ew 1989) audio. Zob. BWarsz/K/1985-06-04_BiZTB-ZWiNPZN; 1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN_1; 1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN_2.

⁴⁷³ Nie udało się odnaleźć egz. tych edycji. O ich istnieniu wiadomo z zachowanej dokumentacji. Zob. BWarsz/K/1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN_2; 1995-06-26_TBwP-DB.

BIBLIA AUDIO – to amatorskie dzieło w całości zrealizowane w Centrum Chrześcijańskim NOWE ŻYCIE w Gdańsku. Powstało ono z myślą o osobach niewidomych, kierowcach, gospodyniach domowych, osobach sędziwych oraz każdym, kto przy wykonywaniu codziennych czynności może założyć słuchawki i karmić swą duszę Słowem Bożym. Nasze nagranie ma charakter całkowicie niekomercyjny i chcemy, aby takim pozostawało. Wszystkie pliki Biblii Audio można swobodnie kopiować, wręczać w prezencie oraz nieodpłatnie udostępniać w Internecie pod warunkiem zachowania w całości poszczególnych plików i poinformowania skąd pochodzą tj. www.ccnz.pl.⁴⁷⁴

Zgodę na przeniesienie tekstu *Biblii warszawskiej* na nośniki elektroniczne otrzymała od Towarzystwa Biblijnego w Polsce firma Samson Digital System z Sandomierza, która wydała na płycie CD program Studio Biblijne autorstwa Krzysztofa Marka Samsonowicza⁴⁷⁵. Program ten ukazał się w nakładzie 1 tys. CD i zawierał również inne tłumaczenia Pisma Świętego, w tym *Biblię Tysiąclecia*.⁴⁷⁶

Tekst *Biblii warszawskiej* uwzględniono także w popularnym programie do studium Biblii przygotowanym przez portal nadzieja.pl. W 2006 roku ukazała się wersja 3.5.0 tego programu.

Od kilku lat *Biblia warszawska* dostępna jest w programie BibleWorks (ostania wersja to 10) – profesjonalnym programie do studiowania Pisma Świętego.

Dziś tekst *Biblii warszawskiej* oraz wersje audio można znaleźć w sieci na wielu stronach internetowych⁴⁷⁷ oraz w aplikacjach mobilnych⁴⁷⁸.

Niestety wiele organizacji lub osób prowadzących strony internetowe z tekstem BWarsz czy formatem audio nie tylko nie pyta TBwP o zgodę na rozpowszechnianie tekstu w takiej postaci, ale nawet nie zamieszcza informacji o wydawcy tekstu i właścicielu praw autorskich, a nawet zdaje się uważać tekst za swój i udziela zgody na wszelkie nieodpłatne udostępnianie⁴⁷⁹.

M. WYKORZYSTANIE TEKSTU

Tekst *Biblii warszawskiej* wielokrotnie wykorzystywano w dziełach literackich, filmach, pracach naukowych. Poniżej omówiono tylko wybrane przypadki cytowania *Brytyjki* w innych przedsięwzięciach.

⁴⁷⁴ *Biblia audio*, czyta M. Biernacki, <https://ccnz.pl/biblia-audio> [9.11.2023].

⁴⁷⁵ K. Samsonowicz, Program „Studio Biblijne”, Samson Digital System, Sandomierz 1998.

⁴⁷⁶ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 278. Zob. także BWarsz/Inne/Umowa_SAMSON_1998.

⁴⁷⁷ Np. Biblia-Online.pl; Biblia 2000, <https://www.biblia.info.pl> [9.11.2023]; Kościół Chrześcijan Baptystów w Nowym Dworze Mazowieckim, <https://kosciol-jezusa.pl> [9.11.2023]; *Biblia Warszawska* ST 01 Księga Rodzaju / Genesis, <https://www.youtube.com/watch?v=2hggNOVuoH8> [9.11.2023].

⁴⁷⁸ Np. YouVersion (aplikacja biblijna), <https://www.bible.com/pl/about> [9.11.2023].

⁴⁷⁹ Informacje pozyskane w TBwP.

W 1976 roku Karol Hławiczka z Cieszyńska wykorzystał 360 starotestamentowych tekstów udostępnionych mu przez BiZTB w publikacji *Z Biblią na co dzień* wydawanej przez ewangelicko-augsburskie Wydawnictwo „Augustana”. Publikacja ta jest rozpowszechniana do dziś. Zawiera ona wypis tekstów biblijnych przeznaczonych do lektury na każdy dzień roku.⁴⁸⁰

Chrześcijański Instytut Wydawniczy „Znaki Czasu” wydał ok. 1992 roku wybór psalmów pochodzących z *Biblii warszawskiej* w albumie *Pieśni gór*⁴⁸¹.

W 1991 roku ukazała się wykonana techniką komputerową konkordancja do *Biblii Tysiąclecia* przygotowana przez ks. Jana Flisa (zm. 2016). Wydawcą pierwszej edycji tego dzieła była Fundacja Misyjna Świeckich w Warszawie. Kolejne wydania ukazały się w Oficynie Wydawniczej „Vocatio” (1995, 2000). Przy okazji prac nad tą konkordancją pojawił się spór o to, czy wydawcy konkordancji muszą uzyskać na jej opracowanie zgodę właściciela praw autorskich do danego przekładu Biblii. Pierwsze wydanie konkordancji ukazało się bez zgody wydawcy *Biblii Tysiąclecia*. Ostatecznie Oficyna Wydawnicza „Vocatio” uzyskała od Pallottinum licencję na wykorzystanie tekstu *Biblii Tysiąclecia* w drugim wydaniu konkordancji pod koniec 1995 roku, wypłaciwszy wydawcy *Biblii Tysiąclecia* odpowiednie honorarium.⁴⁸²

Po sukcesie wydawniczym konkordancji Flisa Oficyna „Vocatio” rozpoczęła prace nad wydaniem wyrazowej konkordancji do *Biblii warszawskiej*. Prezes Vocatio, Piotr Waclawik, nauczony doświadczeniem z prac nad konkordancją do *Biblii Tysiąclecia*, 15 stycznia 1995 roku zwrócił się do Towarzystwa Biblijnego w Polsce – właściciela praw autorskich do *Biblii warszawskiej*, z prośbą o „wyrażenie zgody na nieodpłatne użycie tekstu Biblii będącego Własnością Towarzystwa do opracowania Konkordancji”⁴⁸³, która miała się ukazać w „Prymasowskiej Serii Biblijnej”. Taką zgodę wraz z prawem wyłączności Oficyna „Vocatio” otrzymała 25 kwietnia 1995 roku. W zamian za licencję towarzystwo miało otrzymać bezpłatnie pięćdziesiąt egzemplarzy konkordancji⁴⁸⁴. Tytuł publikacji strony ustaliły wspólnie⁴⁸⁵, a tekst *Przedmowy* przygotowało towarzystwo⁴⁸⁶. Konkordancja ukazała się w dwóch tomach jeszcze w 1995 roku⁴⁸⁷.

⁴⁸⁰ BWarsz/K/1975-01-30_Hławiczka-BiZTB; 1975-02-13_Hławiczka-BiZTB. Część informacji pozyskano w TBwP.

⁴⁸¹ *Pieśni gór. Wybór Psalmów*, red. B. Koziróg, Warszawa [1992].

⁴⁸² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 291-293.

⁴⁸³ BWarsz/K/1995-01-15_VOCATIO-TBwP.

⁴⁸⁴ BWarsz/K/1995-04-25_TBwP-VOCATIO.

⁴⁸⁵ BWarsz/K/1995-06-27_TBwP-VOCATIO.

⁴⁸⁶ BWarsz/K/1995-06-30_TBwP-VOCATIO.

⁴⁸⁷ *Konkordancja biblijna do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu nowego przekładu z języków hebrajskiego i greckiego*, oprac. biblistyczne M. Kwiecień, J. Kajfosh, koordynator oprac. H. Krzysiuk, wyd. 3, t. I-II, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 1995.

W 1996 roku nakładem wydawnictwa Life Publishers International ukazała się *Biblia z komentarzem. Nowy Testament* w nakładzie 5 tys. egzemplarzy. W tej edycji wykorzystano tekst *Biblii warszawskiej* (najprawdopodobniej zaczerpnięty z pierwszego wydania całego Pisma Świętego). Jest to polska wersja *The Full Life Study Bible* (NT wydany przez The Zondervan Corporation w 1990 r.) – Biblii z komentarzem opracowanym przez Donalda C. Stamps (zm. 1991), misjonarza Kościoła Zborów Bożych (Assemblies of God). Stamps opracował też komentarz do Starego Testamentu, który jednak nie ukazał się po polsku.⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ *Biblia z komentarzem. Nowy Testament. Polska wersja „The Full Life Study Bible”*, Life Publishers International, b.m. [druk w Mińsku na Białorusi] 2006. Zob. też Inne/Umowa_EUROLIFE_1996-11-24; BWarsz/K/1997-02-28_EUROLIFE-TBwP; 1997-03-24_TBwP-EUROLIFE.

ROZDZIAŁ IV

ZNACZENIE *BIBLIJ WARSZAWSKIEJ* DLA ROZWOJU KULTURY BIBLIJNEJ W POLSCE

Ukazanie się *Biblii warszawskiej* było ważnym wydarzeniem dla kultury polskiej, gdyż był to pierwszy od 1632 roku protestancki przekład całego Pisma Świętego na język polski¹. Swoją wymowę miał także milenijny charakter nowego przekładu, którego pojawienie się włączono z 1000-letnią historią Polski i chrześcijaństwa w Polsce (zob. s. 144nn). Podkreślały to niektóre recenzje nowo wydanego tekstu:

Fakt ten jest niewątpliwie doniosłym wydarzeniem w dziejach kościołów niekatolickich w Polsce i naszej kultury narodowej, nawiązując do chlubnej tradycji polskich przekładów niekatolickich Pisma Świętego...²

W 1966 roku Janusz Narzyński, podsumowując 150 lat działalności BiZTB, w tym wydanie nowego przekładu Nowego Testamentu, napisał:

Wydanie w bieżącym roku nowego tłumaczenia Nowego Testamentu nakładem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, które swój udział w rozpowszechnieniu tekstów biblijnych na ziemiach polskich w ciągu minionych 150 lat zamyka cyfrą ponad 5 milionów egzemplarzy, należy uznać za jedno z najdonioślejszych wydarzeń w dziejach polskiego ewangelicyzmu. Nie ulega też wątpliwości, że fakt ten ma niemałe znaczenie w życiu kulturalnym naszego kraju.³

Rajmund Pietkiewicz w 2015 roku przy okazji badania historii *Biblii Tysiąclecia* posłużył się ogólną definicją kultury jako „całości kształtu materialnego i duchowego dorobku ludzkości, gromadzonego, utrwalanego i wzbogacanego w ciągu wieków oraz przekazywanego z pokolenia na pokolenie”⁴. Na bazie tej definicji opisał zjawisko kultury biblijnej: „Obszary kultury ludzkiej znajdujące się pod wpływem Biblii można wyodrębnić jako część składową kultury w ogóle i nazwać ją kulturą biblijną. Kultura biblijna związana jest z takimi obszarami ludzkiego życia, jak religia, język, literatura, edytorstwo, sztuka, nauka itd.”⁵. Pojęcie kultury biblijnej jest również przydatne w podsumowaniu historii *Biblii warszawskiej*, zwłaszcza w aspekcie jej funkcjonowania w społeczeństwie. Dlatego w ostatnim rozdziale pracy podjęto próbę ukazania znaczenia *Biblii warszawskiej* dla rozwoju kultury biblijnej w Polsce, czyli jej oddziaływania na obszar religii ze szczególnym uwzględnieniem ekumenizmu (A) i liturgii (B),

¹ BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s1-2; K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, s. 5.

² BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s11-12; B. Wiczorekiewicz, *Nowe tłumaczenie czterech Ewangelii*, s. 154.

³ BWarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s33.

⁴ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 345. Definicja kultury za: *Nowy leksykon PWN*, Warszawa 1998, s. 888.

⁵ Szerzej na ten temat: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 345.

na naukę (C), język polski (D), edytorstwo biblijne (E) oraz rozwój BiZTB/TBwP jako właściciela i głównego dystrybutora przekładu (F).

A. BIBLIA WARSZAWSKA A EKUMENIZM. WSPÓŁPRACA Z ŻYDAMI

Polskie środowiska chrześcijan jednogłośnie uznały ukazanie się *Biblii warszawskiej* za „ważne wydarzenie ekumeniczne”⁶. Wiodącą rolę w powstaniu nowego tłumaczenia odegrał Kościół Ewangelicko-Augsburski⁷, z którego wywodzili się wszyscy członkowie komisji przekładowej, w tym biskupi tego Kościoła: Jan Szeruda i Andrzej Wantuła. Dlatego już 27 stycznia 1957 roku Synod tego Kościoła podjął następującą uchwałę:

Synod uznaje Komisję przekładu Pisma Św. złożoną z księży profesorów dra Jana Szerudy, dra Karola Wolframa i dra Wiktora Niemczyka za kościelną Komisję przekładu, tym samym Komisja w składzie powyższym może uważać się za kościelną Komisję przekładu Pisma Św.⁸

Mimo że na mocy powyższej uchwały Kościół Ewangelicko-Augsburski wziął na siebie odpowiedzialność za nowy przekład Biblii, nie można traktować go jako przekładu wyłącznie luteranckiego. Działalność BiZTB w Polsce, podmiotu odpowiedzialnego za powstanie *Biblii warszawskiej*, od samego początku (1816), miała wielkie znaczenie dla rozwoju współpracy ekumenicznej między Kościołami chrześcijańskimi⁹. W tym kontekście warto przypomnieć prace nad tzw. *Nowym Testamentem warszawskim* z 1881 roku, w których uczestniczyli reprezentanci różnych wyznań, w tym rzymscy katolicy (zob. wyżej, s. 43). W tę działalność wpisują się również prace nad *Biblią warszawską*, która była pomyślana jako wspólne dzieło biblistów, językoznawców i duchownych należących „do kościołów zrzeszonych i zbliżonych do Polskiej Rady Ekumenicznej”¹⁰, tak aby jej lektura była możliwa i owocna dla wszystkich polskich protestantów niezależnie od przynależności kościelnej¹¹. W końcowej fazie realizacji projektu *Biblii warszawskiej* w prace włączono komisję rewizyjną, w której było zaangażowanych dwadzieścia siedem osób z prawie wszystkich nierzymskokatolickich Kościołów w Polsce: teologów, pastorów i świeckich¹². Bardzo dobrze oddają to słowa pani Enholc-Narzyńskiej, która

⁶ H.J. Kaczmarek, *Ważne wydarzenie ekumeniczne...*, s. 8; tenże, *Przekłady Pisma Świętego na język polski...*, s. 69; BWarsz/Inne/Nowy przekład_1975-09-04_2_s1.

⁷ Sam Wantuła na Synodzie 20 listopada 1966 r. tak zaznaczył rolę luteranów w powstaniu przekładu oraz jego ekumeniczny wymiar: „jest to w dziejach ewangelicyzmu w Polsce pierwsze tłumaczenie dokonane wyłącznie przez luteran. Wszystkie Kościoły ekumeniczne w Polsce, a także Kościół Adventystyczny, oświadczyły, że przyjmują ten przekład za swój”, za: J. Kłaczek, *Biskup Andrzej Wantuła...*, s. 212, 279.

⁸ W. Niemczyk, *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, s. 75.

⁹ Na ten temat: zob. np. BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s2, 5.

¹⁰ BWarsz/K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW.

¹¹ BWarsz/Inne/Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s3.

¹² BWarsz/K/1972-01-19_BiZTB-ZA_I_PRZECIW; Inne/Dyskusja_1970-09-22_s2; Referat_Executive_Committee_Meeting_E-N_1974-09-26_s3 podaje: „about 30 people [ok. 30 osób]”.

w 1970 roku pisała do bp. Jana Niewieczera (zm. 1981), superintendenta generalnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polsce oraz prezesa Polskiej Rady Ekumenicznej (w latach 1960-1975):

mam nadzieję, że praca nad nowym przekładem Pisma Św., która zespoliła siły prawie całego nierymskokatolickiego chrześcijaństwa w naszej Ojczyźnie jeszcze bardziej umocni i pogłębi te więzy w przyszłości.¹³

W broszurze poświęconej 150-leciu działalności BiZTB w Polsce w kontekście informacji o *Biblii warszawskiej* napisano:

As an ecumenical institution under whose roof people of various Christian denominations are united, the Bible Society has always acted in a spirit of tolerance, respect of other people's beliefs and with a sense of fraternity amongst all people of good will. The Bible Society will remain faithful to these principles [Jako instytucja ekumeniczna, pod dachem której jednoczą się ludzie różnych wyznań chrześcijańskich, Towarzystwo Biblijne zawsze działało w duchu tolerancji, poszanowania wiary innych ludzi i poczucia braterstwa wśród wszystkich ludzi dobrej woli. Towarzystwo Biblijne pozostanie wierne tym zasadom].¹⁴

Barbara Enholc-Narzyńska wspominała o tym również w 1975 roku podczas uroczystej promocji nowo wydanej Biblii:

Sądzę, że jest to wydarzenie ważne nie tylko w życiu naszej placówki w Polsce, ale w dziejach wszystkich kościołów zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej i wszystkich wyznań nierymsko-katolickich w naszym kraju.¹⁵

Podczas tego samego spotkania ks. Witold Benedyktowicz, prezes PRE, stwierdził, że zakończony sukcesem przekład świadczy

o dynamizmie Kościołów wchodzących w skład P.R.E., że mogły zdobyć się na taki niecodzienny wysiłek, który na pewno znajdzie swoje odzwierciedlenia nie tylko w życiu kościelnym, ale i w życiu kulturalnym. Tak jak w czasach reformacji wspólne Pismo Św. połączyło nas wszystkich, tak samo i dzisiaj zjednoczeni stajemy pod jego sztandarem.¹⁶

Komisja rewizyjna składała się z przedstawicieli ośmiu denominacji: Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego, Kościoła Chrześcijań Baptystów, Kościoła Starokatolickiego Mariawitów, Kościoła Polskokatolickiego, Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego (United Evangelical Churches) i spoza PRE – Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego. Zadaniem komisji było ostateczne uchwalenie i zatwierdzenie tłumaczenia do druku.¹⁷

¹³ BWarsz/K/1970-10-06_BiZTB-Niewieczera.

¹⁴ B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 12-14.

¹⁵ BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_1_s3.

¹⁶ BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s2.

¹⁷ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s10; Nowy_przekład_1975-09-04_1_s1; B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, *The British and Foreign Bible Society in Poland...*, s. 11; ciż, *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce...*, s. 12; *New Bible in Poland*, s. 14; K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, s. 5. Nie wszystkie źródła podają

Zespołowo-komisyjna metoda pracy nad przekładem Pisma Świętego miała zatem wymiar ekumeniczny¹⁸. Dzięki włączeniu w prace ekumenicznej komisji rewizyjnej tłumaczenie dokonane przez luteranów przyjęły za własne także inne Kościoły protestanckie¹⁹. Przekład Biblii stał się tekstem wypracowanym przez wspólnoty kościelne, a nie tylko przez fachowców, biblistów, teologów i filologów.

Prezentacje poszczególnych nowych wydań *Biblii warszawskiej* oraz wprowadzanie ich do obiegu kościelnego i czytelniczego odbywały się w ramach nabożeństw biblijnych oraz wieczorów biblijnych o wymiarze ekumenicznym. Takie spotkanie odbyło się w 1964 roku z okazji pierwszego wydania *Czterech Ewangelii* oraz w 1975 roku z okazji ukazania się całego Pisma Świętego (zob. wyżej, s. 136, 140). Zebrani przedstawiciele różnych Kościołów mieli świadomość, że to „tłumaczenie powstało wspólnym wysiłkiem Kościołów Chrześcijańskich”²⁰ i BiZTB. Warto zauważyć, że podczas promocji całej *Biblii warszawskiej* w 1975 roku Barbara Enholc-Narzyńska wygłosiła referat pt. *Rola i miejsce Biblii we współczesnym ruchu ekumenicznym*²¹.

Współpraca ekumeniczna dotyczyła również rozprowadzania tekstu Pisma Świętego. Na 1972 rok zaplanowano specjalny program dystrybucji Biblii, w tym również cząstkowych edycji w nowym przekładzie. Program nosił nazwę „Misja z Biblią” (*Mission with the Bible*). W programie uczestniczyły wszystkie Kościoły należące do Polskiej Rady Ekumenicznej (zob. wyżej, s. 138).²²

Biblię warszawską wykorzystywało i propagowało na różne sposoby wiele Kościołów. Na przykład przewodniczący Rady Synodalnej Kościoła Polskokatolickiego w PRL, bp Tadeusz Majewski (zm. 2002), zwrócił się z prośbą o udostępnienie mu 190 egzemplarzy, które pragnął podarować członkom Prezydium XIV Powszechnego Synodu Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, który zorganizowano w Buffalo w USA w 1975 roku oraz wszystkim kapłanom tego Kościoła w Polsce. W zamyśle biskupa Biblia miała w jakimś stopniu zapełnić brak „Księgi pacierzy kapłańskich”.²³

tę samą liczbę Kościołów mających przedstawicieli w komisji rewizyjnej. Powyższa lista została potwierdzona w TBwP.

¹⁸ Zob. R. Pietkiewicz, *Dwie metody zespołowego przekładu Biblii. Na przykładzie Biblii Tysiąclecia (1965) i Biblii warszawskiej (1975)*, RT 64 (2022) z. 1, s. 27-96.

¹⁹ J. Kłaczek, *Biskup Andrzej Wantula...*, s. 212, 279.

²⁰ BWarsz/K/1975-08-26_BiZTB-Niemczyk_W.

²¹ BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s1; Z. Łyko, *Mamy nowy przekład Pisma Świętego*, „Znaki Czasu” (1975) nr 11, s. 11.

²² BWarsz/K/1971-05-14_BiZTB-Derham.

²³ BWarsz/K/1975-09-06_Majewski-BiZTB_s1-2.

Chociaż rzymscy katolicy nie brali udziału w przygotowaniu tekstu *Biblii warszawskiej*, to jednak ukazanie się jej nie pozostało bez echa w ekumenicznych relacjach Kościoła Rzymskokatolickiego z innymi wspólnotami chrześcijańskimi oraz z samym BiZTB. Wart odnotowania jest również fakt, że przy okazji recenzji nowego przekładu już w 1966 roku ks. Aleksy Klawek, nestor polskich biblistów katolickich, wyrażał nadzieję na przygotowanie „w niedalekiej przyszłości nowego przekładu ekumenicznego, o którym wspomina Konstytucja o Objawieniu”²⁴. Znamienne jest to, że myśl ta zrodziła się u Klawka właśnie przy okazji zajmowania się oceną czterech Ewangelii z *Biblii warszawskiej*.

Ważnym bodźcem do ekumenicznej współpracy protestantów z katolikami na polu produkcji i dystrybucji Biblii był Sobór Watykański II, który ożywił wśród polskich katolików zainteresowanie Pismem Świętym i ekumenizmem. W związku z nieustannym brakiem egzemplarzy *Biblii Tysiąclecia* wielu katolickich duszpasterzy rozprowadzało wśród swoich wiernych również części lub całość *Biblii warszawskiej*. Taki stan rzeczy zwiększył zapotrzebowanie na nowy przekład protestancki.²⁵

Pojawienie się *Biblii warszawskiej* stało się więc okazją do ekumenicznej współpracy BiZTB z Kościołem Rzymskokatolickim. Pierwsze dyskusje nad edycją Nowego Testamentu z 1966 roku przeznaczonego również dla katolików toczyły się w lutym 1972 roku podczas wizyty w Warszawie przedstawiciela UBS, Paula Ellingwortha (zm. 2018), który spotkał się z bp. Kazimierzem Romaniukiem. Taka edycja miałaby zawierać pewne modyfikacje przekładu (np. w Łuk. 1,28) oraz katolickie imprimatur.²⁶ Wykaz proponowanych zmian w Ewangelii św. Mateusza Romaniuk przesłał do Ellingwortha jeszcze tego samego roku²⁷. Dziewiętego marca 1973 roku przewodniczący Komisji ds. Ekumenizmu Episkopatu Polski, bp Władysław Miziołek (zm. 2000), zwrócił się do BiZTB z oficjalną propozycją wspólnej edycji Nowego Testamentu. Ze względu na wagę tego dokumentu oraz jego dalsze konsekwencje cytowano go tu w całości:

Komisja Episkopatu Polskiego do Spraw Ekumenizmu zwraca się do Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Polsce z propozycją nawiązania współpracy celem wspólnego ekumenicznego wydania Pisma św. Motywem tej decyzji Episkopatu rzymsko-katolickiego jest troska o rozwój ducha ekumenicznego w naszym kraju oraz o zaspokojenie ciągle jeszcze istniejącego u nas głodu Słowa Bożego.

²⁴ A. Klawek (rec.), *Cztery Ewangelie...*, s. 64.

²⁵ *New Bible in Poland*, s. 14.

²⁶ BWarsz/Inne/Report_Ellingworth_1972-03-01_s3. Wspomina o tym także J. Narzyński: „Komisja Episkopatu Polski do Spraw Ekumenizmu wysunęła [w] 1972 propozycję zaopatrzenia wydań pol. z kat. *imprimatur*, a także podjęcia prac nad przygotowaniem wspólnego ekum. Przekładu Biblii” (*Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne*, EK II, k. 1122).

²⁷ BWarsz/K/1972-12-20_USB-Romaniuk.

Na początek – celem ułatwienia tej współpracy – pragnęlibyśmy zalecić wiernym Kościoła rzymskokatolickiego posługiwanie się tekstem Pisma św. Nowego Testamentu w tłumaczeniu Towarzystwa Biblijnego. W tym celu w wyniku dokładnej lektury tego tłumaczenia chcielibyśmy zaproponować pewne – jak sądzimy – ulepszenia przekładu według załączonego przykładowo wzoru zmian w tekście Ewangelii Mateusza.

Jeśli propozycje tego rodzaju zostaną przez Towarzystwo Biblijne zaakceptowane, pragnęlibyśmy w najbliższym wydaniu nowego tłumaczenia zamieścić wzmiankę, że tekst jest wynikiem konsultacji ekumenicznych i że jego lekturę zaleca się również wiernym Kościoła rzymskokatolickiego.²⁸

Ostatecznie do wydania Nowego Testamentu z *Biblii warszawskiej* z katolicką aprobatą nie doszło, gdyż jak twierdził bp Romaniuk, BiZTB nie odpowiedziało na tę propozycję²⁹.

Postulaty przygotowania wspólnego Pisma Świętego formułowane przy okazji różnych edycji *Biblii warszawskiej* powtarzały się także w kolejnych latach. W 1979 roku Hubert Jerzy Kaczmarek, wystawiając pozytywną recenzję wydanemu przez BiZTB *Nowemu Testamentowi z ilustracjami*, napisał:

Miniony Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan pozwala na wysunięcie sugestii, aby podobne dzieło, jak prezentowany „Nowy Testament”, stało się w przyszłości wspólnym dziełem wszystkich Kościołów, nie tylko tych, które zrzesza Polska Rada Ekumeniczna. Niech wspólne wydanie w Polsce przez wszystkich chrześcijan Pisma Świętego przyczyni się do rozwoju ruchu ekumenicznego w naszym kraju, gdyż – jak powiedział w swym pierwszym orędziu do Kościoła i świata Jan Paweł II – „jest niemożliwe, ażeby pozostał nadal przyczyną zamieszania, a być może również skandalu, dramat podziału między chrześcijanami”.³⁰

Dialog i współpracę ekumeniczną na tym polu prowadzono jednak dalej, co w rezultacie doprowadziło do wydania w 1990 roku *Brytyjki* z księgami deuterokanonicznymi z *Biblii Tyśiąclecia*³¹. Fakt ten uznano za „wydarzenie, które urasta do rangi symbolu”³² o znaczeniu ekumenicznym oraz pewnego rodzaju zwiastun polskiej wersji ekumenicznej. Z perspektywy lat można też uznać, że współpraca ta znalazła swoją kontynuację w wydaniu w 1997 roku przez BiZTB *Biblii warszawsko-praskiej* w przekładzie Romaniuka oraz w 2017 roku *Biblii Ekumenicznej*.

Interesującym epizodem w historii *Biblii warszawskiej* jest otwartość kierownictwa BiZTB na współpracę z filologami i poetami żydowskimi. Nie udało się ostatecznie potwierdzić udziału w pracach poety Arnolda Słuckiego (Arona Kreinera; zob. wyżej, s. 113), za to zaangażowanie Mosze Altbauera i Stefana Strelcyna jest bardzo dobrze udokumentowane. Otwartość na tę współpracę musiała płynąć z przekonania, że obeznani z Biblią hebrajską Żydzi są w stanie

²⁸ BWarsz/K/1973-03-09 KEP-BiZTB.

²⁹ BWarsz/K/1989-03-10_Romaniuk-BiZTB_oryginał; 1990-02-08_BiZTB-Romaniuk_oryginał; 1990-02-24_Romaniuk-BiZTB_oryginał.

³⁰ H.J. Kaczmarek, „Nowy Testament z ilustracjami”, „Za i Przeciw” (1979) nr 6, s. 9.

³¹ Szerzej na ten temat: zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 267-271.

³² J. Chmiel (rec.), *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z apokryfami. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego. Wyd. XVIII (I), Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1990. Nakład 60 tys. egz., RBL 45 (1992) nr 1, s. 45.*

wpłynąć pozytywnie na ostateczną jakość przekładu Starego Testamentu. Podobne zjawisko można zaobserwować w historii *Biblia Tysiąclecia*, gdzie w prace nad przygotowaniem tłumaczenia Księgi Psalmów do drugiego wydania wiosną 1966 roku zatrudniono Romana Brandstaettera (zm. 1987), z tą różnicą, że był on żydowskim konwertytą, chrześcijaninem, i że współpraca ta nie okazała się w pełni udana³³. Z tej perspektywy warto podkreślić, że BiZTB oraz ewangelicka komisja przekładu Pisma Świętego jako pierwsze zdobyły się na ten krok, gdyż ich współpraca z Altbauerem rozpoczęła się już we wrześniu 1965 roku.

B. BIBLIA WARSZAWSKA W LITURGII

Powojenny etap prac nad nowym przekładem Biblii rozpoczął się od tłumaczenia perykop starokościelnych odczytywanych podczas nabożeństw (zob. wyżej, s. 89). Plany liturgicznego wykorzystania przygotowywanego tekstu wielokrotnie dochodziły do głosu przy okazji dyskusji nad koncepcją przekładu oraz jego językiem, który powinien odznaczać się dostojnością, powagą i umiarkowaną archaizacją (zob. s. 86, 89, 127, 158, 199).

Tekst *Biblii warszawskiej* oficjalnie dopuszczono do użytku w liturgii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego³⁴. Korzystają z niego podczas nabożeństw także inne Kościoły zrzeszone w PRE.

C. BIBLIA WARSZAWSKA A NAUKA

Biblia warszawska jest nie tylko tekstem religijnym. Od samego początku jej tłumacze mieli świadomość tworzenia dzieła o charakterze naukowym, w którym uwzględniono najnowsze osiągnięcia filologii, egzegezy biblijnej, archeologii, historii starożytnej, krytyki tekstu oraz wiedzy o języku polskim. Osoby zaangażowane w prace nad nowym przekładem miały również świadomość wkładu tłumaczenia w polskie piśmiennictwo naukowe. Z tego powodu przy pracach zatrudniono wybitnych specjalistów z zakresu nauk biblijnych (członkowie komisji), filologii starożytnej (Altbauer, Tyloch, Strelcyn, Pianko) i językoznawstwa (Wieczorkiewicz). W 1965 roku Aleksander Enholc, przesyłając Stefanowi Strelcynowi umowę na zlecone merytoryczne konsultacje przekładu, napisał:

³³ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 187-189.

³⁴ Tekst BWarsz zachował swój liturgiczny status również po dopuszczeniu do liturgii *Biblii Ekumenicznej*. W uchwale Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego nr 12/2018/XIV z dnia 8 kwietnia 2018 r. znajduje się zapis: „§ 1 Dopuszcza się do użytku liturgicznego Biblię Ekumeniczną to jest nowe tłumaczenie Pisma Świętego, przygotowane przez Międzywyznaniowy Zespół Tłumaczeniowy Towarzystwa Biblijnego w Polsce (Warszawa 2018). § 2 W mocy pozostaje uchwała w sprawie użytku liturgicznego tzw. Biblii Warszawskiej Towarzystwa Biblijnego w Polsce (Warszawa 1975)” (BWarsz/K/2022-08-22_Godfrejów-Tarnogórska-Wojtyra; zob. też K.J. Wojtyra, *Biblia Ekumeniczna* (2017)..., s. 190, przyp. 18).

Wydanie wiernego z oryginałem tłumaczenia, napisanego pięknym językiem polskim, będzie istotnym wkładem wzbogacającym polskie piśmiennictwo naukowe.³⁵

Biblia warszawska odegrała również ważną rolę w rozwoju nauk biblijnych w Polsce. Ważnym kryterium rozwoju biblistyki jest liczba i jakość przekładów Pisma Świętego, które z jednej strony są rezultatem recepcji wyników współczesnych badań naukowych nad Pismem Świętym (znajomość języków, hermeneutyki, egzegezy itd.), z drugiej zaś stanowią jedną z najważniejszych dróg popularyzowania tych badań.³⁶ Z powiązania nowego przekładu z rozwojem nauk biblijnych jego twórcy zdawali sobie sprawę od samego początku (zob. wyżej, s. 79). W momencie pojawienia się tłumaczenia recenzenci podkreślali jego znaczenie również dla polskiej biblistyki: „Dzień 4 września 1975 r. zapisze się w sposób trwały zarówno w dziejach biblistyki polskiej jak i w życiu ośmiu Kościołów”³⁷; „Prezentowany nowy przekład Biblii [...] stanowi niewątpliwie ważny wkład w rozwój biblistyki polskiej”³⁸. Ukończenie przekładu i wydanie w 1975 roku tłumaczenia całego Pisma Świętego jednoznacznie świadczy o rozwoju potencjału protestanckiej i polskiej biblistyki w okresie międzywojennym i powojennym.

Do wykonania nowego przekładu całej Biblii potrzebne jest zaplecze naukowe badaczy, którzy będą w stanie zaangażować swoje siły, wiedzę i umiejętności w sporządzenie tłumaczenia. Początkowo w okresie przedwojennym był to jeden człowiek, Jan Szeruda, z którego wiary, pasji, wiedzy, umiejętności i wytrwałości zrodził się projekt nowego przekładu. Jednak w tym samym czasie na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego kształciła się m.in. pod kierunkiem Szerudy młoda kadra (Wiktor Niemczyk, Karol Wolfram, Andrzej Wantuła), która po drugiej wojnie światowej zrealizowała do końca plany Szerudy. Trzeba również zauważyć, że późniejsi tłumacze Biblii kształcili się nie tylko w Warszawie, lecz także na uczelniach zagranicznych: w Bazylei, Montpellier, Wiedniu, Berlinie, Lipsku, Erlangen, gdzie mogli się zapoznawać z najnowszymi osiągnięciami teologii i nauk biblijnych na europejskim i światowym poziomie. W świetle tych faktów można uznać, że *Biblia warszawska* jest owocem ewangelickiej biblistyki uprawianej w okresie międzywojennym w Polsce i w Europie. Ten właśnie okres odegrał kluczową rolę w zdobyciu odpowiednich kompetencji przez późniejszych członków komisji przekładowej. Ogromne znaczenie miał tu także Wydział Teologii Ewangelickiej erygowany w 1922 roku na Uniwersytecie Warszawskim.

³⁵ BWarsz/K/1965-04-07_BiZTB-Strelcyn.

³⁶ Por. W. Chrostowski, *Biblistyka katolicka w Polsce na progu XXI wieku*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. R.E. Brown i in., red. wyd. pol. W. Chrostowski, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2001, s. 1771; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 379.

³⁷ K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, s. 5.

³⁸ H.J. Kaczmarek, *Ważne wydarzenie ekumeniczne...*, s. 8.

Prace nad tłumaczeniem wznowiono i zarazem zinstytucjonalizowano w okresie powojennym. Odpowiedzialność za przekład wzięły na siebie dwie instytucje: reaktywowany po wojnie Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz BiZTB (zob. wyżej, s. 84, 87nn). Po likwidacji wydziału jego rolę przejęła utworzona w 1954 roku Chrześcijańska Akademia Teologiczna z siedzibą w Chylicach (od 1968 r. w Warszawie). Wszyscy członkowie komisji przekładowej byli pracownikami naukowo-dydaktycznymi Wydziału Teologii Ewangelickiej, a później ChAT. Z jednej więc strony korzystali z własnego dorobku naukowego, z drugiej zaś mieli okazję do częstej konfrontacji tłumaczenia z potrzebami dydaktyki. Analiza biogramów twórców *Biblii warszawskiej* pokazała, że osoby zaangażowane w przekład były bardzo obciążone także innymi obowiązkami, w tym duszpasterskimi. Uznawały więc za ważny i uwzględniały duszpasterski, egzystencjalny i religijno-wychowawczy cel przekładu (zob. wyżej, np. s. 79, 84, 86, 178).

Nie należy tu zapominać również o wkładzie innych osób, które kształciły się i pracowały na Uniwersytecie Warszawskim: Bronisława Wieczorkiewicza zajmującego się korektą polonistyczną przekładu oraz filologów starożytnych języków sprawdzających tłumaczenie pod względem zgodności z oryginałem: Witolda Tylocha i Gabrieli Pianko. Mosze Altbauer do przekładu wniósł swoją wiedzę i umiejętności zdobywane na Uniwersytecie im. Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie.

Trzeba jeszcze dodać, że komisja stopniowo angażowała do zadań merytorycznych i formalnych młodych pracowników naukowych i dydaktycznych ChAT, którzy nabywali doświadczenia w zakresie translatoryki biblijnej i organizacji prac przekładowych. Należeli do nich Jan Bogusław Niemczyk (zob. wyżej, tab. 1; s. 93, 102, 110) oraz Rudolf Mrowiec (zob. wyżej, tab. 1; s. 107, 160), którzy naukowo zajmowali się księgami Starego Testamentu (V Mojż. i Joz.). W ten sposób kształciła się młoda kadra. Jan Bogusław Niemczyk, korzystając z doświadczenia pracy nad *Biblią warszawską*, w późniejszych latach włączył się w projekt tłumaczenia Nowego Testamentu na język współczesny (wyd. 1991). Zaplecze naukowe i merytoryczne tego projektu, podobnie jak przy *Biblii warszawskiej*, stanowiła Chrześcijańska Akademia Teologiczna oraz jej pracownicy naukowo-dydaktyczni wychowani przez Jana Szerudę, Andrzeja Wantułę, Wiktora Niemczyka i Karola Wolframa³⁹.

³⁹ W skład komisji tłumaczącej NT z 1991 r. weszli: Witold Benedyktowicz (przewodniczący), Jan Bogusław Niemczyk (zastępca przewodniczącego), Edward Bałakier (zm. 1994), Waldemar Preiss (zm. 2024) i Bogdan Tranda (zm. 1996). Wszyscy byli absolwentami Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego lub ChAT. Zob. M. Dul, *Nowy Testament. Przekład z języka greckiego na współczesny język polski...*, s. 41-43.

W 1963 roku w korespondencji między Aleksandrem Enholcem a Wiktorem Niemczykiem pojawiła się pewna kontrowersja dotycząca roli, jaką w pracach nad przekładem odegrał Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, Chrześcijańska Akademia Teologiczna i BiZTB. Niemczyk w artykule opublikowanym w 1962 roku napisał:

Jedną zwłaszcza pracę o szerszym i dalekosiężnym znaczeniu zarówno ekumenicznym, jak i ogólnokościelnym i ogólnopolskim prowadzona jest pod egidą i przez kilku czołowych pracowników Akademii: Praca nad nowym przekładem Pisma świętego na język polski. Rozpoczęta ona została z inicjatywy ówczesnego zastępcy biskupa Kościoła ewangelicko-augsburskiego, ks. prof. dra Jana Szerudy dnia 23 lutego 1949 r. początkowo poniekąd prywatnie, potem została ona włączona do programu działalności zespołu katedr Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniw. Warsz. później Akademii, następnie przyjęta przez Synod Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego jako prowadzona także z jego mandatu, wreszcie powiązana z akcją wydawniczą Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, Filia w Warszawie, nie przestając być zasadniczo pracą profesorów Chrześc. Akademii Teologicznej. Plon jej jest znaczny, bo więcej niż połowa zarówno Starego jak i Nowego Testamentu jest już przetłumaczona i komisyjnie przyjęta.⁴⁰

Enholc ustosunkował się do tego tekstu następująco:

W Roczniku Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej na rok 1962 w rozdziale pt. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie [...] wkradła się nieścisłość w naświetleniu strony organizacyjnej prac związanych z nowym przekładem Pisma Świętego (str. 15).

Ze sformułowań zawartych w powyższym essey czytelnik, nie znający zagadnienia, mógłby wynieść niezamierzone przez autora wrażenie, że inicjatorem i organizatorem prac przekładowych była Chrześcijańska Akademia Teologiczna, co nie odpowiada faktycznemu stanowi rzeczy.

Ks. bp. prof. dr Jan Szeruda już przed 1939 rokiem podjął prace tłumaczeniowe na zlecenie Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego, przy tym w 1937 r. Towarzystwo wydało przetłumaczoną przez niego Księgę Psalmów. Po wojnie w 1949 r. Towarzystwo wznowiło prace tłumaczeniowe, finansując dalszy przekład Biblii przez ks. bp. prof. dr J. Szerudę, a od 1961 r. prace te są kontynuowane przy współpracy profesorów Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, w oparciu o zawartą umowę o dzieło z dn. 18.2.1961 r.

W tym stanie rzeczy uprzejmie prosimy o sprostowanie niejasnych sformułowań zawartych w Roczniku Teologicznym na rok 1962, które mogą wprowadzić w błąd czytelników.⁴¹

Śledząc tę kontrowersję, należy wziąć pod uwagę pozycję obydwu dyskutantów. Wiktor Niemczyk był wtedy rektorem ChAT, Enholc zaś dyrektorem BiZTB. Każdy więc dbał o podkreślenie udziału kierowanej przez siebie instytucji, co jest zrozumiałe. Obydwaj byli też świadkami powstawania przekładu, Enholc jeszcze od czasów przedwojennych, a Wiktor Niemczyk od 1949 roku. W świetle odtworzonej wyżej historii powstawania przekładu (zob. rozdz. III, A i C) widać, że pomysł ten pochodził z prywatnej inicjatywy Szerudy i początkowo był finansowany z jego własnych środków. BiZTB włączyło się do projektu w 1936 roku, wydając rok później przekład Księgi Psalmów. Tu warto przypomnieć, że tłumaczenie Księgi Amosa ukazało się w 1938 roku w „Roczniku Teologicznym” wydawanym nakładem Wydziału Teologii Ewangelickiej. Natomiast w latach powojennych, zwłaszcza w okresie do 1954 roku, to sam

⁴⁰ W. Niemczyk, *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*, RT 4 (1962), s. 15.

⁴¹ BWarsz/K/1963-01-23_BiZTB-Niemczyk_W. Zob. też wyżej, s. 80, przyp. 8.

Szeruda zdecydowanie akcentował udział wydziału. Korespondencja między Szerudą a Enholcem rozpoczyna się dopiero 29 września 1955 roku⁴². Niewątpliwie podpisanie umowy z towarzystwem w 1961 roku nadało nowy impuls pracom, sformalizowało ją i zapewniło solidne zaplecze organizacyjne. Jednak środowiskiem naukowym projektu od początku był wydział teologiczny, a następnie ChAT.

D. BIBLIA WARSZAWSKA A JĘZYK POLSKI

Biblia warszawska odświeżyła i uwspółcześniła język polski Biblii protestanckiej. Bronisław Wieczorkiewicz w 1964 roku ocenił, że „nowy przekład jest zrozumiały i dostępny, czyta się go gładko”. Niemniej jednak pozostawiono pewne cechy stylu biblijnego: „chodziło bowiem o zachowanie podniosłego nastroju, patosu, monumentalności, nadanie językowi cech dostojności i powagi”. W tym celu zastosowano pewne środki archaizacji języka. Zachowano niektóre archaizmy, stosowano partykuły „-li” i „-ć”, często też szyk przestawny mający pewną „barwę dawności”.⁴³

Podobnie cechy języka *Biblii warszawskiej* charakteryzowała Barbara Enholc-Narzyńska jeszcze w trakcie jej powstawania:

Język ma być współczesny, ale zgodnie z duchem Biblii [i] potrzebami liturgicznymi lekko archaizowany [...]. Przekład winien być poprawny pod względem językowym. Dawne tłumaczenia zawierają dość dużą liczbę starych form i wyrazów dziś już nie używanych i nie zrozumiałych dla współczesnego czytelnika. Z tej przyczyny słownictwo i styl nowego tłumaczenia zostały umiarkowanie zmodernizowane zgodnie z duchem współczesnego języka.⁴⁴

W Starym Testamencie pojawia się wyraz „obrok” zamiast „Żywność”, „popi” zamiast „kapłani” i inne. Podobne archaizmy posiadają dziś odmienne znaczenie i muszą być przełożone zgodnie z duchem współczesnego języka. Występująca często w tekstach oryginalnych strona bierna, rzadko używana w języku polskim musiała być zastąpiona stroną czynną.⁴⁵

Nowy przekład nie stanowił więc rewolucji w polskim stylu biblijnym. Odświeżono w nim język biblijny, lecz równocześnie zachowano tradycyjne sposoby tłumaczenia: „Przekład winien być wierny, to znaczy powinien ściśle oddawać myśl i treść tłumaczonego tekstu”⁴⁶, „tradycją polskich tłumaczeń biblijnych jest przekład werbalny”⁴⁷. Zastosowaną w *Biblii warszawskiej* koncepcję przekładu pochwalali inni recenzenci⁴⁸. Na razie więc w latach sześćdziesią-

⁴² BWarsz/K/1955-09-29_KOMISJA-BiZTB.

⁴³ B. Wieczorkiewicz, *Nowe tłumaczenie czterech Ewangelii*, s. 154.

⁴⁴ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s9. Zob. też Referat_E-N_1963_pol_s7; K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, s. 5.

⁴⁵ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s7.

⁴⁶ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s9.

⁴⁷ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1963_pol_s7.

⁴⁸ A. Klawek (rec.), *Cztery Ewangelie...*, s. 64.

tych XX wieku Enholc-Narzyńska uważała, że „wolne tłumaczenie nie ma dziś szans powodzenia, nowy przekład ma być ścisłym i dokładnym”⁴⁹. Jednakże już w 1972 roku zmieniła zdanie i podjęła się organizacji tłumaczenia Nowego Testamentu na język współczesny według nowoczesnej zasady ekwiwalencji dynamicznej⁵⁰.

Biblia warszawska ma również swoje znaczenie jako narzędzie szerzenia i zachowywania kultury polskiej za granicą wśród mniejszości polskiej i emigracji. Ważną rolę odegrało w tym aspekcie BiZTB, które rozprowadzało Biblię w języku polskim na całym świecie (zob. wyżej, s. 155n). Na baczniejszą uwagę zasługuje kolportaż *Biblii warszawskiej* na Zaolziu. Akcję tę oficjalnie traktowano jako zabieg utrzymujący polski charakter zaolziańskiego luteranizmu oraz opóźniający postępującą narodową i językową asymilację zaolziańskich Polaków⁵¹. Z danych archiwalnych można się dowiedzieć, że Biblię wysyłało także dla Polaków na Litwie, w Wielkiej Brytanii, w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, Australii i Francji (zob. wyżej, s. 155n).

Przedstawiciele BiZTB postrzegali swoją misję tłumaczenia, wydawania i rozpowszechniania Biblii znaczenie szerzej, co stanowiło realizację celów towarzystw biblijnych w ogóle. Swoją rolę rozumieli jako wkład w budowanie pokoju i braterstwa między narodami. We wrześniu 1974 roku Barbara Enholc-Narzyńska powiedziała do reprezentantów Komitetu Wykonawczego Zjednoczonych Towarzystw Biblijnych obradujących w Warszawie:

Trough translation and distribution of God's Word we would like to serve to the brotherhood, friendship and peace among all people of good will in the country [Poprzez tłumaczenie i rozpowszechnianie słowa Bożego pragniemy służyć braterstwu, przyjaźni i pokojowi wśród wszystkich ludzi dobrej woli w kraju].⁵²

E. BIBLIA WARSZAWSKA A ROZWÓJ POLSKIEGO EDYTORSTWA BIBLIJNEGO

Protestantyzm odegrał ogromną rolę w rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego od początku jego istnienia, czyli od XVI wieku (zob. wyżej, s. 31). Również w podjęciu prac nad *Biblią warszawską* należy dostrzec pionierską rolę protestantów na tym polu. To właśnie polscy protestanci na czele z Janem Szerudą jako pierwsi od czasu renesansu rozpoczęli realizację doprowadzonego do końca projektu nowego przekładu całego Pisma Świętego z języków oryginalnych na język polski. Co prawda, pierwszym tego typu zakończonym projektem translatorskim w XX wieku była katolicka *Biblii Tysiąclecia* (wyd. 1 z 1965 r.), ale prace nad nią rozpoczęły

⁴⁹ BWarsz/Inne/Referat_E-N_1966_s9.

⁵⁰ Zob. M. Dul, *Nowy Testament. Przekład z języka greckiego na współczesny język polski...*, s. 29, 31.

⁵¹ Zob. J. Kłaczek, *Ksiądz biskup Andrzej Wantuła...*, s. 279-280.

⁵² BWarsz/Inne/Referat_Narzyński_J_1966_s33.

się później. Jan Szeruda swoje pionierskie tłumaczenia w ramach nowego przekładu Biblii publikował już w okresie przedwojennym (Księga Psalmów z 1937 r. i Księga Amosa z 1938 r.). Przed drugą wojną światową przetłumaczył również inne księgi prorockie, które nie przetrwały wojny. Komisję do prac nad nowym przekładem protestanckim powołano w 1949 roku. Katolicy realizację swojego projektu *Biblii Tysiąclecia* rozpoczęli dopiero w 1959 roku⁵³ i z powodu dysponowania większymi siłami fachowymi oraz zastosowania innej metody organizacji prac (zob. 3), zdolali wyprzedzić protestantów. Co prawda, środowisko katolickie już w 1937 roku podczas pierwszego Zjazdu Biblistów Polskich w Krakowie przystąpiło do organizacji zespołu, który miał się zająć przygotowaniem nowego tłumaczenia z języków oryginalnych wraz z duszpasterskim komentarzem wzorowanym na niemieckiej *Bonner Bibel*⁵⁴, lecz z powodu wybuchu wojny zespół ten nie rozpoczął systematycznej pracy i nie dokonał tłumaczenia ani jednej księgi biblijnej. Powrotem do koncepcji z 1937 roku był projekt *Biblii poznańskiej II* zapoczątkowany w 1960 roku przez Aleksa Klawka⁵⁵. Pierwsze wydanie *Biblii poznańskiej II* ukazało się w latach 1973-1975. Projekt *Biblii Tysiąclecia* nie był inspirowany planami z 1937 roku, lecz francuską *Biblią jerozolimską*⁵⁶. Z tej perspektywy wśród ukończonych projektów nowego tłumaczenia całej Biblii na język polski pierwszeństwo należy przyznać Janowi Szerudzie oraz powołanemu przez niego w 1949 roku zespołowi. Projekt *Biblii warszawskiej* miał również znaczenie dla ilościowego (1) i jakościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego (2) oraz dla wypracowania na gruncie polskim nowoczesnej metody pracy zespołowej nad przekładami biblijnymi na język polski (3).

1. Rozwój ilościowy

Biblia warszawska pojawiła się w okresie, gdy na polskim rynku poważnie brakowało tekstów biblijnych. Nowy przekład zaczął się ukazywać w 1964 roku (*Cztery Ewangelie*), a więc jeszcze przed pojawieniem się pierwszego wydania *Biblii Tysiąclecia*. W 1966 roku BiZTB wydało przekład całego Nowego Testamentu, a w 1975 roku ukazało się całe Pismo Święte. Warto zauważyć, że równolegle katolicy wydawali kolejne edycje *Biblii Tysiąclecia*: wydanie drugie w 1971, wydanie trzecie w 1980 roku. Produkcja katolicka, ze względu na ograniczenia natury

⁵³ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 108-129.

⁵⁴ Zob. W. Gronkowski, *Pierwszy zjazd polskich biblistów katolickich w Krakowie*, „Ateneum Kapłańskie” 23 (1937) z. 5, s. 496-502; P. Stach, *Pierwszy zjazd biblistów polskich w Krakowie*, CT 18 (1937) nr 3-4, s. 701-711; J. Archutowski, *I Zjazd Biblistów Polskich*, „Przegląd Biblijny” 1 (1937) nr 1-2, s. 97-108.

⁵⁵ Zob. Z.J. Kapera, *Ks. prof. Aleksy Klawek i początki Biblii Poznańskiej*, CT 87 (2017) nr 2, s. 25.

⁵⁶ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 108-112, 160.

politycznej i ekonomicznej, nie była w stanie zaspokoić potrzeb chłonnego rynku. Wydawnictwo Pallottinum do 1980 roku łącznie wytłoczyło nieco ponad 200 tys. egzemplarzy całej Biblii⁵⁷. W tym samym okresie BiZTB wydrukowało przynajmniej 271 300 egzemplarzy Pisma Świętego (zob. tab. 4), choć w przypadku towarzystwa produkcja rozpoczęła się o dziesięć lat później niż w Pallottinum. Dane te pokazują, jak wielki wkład w zaspokajanie popytu polskiego rynku na Pismo Święte odegrała *Biblia warszawska*, i to w okresie wzmożonego zainteresowania i notorycznego braku podaży.⁵⁸ Jedną z przyczyn większego postępu ilościowego BiZTB w druku Biblii w tym okresie były pewne ułatwienia związane z zagranicznym zapleczem towarzystwa oraz współpraca z ówczesnymi władzami, które pozwalały np. na import papieru (zob. wyżej, s. 138)⁵⁹.

Natomiast całościowe dane dotyczące nakładów *Biblii warszawskiej* są imponujące i zbliżone do danych *Biblii Tysiąclecia* (zob. tab. 10)⁶⁰.

Tabela 10. Nakłady *Biblii Tysiąclecia* (do 2015 r.) i *Biblii warszawskiej* (do 2020 r.)

	<i>Biblia Tysiąclecia</i> [egz.]	<i>Biblia warszawska</i> [egz.]
Cała Biblia	4 308 500	1 401 649
Nowy Testament	2 139 750	4 380 517
Części	1 383 673	1 525 000
RAZEM	7 831 923	7 307 166

Dane pokazują, że w przypadku *Biblii Tysiąclecia* wydrukowano ponad trzy razy więcej egzemplarzy całego Pisma. Z kolei w przypadku Nowego Testamentu ukazało się dwa razy więcej egzemplarzy z tekstem *Biblii warszawskiej*. Jest to oczywiście zasługa Gedeonitów, którzy w latach 1990-2004 zamawiali wysokie nakłady Nowego Testamentu (zob. wyżej, s. 172). Nakłady wydań cząstkowych są zbliżone. Powyższe porównanie wypada więc na korzyść *Biblii Tysiąclecia*, tym bardziej że uwzględniono dostępne dane z okresu krótszego prawie o sześć lat. Jednak trzeba przyznać, że produkcja *Biblii warszawskiej* i tak jest imponująca. Stanowi

⁵⁷ Dane za: tamże, s. 394-395.

⁵⁸ Por. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 162-163, 199-200, 230-231, 308-309, 319-337.

⁵⁹ Jeden z dokumentów w języku angielskim opisany jako „UBS News? | 1975 (?)” podaje: „All paper needed for Scripture production in Poland is provided free of charge by the UBS [Cały papier potrzebny do produkcji Pisma Świętego w Polsce dostarcza bezpłatnie UBS]” (BWarsz/Inne/UBS_News_1979).

⁶⁰ W przypadku BT udało się pozyskać dane tylko do stycznia 2015 r. (zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 337), co wprowadza pewną asymetrię przy porównywaniu nakładów. Jednak wynikający stąd błąd nie może być duży, gdyż już w latach 2010-2014 Pallottinum drukowało rocznie po ok. 20 tys. egz. z tekstem BT (zob. tamże, s. 246). A zatem brakujące dane dla BT za lata 2015-2020 nie powinny przekraczać łącznie ok. 120 tys. egz., co daje błąd rzędu 1,5 proc.

ona ogromny wkład w ilościowy rozwój polskiego edytorstwa biblijnego. Najprawdopodobniej pod względem nakładów zajmuje drugie miejsce na polskim rynku wydawniczym⁶¹.

Ciekawe są również liczby oddające szczegóły techniczne prac nad wydaniem pierwszym *Biblii warszawskiej*. Archiwalia podają:

Na wydanie Pisma Św. zużyto 50 ton papieru, 900 kg farby drukarskiej, 1,5 tony papieru maszynowego. Wydanie I nakładu w ilości 50 000 egz. kosztowało 7,5 miliona złotych. Dzieło doprowadzono do zakończenia po 25 latach pracy⁶².

2. Rozwój jakościowy

Pod względem znaczenia *Biblii warszawskiej* dla jakościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego można znaleźć pewne aspekty warte wzmianki.

Niewątpliwie zaletą *Biblii warszawskiej* są jej wydania w różnych postaciach. Wydania papierowe całej Biblii ukazują się w trzech podstawowych formatach: standardowym oznaczanym jako 064, tzw. stołowym (074) i kieszonkowym (042 lub 043). Format standardowy i stołowy nie stanowią nowości na polskim rynku wydawniczym, gdyż w podobnych rozmiarach już wcześniej przedrukowywano *Biblię gdańską* i *Biblię Wujka*. Na podkreślenie zasługuje format kieszonkowy o rozmiarach 152 mm × 104 mm × 29 mm, który po raz pierwszy ukazał się w 1977 roku⁶³. Wydanie całej Biblii w tak małym formacie stanowiło nowość na polskim rynku. Warto zaznaczyć, że katolicy wydrukowali całą *Biblię Tysiąclecia* o podobnych wymiarach (145 mm × 110 mm × 30 mm) w kooperacji ze skandynawskimi protestantami w 1979 roku, natomiast oficjalna produkcja całego Pisma Świętego w tym formacie (tzw. format oazowy) przez Pallottinum rozpoczęła się dopiero w 1996 roku⁶⁴. W kieszonkowych formatach ukazuje się także Nowy Testament z *Biblii warszawskiej*. Absolutnym rekordem w tej dziedzinie są wymiary edycji nieznanego pochodzenia i bez daty druku (88 mm × 65 mm × 17 mm)⁶⁵. Do miniaturyzacji formatów dążyło również BiZTB, które w 1984 roku wydało Nowy Testament o wymiarach 110 mm × 75 mm × 11 mm i powtórzyło tę edycję w 1990 roku⁶⁶. Format ten w późniejszych latach wykorzystywano także na potrzeby Gedeonitów⁶⁷. Zalety podręcznego czy też wprost kieszonkowego formatu zauważali również recenzenci *Biblii warszawskiej* od pierwszego wydania *Czterech Ewangelii* z 1964 roku (zob. wyżej, s. 157).

⁶¹ Z wyjątkiem przekładów E. Dąbrowskiego (2 mln) oraz NT w tłum. S. Kowalskiego (1 250 tys.) brak publikacji danych dla innych wersji. Dane za: R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 369-370.

⁶² BWarsz/Inne/Nowy_przekład_1975-09-04_2_s2-3.

⁶³ BWarsz (1977) 42.

⁶⁴ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 373.

⁶⁵ NTWarsz (b.r.).

⁶⁶ NTWarsz (1984), NTWarsz (1990).

⁶⁷ Np. NTWarsz (1994) G_1; NTWarsz (1994) G_2; NTWarsz (2004) G_1; NTWarsz (2004) G_2.

Druk *Biblii warszawskiej* w trzech podstawowych formatach kontynuuje się do dziś, z tym że w ramach jednego niewielkiego nakładu proponuje się odbiorcom sporą różnorodność opraw i dodatkowego wyposażenia (oprawy twarde, miękkie, ze skóry i tworzywa, etui z zamkiem, paginatory ze skrótami ksiąg).

Znaczącym wydarzeniem dla polskiego edytorstwa biblijnego było ukazanie się w 1978 roku Nowego Testamentu ilustrowanego zdjęciami z krajów biblijnych (zob. wyżej, s. 161n). Książka ta znalazła duży krąg nabywców. O jej popularności świadczy choćby liczba wydań (10 wyd. do 1989 r.) oraz nakład (przynajmniej 396 400 egz.). Podobną edycję katolicy wydali w 1984 roku⁶⁸, niemniej gorszej jakości. Wydanie ilustrowane otrzymało dobre recenzje, które podkreślały jakościowy rozwój wydawnictw biblijnych oraz pomoc, jaką ilustracje niosły czytelnikom:

Wydanie Pisma Świętego z ilustracjami czytelnicy postulowali od dość dawna. [...] Ilustracje bowiem ułatwiają zrozumienie tekstu biblijnego. Sprawiają, że czytelnik czuje się bardziej osadzony w realiach, w życiu i krainie Chrystusa oraz w życiu pierwotnego Kościoła. Zamieszczone ilustracje przedstawiają współczesną Palestynę i te krainy, w których działali Apostołowie. Widzimy na nich także reprodukcje dzieł sztuki prezentujących postacie biblijne. Znajdujemy też fotografie monet i różnorodnych przedmiotów, jakimi posługiwano się za czasów Jezusa. Mapy i szkice ułatwiają rozpoznanie topograficzne. Wszystko wykonane na najwyższym poziomie graficznym i poligraficznym, ze specjalną starannością i sumiennością.⁶⁹

W edycjach Nowego Testamentu opatrzonego ilustracjami po raz pierwszy zamieszczono w *Biblii warszawskiej* wstępy do poszczególnych ksiąg, słownik ważniejszych imion, nazw geograficznych i pojęć biblijnych, co stanowiło nowość w praktyce BiZTB. Interpretowano to jako przedsięwzięcie o wymiarze ekumenicznym. Zrezygnowano też z krytykowanego z wielu stron podziału tekstu na wersety drukowane w oddzielnych akapitach (por. wyżej, s. 152n, 158) i wydrukowano tekst w zwartych kolumnach, co pozwalało na całościowe uchwycenie myśli danego fragmentu biblijnego.⁷⁰

Nowość dla polskiego edytorstwa biblijnego stanowiło wydanie kilku edycji poliglotycznych. Samo zjawisko było już znane, lecz obejmowało do tej pory nie więcej niż dwa teksty drukowane równolegle w różnych językach⁷¹. Tekst *Biblii warszawskiej* wydawano nawet w zestawach trójjęzycznych⁷². Pierwsza taka edycja wyszła dzięki Gedeonitom w 1990 roku.

Biblia warszawska ukazywała się też w innych niż papierowa formach materialnych: w formie audio (na kasetach od 1981 r. i online), w postaci programów komputerowych i aplikacji

⁶⁸ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 411, poz. 117.

⁶⁹ H.J. Kaczmarzki, „*Nowy Testament z ilustracjami*”, s. 9.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Np. wyd. 3 *Biblii Wujka* (Wrocław 1771) jest łącznie-polskie, *Biblia gdańska* (Wiedeń 1871) zawiera tekst polski i hebrajski (zob. wyżej, s. 40), podobnie przekłady Cyłkowa.

⁷² NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem; NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem; NTWarsz [2003] G_pol-ang-niem.

mobilnych (zob. niżej, s. 236). Pierwsza edycja audio *Czterech Ewangelii* pojawiła się w 1981 roku na kasetach. Warto zaznaczyć, że pierwsze wydanie audio na kasetach z tekstem *Biblii Tysiąclecia* (tylko ST) ukazało się na rynku rok później, czyli w 1982 roku⁷³. Pierwsze informacje o zainteresowaniach cyfrową wersją *Biblii Tysiąclecia* pochodzą z 1991 roku. Wersja taka została wykonana z inicjatywy ks. Jana Flisa, któremu była potrzebna do przygotowania konkordancji⁷⁴. Ze zgromadzonych archiwaliów wynika, że pierwsze pozwolenie na przeniesienie tekstu *Brytyjki* na nośniki elektroniczne TBwP wydało pod koniec lat dziewięćdziesiątych, co przyniosło w efekcie udostępnienie w 1998 roku programu „Studio Biblijne” (zob. wyżej, s. 186).

Biblia warszawska jest bytem samoistnym pod względem formy piśmienniczej (jej oryginalny tekst pokrywa się z zawartością książki). Jednak w trakcie historii jej funkcjonowania była wykorzystywana do produkcji innych dzieł, stając się ich częścią niesamoistną piśmienniczo. Przykładowo w 1995 roku ukazała się konkordancja do *Brytyjki* (zob. wyżej, s. 187), z kolei w 1996 roku komentarz do Nowego Testamentu z tekstem *Biblii warszawskiej* (zob. wyżej, s. 188).

W kontekście znaczenia *Biblii warszawskiej* dla jakościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego warto spojrzeć również na ocenę tego przekładu przez krajowych biblistów. W 1999 roku Katolicka Agencja Informacyjna przeprowadziła wśród polskich biblistów ankietę, której celem była ocena dwunastu funkcjonujących na rynku przekładów biblijnych pod względem pięciu kryteriów⁷⁵: 1) wierności oryginałowi, 2) staranności (jednolitość, brak pomyłek), 3) piękna języka, 4) jasności (przystępność dla współczesnego czytelnika), 5) użyteczności (przydatność w duszpasterstwie i katechizacji). Ocenie poddano 1) *Biblię poznańską II* (BP), 2) *Komentarz KUL-owski* (KomKUL), 3) *Biblię Tysiąclecia* (BT), 4) przekłady Romana Brandstaettera (Brandstaetter), 5) Nowy Testament w tłumaczeniu Seweryna Kowalskiego (NTKow.), 6) Nowy Testament w tłumaczeniu Eugeniusza Dąbrowskiego (NTDąbr.), 7) *Biblię Wujka* (BWj), 8) tłumaczenie Ewangelii Michała Wojciechowskiego (Wojciechowski), 9) przekłady Czesława Miłosza (Miłosz), 10) *Biblię warszawską* (BWarsz), 11) *Biblię warszawsko-praską* (BWP), 12) Nowy Testament w przekładzie na język współczesny z 1991 r. (NTWsp). Na podstawie ankiety zestawiono listę rankingową przekładów według podanych kryteriów. Wyniki prezentuje tabela 11.

⁷³ Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 421.

⁷⁴ Zob. tamże, s. 276.

⁷⁵ *Ranking polskich przekładów biblijnych*, „Wiadomości KAI” (1999) nr 40, s. 13.

Ranking podsumowano w klasyfikacji ogólnej poprzez zsumowanie punktów przyznanych w poszczególnych kategoriach. Wyniki przedstawia ostatnia kolumna tabeli 11. *Biblia warszawska* zajęła w ogólnej klasyfikacji miejsce dziesiąte na dwanaście ocenianych przekładów.

Tabela 11. Ocena polskich przekładów wg rankingu KAI (1999)

	Wierność	Staranność	Piękno języka	Jasność	Użyteczność	Ogólnie
1	KomKUL	KomKUL	BWj	BP	BT	BP
2	Wojciechowski	BP	Brandstaetter	NTKow.	BP	KomKUL
3	BP	BWj	Miłosz	BT	KomKUL	BT
4	BT	Brandstaetter	NTKow.	BWP	NTDąbr.	Brandstaetter
5	BWarsz	NTKow.	BP	Brandstaetter	Brandstaetter	NTKow.
6	NTDąbr.	Wojciechowski	NTDąbr.	KomKUL	Wojciechowski	NTDąbr.
7	BWj	BT	BT, BWP	NTWsp.	NTKow.	BWj
8	Brandstaetter	NTDąbr.		NTDąbr.	Miłosz	Wojciechowski
9	NTKow.	Miłosz	KomKUL	BWarsz	BWP	Miłosz
10	BWP	BWarsz	BWarsz	Miłosz	NTWsp	BWarsz
11	Miłosz	BWP	NTWsp.	Wojciechowski	BWarsz	BWP
12	NTWsp	NTWsp	Wojciechowski	BWj	BWj	NTWsp.

Jak widać, polscy bibliści ocenili *Brytyjkę* raczej nisko. Najwyższy wynik otrzymała ona za wierność przekładu wobec oryginału (piąta pozycja). Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że większość polskiego społeczeństwa to katolicy, podobnie ogromna większość biblistów polskich to również katolicy, stąd przy ocenie według kryteriów takich jak np. użyteczność (przydatność w duszpasterstwie i katechizacji) protestanckie tłumaczenie musiało wypaść słabo, gdyż zdecydowana większość duszpasterzy i katechetów niejako zawodowo korzystała pod koniec lat dziewięćdziesiątych z *Biblii Tysiąclecia*.

3. Zespołowa metoda pracy nad przekładami biblijnymi

Protestancka tradycja przekładów Pisma Świętego preferowała pracę zespołową. Dziełem kilkusobowego zespołu była *Biblia brzeska* z 1563 roku, komisja pracowała też nad tzw. *Nowym Testamentem warszawskim* z 1881 roku, przygotowywanym przez ekumeniczny zespół pod opieką BiZTB (zob. wyżej, s. 43nn)⁷⁶. Nigdy jednak w pracach przekładowych Pisma Świętego na język polski organizowanych przez protestantów nie wzięła udziału tak duża grupa fachowców i konsultantów jak przy pracach nad *Biblią warszawską*. Nad jej przekładem, rewizją i redakcją według oficjalnych danych BiZTB pracowała grupa licząca od dwudziestu siedmiu do

⁷⁶ Zob. R. Pietkiewicz, *Dwie metody zespołowego przekładu Biblii...*, s. 31-40.

trzydziestu osób (zob. wyżej, s. 190), wśród których znaleźli się bibliści, teologowie, duchowni, świeccy, literaci, oficjalni przedstawiciele różnych Kościołów.

Zespołową metodę pracy nad przekładem Biblii na język polski stosowano np. przy realizacji projektu *Biblii Tysiąclecia*. Istniała jednak zdecydowana różnica między metodą wypracowaną przez twórców *Tysiąclatki* a metodą pracy nad *Brytyjką*. Przy tworzeniu *Biblii Tysiąclecia* ostateczną odpowiedzialność za tekst przekładu ponosił tłumacz, a nie zespoły redakcyjne (zespołowo-autorska metoda organizacji prac)⁷⁷. W metodzie przyjętej przez BiZTB decydującą rolę w ustalaniu ostatecznego kształtu tekstu odgrywały komisje (zespołowo-komisyjna metoda organizacji prac), które kolektywnie, niekiedy na drodze głosowania, ustalały tekst ostateczny (zob. wyżej, s. 132). Jest to standardowa metoda organizacji prac przekładowych stosowana przez BiZTB. Przyjęta metoda ma również formalne i merytoryczne konsekwencje.⁷⁸

Przy stosowaniu metody zespołowo-komisyjnej nie podaje się nazwisk tłumaczy poszczególnych ksiąg, gdyż przygotowują oni tylko pierwszą wersję tekstu, która stanowi punkt wyjścia do dalszych prac i dyskusji. Komisja pracowała podczas organizowanych regularnie posiedzeń, na których wspólnie analizowano tekst. Zaprezentowana wyżej analiza procesu powstawania tekstu *Brytyjki* pokazuje, jak bardzo różniła się wersja autorska przekładu od tekstu ostatecznego (zob. wyżej, s. 116-130), a zatem rzeczywiście trudno mówić o autorach przekładu poszczególnych ksiąg. Za tekst *Biblii warszawskiej* odpowiedzialność ponoszą komisje, a za tekst *Biblii Tysiąclecia* – jednostka, czyli tłumacz danej księgi, dlatego możliwe jest podanie nazwiska tłumacza. Stosując metodę zespołowo-komisyjną, BiZTB nie podaje nazwisk tłumaczy, nawet na kartach tytułowych i we wstępie do wydania Biblii (o ile takowy w ogóle się tam znajduje) pomija się nazwiska członków zespołów przekładowych i redakcyjnych. Dla *Biblii warszawskiej* zrobiono jednak wyjątek (zob. wyżej, s. 100).

Zastosowanie metody zespołowo-komisyjnej wymaga mniejszej liczby zaangażowanych fachowców. Nad *Biblią Tysiąclecia* pracowało łącznie trzydziestu dziewięciu tłumaczy, sześciu literatów, dwunastu członków zespołu rewizyjnego i jedenastu benedyktynów tworzących tydzieńskie kolegium redakcyjne. Nad *Biblią warszawską* pracowało ok. trzydziestu osób, w tym pięciu stałych członków komisji przekładowej (wliczając Jana Bogusława Niemczyka), jeden literat (Wieczorkiewicz) i troje filologów starożytnych (Altbauer, Tyloch i Pianko). Pozostałe osoby to przedstawiciele BiZTB oraz reprezentanci Kościołów. Zespołowo-komisyjna organizacja jest o wiele bardziej czasochłonna niż zespołowo-autorska: prace nad *Brytyjką* trwały

⁷⁷ Zob. tenże, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 129.

⁷⁸ Zob. tenże, *Dwie metody zespołowego przekładu Biblii...*, s. 39-40.

prawie dwadzieścia sześć lat (1949-1975), natomiast nad pierwszym wydaniem *Biblii Tysiąclecia* pięć lat i jedenaście miesięcy (10 września 1959 – 2 sierpnia 1965 r.). Metoda stosowana przez BiZTB wymagała udziału zaangażowanych osób w setkach posiedzeń komisji, które odbywały się nawet kilka razy w tygodniu. Takie zaś warunki były możliwe dzięki ośrodkom akademickim zatrudniającym w jednym miejscu członków komisji. Podczas tłumaczenia *Biblii warszawskiej* BiZTB przetestowało metodę, którą następnie zastosowało przy przekładzie Nowego Testamentu z 1991 roku oraz *Biblii Ekumenicznej* z 2017 roku. Ta metoda jest również bardziej adekwatna w przypadku przekładów ekumenicznych.

Wybór metody pozostawia też ślady w merytoryce przekładu. Metoda zespołowo-komisyjna umożliwia sporządzenie tłumaczenia bardziej jednolitego, co jest pożyteczne z punktu widzenia jedności terminologii, nazw własnych i stylu. Niemniej jednak przekład może ulec pewnej homogenizacji, gdyż zacierają się w nim ślady indywidualnego stylu tłumacza, a przecież sama Biblia składa się z ksiąg pisanych przez różne osoby i ze swej natury zawiera w sobie różne style charakterystyczne dla poszczególnych autorów. Oczywiście w tym momencie jest to pewnego rodzaju teoretyzowanie, skoro przynajmniej na gruncie polskim nie prowadzono badań weryfikujących tę tezę.⁷⁹

F. BIBLIA WARSZAWSKA A ROZWÓJ BIZTB/TBWP

Po drugiej wojnie światowej praca BiZTB szła w dwóch kierunkach: tłumaczenia oraz wydawania i rozpowszechniania Pisma Świętego⁸⁰. *Biblia warszawska* odegrała kluczową rolę w rozwoju obydwu aspektów działalności towarzystwa. Prace translatorskie objęły prawie dwadzieścia sześć lat powojennej działalności tej instytucji i śmiało można powiedzieć, że było to jej największe przedsięwzięcie i najważniejsza inwestycja w historii istnienia towarzystwa w Polsce aż do czasu ukazania się *Biblii Ekumenicznej* (2017). Należy podkreślić, że do 1975 roku BiZTB nie miało własnego przekładu całej Biblii na język polski. Przedrukowywało stare tłumaczenia: *Biblię gdańską* i *Biblię Wujka*. Co prawda, BiZTB brało udział w pracach nad tzw. *Nowym Testamentem warszawskim* z 1881 roku (zob. wyżej, s. 43nn), lecz była to tylko rewizja tekstu *Biblii gdańskiej*, i to bez Starego Testamentu. *Brytyjka* stanowiła więc pierwszy projekt przekładowy podjęty i pomyślnie zakończony przez polski oddział towarzystwa w jego 150-letniej historii, co niewątpliwie stanowiło ogromny sukces oraz bodziec do dalszego rozwoju. Zdobytego w ten sposób doświadczenie nie sposób przecenić. Wykorzystano je w organizacji

⁷⁹ Por. tamże, s. 75-80.

⁸⁰ *Od Biblii Mary Jones...*, s. 15-16.

i finalizacji kolejnych dwóch przekładów: Nowego Testamentu w tłumaczeniu na język współczesny (1991) oraz *Biblii Ekumenicznej* (2017).

Wysokie nakłady, w których drukowano i rozprowadzano poszczególne wydania *Brytyjki* (zob. tab. 7), pod koniec drugiej dekady XXI wieku przekroczyły 7 mln egzemplarzy. Dane te plasują inicjatywę *Biblii warszawskiej* na czele rozwoju również drugiego kierunku prac towarzystwa: wydawania i rozpowszechniania Pisma Świętego. Bardziej szczegółowe dane liczbowe potwierdzają ten wniosek. Od 1816 do 1939 roku BiZTB rozpowszechniło 2 544 452 egzemplarze całej Biblii, jej części i wydań Nowego Testamentu. Od wznowienia działalności towarzystwa w 1947 do września 1974 roku liczba rozprowadzonych egzemplarzy wyniosła 3 609 559 (w tym ok. 870 000 egzemplarzy wydań cząstkowych i Nowego Testamentu z przygotowywanej *Biblii warszawskiej*), a licząc od początków działalności Towarzystwa Biblijnego w Polsce, czyli od 1816 roku, do września 1974 roku, liczba ta wyniosła 6 154 011 egzemplarzy (zob. wyżej, s. 50). Na tle tych danych liczba wydań i nakłady, a co za tym idzie – również dystrybucja *Biblii warszawskiej* (169 wyd. i 7 307 166 egz. do 2020 r.) stanowią bardzo istotny wkład w pełnioną przez towarzystwo misję służby słowu Bożemu. Niewątpliwie *Biblia warszawska* jest sztandarowym produktem Towarzystwa Biblijnego w Polsce. Rekordy ustanowione przez liczbę wydań i nakłady *Brytyjki* są dziś nie do pobicia.

Patrząc z perspektywy końca drugiej dekady XXI wieku na osiągnięcia BiZTB/TBwP, można dostrzec je wyraźnie na polu religijnym i kulturowym. Są one współmierne z liczbą egzemplarzy Biblii wydanych i rozprowadzonych wśród czytelników, gdyż w tym wyraża się istota celów działalności towarzystwa. Pojawienie się *Biblii warszawskiej* i jej dystrybucja przekraczająca w 2020 roku 7 mln egzemplarzy w znacznym stopniu przyczyniły się do szerszego udostępnienia Pisma Świętego społeczeństwu. Szczególnie ważne było to na początkowym etapie funkcjonowania przekładu na rynku, czyli do lat pięćdziesiątych XX wieku (do 1989 r. wypuszczono na rynek prawie 2 mln egzemplarzy z tekstem *Biblii warszawskiej*), kiedy zapotrzebowanie na Biblię było ogromne, a produkcja wydawnicza ograniczona przez czynniki polityczne oraz kryzys ekonomiczny. Ważną rolę w upowszechnieniu *Biblii warszawskiej* odegrał Międzynarodowy Związek Gedeonitów, z inicjatywy którego w latach 1990-2006 wydrukowano i rozprowadzono nieco ponad 3,5 mln egzemplarzy Nowego Testamentu.

Po ukazaniu się *Biblii warszawskiej* udało się BiZTB szerzej zainteresować swoją ofertą również środowisko katolickie. Zapotrzebowanie na Biblię wśród katolików znacznie wzrosło po Soborze Watykańskim II. Pod koniec lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych z powodu ogromnych trudności z zakupem katolickich wydań, szczególnie *Biblii Tysiąclecia*,

rzymscy katolicy chętnie rozprowadzali i nabywali również *Biblię warszawską*. Sytuacja ta doprowadziła do znacznego poszerzenia grona odbiorców wydań produkowanych przez BiZTB, co już w latach siedemdziesiątych było oceniane jako jedna z przyczyn rozwoju towarzystwa w Polsce:

After Vatican II, Roman Catholics were encouraged to buy the Bible and Polish Catholic leaders actively encouraged their people to begin studying the Scriptures. This was an important development for the Bible Society because 97 per cent of Poland's 33 million people are Roman Catholic [Po Soborze Watykańskim II zachęcano rzymskich katolików do kupowania Biblii, polscy zaś przywódcy katoliccy aktywnie zachęcali swoich wiernych do rozpoczęcia studiowania Pisma Świętego. Był to ważny czynnik rozwoju dla Towarzystwa Biblijnego, ponieważ 97 proc. z 33 mln mieszkańców Polski to rzymscy katolicy].⁸¹

Pojawienie się *Biblii warszawskiej* zbiegło się w czasie z jeszcze innym zjawiskiem, które przyczyniło się do wzrostu zapotrzebowania na nowy, zrozumiały przekład Biblii, jej produkcji i dystrybucji, a tym samym do rozwoju towarzystwa. Mianowicie doszło wtedy do prawdziwej eksplozji ruchów charyzmatycznych, zarówno protestanckich, jak i katolickich, które były żywo zainteresowane studiowaniem Pisma Świętego, napędzały więc jego sprzedaż i produkcję. W ruchach tych działali w dużej mierze ludzie młodzi, którzy sięgali po nowe przekłady. Jako odpowiedź na to ogromne zapotrzebowanie narodziła się kolejna inicjatywa BiZTB: przekład Nowego Testamentu na język współczesny z wykorzystaniem zasady ekwiwalencji dynamicznej, który ukazał się w 1991 roku.⁸²

G. PROGNOZY DALESZYCH LOSÓW *BIBLII WARSZAWSKIEJ*

Na zakończenie warto podjąć próbę nakreślenia prognoz dalszych losów *Biblii warszawskiej*. Należy zaznaczyć, że przekład ten zbliża się do złotego jubileuszu swojego istnienia i funkcjonowania. Poza drobnymi zmianami wariantowymi i poprawianiem błędów (zob. wyżej, rozdz. III, L), przez prawie pół wieku tekst ten nie był rewidowany pod względem merytorycznym ani językowym. Tymczasem *Biblia Tysiąclecia* przeszła przez trzy rewizje, a obecnie katolicyści pracują nad czwartą, która ma się ukazać jako wydanie szóste tej Biblii⁸³. Niewątpliwie więc *Biblia warszawska* się zestarzała i jeśli ma nadal owocnie funkcjonować w duszpasterstwie i na rynku, to wymaga rewizji i odświeżenia pod względem nadążania za obecną wiedzą biblijną i translatoryką oraz współczesnym językiem polskim. Z informacji udzielonych przez pracowników TBWP wiadomo, że taki projekt jest rozważany. Na pewno dobrą okazją do jego

⁸¹ *New Bible in Poland*, s. 14.

⁸² Tamże, s. 14-15.

⁸³ Wyd. 4 BT to anastatyczny przedruk wyd. 3, stąd mówi się o czwartej rewizji i szóstym wyd. Zob. R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, t. V, s. 226.

rozpoczęcia będzie przypadająca na 2025 rok pięćdziesiąta rocznica ukazania się *Brytyjki*. Tego typu rewizje są jednak bardzo czasochłonne, a więc na nową *Biblię warszawską* trzeba będzie jeszcze poczekać⁸⁴, tym bardziej jeśli TBwP zastosuje zespołowo-komisijną metodę pracy.

Do niedawna polscy protestanci mieli do dyspozycji tylko jeden współczesny przekład całej Biblii na język polski: była to *Biblia warszawska*. W 2017 roku ukazała się jednak *Biblia Eklezjastyczna*, którą zaakceptowano jako oficjalny, a nawet liturgiczny tekst w Kościołach wywodzących się z reformacji. Na polskim rynku pojawiły się również inne przekłady protestanckie: uwspółcześniona *Biblia gdańska* (2012, 2017, 2019), przekłady Piotra Zaremby i Anny Haning (2016, 2018). Również Świadkowie Jehowy, którzy korzystali z *Biblii warszawskiej*, doczekali się własnego przekładu (*Pismo Święte w Przekładzie Nowego Świata*, 1997). Także katolicy wydali kilka nowych tłumaczeń: *Biblię warszawsko-praską* (1997) w przekładzie Kazimierza Romaniuka, *Biblię Edycji św. Pawła* (2008), *Biblię pierwszego Kościoła* (2016) w tłumaczeniu Remigiusza Popowskiego (zm. 2014). Niewątpliwie więc starzejąca się *Biblia warszawska* ma dziś poważną konkurencję. Oczywiście nie jest dziś możliwe pozbawienie *Brytyjki* jej znaczenia dla ilościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego, w którym już od dawna nie praktykuje się tak wysokich nakładów jak w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, kiedy zapotrzebowanie na Pismo Święte było ogromne, niemniej jednak pojawienie się nowych tłumaczeń może wpłynąć na stopniowe ograniczanie grona czytelników *Biblii warszawskiej*. Co do innych form rozpowszechniania tekstu biblijnego (audio, programy i aplikacje cyfrowe itd.), to na razie nie wydaje się, aby *Biblia warszawska* pozostawała z tyłu za innymi tłumaczeniami. W związku z szybkim rozwojem technik cyfrowych należy się spodziewać na tym polu dalszego dynamicznego rozwoju.

⁸⁴ Przykładowo prace nad wyd. 5 BT trwały 19 lat (zob. tamże, s. 233, 241).

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone za pomocą metody funkcjonalnobilologicznej badania nad *Biblią warszawską* umożliwiły ukazanie procesu jej powstania (produkcji), dystrybucji i recepcji oraz jej funkcjonowanie w społeczeństwie w różnych obszarach tworzących tzw. kulturę biblijną. Wyniki badań wzbogaciły wiedzę teologiczną, szczególnie z zakresu tzw. wstępu ogólnego do Pisma Świętego, proforystyki i translatoryki biblijnej. Przebadanie ekumenicznego wymiaru prac nad tym przekładem pogłębiło także wiedzę o praktycznej współpracy międzywyznaniowej Kościołów chrześcijańskich w Polsce.

Na potrzeby niniejszej pracy zgromadzono łącznie 1 232 dokumenty archiwalne, przy czym duża część z nich jest wielostronicowa. Niektóre dokumenty liczą nawet po 200 stron. Łączna objętość zeskanowanych archiwaliów wynosi 7,32 GB.

We wstępie do pracy postawiono szereg pytań (zob. wyżej, s. 10) precyzujących problematykę badań. Po przeanalizowaniu zgromadzonych źródeł obecnie można udzielić na nie odpowiedzi.

1. Początki *Biblii warszawskiej* sięgają okresu przedwojennego, kiedy to w 1922 roku Jan Szeruda rozpoczął prace nad rewizją *Biblii gdańskiej*, a następnie nad nowym tłumaczeniem całego Pisma Świętego z języków oryginalnych. Po wojnie prace wznowiono w 1949 roku, powołując komisję przekładu Pisma Świętego, która po reorganizacji w 1960 roku przygotowała tekst czterech Ewangelii (wyd. 1 w 1964 r.), Nowego Testamentu (wyd. 1 w 1966 r.), Księgi Psalmów (wyd. 1 w 1970 r.) i w końcu całej Biblii (wyd. 1 w 1975 r.).

2. Od lat trzydziestych XX wieku pracom nad nowym przekładem patronowało BiZTB, które zapewniło tłumaczom wsparcie organizacyjne, sfinansowało przekład, wydało go i rozprowadzało. Komisja przekładowa pracowała stosowaną przez towarzystwa biblijne metodą zespołowo-komisyjną (przekładu dokonuje zespół, a za ostateczną wersję tekstu odpowiadają odpowiednie komisje). Na ostatnim etapie tekst przekładu zatwierdzała międzywyznaniowa komisja rewizyjna. Edycję i druk tekstu pierwszych wydań przygotowano we współpracy z BFBS przy zastosowaniu metod stosowanych przez tę organizację. Pierwsze wydania czterech Ewangelii, Nowego Testamentu i Księgi Psalmów wydrukowano w Wielkiej Brytanii. Całą Biblię z 1975 roku wydano w Polsce. Prace nad jej przekładem i produkcją (licząc od powołania komisji przekładowej w 1949 r.) trwały prawie dwadzieścia sześć lat.

3. *Biblia warszawska* była pierwszym protestanckim przekładem całego Pisma Świętego z języków oryginalnych opracowanym i wydrukowanym 343 lata po *Biblii gdańskiej* z 1632 roku. Na podkreślenie zasługuje fakt, że był to przekład ekumeniczny, w który zaangażowało się osiem Kościołów (jednak bez udziału Kościoła Rzymskokatolickiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego). Przy pracach nad tłumaczeniem Starego Testamentu zatrudniono także filologów żydowskich, toteż w tym znaczeniu przekład ma również charakter międzyreligijny.

4. *Biblia warszawska* odegrała bardzo ważną rolę w procesie ilościowego rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego. Do 2020 roku wydrukowano łącznie przynajmniej 7 307 166 egzemplarzy całej Biblii, Nowego Testamentu i innych części tekstu. Liczba ta świadczy o ogromnej roli *Brytyjki* dla upowszechnienia czytelnictwa Pisma Świętego w języku polskim, zwłaszcza do końca lat osiemdziesiątych XX wieku, kiedy nabycie Biblii było trudne z powodu ograniczeń produkcji przez czynniki ekonomiczne i polityczne.

Analizując z kolei wkład *Biblii warszawskiej* w jakościowy rozwój polskiego edytorstwa biblijnego, należy podkreślić kilka nowości, które pojawiły się wraz z tym przekładem. Prace nad tłumaczeniem *Biblii warszawskiej* rozpoczęły się w okresie przedwojennym i zostały wznowione w 1949 roku, był to więc pierwszy pod względem daty powstania pomysłu i rozpoczęcia prac, zakończony pełnym sukcesem projekt przekładowy całego Pisma Świętego na język polski w XX wieku. Projekt konkurencyjnej *Biblii Tysiąclecia* powstał dopiero w 1959 roku. Wydawcy *Brytyjki* jako pierwsi na polskim rynku dokonali miniaturyzacji formatu całej Biblii, wydając ją w 1977 roku w formacie 042 (152 mm × 104 mm × 29 mm). Jako pierwsi w Polsce w 1978 roku opublikowali Nowy Testament z kolorowymi zdjęciami i mapami Ziemi Świętej, jako pierwsi w kraju w 1981 roku wydali też tekst biblijny na kasetach audio.

5. Pod względem języka tłumaczenie *Biblii warszawskiej* odświeżyło i uwspółcześniło polszczyznę biblijną, pozostawiając jednocześnie charakterystyczne cechy tzw. polskiego stylu biblijnego (np. elementy archaizujące język).

6. Przygotowanie i wydanie tekstu *Brytyjki* wpłynęło niewątpliwie na rozwój protestanckiej biblistyki, głównie w zakresie translatoryki biblijnej. Doświadczenie zdobyte przez twórców tego tłumaczenia wykorzystano później podczas prac nad Nowym Testamentem w przekładzie na współczesny język polski (wyd. w 1991 r.) oraz przygotowało grunt pod projekt *Biblii Ekumenicznej* (wyd. w 2017 r.).

7. Prace nad tłumaczeniem *Biblii warszawskiej* i jej wydanie przyczyniły się do rozwoju BiZTB (późniejszego TBwP). Na gruncie polskim – aż do ukazania się *Biblii Ekumenicznej* –

Biblia ta stała się w XX i na początku XXI wieku, sztandarowym projektem towarzystwa. Doświadczenie zdobyte przez BiZTB/TBwP wykorzystano następnie przy tłumaczeniu Nowego Testamentu z 1991 roku i *Biblii Ekumenicznej* z 2017 roku. Ogromne nakłady *Brytyjki* i jej szeroka dystrybucja w Polsce i za granicą musiały również wpłynąć na ekonomiczną kondycję towarzystwa.

8. *Biblia warszawska* jest przede wszystkim Pismem Świętym polskich protestantów i innych Kościołów, które wzięły udział w pracach komisji rewizyjnej. Po ten przekład sięgali również katolicy zwłaszcza w latach osiemdziesiątych, kiedy trudno było nabyć tłumaczenia katolickie. Z pewnością do ukazania się *Biblii Ekumenicznej* był to podstawowy tekst nierzymsko-katolickiego duszpasterstwa i liturgii. Kościół Ewangelicko-Augsburski wykorzystuje tę wersję jako tekst liturgiczny (od 2018 r. obok przekładu ekumenicznego). O szerokim zakresie społecznego oddziaływania tego tekstu świadczą jego wysokie nakłady.

9. Dane liczbowe dotyczące nakładów *Brytyjki* i jej dystrybucji pokazują, że jest to przekład numer dwa we współczesnym polskim edytorstwie biblijnym. Numerem jeden pozostaje niezmiennie *Biblia Tysiąclecia*, choć *Biblia warszawska* ustępuje jej tylko nieznacznie.

10. *Biblia warszawska* w 2025 roku będzie obchodzić swój złoty jubileusz. Niewątpliwie potrzebuje ona merytorycznego i językowego odświeżenia, jeśli ma zachować swoją pozycję w duszpasterstwie i na rynku wobec szybko rosnącej konkurencji.

BIBLIOGRAFIA

A. ŹRÓDŁA BEZPOŚREDNIO ZWIĄZANE Z BIBLIĄ WARSZAWSKĄ

1. Wydania i przedruki *Biblii warszawskiej*

Przy sporządzaniu opisów bibliograficznych stosowano następujące zasady: za datę druku uznawano ostatni chronologicznie rok zamieszczony w książce; jako numer wydania przyjmowano najwyższy numer zamieszczony w książce; w nawiasach kwadratowych umieszczono daty wydania uzyskane z informacji pochodzących spoza książki (np. z odręcznych not nanoszonych przez pracowników TBwP); alternatywne oznaczenia roku i numeru wydania podano w notach pod głównym opisem poszczególnych druków.

Stary i Nowy Testament łącznie
(układ chronologiczny)

– format średni oznaczony jako 064

1. BWarsz 1 (1975) 64

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, wyd. 1, BiZTB, Warszawa 1975, 1352 s., 21 cm.

ISBN brak. Stopka: Oddano do składania w 1974 r. Druk ukończono w czerwcu 1975 r. Drukowano: Zakłady Graficzne „TAMKA”. Zakł. Nr 1 w Warszawie. Zamówienie 405/74. W-115. Oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 50 350 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „Jestem”; 2 Mojż. 6,3: „Pan”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: „Pan”, *Pan*.

a; BBP I, 3391

2. BWarsz 2 (1977) 64

Toż, wyd. 2, 1976.

ISBN brak. Na głównej s. tyt. podano błędnie 1976 r., podobnie na s. red. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w marcu 1977 r. Zamówienie 4591. J-123. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 25 350 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe*, *Pan*.

a; (egz. TBwP – def.: brak składki 41); BN KCM 6680 (księgozbiór Czesława Miłosza)

3. BWarsz 3 (1979) 64

Toż, wyd. 3, 1979.

ISBN brak. Na s. red. 1977 r. poprawiono ręcznie na 1979 r. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w marcu 1979 r. Zamówienie 8276/K/77. J-123. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 25 350 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe*, *Pan*.

a; BBP I, 3391

4. BWarsz 4 (1979) 64

Toż, wyd. 4, 1979.

ISBN brak. Na s. red. podano rok wyd. 1978. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w marcu 1979 r. Zamówienie 141/K/79. S-99. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 25 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe*, *Pan*; Jan 1,18: war. 3.

a; BN 1.085.234; BBP I, 3391

5. BWarsz 5 (1980) 64

Toż, wyd. 5, 1980.

ISBN brak. Na s. red. podano błędnie 1979 r. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w lutym 1980 r. Zamówienie 7787/K/79. C-46. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 35 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391

6. BWarsz 6 (1980) 64

Toż, wyd. 6, 1980.

ISBN brak. Na s. red. podano błędnie 1979 r. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w sierpniu 1980 r. Zamówienie 3816/K/80. O-113. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 35 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a (WSD Legnica, sygn. B-19988)

7. BWarsz 7 (1981) 64

Toż, wyd. 7, 1981.

ISBN brak. Na s. red. 1979 r. poprawiono ręcznie na 1981 r. Stopka: Druk z klisz ukończono w grudniu 1981 r. Zamówienie 360/1100/00/81. L-27. Wrocławskie Zakłady Graficzne – Zakład Główny Wrocław, ul. Oławska 11. Nakł. 35 000 egz.

Rok druku poprawiony ręcznie na 1981 r. Do druku wykorzystano klisze z BWarsz 1 (1975) 64.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BBP I, 3391

8. BWarsz 8 (1982) 64

Toż, wyd. 8, 1982.

opis na podstawie BWarsz/Inne/Wydania_BWarsz_064_1975-1994

9. BWarsz 9 (1982) 64

Toż, wyd. 9, 1982.

ISBN brak. Na s. red. podano błędnie 1975 r. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w kwietniu 1982 r. Zam. 934/K/82. Z-101. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 50 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a (Biblioteka parafii św. Michała Archaniola we Wrocławiu-Muchoborze Małym);

BN 1.111.259; BBP I, 3391

10. BWarsz 10 (1982) 64

Toż, wyd. 10, 1982.

ISBN brak. Nakł. 35 000 egz.

opis na podstawie BWarsz 11 (1982) 64; BBP I, 3391

11. BWarsz 11 (1982) 64

Toż, wyd. 11, 1982.

ISBN brak. Na s. red. wyd. oznaczono równocześnie jako X i XI: „1982-XI-50M”, „Wydanie X 1982 r.”, „Wydanie X. Nakład 35 000”. Ostatni zapis poprawiono ręcznie: „Wydanie XI”. Stopka: Druk ukończono w listopadzie 1982 r. Zamówienie 23/82. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne, Zakład nr 1. Nakł. 35 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BN 2.944.712 A

12. BWarsz 13 (1983) 64

Toż, wyd. 13, 1983.

ISBN brak. Zamówienie 127/83. Druk: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład nr 1. Nakł. 35 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BWarsz/K/1983-10-17_BiZTB-OUKPiW

13. BWarsz 12 (1984) 64

Toż, wyd. 12, 1984.

ISBN brak. Na głównej s. tyt. i na s. red. podano 1984 r. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w październiku 1983 r. Zamówienie 2258/K/83. M-32. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 50 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391 (?)

14. BWarsz 14 (1985) 64

Toż, wyd. 14, 1985.

ISBN brak. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w maju 1985 r. Zamówienie 862/k/85. M-32. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 25 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391 (?); BWarsz/K/1984-09-18_BiZTB-ZGDSP; 1985-01-23_BiZTB-ZGDSP_2;
1985-02-25_BiZTB-ZGDSP_1

15. BWarsz 15 (1985) 64

Toż, wyd. 15, 1985.

ISBN brak. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w maju 1985 r. Zamówienie 4691/K/83. M-32. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 75 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a (Laszczyński); BN 1.307.481 A; 1.135.269; BBP I, 3391; BWarsz/K/1985-02-25_BiZTB-ZGDSP_2

16. BWarsz 16 (1987) 64

Toż, wyd. 16, 1987.

ISBN brak. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w czerwcu 1987 r. Zamówienie 1717/K/87. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 50 000 egz.

Zachował się również egz. z adnotacjami cenzora z pieczęcią na głównej stronie tytułowej: „266 | Okręgowy Urząd Kontroli | Publikacji i Widowisk | wyraża zgodę na: | druk | nakład 50.000 format średni | obj. 1352 Nr A-78 | data podpis | 1989-01-21”.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391; BWarsz/K/1987-05-12_BiZTB-ZGDSP_1; 1987-05-13_BiZTB-OUKPiW;
Inne/Odmowa_OUKPiW_1987-05-29

17. BWarsz 17 (1989) 64

Toż, wyd. 17, 1989.

ISBN brak. Stopka: Druk ukończono w grudniu 1989 r. Zamówienie 917/89. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Tamka” w Warszawie. Oprawa: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 43 500 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391; BWarsz/K/1988-03-02_BiZTB-OUKPiW; 1988-03-02_BiZTB-ZGDSP;
1988-04-22_BiZTB-ZGDSP; 1988-08-18_BiZTB-WZG; 1988-08-18_BiZTB-ZGDSP;
Inne/Umowa_ZGDSP_1988-03-24

18. BWarsz 18-1 (1990) 67

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z apokryfami. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego, wyd. 18 (1), BiZTB, Warszawa 1990, 1564 s., 21 cm.

ISBN 83-85260-00-5. Stopka: Druk ukończono w listopadzie 1990 r. Zamówienie 209/90. Druk i oprawa: Zakłady Graficzne „Tamka” w Warszawie. Oprawa: Drukarnia Wydawnicza im. W.L. Anczyca Kraków, ul. Wadowicka 8. Nakł. 60 000 egz. lub 65 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 2; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Pan*.

a; BBP I, 3391; BWarsz/K/1990-04-10_BiZTB-TAMKA; 1990-06-26_TAMKA-BiZTB;
1990-07-02_BiZTB-TAMKA; 1990-11-08_BiZTB-P_oryginał; 1990-11-15_BiZTB-TAMKA;
Inne/Porozumienie_ANCZYCA_1991-02-12

19. BWarsz 19 (1991) 64

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, wyd. 19, BiZTB, Warszawa 1991, 1352 s., 21 cm.

ISBN 83-85260-04-8. Stopka: Zamówienie 1135/K/91. Druk: ZG „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 50 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BBP I, 3391; BWarsz/K/1989-01-19_BiZTB-GUK_1; 1991-04-02_BiZTB-ZGDSP

20. BWarsz 20 (1994) 64

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, wyd. 20, TBwP, Warszawa 1994, 1352 s., 20 cm.

ISBN 83-85260-09-9. Stopka: Printed in Finland by St Michel Print, Mikkeli. Nakł. 40 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a; BBP I, 3391; BWarsz/K/1994-11-03_TBwP-ST_MICHEL_PRINT_1;
1994-11-03_TBwP-ST_MICHEL_PRINT_2

21. BWarsz 21 (2001) 64

Toż, wyd. 21, 2001.

ISBN 83-85260-09-9. Stopka: Printed in Finland by St Michel Print, Mikkeli. Nakł. 10 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

22. BWarsz 22 (2004) 64

Toż, wyd. 22, 2004.

ISBN 83-85260-09-9. Stopka: Printed in Finland by St Michel Print, Mikkeli. Nakł. 10 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

23. BWarsz 23 (2006) 64

Toż, wyd. 23, 2006.

ISBN 978-83-85260-09-7. Stopka: Printed in China APC-FT4654. Nakł. 4 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

24. BWarsz 24 (2007) 64

Toż, wyd. 24, 2007.

ISBN 978-83-85260-09-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-47-9 oprawa miękka. Stopka: Printed in China APC-FT5177. Nakł. 5 500 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

25. BWarsz 25 (2008) 64

Toż, 2008, 20 cm.

ISBN 978-83-85260-09-7 (oprawa twarda). Stopka: Printed in Italy. Nakł. 10 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*; Jan 1,18: war. 3.

a; BN 2.672.708

26. BWarsz (2010) 64

Toż, [2010], 21 cm.

ISBN 978-83-85260-09-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-47-9 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-55-4 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-56-1 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: Polish Bible 06. UBS – EPS – 2010 – 11,8M. APC-FT8114. Nakł. 11 800 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

27. BWarsz (2014) 64

Toż, 2014.

ISBN 978-83-85260-09-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-47-9 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-55-4 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-56-1 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: Polish Warsaw Bible 06. KBS – 2014 – 4M. Nakł. 4 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

28. BWarsz (2016) 64

Toż, 2016.

ISBN 978-83-85260-09-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-47-9 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-55-4 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-56-1 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: Polish Warsaw Bible 06. KBS – 2016 – 4,8 M. Nakł. 4 800 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3¹; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

29. BWarsz (2018) 64

Toż, 2018, 20 cm.

ISBN 978-83-85260-09-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-47-9 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-56-1 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: Polish Warsaw Bible 06. KBS – 2018 – 4,6 M. Nakł. 4 600 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

30. BWarsz (2019) 64

Toż, 2019, 20 cm.

ISBN brak – oprawa twarda, czarna. ISBN 978-83-85260-95-0 oprawa twarda, bordowa. ISBN 978836644204 oprawa skórzana z zamkiem i paginatorami, czarna. ISBN 978-83-66442-05-4 oprawa skórzana z zamkiem i paginatorami, bordowa. ISBN 978-83-66442-06-1 oprawa skórzana z zamkiem, paginatorami i złoconiami, czarna. ISBN 978-83-66442-07-8 oprawa skórzana z zamkiem, paginatorami i złoconiami, bordowa. ISBN 978-83-85260-96-7 oprawa twarda z paginatorami, czarna. ISBN 978-83-85260-97-4 oprawa twarda z paginatorami, bordowa. ISBN 978-83-85260-65-3 oprawa twarda, wydanie specjalne dla młodzieży. ISBN 978-83-85260-98-1 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, różowo-niebieska. ISBN 978-83-85260-99-1 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, brązowo-beżowa. ISBN 978836644200 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, niebieska. ISBN 978-83-66442-01-6 oprawa z tworzywa z zamkiem, złoconiami i paginatorami, różowo-niebieska. ISBN 978-83-66442-02-3 oprawa z tworzywa z zamkiem, złoconiami i paginatorami, brązowa. ISBN 978-83-66442-03-0 oprawa z tworzywa z zamkiem, złoconiami i paginatorami, niebieska. Nakł. 2 100 egz. Wariantów tekstowych nie sprawdzano.

BWarsz/Inne/BWarsz_nakłady_2019

– format mały oznaczony jako 042 lub 043

31. BWarsz (1977) 42

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, BiZTB, Warszawa 1977, 1352 s., 16 cm.

ISBN brak. Stopka: UBS-EPF 1977-10M. Nakł. 10 000 egz. Na s. 1352: „Printed in Great Britain by Offset Lithography by Billing & Sons LTD, Guildford, London and Worcester”.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

32. BWarsz (1978) 42

Toż, 1978.

ISBN brak. Stopka: UBS-EPF 1978-20M. Nakł. 20 000 egz. Na s. 1352: „Printed in Great Britain by Offset Lithography by Billing & Sons LTD, Guildford, London and Worcester”. Na tylnej wyklejce: „RO45Z”.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

33. BWarsz (1980) 42

Toż, 1980.

ISBN 0 564 08299 6. Stopka: UB/EPF-1980-35M-K. Nakł. 35 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

¹ Istnieją trzy warianty Kazn. 10,1: war. 1: „Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą niż mądrość i chwała jest odrobina głupoty”; war. 2: „Jak martwa mucha psuje wonny olejek, tak odrobina głupoty odbiera człowiekowi mądrość i sławę”; war. 3: „Martwa mucha może zepsuć olejek aptekarza. Cenniejszą jest mądrość i chwała niż odrobina głupoty”.

a

34. BWarsz (1981) 42

Toż, 1981.

ISBN brak. Na głównej s. tyt. ręcznie dopisano 1981 r. Stopka: UBS-EPF 1981-30M-K. Nakł. 30 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

35. BWarsz 11 (1982) 42

Toż, wyd. 11, 1982.

ISBN brak. Druk ukończono w listopadzie 1982 r. Zamówienie 23/82. Nakł. 35 000 egz.

Na s. red. wyd. oznaczono równocześnie jako X i XI: „1982-XI-50M”, „Wydanie X 1982 r.”, „Wydanie X. Nakład 35 000”. Jest to przedruk fotograficznie pomniejszonego wyd. BWarsz 11 (1982) 64. Dokładny rok wyd. nieznany.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

36. BWarsz (1991) 42

Toż, 1991.

ISBN brak. Stopka: UBS-EPF 1991-25M-K. Nakł. 25 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

37. BWarsz (1992) 43

Toż, 1992.

ISBN brak. Stopka: UBS-EPF 1992-30M-J. Nakł. 30 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

38. BWarsz (1993) 43

Toż, 1993.

ISBN brak. Stopka: UBS-EPF 1993-28M-K. Nakł. 28 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

39. BWarsz (1994) 43

Toż, TBwP, 1994.

ISBN 83-85260-03-X. Stopka: UBS-EPF 1994-30M-K. Nakł. 30 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

40. BWarsz (1995) 43

Toż, 1995.

ISBN 83-85260-03-X. Stopka: UBS-EPF 1995-30M-K. Nakł. 30 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

41. BWarsz (1996) 43

Toż, 1996.

ISBN 83-85260-03-X. Stopka: UBS-EPF 1996-29M-K. Nakł. 29 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

42. BWarsz (1998) 43

Toż, 1998.

ISBN 83-85260-16-1 oprawa twarda, skivertex. ISBN 83-85260-18-8 oprawa skórzana. ISBN 83-85260-19-6 oprawa skórzana z zamkiem. Stopka: UBS-EPF 1998-28M-K. Druk w Korei. Nakł. 28 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

43. BWarsz (1999) 43

Toż, 1999.

ISBN 83-85260-16-1 oprawa twarda, skivertex. ISBN 83-85260-18-8 oprawa skórzana. ISBN 83-85260-19-6 oprawa skórzana z zamkiem. Stopka: UBS-EPF 1999-10M-K. Nakł. 10 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

44. BWarsz (2008) 43

Toż, 2008.

ISBN 978- 83-85260-16-5 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-46-2 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-52-3 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-53-0 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: UBS-EPF – 2008-5,5M. APC-FT6149. Nakł. 5 500 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

45. BWarsz (2010) 43

Toż, 2010.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-46-2 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-52-3 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-53-0 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: UBS-EPF – 2010-4M. APC-FT8115. Nakł. 4 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

46. BWarsz (2011) 43

Toż, 2011.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-46-2 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-52-3 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-53-0 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: UBS-EPF – 2011-5,8M. APC-FT182701. Nakł. 5 800 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

47. BWarsz (2013) 43

Toż, 2013.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-46-2 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-52-3 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-53-0 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: UBS/BSRL/APC/2013/5,4M. APC-FT182701. Nakł. 5 400 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a (Kuchajewicz)

48. BWarsz (2016) 43

Toż, 2016, 17 cm.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-46-2 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-52-3 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-53-0 oprawa miękka z zamkiem. Stopka: Polish Warsaw Bible 04. KBS – 2016 – 2,5 M. Nakł. 2 500 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

49. BWarsz (2018) 43

Toż, 2018, 16 cm.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda. Stopka: Polish Warsaw Bible 04. KBS – 2018 – 4,8 M. Nakł. 4 800 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

50. BWarsz (2019) 43

Toż, 2019.

ISBN 978-83-85260-16-5 oprawa twarda, czarna. ISBN 978-83-85260-84-4 oprawa twarda, bordowa. ISBN 978-83-85260-85-1 oprawa twarda, czarna z paginatorami. ISBN 978-83-85260-86-8 oprawa twarda, bordowa z paginatorami. ISBN 978-83-85260-87-5 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, różowo-niebieska. ISBN 978-83-85260-88-2 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, brązowa. ISBN 978-83-85260-89-9 oprawa z tworzywa z zamkiem, z paginatorami i złoconiami, różowo-niebieska. ISBN 978-83-85260-90-5 oprawa z tworzywa z zamkiem i złoconiami, brązowo-beżowa. ISBN 978-83-85260-91-2 oprawa ze skóry z zamkiem, czarna. ISBN 978-83-85260-92-9 oprawa ze skóry z zamkiem, bordowa. ISBN 978-83-85260-93-6 oprawa ze skóry z zamkiem, z paginatorami i złoconiami, czarna. ISBN 978-83-85260-94-3 oprawa ze skóry z zamkiem, paginatorami i złoconiami, bordowa. Druk: Korean Bible Society (Seoul). Nakł. 1 849 egz. Wariantów tekstowych nie sprawdzano.

BWarsz/Inne/BWarsz_nakłady_2019

– format duży oznaczony jako 074 (tzw. format stołowy)

51. BWarsz 3 (1979) 74

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, wyd. 3, BiZTB, Warszawa 1979, 1352 s., 25 cm.

ISBN brak. Jest to zapewne fotograficzne powiększenie BWarsz 1 (1975) 64. Na s. red. oznaczono format jako 064; wyd. jako wyd. 1: „Warszawa – 1979 – I – 50M” – są to pozostałości zapisu z BWarsz 1 (1975) 64. Wyraźnie widoczna zamiana daty na 1979. Stopka: Wydanie III. Druk z gotowych diapozytywów ukończono w marcu 1979 r. Zamówienie 478/78. S-99. Druk: Wrocławskie Zakłady Graficzne Z-d Nr. (!) 1. Nakł. 10 250 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „Jestem”; 2 Mojż. 6,3: „Pan”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

52. BWarsz 4 (1981) 74

Toż, wyd. 4, 1981.

ISBN brak. Jest to zapewne fotograficzne powiększenie któregoś z wczesnych wyd. w formacie 064, być może wyd. 4, którego nie odnaleziono. Na głównej s. tyt. widoczna zmiana daty wyd. na 1981. Na s. red. oznaczono format jako 064; wyd. jako wyd. 2: „Warszawa – 1979 – II – 10M”. Niżej w stopce na s. red. wyd. oznaczono jako wyd. 4. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w grudniu 1981 r. Zamówienie 229/81. L-9. Druk: Wrocławskie Zakłady Graficzne Z-d Nr. (!) 1. Nakł. 10 250 egz.

Druk dwubarwny (żywa pagina i numery rozdziałów drukowane na fioletowo).

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „Jestem”; 2 Mojż. 6,3: „Pan”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

53. BWarsz 4 (1984) 74

Toż, wyd. 4, 1984.

ISBN brak. Stopka: Druk z gotowych diapozytywów ukończono w styczniu 1984 r. Zamówienie 215/83. M-2. Druk: Wrocławskie Zakłady Graficzne Z-d Nr. (!) 1. Na s. red. wyraźnie zmienione daty druku. Nakł. 20 250 egz. Druk dwubarwny (żywa pagina i numery rozdziałów drukowane na fioletowo).

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „Jestem”; 2 Mojż. 6,3: „Pan”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

54. BWarsz 6 (1986) 74

Toż, wyd. 6, 1986.

ISBN brak. Stopka: Tekst złożono na monotypie krojem Times. Zam. 2154/85. P-23. Druk: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 42 500 egz.

Druk dwubarwny (żywa pagina i numery rozdziałów drukowane na fioletowo).

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „Jestem”; 2 Mojż. 6,3: „Pan”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BWarsz/K/1985-05-27_BiZTB-ZGDSP; 1986-09-29_BiZTB-ZGDSP; 1986-12-04_BiZTB-ZGDSP;
1986-12-11_BiZTB-ZGDSP

55. BWarsz 7 (1988) 74

Toż, wyd. 7, 1988.

ISBN brak. Stopka: Druk ukończono we wrześniu 1988 r. Zam. 1630/K/88. U-62. Druk: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 22 000 egz.

Druk dwubarwny (żywa pagina i numery rozdziałów drukowane na fioletowo). Na wyklejkach rękopiśmienna nota: „egz. sygnały 18.1.89”.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; BWarsz/K/1988-03-10_BiZTB-ZGDSP_2; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_2; 1988-05-02_BiZTB-ZGDSP; Inne/Notatka_1988-05-24; Plan_wydawniczy_1988; Plan_wydawniczy_1989

56. BWarsz 8 (1990) 74

Toż, wyd. 8, 1990, 24 cm.

ISBN brak. Stopka: Tekst złożono na monotypie krojem Times. Zam. 960/K/90. Druk: Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Nakł. 26 000 egz.

Druk dwubarwny (żywa pagina i numery rozdziałów drukowane na fioletowo).

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 1; Izaj. 40,10: *Pan*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a; K/1990-01-22_BiZTB-ZGDSP

57. BWarsz 9 (1997) 74

Toż, wyd. 9, TBwP, 1997.

ISBN 83-85260-12-9 oprawa twarda, skivertex. ISBN 83-85260-13-7 oprawa miękka, skivertex. ISBN 83-85260-14-5 oprawa skórzana. Nakł. 6 000 egz. Stopka: Printed in Finland by St Michel Print. Mikkeli 1997.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a; BBP I, 3391 (?)

58. BWarsz 1 (2001) 74

Toż, wyd. 1, 2001.

ISBN 978-83-85260-12-9 oprawa twarda, skivertex. ISBN 978-83-85260-14-5 oprawa skórzana. Stopka: Printed in Finland by St Michel Print Mikkeli 2001. Nakł. 3 000 egz.

Na stronie redakcyjnej wyd. oznaczono jako wyd. 1: „Warszawa 2001 – I – 3M”.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

59. BWarsz 13 (2008) 74

Toż, wyd. 13, 2008.

ISBN 83-85260-12-7 oprawa twarda. ISBN 83-85260-48-6 oprawa miękka. Stopka: APC-FT6148. Nakł. 3 000 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

60. BWarsz (2011) 74

Toż, 2011.

ISBN 978-83-85260-12-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-48-6 oprawa miękka. Brak oznaczenia wydania. Stopka: APC-FT181301. Nakł. 2 400 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: „*Jestem*”; 2 Mojż. 6,3: „*Pan*”; 4 Mojż. 14,35: *Pan*; Ps. 83,19: *Pana*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Pan, Pan*.

a

61. BWarsz (2015) 74

Toż, 2015, 25 cm.

ISBN 978-83-85260-12-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-48-6 oprawa miękka. Brak oznaczenia wydania. Stopka: Polish Warsaw Bible 07. KBS – 2015 – 2,1M. Nakł. 2 100 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

a

62. BWarsz (2018) 74

Toż, 2018, 25 cm.

ISBN 978-83-85260-12-7 oprawa twarda. ISBN 978-83-85260-48-6 oprawa miękka. ISBN 978-83-85260-76-9 oprawa miękka z paginatorami. ISBN 978-83-85260-77-6 oprawa miękka z zamkiem i paginatorami. ISBN 978-83-85260-78-3 oprawa miękka z zamkiem, paginatorami i złoconiami. Brak oznaczenia wydania. Stopka: Polish Warsaw Bible 07. KBS – 2018 – 1,8M. Nakł. 1 800 egz.

Warianty tekstowe: 2 Mojż. 3,14: *Jahwe*; 2 Mojż. 6,3: *Jahwe*; 4 Mojż. 14,35: *Jahwe*; Ps. 83,19: *Jahwe*; Kazn. 10,1: war. 3; Izaj. 40,10: *Jahwe*; Izaj. 48,17: *Jahwe, Jahwe*.

63. BWarsz (2019) 74

Toż, 2019, 25 cm.

ISBN brak – oprawa twarda, czarna. ISBN 978-83-66442-09-2 oprawa twarda, bordowa. ISBN 978-83-66442-10-8 oprawa twarda z paginatorami, czarna. ISBN 978-83-66442-11-5 oprawa twarda z paginatorami, bordowa. ISBN 978-83-66442-12-2 oprawa z tworzywa, czarna. ISBN 978836644213 oprawa z tworzywa, bordowa. ISBN 978-83-66442-14-6 oprawa skórzana z zamkiem, złoceniami i paginatorami, czarna. ISBN 978-83-66442-15-3 oprawa skórzana z zamkiem, złoceniami i paginatorami, bordowa. Nakł. 900 egz. Wariantów tekstowych nie sprawdzano.
BWarsz/Inne/BWarsz_nakłady_2019

Poszczególne księgi Starego Testamentu
(układ wg roku wydania)

64. BWarsz (Ps 1970)*Księga Psalmów. Nowy przekład*, BiZTB, Warszawa 1970, [2] s., 167 [1] s., 14 cm.

ISBN 0 564 06438 6. Oprawa broszurowa fioletowo-zielona z białymi napisami. Stopka: Polish Psalms R550L.
© BFBS 1970. BFBS-1970-20M. Nakł. 20 000 egz.

a; BBP I, 3402

65. BWarsz (Ps 1983)*Księga Psalmów. Nowy przekład*, BiZTB, Warszawa 1983, [2] s., 167 [1] s., 14 cm.

ISBN 0 564 064386. Oprawa broszurowa fioletowo-zielona z białymi napisami. Stopka po angielsku: Polish Psalms R550L 20M. © BFBS m Poland. Stopka po polsku: M-2. Druk: Wrocławskie Zakłady Graficzne – Zakład nr 1. Zam. 43/83. Nakł. 20 000 egz.

a; BBP I, 3402

Nowy Testament i Psalmy
(układ wg roku wydania)

66. NTWarsz i Ps (1971)*Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład*, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Warszawa 1971, 606 (NT), 162 (Ps.) s.

BBP I, 3403

67. NTWarsz i Ps (1972)*Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład*, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Warszawa 1972, 606 (NT), 162 (Ps.) s.

BBP I, 3403

68. NTWarsz i Ps (1972)_1*Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład*, BiZTB, Warszawa 1972, 629 [1] (NT), 169 (Ps) s., 13 cm.

ISBN brak. Stopka: Zakł. Graf. „Tamka”, W-wa. Zam. 1814/71. U-55. Oprawa broszurowa, zielono z białymi elementami i czarnym napisem: „Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład”, *Siewca*. Część egz. była oprawiona w czarną twardą oprawę ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”, krzyż. Nakł. 20 000 egz.

a; BWarsz/Pokwitowanie_Wantuła_1973-03-15_1; Pokwitowanie_Niemczyk_W_1973-03-15;
Pokwitowanie_Godlewska_1973-03-15

69. NTWarsz i Ps (1972)_2*Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład*, BiZTB, Warszawa 1972, 629 [1] (NT), 169 (Ps) s., 13 cm.

ISBN brak. Bez stopki. Oprawa twarda, czerwona ze złotymi elementami i złotym napisem: „Nowy Testament i Psalmy”, krzyż. Nakł. nieznany.

a; BWarsz/Pokwitowanie_Wantuła_1973-03-15_1; Pokwitowanie_Niemczyk_W_1973-03-15;
Pokwitowanie_Godlewska_1973-03-15

70. NTWarsz i Ps (1973)*Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład*, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Warszawa 1973, 606 (NT), 162 (Ps.) s.

BBP I, 3403

71. NTWarsz i Ps (1974)_1

Nowy Testament i Psalmi. Nowy przekład, BiZTB, Warszawa 1974, 629 [1] (NT), 169 [1] (Ps) s., 14 cm.

ISBN brak. Stopka: W-115. Zakł. Graf. „Tamka”, W-wa. Zam. 431/74. Nakł. 20 000 egz.

a (Pietkiewicz)

72. NTWarsz i Ps (1974)_2

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1974, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps) s., 21 cm.

ISBN 0 564 02348 5. Wydane razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka: Polish New Testament (Revised). C BFBS 1966 R 0263. BFBS-1970-10M. BFBS-1974-10M. Revised R 0264. Z.G. „Tamka”. Zam. 562. R-31. Oprawa twarda, czarna ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmi”. Na s. [4] jest informacja: „W ciągu minionych siedmiu lat, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce, wydało pięć wznowień Nowego Testamentu z 1966 r. Obecny tekst tłumaczenia Nowego Testamentu jest przejrzaną i poprawioną wersją wydania z 1966 r. Na życzenie czytelników do niniejszej edycji dodano Księgę Psalmów, która ukazała się w 1970 r. w nowej szacie językowej nakładem naszego wydawnictwa”. W TBwP zachował się również egz. korektorski tego wyd., ale z usuniętymi stronami tytułowymi. Nakł. 10 000 egz.

a

73. NTWarsz i Ps (1975)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1975, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps) s., 20 cm.

ISBN 0 564 02348 5. Wydane razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka: Polish New Testament (Revised). C BFBS 1966 R 0263. BFBS-1970-10M. BFBS-1974-10M. Revised R 0264. Z.G. „Tamka”. Zam. 1255. B-51. Oprawa twarda, czarna ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmi”. Na s. [4] jest informacja: „W ciągu minionych siedmiu lat, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce, wydało sześć wznowień Nowego Testamentu z 1966 r. Obecny tekst tłumaczenia Nowego Testamentu jest siódmą przejrzaną i poprawioną wersją wydania z 1966 r.”. W tym wydaniu zostały wprowadzone poprawki z egz. korektorskiego NTWarsz i Ps (1974). Nakł. 10 350 egz.

a

74. NTWarsz i Ps (1977)

Nowy Testament i Psalmi. Nowy przekład, BiZTB, Warszawa 1977, 609 [1] (NT), 162 (Ps) s., 16 cm.

ISBN brak. Wydano na zlecenie Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce. Stopka: Zakł. Graf. „Tamka”, Warszawa. Zam. 2293/75. Oprawa twarda, czerwona ze złotymi elementami i złotym napisem: „Nowy Testament”, złoty krzyż na tle koła. Nakł. nieznany.

a

75. NTWarsz i Ps (1979)

Nowy Testament i Psalmi. Nowy przekład, BiZTB, Warszawa 1979, 660 (NT), 172 (Ps) s., 17 cm.

ISBN brak. Stopka: Łódzkie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1. Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 45. Zam. 1887/11/78. S-99. Oprawa miękka, zielona, plastikowa. Jest to ten sam skład, co NTWarsz (b.r.), ale fotograficznie powiększony. Nakł. 15 250 egz.

a (Biblioteka WSD w Świdnicy sygn. I 00009518)

76. NTWarsz i Ps 2 (1980)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 2, BiZTB, Warszawa 1980, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps.) s., 20 cm.

ISBN brak. Wydano razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka 1 (s. [2]): N.T. RO 264. Copyright by B.F.B.S. in Poland. Printed in Poland. Stopka 2 (s. [5]): Nowy Testament i Psalmi wyd. II. Zam. A/291/80/1. O-129. Wrocławskie Zakłady Graficzne. Zakład 1. Oprawa twarda, czerwona ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmi”. Nakł. 10 000 egz.

a; BBP I, 3403

77. NTWarsz i Ps 3 (1981)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 3, BiZTB, Warszawa 1981, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps.) s., 20 cm.

ISBN brak. Wydano razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka 1 (s. [2]): N.T. RO 264. Copyright by B.F.B.S. in Poland. Printed in Poland. Stopka 2 (s. [5]): Nowy Testament i Psalmi wyd. III. Zam.

A/88/81. L-27. Wrocławskie Zakłady Graficzne. Zakład 1. Oprawa twarda, zielona ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”. Nakł. 15 000 egz.

a

78. NTWarsz i Ps 4 (1981)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 4, BiZTB, Warszawa 1981, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps) s., 16 cm.

ISBN brak. Wydano razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka 1 (s. [2]): N.T. 258-25.000. Copyright by B.F.B.S. in Poland. Printed in Poland. Stopka 2 (s. [5]): Nowy Testament i Psalmy wyd. IV. Zam. 245/81. L-27. Wrocławskie Zakłady Graficzne. Zakład Główny. Oprawa twarda, zielona ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”. Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3403

79. NTWarsz i Ps (1982)

Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład, BiZTB, Warszawa 1982, 609 [1] (NT), [3] 162 (Ps.) s., 16 cm.

ISBN brak. Wydano na zlecenie Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce. Stopka: Druk z klisz i oprawa: PZG Bydgoszcz, zam. 996/81. L-27. Oprawa twarda, czarna ze złotymi elementami i złotym napisem: „Nowy Testament”, złoty krzyż na tle koła. Nakł. 10 000 egz.

a; BBP I, 3403

80. NTWarsz i Ps 5 (1983)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 5, BiZTB, Warszawa 1983, 768 [2] (NT), 195 [1] (Ps) s., 20 cm.

ISBN brak. Wydane razem z Psalmami (bez zaznaczenia na głównej s. tyt.). Stopka 1 (s. [2]): N.T. RO 264. Copyright by B.F.B.S. in Poland. Printed in Poland. Stopka 2 (s. [5]): Nowy Testament i Psalmy wyd. V. Zam. A/126/83. M-2. Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład 1. Copyright by BFBS in Poland. RO 264. Oprawa twarda, zielona ze złotymi elementami, złoty napis: „Nowy Testament i Psalmy”. Data druku napisana ręcznie przez pracownika BiZTB. Nakł. 20 000 egz.

a

81. NTWarsz i Ps (1984)

Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1984, 453 [1] s., 16 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish NT/Ps RO 342. UBS-EPF 1984-35M. © United Bible Society 1975. Oprawa plastikowa, czarna lub czerwona ze złotym napisem: „Nowy Testament i Psalmy”. Nakł. 35 000 egz.

a

82. NTWarsz i Ps 6 (1989)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 6, BiZTB, Warszawa 1989, 768 [2] (NT), 195 [3] (Ps.) s., 21 cm.

ISBN brak. Wydane razem z Psalmami (bez zaznaczenia na s. tyt.). Stopka 1 (s. [2]): N.T. RO 264. Copyright by B.F.B.S. in Poland. Printed in Poland. Stopka 2 (s. [198] – ma końcu Ps.): Nowy Testament i Psalmy wyd. VI. Druk Dom Słowa Polskiego w Warszawie. Zam. 4563. K-89. Copyright by BFBS in Poland. RO 264. VI ed. 1989. Oprawa twarda, zielona ze złotymi elementami, złoty napis: „Nowy Testament i Psalmy”. Data druku napisana ręcznie przez pracownika BiZTB. Nakł. 40 000 egz.

a; BBP I, 3403; BWarsz/K/1989-06-09_BiZTB-ZGDSP; 1989-06-26_BiZTB-ZGDSP_1;
1989-06-26_BiZTB-ZGDSP_2; 1989-11-27_BiZTB-ZGDSP

83. NTWarsz i Ps [1994] G_1

Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład, The Gideons International, b.m. [1994], 453 [1] s., 16 cm.

ISBN brak. Rok druku ustalony na podstawie symbolu w stopce: 4 94. Published by The British and Foreign Bible Society in Poland for The Gideons International. Printed in Britain by Charles Letts & Co. Ltd. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Ciąg cyfr w stopce: „4 94” może oznaczać datę druku: kwiecień 1994 r. Nakład nieznany.

a

84. NTWarsz i Ps (1994) G_2

Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład, The Gideons International; TBwP, Warszawa 1994, 453 [1] s., 16 cm.

ISBN 83-85260-08-0. Stopka: 11 02. Printed in Britain by Charles Letts & Co. Ltd. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Szereg cyfr w stopce: „11 02” może oznaczać datę druku: listopad 2002 r. Data akcesji do BN: 5.09.2007 r. Nakład nieznan.

a; BN 2.583.034

85. NTWarsz i Ps (b.r.) G_1

Nowy Testament i Psalmy. Nowy przekład, The Gideons International, b.m.r., 453 [1] s., 16 cm. ISBN brak. Jest to najprawdopodobniej produkcja z lat dziewięćdziesiątych. Stopka: Published by The British and Foreign Bible Society in Poland for The Gideons International. Shinil Printing Co., Ltd. Printed in Korea. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Nakład nieznan.

a

86. NTWarsz i Ps (b.r.) G_2

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International, Nashville (TN), b.r., 512 s., 20 cm.

ISBN 978-0-8340-0503-7. Stopka: © Towarzystwo Biblijne w Polsce. National Publishing Company Philadelphia, Pennsylvania. Polish. C720PR02. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotymi napisami: „Nowy Testament i Psalmy”. Krzyż i znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Nakład nieznan.

a

Nowy Testament
(układ wg roku wydania)

87. NTWarsz (1966)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1966, 549 [1] s., 19 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish New Testament (Revised). © BFBS 1966 R0263. Printed and bound in England by Hazell Watson and Viney LTD Aylesbury, Bucks. Zielono-czarna obwoluta z napisem „Nowy Testament | Nowy przekład” lub czarna skóra. W TBwP zachował się również egz. korektorski tego wyd. Nakł. nieznan.

a

88. NTWarsz (1968)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1968, 549 [1] s., 16 cm.

SBN 564 02488 0; 564 02498 8. Stopka: Polish New Testament (Revised). © BFBS 1966 RO250-52. BFBS-1968. Printed and bound in England by Hazell Watson and Viney LTD Aylesbury, Bucks. Oprawa twarda, niebieska z białymi napisami „Nowy Testament | Nowy przekład”. Część egz. oprawiono w ciemnozieloną oprawę ze złotym napisem: „Nowy Testament”. Nakł. 25 000 egz.

a

89. NTWarsz (1970)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1970, 549 [1] s., 19 cm.

ISBN 0 564 02348 5. Stopka: Polish New Testament (Revised). © BFBS 1966 R0263. BFBS-1970. Printed and bound in England by Hazell Watson and Viney LTD Aylesbury, Bucks. Oprawa twarda, czarna ze złotym napisem „Nowy Testament”. Nakł. 10 000 egz.

a

90. NTWarsz (1976)

Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa. Nowy przekład, opublikowany dla Polish Baptist Association of North America/USA and Canada przez Canadian Bible Society, Toronto, 1976, 332 s., 19 cm.

ISBN brak. Na s. przedtytułowej inny tytuł: „Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego”. Stopka: N.T. M260. Oprawa broszurowa, niebiesko-biała, kula ziemską z przecinającymi się czerwono-białymi orbitami i krzyżem. Odręczna notatka: „Przekład Biblii Polskiej 1975 I wyd. zezw. BZTB w Londynie”. Nakł. 13 000 egz.

a

91. NTWarsz (1980)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1980, [5] s., s. 1028-1352, 15 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish NT R 0242. UBS-EPF 1980. © United Bible Societies 1975. Jest to osobno oprawiony fragment wyd. całej Biblii. Paginacja [1023]-1352 s. Oprawa broszurowa, czarna, plastikowa. Nakł. 2 000 egz.

a

92. NTWarsz (1984)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1984, 768 [2] s., 11 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish NT R212. Copyright by B.F.B.S. in Poland. UBS-EPF 1984-30M. Oprawa plastikowa, granatowa ze złotym napisem: „Nowy Testament”. Nakł. 30 000 egz.

a

93. NTWarsz (1990)

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1990, 768 [2] s., 11 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish NT R212. Copyright by B.F.B.S. in Poland. UBS-EPF 1990-20M. Oprawa plastikowa, brązowa ze złotym napisem: „Nowy Testament”. Nakł. 20 000 egz.

a (Pietkiewicz)

94. NTWarsz (1994) G_1

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, Warszawa 1994, 768 [2] s., 12 cm.

ISBN 83-85260-07-2. Stopka: 11 94. © Towarzystwo Biblijne w Polsce. Printed in Britain by Charles Letts & Co Ltd. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotym napisem: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Nakł. nieznany.

a

95. NTWarsz (1994) G_2

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, Warszawa [1996], 768 [2] s., 12 cm.

ISBN 83-85260-07-2. Stopka: 04 96. © Towarzystwo Biblijne w Polsce. Printed in Britain by Charles Letts & Co Ltd. Oprawa plastikowa niebieska ze złotym napisem: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Na głównej s. tyt. jest data 1994, ale najprawdopodobniej rzeczywista data to 1996 r. – zapewne zapisana w stopce za pomocą szeregu cyfr: „04 96”. Nakł. nieznany.

a

96. NTWarsz (2004) G_1

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, Warszawa 2004, 768 s., 12 cm.

ISBN 83-85260-07-2. Stopka: 10 06. © Towarzystwo Biblijne w Polsce. Printed in Britain by Charles Letts & Co Ltd. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotym napisem: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Na głównej s. tyt. jest data 2004, ale najprawdopodobniej rzeczywista data druku to 2006 r. – zapewne zapisana w stopce za pomocą szeregu cyfr: „10 06” (data akcesji do BN: 25.04.2007). Nakł. nieznany.

a; BN 1.771.617

97. NTWarsz (2004) G_2

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, Warszawa 2004, 768 s., 12 cm.

ISBN 83-85260-07-2. Stopka: 05 10. © Towarzystwo Biblijne w Polsce. Printed in Britain by Charles Letts & Co Ltd. Oprawa plastikowa, niebieska ze złotym napisem: „Nowy Testament”. Znak krzyża i znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Na głównej s. tyt. jest data 2004, ale najprawdopodobniej rzeczywista data druku to 2010 r. – zapewne zapisana w stopce za pomocą szeregu cyfr: „05 10”. Nakł. nieznany.

a

98. NTWarsz (b.r.) G_1

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, b.m.r., 768 [2] s., 12 cm.

ISBN brak. Stopka: Published by The British and Foreign Bible Society in Poland for The Gideons International. Printed in Britain by Charles Letts & Co Ltd. Oprawa plastikowa niebieska ze złotym napisem: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Nakł. niezany.

a

99. NTWarsz (b.r.) G_2

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, b.m.r., 768 [2] s., 12 cm.

ISBN brak. Stopka: Published by The British and Foreign Bible Society in Poland for The Gideons International. Shinil Printing Co., Ltd. Printed in Korea. Oprawa plastikowa, granatowa ze złotymi napisami: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Nakł. niezany.

a

100. NTWarsz (b.r.) G_3

Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, The Gideons International; BiZTB, b.m.r., 768 [2] s., 11 cm.

ISBN brak. Stopka: Published by The British and Foreign Bible Society in Poland for The Gideons International. Oprawa plastikowa, granatowa ze złotymi napisami: „Nowy Testament”, znak Gedeonitów. Na wyklejkach pomoce do czytania Biblii oraz informacja o Gedeonitach. Data akcesji do BN: 20.01.2014 r. Nakł. niezany.

a

101. NTWarsz (b.r.)

[*Nowy Testament. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego*], bez wydawcy, b.m.r., 660 s., 9 cm.

ISBN brak. Egz. uszkodzony, bez głównej s. tyt. Oprawa miękka, plastikowa, zielona. Tekst został złożony i złamany w inny sposób niż znane egz. BiZTB (np. kursywą są złożone konkordancje i numery s., nieco inny układ tekstu). W spisie treści znajduje się również Księga Psalmów (od s. 619), ale w książce jej brak – może to wskazywać na przedruk fotograficzny. Nie jest to produkcja BiZTB. Ten sam skład, co NTWarsz i Ps (1979), ale w pomniejszeniu fotograficznym. Nakł. niezany.

a

Nowy Testament ilustrowany
(układ wg numeru wydania)

102. NTWarsz 1 (1978) il

Nowy Testament. Nowy przekład z ilustracjami, wyd. 1, BiZTB, Warszawa 1978, VIII, 424 s., il. kolor., 28 cm.

ISBN brak. Stopka: Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1 we Wrocławiu. Nakł. 20 350 egz.

Kolorowa obwoluta. Tytuł na obwolucie: „Nowy Testament z ilustracjami. Nowy przekład z języka greckiego. Warszawa 1978”. BBP I, 3404 opisuje błędnie to wydanie pod rokiem 1974 – jest to rok copyright dla ilustracji i map podawany w stopkach wszystkich wyd.

a, BBP I, 3404

103. NTWarsz 2 (1978) il

Toż, wyd. 2.

ISBN brak. Stopka: S-99. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1 we Wrocławiu. Nakł. 25 000 egz.

Kolorowa obwoluta. Tytuł na obwolucie: „Nowy Testament z ilustracjami. Nowy przekład z języka greckiego. Warszawa 1978”. BN skatalogowała wyd. pod rokiem 1979 (data rps 15.06.1979).

a; BN 1.027.328

104. NTWarsz 3 (1978) il

Toż, wyd. 3.

ISBN brak. Stopka: C-46. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1 we Wrocławiu. Nakł. 35 350 egz.

Kolorowa obwoluta. Tytuł na obwolucie: „Nowy Testament z ilustracjami. Nowy przekład z języka greckiego. Warszawa 1978”.

a

105. NTWarsz 4 (1978) il

Toż, wyd. 4.

ISBN brak. Stopka: O-113. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1 we Wrocławiu. Nakł. 35 350 egz.

Kolorowa obwoluta. Tytuł na obwolucie: „Nowy Testament z ilustracjami. Nowy przekład z języka greckiego. Warszawa 1978”.

a

106. NTWarsz 5 (1978) il

Toż, wyd. 5.

ISBN brak. Stopka: L-27. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Wrocławskie Zakłady Graficzne Zakład Nr 1 we Wrocławiu. Nakł. 45 350 egz.

Kolorowa obwoluta. Tytuł na obwolucie: „Nowy Testament z ilustracjami. Nowy przekład z języka greckiego. Warszawa 1978”.

a, BBP I, 3404

107. NTWarsz 6 (1979) il

Toż, wyd. 6, 1979.

BBP I, 3404

108. NTWarsz 7 (1984) il

Toż, wyd. 7, 1984.

ISBN brak. Stopka: L-27. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Dom Słowa Polskiego. Nakł. 50 000 egz.

a, BBP I, 3404

109. NTWarsz 8 (1985) il

Toż, wyd. 8, 1985

ISBN brak. Stopka: F-66. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Dom Słowa Polskiego, Warszawa. Zam. 4145/K/84. Nakł. 50 000 egz.

a, BBP I, 3404; BWarsz/K/1984-08-31_BiZTB-ZGDSP_1; BWarsz/K/1984-08-31_BiZTB-ZGDSP_2; 1984-09-18_BiZTB-ZGDSP; 1985-10-09_BiZTB-ZGDSP

110. NTWarsz 9 (1987) il

Toż, wyd. 9, 1987.

ISBN brak. Stopka: K-7. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Dom Słowa Polskiego, Warszawa. Zam. 765/K/87. Nakł. 50 000 egz.

a; BWarsz/K/1987-03-03_BiZTB-OUKPiW; 1987-03-03_BiZTB-ZGDSP; 1987-03-16_BiZTB-ZGDSP

111. NTWarsz 10 (1989) il

Toż, wyd. 10, 1989.

ISBN brak. Stopka: U-62. Skład na urządzeniach Monophoto 600 wykonano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej. Druk i oprawa: Dom Słowa Polskiego, Warszawa. Zam. 1629/K/88. Nakł. 50 000 egz.

a, BBP I, 3404; BWarsz/K/1988-03-09_BiZTB-ZGDSP; 1989-01-19_BiZTB-GUK_2; 1989-01-19_BiZTB-ZGDSP; 1989-11-24_BiZTB-ZGDSP; 1988-04-22_BiZTB-OUKPiW_1; 1988-05-02_BiZTB-ZGDSP; Inne/Notatka_1988-05-24; Plan_wydawniczy_1988; Plan_wydawniczy_1989

Nowy Testament wydania wielojęzyczne

(układ wg roku wydania)

112. NTWarsz (1989) ang-pol

The New Testament. New International Version. Nowy Testament. Nowy przekład, wyd. 1, BiZTB, Warszawa 1989, 624 s., 21 cm.

Tekst równoległy w języku pol. i ang. Druk z diapozytów. Skład i łamanie metodą fotoskładu: COMPIS W-wa. Nakł. 20 000 egz. W TBWP zachował się egz., na którym nanoszono poprawki, przygotowując NTWarsz (1998) ang-pol.

a; BBP I, 3408; BWarsz/K/1986-05-22_BiZTB-ZGDSP; 1987-07-03_BiZTB-ZGDSP; 1989-07-07_BiZTB-ZGDSP; Inne/Notatka_1988-05-24; Plan_wydawniczy_1989

113. NTWarsz (1998) ang-pol

The New Testament. New International Version. Nowy Testament. Nowy przekład, wyd. 2, TBWP, Warszawa 1998, 624 s., 21 cm.

ISBN 83-85260-24-2. Drukowane przez Elandres Polska Sp. z o.o. (Warszawa). Ukazało się w czerwcu 1998 r. Oprawa twarda, zielona ze złożonymi napisami. Nakład. 5 000 egz.

a; BN 2.507.510; 2.150.275 A; BBP I, 3409; BWarsz/K/1998-03-18_ELANDERS-TBwP; 1998-05-27_ELANDERS-TBwP; 1998-06-05_TBwP- ELANDERS

114. NTWarsz (1990) G_ang-pol-niem

The New Testament. Nowy Testament. Das Neue Testament, Międzynarodowy Związek Gedeonitów, wyd. 1, Warszawa 1990, [8] 220 (ang.), [8] 326 (pol.), 338 s. (niem.), 21 cm.

ISBN brak. Oprawa twarda, niebieska ze złożonymi napisami, znak Gedeonitów. Druk: ZG „Tamka”, Warszawa. Zam. 0036-1100/90. Printed in Poland by B.Z.T.B Warszawa. I-50M-1990. Nakł. 50 000 egz.

a; BN 1.705.449; K/1990-02-05_BiZTB-TAMKA; 1990-05-31_BiZTB-TAMKA

115. NTWarsz (1993) G_ang-pol-niem

The New Testament. Nowy Testament. Das Neue Testament, Międzynarodowy Związek Gedeonitów, wyd. 1, Warszawa 1990, [8] 220 (ang.), [10] 326 [2] (pol.), 338 (niem.) s., 21 cm.

ISBN brak. Oprawa twarda, niebieska ze złożonymi napisami, znak Gedeonitów. Druk: ZG Dom Słowa Polskiego, Warszawa. Zam. Ek/487/I. Printed in Poland by Bible Society in Poland. II-100M-1993. Nakł. 100 000 egz.

a; BN 1.735.419; BWarsz/K/1993-06-02_TBwP-ZGDSP

116. NTWarsz [2003] G_pol-ang-niem

Nowy Testament. The New Testament. Das Neue Testament, Międzynarodowy Związek Gedeonitów, Warszawa [2003], [2] 336 [4] (pol.), 276 [4] (ang.), 290 (niem.) s., 19 cm.

ISBN brak. Oprawa broszurowa, niebieska ze złożonymi napisami, znak Gedeonitów. Rok druku znajduje się na s. [5] w części niem.: „* Stand 2003”. Nakł. nieznany.

a; BN 3.002.305

117. NTWarsz (2003) pol-niem

Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego. Das Neue Testament. Nach der Übersetzung Martin Luthers, TBwP, Warszawa 2003, 1063 s., 21 cm.

ISBN 83-85260-34-X. Printed in Poland: APOSTOLICUM, Ząbki. Oprawa twarda, ciemnozielona ze złożonymi napisami. Nakład. 2 000 egz.

a

118. NTWarsz (2004) pol.-niem.

Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego. Das Neue Testament. Nach der Übersetzung Martin Luthers, TBwP, Warszawa 2004, 1063 s., 21 cm.

ISBN 83-85260-37-4. Printed in Poland: APOSTOLICUM, Ząbki. Oprawa twarda, ciemnozielona ze złożonymi napisami. Nakład. 1 000 egz.

a

*Poszczególne księgi Nowego Testamentu, ich zbiory
oraz wydania ksiąg Nowego Testamentu z Psalmami
(układ kanoniczny)*

119. NTWarsz (Ew i Ps 1970)

Cztery Ewangelia i Psalmi. Nowy przekład, BiZTB, Warszawa 1970, [4] s., s. 1-237 [3] (Ew), [2] s., s. 1-167, 14 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish 4 Gospels & Psalms. © R450LA BFBS 1964 & 1970. BFBS-1970-50M. SBV 564 06428 9. Oprawa broszurowa, czerwono-zielona z białymi i czarnymi napisami, *Siewca*. Nakł. 50 000 egz.

a; BBP I, 3391

120. NTWarsz (Ew 1964)

Cztery Ewangelie Pana Naszego Jezusa Chrystusa. Według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1964, [4] s., s. 1-237 [1], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: The Four Gospel in Polish. R450. © B.F.B.S. 1964. Na tylnej oprawie: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Egz. z naniesioną korektą. Oprawa broszurowa, zielono-pomarańczowo-biało-czarna z białymi i czarnymi napisami. Nakł. nieznany.

a; BBP I, 3392

121. NTWarsz (Ew 1966)

Cztery Ewangelie Pana Naszego Jezusa Chrystusa. Według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1966, [4] s., s. 1-237 [3], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish Gospels. R450. © BFBS 1964. Z tyłu: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa, zielono-pomarańczowo-biało-czarna z białymi i pomarańczowymi napisami. Nakł. nieznany.

a (Czajkowski)

122. NTWarsz (Ew 1973)

Cztery Ewangelie Pana Naszego Jezusa Chrystusa. Według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1973, [4] s., s. 237 [2], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: Zakł. Graf. „Tamka”, Z-1. W-wa. Zam. 493/73. R-31. Nakł. 50 000 egz.

Wariant tekstowy dla Jan 1,18: war. 1.

BN 921.634; BBP I, 3392

123. NTWarsz (Ew b.r.)

Cztery Ewangelie Pana Naszego Jezusa Chrystusa. Według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa b.r., [2] s., s. 1-237 [1], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: J-123. Z.G. „Tamka” Zam. 194/K. Oprawa broszurowa, zielono-pomarańczowo-biało-czarna z białymi i czarnymi napisami. Nakł. 15 000 egz.

a

124. NTWarsz (Ew 1980)

Toż, [1980], [2] s., s. 1-237, 14 cm.

ISBN brak. Stopka: O-129. W Z. Graf. – 1 zam. 57/80. Oprawa broszurowa, zielono-pomarańczowo-biało-czarna z białymi i czarnymi napisami, jak w NTWarsz (Ew 1964). Nakł. 60 000 egz.

a; BBP I, 3392

125. NTWarsz (Ew 1993)

Toż, TBwP, 1993, [2] s., s. 1-237, 14 cm.

ISBN 83-85260-05-6. Druk Dom Słowa Polskiego. Oprawa broszurowa, czerwono-zielona z białymi i czarnymi napisami, *Siewca* jak w EwWarsz i Ps 1970. Nakł. 20 000 egz.

a; BBP I, 3392; BWarsz/K/1993-03-31_TBwP-ZGDSP; 1993-05-24_TBwP-ZGDSP

126. NTWarsz (Mat 1964)

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1964, [2] s., s. 68 [2], 14 cm.

ISBN brak.

W serii pojedynczych Ewangelii z 1964 r.

127. NTWarsz (Mat 1966)

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1966, [2] s., s. 68 [2], 14 cm.

ISBN brak. Polish Matthew R550. © B.F.B.S. 1964. Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa brązowo-biała z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. nieznany.

a (Czajkowski)

128. NTWarsz (Mat 1969)

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1969, [2] s., s. 1-68, 14 cm.

ISBN (SBN) 564 06328 2. Stopka: Polish Matthew R 550. © BFBS 1964. BFBS-1969-25M. Na tylnej oprawie: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa brązowo-biała z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3397

129. NTWarsz (Mat 1972)

Toż, 1972, [2] 67 [3] s., 14 cm.

ISBN brak. Stopka: St. Matthew in Polish. R 550. Z tyłu: Z.G. „Tamka”, Z-2. Zam. 174. A-72. Nakł. 25 000 egz.

BN 908.642; BBP I, 3397

130. NTWarsz (Mat 1974)

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład z języka greckiego, 1974, [2] s., s. 1-67 [3], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: St. Matthew in Polish. R550. Z tyłu: Z. G. „Tamka”, Z-1. Zam. 657/74. Oprawa broszurowa, beżowo-biało-czarna z czarnymi i beżowymi napisami. W-115. Nakł. 25 000 egz.

a (Czajkowski)

131. NTWarsz (Mat 1976)_1

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład z języka greckiego, 1976, [2] s., s. 1-73 [1], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: W-115. Z.G. „Tamka”, Z-1. Zam. 2296/76. Oprawa broszurowa, beżowo-biało-czarna z czarnymi i beżowymi napisami, *Siewca* (wzór 2). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3397

132. NTWarsz (Mat 1981)

Toż, 1981, [2] s., s. 1-67 [3], 14 cm.

ISBN brak. S. red.: St. Matthew in Polish. R550. Stopka: L-8. W.Z.Graf. Z-1. zam. 230/81. Oprawa broszurowa niebiesko-czarna z czarnymi napisami, *Siewca* (wzór 3). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3397

133. NTWarsz (Mat 1983) il

Ewangelia Według Mateusza. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, il. A. Vallotton, BiZTB, Warszawa 1983, 83 [3] s., il., mapa, 19 cm.

ISBN brak. Stopka: Printed in Poland. Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Zam. 4401/K. M-9. Mapa: Ziemia Święta w czasach Jezusa Chrystusa. Oprawa broszurowa, fioletowa, ilustrowana. Nakł. 50 000 egz.

a; BBP I, 3397

134. NTWarsz (Mar 1964)

Ewangelia Według Marka. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1964, [2] s., s. 1-41 [1], 14 cm.

ISBN brak. S. red.: St. Mark in Polish. R550. © B.F.B.S. 1964. Stopka: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa czerwono-biała z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. nieznany.

a

135. NTWarsz (Mar 1966)

Toż, 1966.

W serii pojedynczych Ewangelii z 1964 r.

136. NTWarsz (Mar 1969)

Toż, 1969, [4] 41 [3] s., 14 cm.

BBP I, 3396

137. NTWarsz (Mar 1972)

Toż, 1972.

BBP I, 3396

138. NTWarsz (Mar 1974)

Toż, 1974, [4] 41 [1] s., 14 cm.

ISBN brak. Oprawa broszurowa, pomarańczowo-biała z ramką, z czarnymi, pomarańczowymi i białymi napisami (wzór 1b). W-115. Mark in Polish. R 550. Z.G. „Tamka”, Zakład Nr 1. W-Wa. Zam. 658/74. Nakł. nieznany.

a (Czajkowski); BBP I, 3396

139. NTWarsz (Mar 1976)_1

Toż, 1976, [2] s., s. 1-45 [1], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: W-115. Z.G. „Tamka”, Zakład Nr 1. W-Wa. Zam. 2297/76. Oprawa broszurowa, brązowo-biało-czarna z czarnymi i brązowymi napisami, *Siewca* (wzór 2). Nakł. nieznany.

a; BBP I, 3396

140. NTWarsz (Mar 1981)

Toż, 1981, [2] s., s. 1-41 [1] s., 14 cm.

ISBN brak. S. red.: Mark in Polish. R 550. Stopka: L-8. W.Z.Graf. Z-1 zam. 231/81. Oprawa broszurowa zielono-czarna z czarnymi napisami, *Siewca* (wzór 3). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3396

141. NTWarsz (Mar 1983) il

Ewangelia Według Marka. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, il. A. Vallotton, BiZTB, Warszawa 1983, 57 [5] s., il., mapa, 19 cm.

ISBN brak. Stopka: Printed in Poland. Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Zam. 4402/K. M-9. Mapa: Ziemia Święta w czasach Jezusa Chrystusa. Oprawa broszurowa, zielona, ilustrowana. Nakł. 50 000 egz.

a; BBP I, 3396

142. NTWarsz (Łuk 1964)

Ewangelia Według Łukasza. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1964, [2] s., s. 1-72, 14 cm.

ISBN brak. S. red.: St. Luke in Polish. R550. © B.F.B.S. 1964. Na tylnej oprawie: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa zielono-biała z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. nieznany.

a

143. NTWarsz (Łuk 1966)

Toż, 1966.

W serii pojedynczych Ewangelii z 1964 r.

144. NTWarsz (Łuk 1969)

Ewangelia Według Łukasza. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1969, [2] s., s. 1-72, [2] s., 14 cm.

ISBN (SBN) 564 06348 7. S. red.: Polish Lucke R550. © BFBS 1964. BFBS-1969-25M. Na s. [73] nlb.: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa zielono-biała z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. 25 000 egz.

a (PWT); BBP I, 3395

145. NTWarsz (Łuk 1972)

Toż, 1972, [2] 72 [2] s., 14 cm.

ISBN brak. Oprawa broszurowa zielono-biała z ramką, z prostym napisem „NOWY PRZEKŁAD” (wzór 1b). A-72. Z. G. „Tamka”, Z-1. Zam. 109/73. Nakł. 25 000 egz.

a (Czajkowski); BBP I, 3395

146. NTWarsz (Łuk 1974)

Toż, 1974, [2] s., s. 1-72 [2], 14 cm.

ISBN brak. S. red.: Luke in Polish. R550. Stopka: W-115. Z. G. „Tamka”, Zakł. nr 1. Zam. 659/74. Oprawa broszurowa zielono-biała z ramką, z prostym napisem „NOWY PRZEKŁAD” (wzór 1b). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3395

147. NTWarsz (Łuk 1976)_1

Toż, 1976, [2] s., s. 1-78 [2], 14 cm.

ISBN brak. Stopka: W-115. Z. G. „Tamka”, Zakł. nr 1. Zam. 2294/76. Oprawa broszurowa, zielono-biało-czarna z czarnymi i zielonymi napisami, *Siewca* (wzór 2). Nakł. 25 000 egz.

a; BBP I, 3395

148. NTWarsz (Łuk 1981)

Toż, 1981, [2] 71 [2] s., 14 cm.

ISBN brak. S. red.: Luke in Polish. R 550. Stopka: W.Z. Graf. Z-1 zam. 232/81. L-8. Oprawa broszurowa żółta z czarnymi napisami. Nakł. 25 000 egz.

a; BN 1.164.060; BBP I, 3395

149. NTWarsz (Łuk 1983) il

Ewangelia Według Łukasza. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, il. A. Vallotton, BiZTB, Warszawa 1983, 88 s., il., 19 cm.

ISBN brak. Stopka: Printed in Poland. Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Zam. 4403/K. M-9. Oprawa broszurowa, czerwona, ilustrowana. Nakł. 50 000 egz.

a; BBP I, 3395

150. NTWarsz (Jan 1964)

Ewangelia Według Jana. Nowy przekład z języka greckiego, BiZTB, Warszawa 1964, [2] s., s. 55 [1], 14 cm.

ISBN brak. S. red.: St. John in Polish. R550. © B.F.B.S. 1964. Na tylnej oprawie: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa żółto-biało-brązowa z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Nakł. nieznany.

a

151. NTWarsz (Jan 1966)

Toż, 1966, [2] 55 [3] s., 14 cm.

ISBN brak. Oprawa broszurowa żółto-biało-brązowa z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Polish John. R550. © B.F.B.S. 1964. Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Nakł. nieznany.

a (Czajkowski); BBP I, 3394

152. NTWarsz (Jan 1969)

Toż, 1969, [2] 55 [1] s., 14 cm.

BBP I, 3394

153. NTWarsz (Jan 1973)

Toż, 1973, [2] 54 [2] s., 14 cm.

Na głównej s. tyt. jest rok 1972. Stopka: Z.G. „Tamka”, Z-1. Zam. 110/73. A-72. Nakł. 25 000 egz.

Wariant tekstowy dla Jan 1,18: war. 2.

BN 900.730; BBP I, 3394

154. NTWarsz (Jan 1974)

Toż, 1974, [2] 55 [1] s., 14 cm.

BBP I, 3394

155. NTWarsz (Jan 1975)

Toż, 1975, [2] 55 [1] s., 14 cm.

BBP I, 3394

156. NTWarsz (Jan 1976)_1

Toż, 1976, [2] 62 [2] s., 14 cm.

ISBN brak. Stopka: W-115. Z.G. „Tamka”, Z-1. Zam. 2295/76. Oprawa broszurowa, żółto-biało-czarna z czarnymi i żółtymi napisami, *Siewca* (wzór 2). Nakł. nieznan.

a; BBP I, 3394

157. NTWarsz (Jan 1976)_2

Toż, [1976], [2] 55 [1] s., 14 cm.

ISBN brak. Stopka: Polish John R550 | © BFBS 1964 | UBS-EPF-1976. Nakł. 25 000 egz. Egz. zachował się w TBwP. Bez oprawy. Na głównej s. tyt. pieczęć GUK datowana na 29.12.1976, z informacją o pozwoleniu na druk 15 000 egz. oraz symbolem cenzora: J 123.

a

158. NTWarsz (Jan 1978)

Toż, 1978, [2], 55 [2] s., 14 cm.

ISBN 0 564 08199 X. S. red.: Polish John. © United Bible Societies 1964. UBS/EPF-1978-100M-R550. Na tylnej oprawie: Printed in Great Britain by Billing and Sons LTD. Guildford and London. Oprawa broszurowa żółto-biało-brązowa z ramką, z pochyłym napisem: *NOWY PRZEKŁAD* (wzór 1a). Na egz. z BN za oprawą jest pieczęć: „Ta Ewangelia jest darem dla Ciebie od *nieczytelny podpis. Data dzienna nieczytelna* X.1978 r.”. Nakł. 100 000 egz.

a; BN 1.451.459

159. NTWarsz (Jan 1981)

Toż, 1981, [2] 55 [3] s., 14 cm.

ISBN brak. S. red.: John in Polish. Stopka: W.Z. Graf. Z-1 zam. 233/81. L-8. Oprawa broszurowa pomarańczowa z czarnymi napisami. Nakł. 25 000 egz.

a; BN 1.164.062; BBP I, 3394

160. NTWarsz (Jan 1983)

Toż, 1983, [2] 55 [1] s., 14 cm.

BBP I, 3394

161. NTWarsz (Jan 1983) il

Ewangelia Według Jana. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, il. A. Vallotton, BiZTB, Warszawa 1983, 64 s., il. 19 cm.

ISBN brak. Stopka: Printed in Poland. Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Zam. 4402/K. M-9. Oprawa broszurowa, niebieska, ilustrowana. Nakł. 50 000 egz.

a

162. NTWarsz (Jan 1991) il

Ewangelia Według Jana. Nowy przekład. Tłumaczenie z języka greckiego, wyd. 2, il. A. Vallotton, BiZTB, Warszawa 1991, 64 s., il. 17 cm.

ISBN brak. Stopka: Printed in Poland. Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego”. Zam. 139/K/91. Oprawa niebieska, ilustrowana. Nakł. 100 000 egz.

a

163. NTWarsz (Jan b.r.)

Ewangelia Według Jana. Nowy przekład z języka greckiego, b.r., m. i wyd., 95 [1] s., 12 cm.

ISBN brak. Oprawa broszurowa. Alternatywny tytuł na oprawie: „POKÓJ PRAWDA MIŁOŚĆ. EWANGELIA WEDŁUG JANA”. Data akcesji do BN: 25.04.1979 r. Nakł. nieznan.

a; BN 1.069.020

2. Wydania audio

Biblia audio, czyta M. Biernacki, <https://ccnz.pl/biblia-audio> [9.11.2023].

NTWarsz 1 (Ew 1981) audio

Cztery Ewangelie, czyta K. Jasieński, realizacja akustyczna K. Hutek, wykonano na zlecenie BiZTB, wyd. 1, Warszawa, ZWiNPZN, 1981, 11 kaset:

- *Ewangelia według Św. Mateusza nowy przekład warszawski z 1975 r.*, 3 kasety;
- *Ewangelia według Św. Marka nowy przekład warszawski z 1975 r.*, 2 kasety;
- *Ewangelia według Św. Łukasza nowy przekład warszawski z 1975 r.*, 3 kasety;
- *Ewangelia według Św. Jana nowy przekład warszawski z 1975 r.*, 3 kasety.

a

NTWarsz 2 (Ew 1985) audio

Toż, wyd. 2, 1985.

BWarsz/K/1985-06-04_BiZTB-ZWiNPZN

NTWarsz 3 (Ew 1989) audio

Toż, wyd. 3, 1989.

Nakł. 4 000 kompletów.

BWarsz/K/1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN_1; 1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN_2

[*Księga Psalmów*], 1985 (?), 1989, 3 kasety.

Nakł. wyd. z 1989: 4 000 kompletów.

BWarsz/K/1988-11-09_BiZTB-ZWiNPZN

Psalmy w języku hebrajskim, śpiewa Towa ben Zwi, Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Izraelskiej, Komitet Ekumeniczny Dni Biblijnych, b.m.r. (początek XXI w.), 1 kaseta.

a

3. Wydania komputerowe (programy komputerowe w tekstem *Biblii warszawskiej*, aplikacje mobilne, strony internetowe)

Biblia 2000, <https://www.biblia.info.pl> [9.11.2023].

Biblia-Online.pl, <http://biblia-online.pl> [9.11.2023].

KChB NDM, <https://kosciol-jezusa.pl> [9.11.2023].

Program BibleWorks, wersja 10, BibleWorks LLC, Norfolk 2018.

Program e-Biblia, wersja 3.5.0, Podkowa Leśna, nadzieja.pl, Pallottinum, 2006, CD.

Samsonowicz K., Program Studio Biblijne, Samson Digital System, Sandomierz 1998.

YouVersion (aplikacja biblijna), <https://www.bible.com/pl/about> [9.11.2023].

4. Konkordancje i komentarze do *Biblii warszawskiej*

Biblia z komentarzem. Nowy Testament. Polska wersja „The Full Life Study Bible”, Life, b.m. [druk w Mińsku na Białorusi], 2006.

Konkordancja biblijna do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu nowego przekładu z języków hebrajskiego i greckiego, oprac. biblistyczne M. Kwiecień, J. Kajfusz, koordynator oprac. H. Krzysiuk, wyd. 3, t. I-II, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 1995.

5. Dokumenty archiwalne

Katalog BiZTB

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1950-04-13 MSZ-MAP	TBwP, AAN	Kopia udostępniona przez TBwP
1950-05-08 MBP-MAP	TBwP, AAN	Kopia udostępniona przez TBwP
Protokół 1816 oryg	TBwP	
Protokół 1816 PL	TBwP	Tłum. na język polski Protokół_1816_oryg

Katalog BWarsz/K

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1936-11-06 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1955-09-29 KOMISJA-BiZTB	TBwP	
1955-12-06 KOMISJA-BiZTB	TBwP	
1956-02-15 KOMISJA-BiZTB	TBwP	
1956-07-05 KOMISJA-BiZTB	TBwP	
1957-05-11 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1957-05-25 Wantuła-BiZTB	TBwP	
1958-04-24 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1958-11-07 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1958-12-23 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1959-01-20 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1959-03-18 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1959-06-29 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1959-11-04 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1960-11-30 Szeruda-BiZTB	TBwP	
1961-09-11 Wieczorkiewicz-BiZTB	TBwP	
1961-09-23 BiZTB-Wieczorkiewicz	TBwP	
1961-10-10 Wieczorkiewicz-BiZTB	TBwP	
1961-10-14 BiZTB-Wieczorkiewicz	TBwP	
1961-10-20 Wieczorkiewicz-BiZTB	TBwP	
1961-11-04 BiZTB-Wantuła	TBwP	
1961-12-02 Wieczorkiewicz-BiZTB	TBwP	
1962-04-21 Niemczyk W-KOMISJA i BiZTB	TBwP	
1962-04-27 BiZTB-Wieczorkiewicz	TBwP	
1962-05-07 Wieczorkiewicz-BiZTB	TBwP	
1963-01-21 BFBS-BiZTB	TBwP	
1963-01-23 BiZTB-Niemczyk W	TBwP	
1963-06-07 BFBS-BiZTB	TBwP	
1963-12-06 Mrowiec-BiZTB	TBwP	
1963-12-23 BiZTB-Mrowiec	TBwP	
1965-03-15 BiZTB-UdsW	TBwP	
1965-04-02 Tyloch-BiZTB	TBwP	
1966-04-05 BiZTB-BFBS	TBwP	
1965-04-07 BiZTB-Słucki	TBwP	
1965-04-07 BiZTB-Strelcyn	TBwP	
1965-04-09 Strelcyn-BiZTB	TBwP	
1965-04-09 BiZTB-Strelcyn	TBwP	
1965-07-12 BFBS-BiZTB	TBwP	
1965-09-15 BiZTB-Altbauer oryginał	TBwP	
1965-09-15 BiZTB-Altbauer kopia	TBwP	
1965-09-20 BiZTB-MFDZ	TBwP	
1965-10-18 BiZTB-BFBS	TBwP	
1965-10-27 BFBS-BiZTB	TBwP	
1965-11-09 BiZTB-NBP	TBwP	
1965-11-19 BiZTB-Altbauer	TBwP	
1965-12-10 Altbauer-BiZTB	TBwP	
1965-12-18 Tyloch-BiZTB	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1966-01-31 BiZTB-Altbauer	TBwP	
1966-05-04 Tyloch-BiZTB	TBwP	
1966-06-24 BiZTB-Altbauer	TBwP	
1966-06-28 BiZTB-Altbauer	TBwP	
1965-07-12 BFBS-BiZTB	TBwP	
1966-10-18 Altbauer-BiZTB	TBwP	
1965-11-11 BiZTB-BFBS	TBwP	
1965-11-19 BFBS-BiZTB	TBwP	
1966-02-21 BFBS-ZiTB	TBwP	
1966-03-16 BFBS-BiZTB	TBwP	
1966-03-25 BFBS-BiZTB	TBwP	
1966-03-16 BiZTB-BFBS	TBwP	
1966-04-05 BiZTB-BFBS	TBwP	
1966-06-01 BiZTB-BFBS	TBwP	
1966-06-09 BFBS-BiZTB	TBwP	
1966-11-16 Altbauer-BiZTB	TBwP	
1966-11-23 BFBS-BiZTB	TBwP	
1967-01-26 BFBS-BiZTB	TBwP	
1967-01-20 BiZTB-Altbauer	TBwP	Na dokumencie błędny rok: 1966.
1967-02-01 BFBS-BiZTB	TBwP	
1967-03_Altbauer-BiZTB	TBwP	Brak daty dziennej na dokumencie. Miesiąc ustalono na podstawie odpowiedzi.
1967-03-14 BiZTB-Altbauer	TBwP	
1967-08-26 Ks-Wantuła	TBwP	
1967-09-04 Mrowiec Hauptman	TBwP	
1967-09-15 SEN EWANG-AUG DIEC KAT-Wantuła	TBwP	
1967-11-30 Unicki-Wantuła	TBwP	
1968-01-31 KOŚCIOŁ ADW DS-BiZTB	TBwP	
1968-02-23 Mrowiec-Wantuła	TBwP	
1968-12-13 BFBS-BiZTB	TBwP	
1968-12-20 Andrewartha-Bradnock	TBwP	
1968-12-23 Bradnock-Andrewartha	TBwP	
1969-02-25 Piasecki-BiZTB	TBwP	
1970-10-06 BiZTB-Niewieczerał	TBwP	
1971-05-14 BiZTB-Derham	TBwP	
1972-01-19 BiZTB-ZA I PRZECIW	TBwP	
1972-02-09 Jaroszek-E-N	TBwP	
1972-11-13 Ellingworth-BiZTB	TBwP	
1972-11-20 Turek-X	TBwP	
1972-12-20 UBS-Romaniuk	TBwP	
1973-02 Hoffman-BiZTB	TBwP	
1973-06-07 Łyko-BiZTB	TBwP	
1973-03-09 KEP-BiZTB	TBwP	
1975-01-30 Hławiczka-BiZTB	TBwP	
1975-02-13 Hławiczka-BiZTB	TBwP	
1975-08-26 BiZTB-Niemczyk W	TBwP	
1975-09-06 Majewski-BiZTB	TBwP	
1976-03-21 Wdowiak-KOMISJA	TBwP	
1976-07-05 Look-BiZTB	TBwP	
1976-08-18 BiZTB-Look	TBwP	
1978 Nowakowski-BiZTB	TBwP	
1982-11-25 Krawiec-BiZTB	TBwP	
1983-10-17 BiZTB-OUKPiW	TBwP	
1984-05-08 Danuta J-BiZTB	TBwP	
1984-08-31 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1984-08-31 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1984-09-18 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-01-23 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1985-01-23 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1985-01-23 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1985-02-25 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1985-02-25 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1985-03-04 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-04-01 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1985-04-01 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1985-05-27 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-06-04 BiZTB-ZWiNPZN	TBwP	
1985-10-09 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-11-04 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-11-07 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-11-18 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1985-12-09 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-02-05 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-02-07 Zimmermann-BiZTB	TBwP	
1986-05-05 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-05-17 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-05-22 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-06-24 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-08-19 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-09-29 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-12-04 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-12-11 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1986-12-15 BiZTB-MKiS	TBwP	
1987-01-08 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-03-03 BiZTB-OUKPiW	TBwP	
1987-03-03 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-03-16 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-03-30 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-05-12 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1987-05-13 BiZTB-OUKPiW	TBwP	
1987-06-12 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-07-03 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1987-12-10 BiZTB-MKiS	TBwP	
1988-01-29 BiZTB-UdsW	TBwP	
1988-02-08 BiZTB-MKiS	TBwP	
1988-03-02 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-03-02 BiZTB-OUKPiW	TBwP	
1988-03-10 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1988-03-10 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1988-04-22 BiZTB-OUKPiW 1	TBwP	
1988-04-22 BiZTB-OUKPiW 2	TBwP	
1988-04-22 BiZTB-OUKPiW 3	TBwP	
1988-05-02 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-07-07 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-08-18 BiZTB-WZG	TBwP	
1988-08-18 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-08-26 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-10-25 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1988-11-09 BiZTB-ZWiNPZN 1	TBwP	
1988-11-09 BiZTB-ZWiNPZN 2	TBwP	
1988-12-23 BiZTB-MKiS	TBwP	
1989-01-19 BiZTB-GUK 1	TBwP	
1989-01-19 BiZTB-GUK 2	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1989-01-19 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1989-01-28 Romaniuk-BiZTB	R	
1989-02-08 BiZTB-Romaniuk	R	
1989-03-10 Romaniuk-BiZTB oryginał	TBwP	
1989-03-10 Romaniuk-BiZTB kopia	R	
1989-04-19 Romaniuk-WCFBA	R	
1989-06-09 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1989-06-26 BiZTB-ZGDSP 1	TBwP	
1989-06-26 BiZTB-ZGDSP 2	TBwP	
1989-06-28 BiZTB-P	P	
1989-07-07 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1989-11-24 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1989-11-27 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1989-11-29 P-Romaniuk	P, J	
1989-12-18 Stachowiak-J	J	
1990-01-12 Stachowiak-P	P	
1990-01-22 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1990-02-05 BiZTB-TAMKA	TBwP	
1990-02-08 BiZTB-Romaniuk oryginał	R	
1990-02-08 BiZTB-Romaniuk kopia	TBwP	
1990-02-24 Romaniuk-BiZTB oryginał	TBwP	
1990-02-24 Romaniuk-BiZTB kopia	R	
1990-03-07 P-BiZTB	P	
1990-05-31 BiZTB-TAMKA	TBwP	
1990-06-26 TAMKA-BiZTB	TBwP	
1990-07-02 BiZTB-TAMKA	TBwP	
1990-11-08 BiZTB-P oryginał	TBwP	
1990-11-15 BiZTB-TAMKA	TBwP	
1990-10-19 BiZTB-P	P	
1990-11-08 BiZTB-P kopia	P	
1991-04-02 BiZTB-ZGDSP	TBwP	
1992-06-21 Staśkowiak-BiZTB	TBwP	
1993-03-31 TBwP-ZGDSP	TBwP	
1993-05-24 TBwP-ZGDSP	TBwP	
1993-06-02 TBwP-ZGDSP	TBwP	
1994-10-05 TBwP-ZGDSP	TBwP	
1994-11-03 TBwP-ST MICHEL PRINT 1	TBwP	
1994-11-03 TBwP-ST MICHEL PRINT 2	TBwP	
1995-01-15 VOCATIO-TBwP	TBwP	
1995-01-23 Misiura-TBwP	TBwP	
1995-02-20 Biedal-TBwP	TBwP	
1995-03-27 TBwP-Misiura	TBwP	
1995-04-15 Michalski-TBwP	TBwP	
1995-04-25 TBwP-VOCATIO	TBwP	
1995-05-23 TBwP-Michalski	TBwP	
1995-05-26 Biedal-TBwP	TBwP	
1995-06-26 TBwP-DB	TBwP	
1995-06-27 TBwP-VOCATIO	TBwP	
1995-06-30 TBwP-VOCATIO	TBwP	
1995-07-12 KOŚCIÓŁ ADW DS-TBwP	TBwP	
1995-07-12 TBwP-KOŚCIÓŁ ADW DS	TBwP	
1995-08-17 Trzpił-TBwP	TBwP	
1996-01-31 Zapolnik-TBwP	TBwP	
1996-02-15 KOMISJA KOBIET-TBwP	TBwP	
1996-04-19 Paradowski-TBwP	TBwP	
1997-02-28 EUROLIFE-TBwP	TBwP	
1997-03-24 TBwP-EUROLIFE	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1997-08-11 KBS-UBSEPF	TBwP	
1997-08-12 UBSEPF-TBwP	TBwP	
1997-08-25 TBwP-KBS	TBwP	
1997-08-25 TBwP-UBSEPF	TBwP	
1998-03-18 ELANDERS-TBwP	TBwP	
1998-05-27 ELANDERS-TBwP	TBwP	
1998-06-05 TBwP- ELANDERS	TBwP	
2004-01-05 TBwP-P	P	
2022-08-22_ Godfrejów-Tarnogórska-Wojtyra	Wojtyra	Zob. K.J. Wojtyra, <i>Biblia Ekumeniczna</i> (2017)..., s. 190, przyp. 18.

Katalog BWarsz/Inne

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
1-2 Corinthians answers BiZTB 1964-12-10	TBwP	
Acts-Romans answers BiZTB 1964-04-09	TBwP	
Acts-Romans queries BFBS 1964-03	TBwP	
Agreement BFBS-Altbauer 1965-09-17 kopia1	TBwP	
Altbauer Zasady transkrypcji brudnopis 1966	TBwP	
Altbauer Zasady transkrypcji czystopis 1968	TBwP	
Altbauer Indeks nazw brudnopis 1966	TBwP	
Altbauer Indeks nazw czystopis 1968	TBwP	
Aneks BiZTB-KOMISJA 1962-04-07	TBwP	
BWarsz nakłady 2019	TBwP	
Dedykacja BWarsz Niemczyk W 1975-09-04	TBwP	
Dyskusja 1970-09-22	TBwP	
Headings	TBwP	Katalog zawierający 16 dokumentów.
Faktura 1986-12-11 1	TBwP	
Galatians-Revelation answers BiZTB 1965-07	TBwP	
Galatians-Revelation queries BFBS 1965-07-12	TBwP	
Koszty 1960-1968 brudnopis	TBwP	
Koszty 1960-1968 tabela	TBwP	
Korekta NTWarsz (1966)	TBwP	
Mapa 1985	TBwP	
Memorandum 1967-01-10	TBwP	
Nagroda Niemczyk W 1973-11-30	TBwP	
Nowy przekład 1975-09-04 1	TBwP	
Nowy przekład 1975-09-04 2	TBwP	
Notatka 1960-10-25	TBwP	
Notatka 1988-05-24	TBwP	
Notatka BFBS 1966-06-08	TBwP	
Notatka BFBS 1966-06-13	TBwP	
NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_ang	TBwP	Przedmowa została podpisana w styczniu 1988 r., ale książka ukazała się w 1989 r.
NTWarsz (1989) ang-pol_przedmowa_pol	TBwP	Przedmowa została podpisana w styczniu 1988 r., ale książka ukazała się w 1989 r.
NTWarsz Gedeonici nakłady 1990-2006	TBwP	
Odmowa OUKPiW 1987-05-29	TBwP	
Plan wydawniczy 1988	TBwP	
Plan wydawniczy 1989	TBwP	
Pokwitowania	TBwP	Katalog
Pokwitowanie Altbauer 1965-09-25	TBwP	
Polish Psalms answers BiZTB 1969-01	TBwP	
Polish Psalms queries BFBS 1968-11-18	TBwP	
Polish P salms queries BFBS 1969-01-14	TBwP	
Porozumienie ANCZYCA 1991-02-12	TBwP	
Pozwolenie NBP Altbauer EN 1965-11-15	TBwP	
Pozwolenie NBP Altbauer PL 1965-11-15	TBwP	
Projekt wydawniczy 1989 1	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
Projekt Szeruda 1952-02-04	TBwP	
Propozycje korekty KOŚCIÓŁ ADW DS	TBwP	
Prorokoły_KOMISJA_1949-1954	TBwP	Zachowały się tylko kserokopie dwóch s. z protokołów z posiedzeń Komisji Przekładu Pisma Świętego.
Protokół KOMISJA 1960-10-25	TBwP	
Protokół KOMISJA 1960-10-27	TBwP	
Protokół KOMISJA 1962-04-02	TBwP	
Rachunek Głodkowski 1974-02-25	TBwP	
Referat_E-N_1963_pol	TBwP	Datę powstania dokumentu ustalono na podstawie treści (wzmianka o obchodach 400-lecia <i>Biblii brzeskiej</i> z 26-28.10.1962, s. 8; wzmianka o planowanym na początek 1963 r. druku EwWarsz, s. 6).
Referat_E-N_1964_ang	TBwP	Datę powstania dokumentu ustalono na podstawie treści (wzmianka o obchodach 400-lecia <i>Biblii brzeskiej</i> z 26-28.10.1962, s. 9; ręczna poprawka o ukazaniu się EwWarsz 1964, s. 7).
Referat_E-N_1966	TBwP	Jest to polska wersja broszury: B. Enholc-Narzyńska, J. Narzyński, <i>The British and Foreign Bible Society in Poland 1816-1966</i> , Warszawa 1966.
Referat Executive Committee Meeting E-N 1974-09-26	TBwP	
Referat_Narzyński_1966	TBwP	Datę powstania dokumentu ustalono na podstawie treści (wzmianka o wydaniu BT 1 oraz NTWarsz 1966); zob. s. 31, 33.
Reference	TBwP	Katalog zawierający 7 dokumentów.
Report Ellingworth 1972-03-01	TBwP	
Słowo Boże Światłość Nasza Program 1964-04-19	TBwP	
Słowo wstępne E-N 1971	TBwP	
Sprawozdanie Executive Committee Meeting E-N 1974-09-26	TBwP	
Umowa BFBS-Altbauer 1965-09-17 PL oryginał	TBwP	
Umowa BiZTB 1990-10-29	TBwP, P	
Umowa BiZTB-Fuksiewicz 1969-09-15	TBwP	
Umowa BiZTB-Fuksiewicz 1971-03-01	TBwP	
Umowa BiZTB-Głodkowski 1973-07-10 kopia1	TBwP	
Umowa BiZTB-Jarosiński 1974-08-07	TBwP	
Umowa BiZTB-Kaszyński 1974-04-04	TBwP	
Umowa BiZTB-KOMISJA 1961-02-18 oryginał	TBwP	
Umowa_BiZTB-KOMISJA_1961-02-18_kopia	TBwP, BFBS	
Umowa BiZTB-KOMISJA 1967-10-02	TBwP	
Umowa BiZTB-Pianko 1965-02-01	TBwP	
Umowa BiZTB-Tyloch 1965-04-07 kopia1	TBwP	
Umowa BiZTB-Strelcyn 1965-04-07 kopia1	TBwP	
Umowa BiZTB-Wieczorkiewicz 1961-03-25	TBwP	
Umowa EUROLIFE 1996-11-24	TBwP	
Umowa ZGDSP 1988-03-24	TBwP	
Umowa SAMSON 1998	TBwP	
UBS News 1979	TBwP	
Wieczór Biblijny w PRE Program 1975-09-04	TBwP	
Zebrania_Komisji_Ogólnokościelnej	TBwP	Dokument nie jest datowany, ale z jego treści można wnioskować, że dotyczy posiedzenia komisji rewizyjnej mniej więcej w maju 1964 r.
Zestawienie KOMISJA 1956-06-14	TBwP	
Zeszyty/ST_NT	TBwP	
Zeszyty/ST1	TBwP	
Zeszyty/ST2	TBwP	
Zeszyty/ST3	TBwP	

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
Zeszyty/ST4	TBwP	
Zlecenie Jaworski 1968-02-06	TBwP	

Katalog BWarsz/Inne/Pokwitowania

Sygnatura	Archiwum	Uwagi
Pokwitowanie Bulli 1973-03-15	TBwP	
Pokwitowanie Fuksiewicz 1969-09-16	TBwP	
Pokwitowanie Fuksiewicz 1971-06-30	TBwP	
Pokwitowanie Fuksiewicz 1971-10-19	TBwP	
Pokwitowanie Godlewska 1973-03-15	TBwP	
Pokwitowanie Jaworski 1968-02-20	TBwP	
Pokwitowanie Niemczyk W 1973-03-15	TBwP	
Pokwitowanie Niemczyk W 1975-10-30	TBwP	
Pokwitowanie Pianko 1965-04-30 kopia1	TBwP	
Pokwitowanie Wantuła 1973-03-15 1	TBwP	
Pokwitowanie Wantuła 1975-10-30	TBwP	

Katalog BWarsz/Corr

Stary Testament (BWarsz/Corr/ST)

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
1Mojż mps1 2	TBwP	I Mojż., s. 1-68	34
1Mojż mps2 1 W k2	TBwP	I Mojż., s. 1-95	34
1Mojż mps2 2 W	TBwP	I Mojż., s. 1-95	35
1Mojż mps2 3 W	TBwP	I Mojż., s. 1-95 (zeskanowano tylko do s. 19)	35
1Mojż mps3 2	TBwP	I Mojż., s. 1-95	35
1Mojż mps4 2	TBwP	I Mojż., s. 1-132	35
1Mojż mps5 2	TBwP	I Mojż., s. 1-126	4
1Mojż mps6 2	TBwP	I Mojż., s. 1-108 (do I Mojż. 44,8, brak pozostałych s.)	5
1Mojż szczotka	TBwP	I Mojż., s. 11-62	Bez teczki
2Mojż mps1 2 k1	TBwP	II Mojż., s. 1-87	36
2Mojż mps2 2	TBwP	II Mojż., s. 1-103	36
2Mojż mps2 3 s54	TBwP	II Mojż., s. 1-103	36
2Mojż mps4 2	TBwP	II Mojż., s. 1-105	5
2Mojż mps5 2	TBwP	II Mojż., s. 127-230	4
2Mojż szczotka	TBwP	II Mojż., s. 63-110	10
3Mojż mps1	TBwP	III Mojż., s. 1-78	5
3Mojż mps2	TBwP	III Mojż., s. 231-308	4
3Mojż szczotka	TBwP	III Mojż., s. 111-145	8
4Mojż mps1 k1	TBwP	IV Mojż., s. 1-82	11
4Mojż mps2	TBwP	IV Mojż., s. 1-110	5
4Mojż mps3	TBwP	IV Mojż., s. 309-418	4
4Mojż szczotka	TBwP	IV Mojż., 1-13, s. 146-162	8
5Mojż mps1 k1	TBwP	V Mojż., s. 1-83	11
5Mojż mps2	TBwP	V Mojż., s. 1-94	11
5Mojż mps3	TBwP	V Mojż., s. 1-96	7
5Mojż mps4	TBwP	V Mojż., s. 1-92 (66 i 66a)	5
5Mojż mps5	TBwP	V Mojż., s. 419-513 (ręczna korekta paginacji na 511)	4
Joz_mps1 k1	TBwP	Joz. 1 – 24, s. 1-45	12
Joz_mps2 1	TBwP	Joz. 1 – 24, s. 1-61	12
Joz_mps2 2	TBwP	Joz., s. 1-61	37
Joz_mps3 1 A T N	TBwP	Joz. 13,12-24,33, s. 33-62 (brak s. 1-32)	13
Joz_mps3 2 N	TBwP	Joz. 1 – 24, s. 1-62	13
Joz_mps3 3	TBwP	Joz., s. 1-62	37
Sędz_mps1 1 A T N	TBwP	Sdz. 1 – 21, s. 1-58	14
Sędz_mps2 1	TBwP	Sdz. 1 – 21, s. 1-62	14
Sędz_mps2 2 N	TBwP	Sdz. 1 – 21, s. 1-62	14
Rut_mps1 1	TBwP	Rut 1-4, s. 1-8	15

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
Rut mps2 1	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-9	15
Rut mps2 2 A T N	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-9	15
Rut mps3 N	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-9	15
Rut mps4 1	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-8	15
Rut mps5 2 W	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-9	15
Rut mps5 3	TBwP	Rut 1 – 4, s. 1-9	16
1Sam mps1 2 A T N	TBwP	I Sam. 1 – 31, s. 1-82	17
1Sam mps1 3 N	TBwP	I Sam. 1 – 31, s. 1-82	17
1Sam mps2 W	TBwP	I Sam. 1 – 31, s. 1-81 (s. 39-41 – pomyłona kolejność)	17
2Sam mps1	PBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-64	18
2Sam mps2 2	TBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-68	18
2Sam mps2 3 A T N	TBwP	II Sam. 6,16 – 24,25, s. 15-68	18
2Sam mps2 4 N	TBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-68	18
2Sam mps3 1	TBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-67	18
2Sam mps3 2	TBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-67	18
2Sam mps4	TBwP	II Sam. 1 – 24, s. 1-70	18
1Krl mps1	TBwP	I Król. 1 – 22, s. 1-75	19
1Krl mps2	TBwP	I Król. 1 – 22, s. 1-78	19
1Krl mps3	TBwP	I Król. 1 – 22 (brak 16,6-15), s. 1-58, 60-83	16
2Król mps1	TBwP	II Król. 1 – 25, s. 1-53	19
2Król mps2	TBwP	II Król. 1 – 25, s. 1-74	19
2Król mps3	TBwP	II Król. 1 – 25, s. 1-76	16
1Kron mps1	TBwP	I Kron. 1 – 29, s. 1-74	16
2Kron mps1	TBwP	II Kron. 1 – 36, s. 1-88	16
Ezdr. – brak			
Neh. – brak			
Est. – brak			
Job mps1	TBwP	Job 1 – 42, s. 1-47	22
Job mps2	TBwP	Job, s. 1-58	38
Job mps3 2	TBwP	Job, s. 1-71	38
Job mps3 3	TBwP	Job, s. 1-71	38
Job mps4	TBwP	Job 1 – 42, s. 1-67	22
Ps mps1	TBwP	Ps. 1 – 150, s. 1-82	39
Ps mps2 011-020	TBwP	Ps. 11 – 20, s. 1-11	43
Ps mps2 021-150	TBwP	Ps. 21 – 150, s. 1-151	43
Ps mps3 1 011-025	TBwP	Ps. 11 – 25,15, s. 1-17	43
Ps mps3 2 011-030	TBwP	Ps. 11-30,6, s. 1-23	43
Ps mps4 1 001-010	TBwP	Ps. 1 – 10, s. 1-12	43
Ps mps4 2 001-010	TBwP	Ps. 1 – 10, s. 1-12	43
Ps mps5 2	TBwP	Ps. 1 – 150 (s. 196) (ręcznie poprawione błędy paginacji)	42
Ps mps5 3 k	TBwP	Ps. 1 – 150 (s. 196) (ręcznie poprawione błędy paginacji)	41
Ps mps5 4 001-002	TBwP	Ps. 1,1 – 2,6, s. 1	42
Ps mps5 5 030-031	TBwP	Ps. 30,7 – 31,6, s. 24 (paginacja ręcznie poprawiona na 33)	42
Ps mps6 2 136-139	TBwP	Ps. 136,25 – 139,2 (s. 191-192 – fragment)	41
Ps mps7 1	TBwP	Ps. 1 – 150, s. 1-203	20
Ps mps7 2 021-022	TBwP	Ps. 21,6 – 22,17, s. 23-24	20
Ps mps7 2 025-026	TBwP	Ps. 25,3b – 26,7, s. 28-29	20
Ps mps7 3	TBwP	Ps. 1 – 150, s. 1-203	21
Ps mps8 3	TBwP	Ps. 1 – 150, s. 1-206	21
Przyp mps1	TBwP	Przyp. 1 – 31, s. 1-31	24
Przyp mps2 k1 W	TBwP	Przyp. 1 – 31, s. 1-41, 43-49	24
Przyp mps3	TBwP	Przyp. 1 – 31, s. 1-62	23
Kazn mps1	TBwP	Kazn. 1 – 12, s. 1-12	24
Kazn mps2 k1 W	TBwP	Kazn. 1 – 12, s. 1-21	24
Kazn mps3	TBwP	Kazn. 1 – 12, s. 1-20	24
PnP_mps1	TBwP	P.n.P., s. 1-5	48 koperta 01

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
PnP mps2 1 W	TBwP	P.n.P., s. 1-8	48
PnP mps2 2 W	TBwP	P.n.P., s. 1-8	48 luzem
PnP mps2 3 k2	TBwP	P.n.P., s. 1-8	24
PnP mps3	TBwP	P.n.P., s. 1-10	24
Iz mps1	TBwP	Iz., s. 1-60 + okładka	44
Iz mps2	TBwP	Iz., s. 1-69 + okładka	44
Iz_mps3_W_k2	TBwP	Iz., s. 1-92 (do s. 30 jest oryginał, a dalej kopia pisana przez kalkę)	29
Iz mps4 1	TBwP	Iz., s. 1-92	43
Iz mps4 2 W	TBwP	Iz., s. 1-92	44
Iz mps4 3	TBwP	Iz., s. 1-92	44
Iz mps4 4	TBwP	Iz., s. 1-92	44
Iz mps4 5	TBwP	Iz., s. 1-92	44
Iz mps5 A	TBwP	Iz. 1,1 – 24,15, s. 1-41	29
Jer mps1 1	TBwP	Jer. 1 – 52, s. 1-74	25
Jer mps2 1 W k2	TBwP	Jer. 1 – 52, s. 1-104	25
Jer mps3 1	TBwP	Jer. 1 – 52, s. 1-134	45
Jer mps3 2 A	TBwP	Jer. 1 – 52, s. 1-134	26
Treny mps1 2	TBwP	Treny, s. 1-9	48 luzem
Treny mps1 3	TBwP	Treny, s. 1-9	48 luzem
Treny mps2	TBwP	Treny, s. 1-12	27
Ez mps1	TBwP	Ez., s. 1-69	39
Ez mps2	TBwP	Ez., s. 1-129	47
Dan mps1	TBwP	Dan., s. 1-22	28
Dan mps2	TBwP	Dan., s. 1-29	28
Dan mps3	TBwP	Dan., s. 1-38	28
Oz mps1	TBwP	Oz., s. 1-10 + okładka	48 koperta 1
Oz mps2 1 W k2	TBwP	Oz., s. 1-15	30
Oz mps2 2 W	TBwP	Oz., s. 1-15	48 luzem
Oz mps2 3 W	TBwP	Oz., s. 1-15	48
Oz mps3	TBwP	Oz., s. 1-18	30
Oz mps4	TBwP	Oz., s. 1-17	31
Joel mps1	TBwP	Joel, s. 1-4 + okładka	48 koperta 1
Joel mps2 1 W k2	TBwP	Joel, s. 1-6	30
Joel mps2 2 W	TBwP	Joel, s. 1-6	48 luzem
Joel mps2 3 W	TBwP	Joel, s. 1-6	48 luzem
Joel mps3	TBwP	Joel, s. 1-7 (na s. 7 w. 15-21)	30
Joel mps4	TBwP	Joel, s. 1-7 (na s. 7 w. 20-21)	31
Am mps1	TBwP	Am., s. 1-8	48 koperta 2
Am mps2 1 W k2	TBwP	Am., s. 1-11	30
Am mps2 2 W	TBwP	Am., s. 1-11	48 luzem
Am mps3 1	TBwP	Am., s. 1-11	48 koperta 2
Am mps3 2 W	TBwP	Am., s. 1-11	48 luzem
Am mps4	TBwP	Am., s. 1-14	30
Am mps5	TBwP	Am., s. 1-13	31
Abd mps1	TBwP	Abd., s. 1-2 (razem z Jon.)	48 koperta 1
Abd mps2 1 W k2	TBwP	Abd., s. 1-2 (na s. 2 w. 15-21)	30
Abd mps2 2 W	TBwP	Abd., s. 1-2 (na s. 2 w. 15-21)	48
Abd mps2 3 W	TBwP	Abd., s. 1-2 (na s. 2 w. 15-21)	48
Abd mps3	TBwP	Abd., s. 2 (na s. 2 w. 11-21)	30
Abd mps4	TBwP	Abd., s. 2 (na s. 2 w. 12-21)	31
Jon mps1	TBwP	Jon., s. 2-5 (razem z Abd.)	48 koperta 1
Jon mps2 1 W	TBwP	Jon., s. 1-4	48 luzem
Jon mps2 2 W	TBwP	Jon., s. 1-4	48 luzem
Jon mps2 3 W	TBwP	Jon., s. 1-4	48
Jon mps2 4 W k2	TBwP	Jon., s. 1-4	30
Jon mps3	TBwP	Jon., s. 1-5 (na s. 5 w. 7-11)	38

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
Jon mps4	TBwP	Jon., s. 1-5 (na s. 5 w. 10-11)	31
Mich mps1	TBwP	Mich., s. 1-8	48 koperta 3
Mich mps2 1 W k2	TBwP	Mich., s. 1-8	30
Mich mps2 2 W	TBwP	Mich., s. 1-8	48 luzem
Mich mps2 3 W	TBwP	Mich., s. 1-8	48 luzem
Mich mps3	TBwP	Mich., s. 1-11	30
Mich mps4	TBwP	Mich., s. 1-10	31
Nah mps1	TBwP	Nah., s. 1-3	48 koperta 1
Nah mps2 1 W k2	TBwP	Nah., s. 1-4	30
Nah mps2 2 W	TBwP	Nah., s. 1-4	48 luzem
Nah mps2 3 W	TBwP	Nah., s. 1-4	48 luzem
Nah mps3 2	TBwP	Nah., s. 1-5 (na s. 5 tylko w. 14-19)	?
Nah mps3 3	TBwP	Nah., s. 1-5 (na s. 5 tylko w. 14-19)	30
Nah mps4	TBwP	Nah., s. 1-5 (na s. 5 tylko w. 19).	31
Hab mps1	TBwP	Hab., s. 1-4	48 koperta 1
Hab mps2 1 W k2	TBwP	Hab., s. 1-4	30
Hab mps2 2 W	TBwP	Hab., s. 1-4	48 luzem
Hab mps2 3 W	TBwP	Hab., s. 1-4	48 luzem
Hab mps3	TBwP	Hab., s. 1-6	30
Hab mps4	TBwP	Hab., s. 1-5	31
Sof mps1	TBwP	Sof., s. 1-4	48 koperta 3
Sof mps2 1 W k2	TBwP	Sof., s. 1-4	30
Sof mps2 2 W	TBwP	Sof., s. 1-4	48 luzem
Sof mps2 3 W	TBwP	Sof., s. 1-4	48 luzem
Sof mps3	TBwP	Sof., s. 1-6	30
Sof mps4	TBwP	Sof., s. 1-5	31
Ag mps1	TBwP	Ag., s. 1-3 (razem z Zach. i Mal.)	48 koperta 4
Ag mps2 1 W k2	TBwP	Ag., s. 1-3	30
Ag mps2 2 W	TBwP	Ag., s. 1-3	48 luzem
Ag mps2 3 W	TBwP	Ag., s. 1-3	48 luzem
Ag mps3	TBwP	Ag., s. 1-4 (na s. 4, w. 18-23)	30
Ag mps4	TBwP	Ag., s. 1-4 (na s. 4, w. 20-23)	31
Zach mps1	TBwP	Zach., s. 4-18 (razem z Ag. i Mal.)	48 koperta 4
Zach_mps2_1_W_k2	TBwP	Zach., s. 4-20 (w maszynopisie), 1-17 (poprawione czerwonym długopisem)	30
Zach_mps2_2_W	TBwP	Zach., s. 4-20 (razem z Ag)	48 luzem
Zach_mps2_3_W	TBwP	Zach., s. 4-20 (razem z Ag)	48
Zach mps3	TBwP	Zach., s. 1-20	30
Zach mps4	TBwP	Zach., s. 1-19	31
Mal mps1	TBwP	Mal., s. 19-23 (razem z Ag. i Zach.)	48 koperta 1
Mal mps2 1 W k2	TBwP	Mal., s. 1-5	30
Mal mps2 2 W	TBwP	Mal., s. 1-5	48 luzem
Mal mps2 3 W	TBwP	Mal., s. 1-5	48
Mal mps3	TBwP	Mal., s. 1-6 (na s. 6 w. 1b-6)	31 (sic!)
Mal mps4	TBwP	Mal., s. 1-6 na s. 6 w. 3,17 – 4,6)	31

A – Mosze Altbauer; N – Wiktor Niemczyk; T – Witold Tyloch; W – Bronisław Wieczorkiewicz; k1, k2, k3 – pierwsza, druga, trzecia kontrola tekstu (pierwsza, druga, trzecia komisja); mps1_2 – maszynopis z pierwszą wersją tekstu, drugie maszynopisanie przez kalkę.

Nowy Testament (BWarsz/Corr/ST)

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
Mat rps	TBwP	Mat., s. 1-143	49
Mat mps1 1 k1	TBwP	Mat., s. 1-69	49
Mat mps2 1 W k2	TBwP	Mat., s. 1-62	50 bez etykiety
Mat mps2 2 W k2	TBwP	Mat., s. 1-62	52
Mat mps2 3 W	TBwP	Mat., s. 1-62	51
Mat mps3 3 k3	TBwP	Mat., s. 1-85	50 bez etykiety

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
Mar rps	TBwP	Mar., s. 1-92	54
Mar mps1 1 k1	TBwP	Mar., s. 1-44	54
Mar mps2 1 W k2	TBwP	Mar., s. 1-52	50 bez etykiety
Mar mps2 2 W	TBwP	Mar., s. 1-52	54
Mar mps2 3 W	TBwP	Mar., s. 1-52	54
Mar mps2 4 W	TBwP	Mar., s. 1-52	54
Mar mps2 5 W	TBwP	Mar., s. 1-52	54
Mar mps2 6 k2	TBwP	Mar., s. 1-52	52
Mar mps3 4 k3	TBwP	Mar., s. 1-52	50 bez etykiety
Łuk mps1 1 k1	TBwP	Łuk., s. 18-30; Łuk., s. 31-42; Łuk., s. 43-53	[55] bez teczki
Łuk mps2 2 W	TBwP	Łuk., s. 1-77	[55] bez teczki
Łuk mps2 3 W	TBwP	Łuk., s. 1-77	52
Łuk mps3 4 k3	TBwP	Łuk., s. 1-91	50 bez etykiety
Łuk mps4 s25	TBwP	Łuk. 7,10-23, s. 25	50 bez etykiety
Jan mps2 1 W k2	TBwP	Jan, s. 1-68	50 bez etykiety
Jan mps2 2 W k2	TBwP	Jan, s. 1-68	52
Jan mps2 3 k2	TBwP	Jan, s. 1-68	50 bez etykiety
Jan mp3 2	TBwP	Jan, s. 1-67	50 bez etykiety
Dz mps1 1 k1	TBwP	Dz., s. 1-94	56
Dz mps2 1 W k2	TBwP	Dz., s. 1-84	57
Rzym mps1 1 k1	TBwP	Rzym., s. 1-45	56
Rzym mps2 1 W k2	TBwP	Rzym., s. 1-36	57
Rzym mps2 2 k2	TBwP	Rzym., s. 1-36	61
1Kor mps1 1 k1	TBwP	I Kor., s. 1-45	56
1Kor mps2 1 W k2	TBwP	I Kor., s. 1-34	57
1Kor mps2 2	TBwP	I Kor., s. 1-34	61
1Kor mps3 1	TBwP	I Kor., s. 1-36	61
1Kor mps3 2	TBwP	I Kor., s. 1-36	61
2Kor mps1 1 k1	TBwP	II Kor., s. 1-18	56
2Kor mps2 1 W k2	TBwP	II Kor., s. 1-23	57
2Kor mps2 2	TBwP	II Kor., s. 1-23	61
2Kor mps3 1 s18	TBwP	II Kor. 10,18 – 11,10, s. 18	62
2Kor mps3 2 s18	TBwP	II Kor. 10,18 – 11,10, s. 18	62
2Kor mps3 2 s20	TBwP	II Kor. 11,24 – 12,2, s. 20	62
2Kor mps4 2	TBwP	II Kor., s. 1-24	61
2Kor mps4 3 s18	TBwP	II Kor. 10,18 – 11,10, s. 18	62
2Kor mps4 3 s20	TBwP	II Kor. 11,24 – 12,2, s. 20	62
Gal mps1 1 k1	TBwP	Gal., s. 1-15	56
Gal mps2 1 W k2 k3	TBwP	Gal., s. 1-12	57
Gal mps2 2	TBwP	Gal., s. 1-12	58
Gal mps3 2	TBwP	Gal., s. 1-13	62
Efez rps	TBwP	Efez., s. 1-24	58
Efez mps1 1 k1	TBwP	Efez., s. 1-16	56
Efez mps1 2	TBwP	Efez., s. 1-16	58
Efez mps2 1 W k2	TBwP	Efez., 1-12	57
Efez mps2 2	TBwP	Efez., s. 1-12	58
Efez mps3 2	TBwP	Efez., s. 1-12	62
Fil rps	TBwP	Fil., s. 1-17	58
Fil mps1 1 k1	TBwP	Fil., s. 1-11	56
Fil mps1 2	TBwP	Fil., s. 1-12	58
Fil mps2 1 W k2	TBwP	Fil., s. 1-9	57
Fil mps2 2	TBwP	Fil., s. 1-9	58
Fil mps3 2	TBwP	Fil., s. 1-9	62
Kol rps	TBwP	Kol., 1-19	58
Kol mps1 1 k1	TBwP	Kol., 1-12	56
Kol mps1 2	TBwP	Kol., s. 1-12	58
Kol mps2 1 W k2 k3	TBwP	Kol., s. 1-8	57

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
Kol mps2 2	TBwP	Kol., s. 1-8	58
Kol mps3 2	TBwP	Kol., s. 1-8	62
1Tes rps	TBwP	I Tes., 1-15	58
1Tes mps1 1 k1	TBwP	I Tes., 1-11	56
1Tes mps1 2	TBwP	I Tes., s. 1-11	58
1Tes mps2 1 W k2	TBwP	I Tes., s. 1-8	57
1Tes mp2 2	TBwP	I Tes., s. 1-8	58
1Tes mps3 2	TBwP	I Tes., s. 1-8	62
2Tes rps	TBwP	II Tes., s. 1-8	58
2Tes mps1 1 k1	TBwP	II Tes., s. 1-6	56
2Tes mps1 2	TBwP	II Tes., s. 1-6	58
2Tes mps2 1 W k2	TBwP	II Tes., s. 1-5	57
2Tes mps2 2	TBwP	II Tes., s. 1-5	58
2Tes mps3 2	TBwP	II Tes., s. 1-5	62
1Tym mps1 1 k1	TBwP	I Tym., s. 1-16	56
1Tym mps2 1 W k2	TBwP	I Tym., s. 1-10	57
1Tym mps2 2	TBwP	I Tym., s. 1-10	58
1Tym mps3 2	TBwP	I Tym., s. 1-10	62
2Tym mps1 1 k1	TBwP	II Tym., s. 1-10	56
2Tym mps2 1 W k2	TBwP	II Tym., s. 1-7	57
2Tym mps2 2	TBwP	II Tym., s. 1-7	58
2Tym mps3 2	TBwP	II Tym., s. 1-7	62
Tyt mps1 1 k1	TBwP	Tyt., s. 1-6	56
Tyt mps2 1 W k2	TBwP	Tyt., s. 1-4	57
Tyt mps2 2	TBwP	Tyt., s. 1-4	58
Tyt mps3 2	TBwP	Tyt., s. 1-4	62
Filem mps1 1 k1	TBwP	Filem., s. 1-3	56
Filem mps2 1 W k2	TBwP	Filem., s. 1-2	57
Filem mps3 2	TBwP	Filem., s. 1-2	62
Hebr mps1 1 k1	TBwP	Hebr., s. 1-31	56
Hebr mps1 2	TBwP	Hebr., s. 1-31	59
Hebr mps2 1 W k2	TBwP	Hebr., s. 1-28	57
Hebr mps2 2	TBwP	Hebr., s. 1-28	59
Hebr mps3 2	TBwP	Hebr., s. 1-28	62
Jak mps1 1 k1	TBwP	Jak., s. 1-11	56
Jak mps1 2	TBwP	Jak., s. 1-11	59
Jak mps2 1 W k2	TBwP	Jak., s. 1-10	57
Jak mps2 2	TBwP	Jak., s. 1-10	59
Jak mps3 2	TBwP	Jak., s. 1-10	62
1Piotr mps1 1 k1	TBwP	I Piotr, s. 1-9	56
1Piotr mps2 1 W k2	TBwP	I Piotr., s. 1-10	57
1Piotr mps2 2	TBwP	I Piotra, s. 1-10	60
1Piotr mps3 2	TBwP	I Piotr, s. 1-10	62
2Piotr mps1 1 k1	TBwP	II Piotr, s. 1-4	56
2Piotr mps2 1 W k2	TBwP	II Piotr, s. 1-6	57
2Piotr mps2 2 W	TBwP	II Piotr, s. 1-6	60
2Piotr mps2 3 k2	TBwP	II Piotr, s. 1-6	60
2Piotr mps3 2	TBwP	II Piotr, s. 1-6	62
1Jan mps1 1 k1	TBwP	I Jan, s. 1-7	56
1Jan mps2 1 W k2	TBwP	I Jan, s. 1-9	57
1Jan mps2 2 W	TBwP	I Jan, s. 1-9	60
1Jan mps2 3 k2	TBwP	I Jan, s. 1-9	62
1Jan mps3 2	TBwP	I Jan, s. 1-9	62
2Jan mps1 1 k1	TBwP	II Jan, s. 1	56
2Jan mps2 1 k2	TBwP	II Jan, s. 1	57
2Jan mps2 2 W k2	TBwP	II Jan, s. 1	57
2Jan mps2 3	TBwP	II Jan, s. 1	60

Nazwa pliku	Archiwum	Zawartość	Teczka
2Jana_mps3_2	TBwP	II Jan, s. 1	62
3Jan_mps1_1_k1	TBwP	III Jan, s. 1	56
3Jana_nps2_1	TBwP	III Jan, s. 1-2	57
3Jan_mps2_2	TBwP	III Jan, s. 1-2	62
3Jan_mps2_3	TBwP	III Jan, s. 1-2	60
3Jan_mps3_2	TBwP	III Jan, s. 1-2	62
Judy_mps1_1_k1	TBwP	Judy, s. 1-3	56
Judy_mps1_2	TBwP	Judy, s. 1-3	59
Judy_mps2_1_W_k2	TBwP	Judy, s. 1-3	57
Judy_mps2_2	TBwP	Judy, s. 1-3	59
Judy_mps3_2	TBwP	Judy, s. 1-3	62
Obj_mps1_1_k1	TBwP	Obj., s. 1-46	56
Obj_mps2_1	TBwP	Obj., s. 1-40	57
Obj_mps2_2	TBwP	Obj., s. 1-40	60
Obj_mps3_3	TBwP	Obj., s. 1-41	62
Obj_mps3_2_s39	TBwP	Obj. 21,23 – 22,6, s. 39	62

Katalog BWarsz/Corr/Drobne/NT (układ alfabetyczny)

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
1-2Kor_1964-04-25_2	G, E-N	1964-04-25 lub 1963-06-05	PBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania na 1Kor_mps3 (wysłany do Anglii 1964-05-16). Data powstania dokumentu jest niepewna. Może być również 1963-06-05.
1-2Tym_1964-01	G	1964-01	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania na 1Tym_mps2 i 2Tym_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
1-2Tym_1965-01-13_1	G, E-N	1965-01-13	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania na 1Tym_mps3 i 2Tym_mps3 (wysłany do Anglii 1965-01-13). Prawdopodobnie w całości przepisano s. 2, 5, 7 (gdzie były błędy maszynopisania).
1-2Tym_1965-01-13_2	G, E-N	1965-01-13	TBwP	s. 1	KSNY	Kopia 1-2Tym_1965-01-13_1.
1-3Jan_1965-02-23	G, E-N	1965-02-23	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania 1Jan_mps3 (do Anglii).
1Kor_1963-05	G, B	1963-05	TBwP	s. 1-2	KSNY	Poprawki maszynopisania 1Kor_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
1Kor_1963-06-05	G, E-N	1963-06-05	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do 1Kor_mps3.
1Kor_1964-04-25_1	G, E-N	1964-04-25	PBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania na 1Kor_mps3 (wysłany do Anglii 1964-05-16).
1Kron_1972-03-12	G, Krysia	1972-03-12	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do niezachowanej wersji 1Kron.
1Król_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Uwagi tekstowe do 1Król. Nie wiadomo, do której wersji.
1Król_1971-05-03	G, Krysia	1971-05-03	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 1Król_mps2.
1Mojż_1963-12	G	1963-12	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do 1Mojż_mps4 (przed Tylochem).
1Mojż_1967-03-28	G, L	1967-03-28	TBwP	s. 9	Luzem	Poprawki do nieodnalezionego maszynopisu z poprawkami Tylocha.
1Mojż_1968-06-01	G, L	1968-06-01	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do nieodnalezionego maszynopisu.
1Mojż_korekta_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do 1Mojż „po ostatniej komisji”. Maszynopis nieodnaleziony.

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
1Piotr_1964-05-11	G	1964-05-11	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanie 1Piotr_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
1Piotr_1965-02-02	G, E-N	1965-02-02	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanie 1Piotr_mps3 (do Anglii).
1Sam	G	d.n.	TBwP	s. 2	Luzem	Uwagi tekstowe do 1Sam. Nie ustalono, do której wersji.
1Sam_1965-06-22	G, B	1965-06-22	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do 1Sam_mps1.
1Sam_1970-04	G, Krysia	1970-04	TBwP	s. 5	Luzem	Poprawki i uwagi tekstowe do 1Sam_mps2.
1Sam_Sędz_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Uwagi tekstowe do Joz. i Sędz. Nie ustalono dokładnie, do której wersji (zapewne do jednej z ostatnich).
2Kor_1963-06-08	G	1963-06-08	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanie na 2Kor_mps3 (dla Wieczorkiewicza). Prawdopodobnie były dwie wersje, na których pracował Wieczorkiewicz: 2Kor_mps2 oraz 2Kor_mps3. Z mps3 zachowała się tylko s. 18 i 20.
2Kor_1964-05-08	G, E-N	1964-05-08	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanie 2Kor_mps4 (do Anglii 1965-05-08).
2Kron_1	G, Krysia	d.n.	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do niezachowanej wersji 2Kron.
2Kron_1972-03-14	G, Krysia	1972-03-14	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do niezachowanej wersji 2Kron.
2Kron_1972-03-15	G	1972-03-15	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do 2Kron_mps1.
2Król_1970-09	G	Zaraz po 1970-09-15	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do 2Król_mps3.
2Mojż_1963-06-13	G, M	1963-06-13	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do 2Mojż_mps2_2 (dla Wieczorkiewicza).
2Mojż_1968-10-10	G, L	1968-10-10	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do 2Mojż_mps4_2 (dla Wieczorkiewicza po wszystkich komisjach).
2Piotr_1965-02-02	G, E-N	1965-02-02	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanie 2Piotr_mps3 (do Anglii).
2Sam_1970_1	G, L	ok. 1970-06-06	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 2Sam_mps4.
2Sam_1970_2	G	ok. 1970-06-06	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 2Sam_mps4.
2Sam_1970_3	G	ok. 1970-06-06	TBwP	s. 1	Luzem	Są to uwagi, wątpliwości, zapytania dotyczące wersji 2Sam_mps4. Znajdujące się tu propozycje nie weszły do wersji drukowanej.
2Sam_1970_4	G	ok. 1970-06-06	TBwP	s. 2	Luzem	Są to uwagi, wątpliwości, zapytania dotyczące wersji 2Sam_mps4. Przepisane maszynowo uwagi z 2Sam_1970_3 i dodane nowe rps. Niektóre weszły do wersji drukowanej.
3Mojż_1963-08	G	1963-08	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do niezachowanego mps.
3Mojż_1963-10-05	G	1963-10-05	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do niezachowanego mps. Zapewne kontynuacja 3Mojż_1963-08.
3Mojż_1967-10-23	G, Krysia	1967-10-23	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do niezachowanego mps. Nota: „po Prof. Niemczyku i Wieczorkiewiczu”.

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
3Mojż_1969-01-28	G, Krysia	1969-01-28	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do 3Mojż_mps1. Nota: „po ks. bp. Wantule i ks. Prof. Niemczyku”.
4Mojż_1964-08-28	G	1964-08-27	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do niezachowanego mps. Nota: „Prof. Wieczorkiewicz otrzymał 3.IX.64 r. do sprawdzenia”.
4Mojż_1969-11-17	G, M	1969-11	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki mps do 4Mojż_mps2. Nota: „IV ks. Mojżeszowa przepisana została w marcu 1969 r. sprawdzono w listopad 1969. Egz. pisany był dla Prof. Wieczorkiewicza, do druku miał być pisany jeszcze raz”.
5Mojż_1964-10-11	G, M	1964-10-11	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 5Mojż_mps2.
5Mojż_1969-10-04	G	1969-10-04	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 5Mojż_mps4. Nota: „sprawdzałam sama dla Prof. Wieczorkiewicza, wrzesień 1969”; „Pisano w lipcu w czasie choroby Mamy”.
5Mojż_1969-10-06	G	1969-10-06	TBwP	s. 1	Luzem	Prawdopodobnie uwaga do 5Mojż_mps4. Nota: „1 egz. oddano Prof. Wieczorkiewiczowi do sprawdzenia. Całość czytana tylko przeze mnie. 9.10.69”.
5Mojż_1969-11	G	1969-11	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do 5Mojż_mps4. Nota: „listopad 1969 – sprawdzałam przed wyjazdem p. Narzyńskiej do Anglii z p. Krysią. Egz. pisany był tylko dla Prof. Wieczorkiewicza w czasie choroby Mamy w m-cu lipcu 1969 r.”.
Dan_1973-03-30	G	1973-03-30	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do Dan. Notatka: „Daniel – spr. sama pisany z 23 na 24 marca br. 30.III.73 r. ostateczny tekst”.
Dan_Treny_1964-02-12	G	1964-02-12	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do Treny_mps2 i Dan_mps3. Notatka: „z 1 egzemplarzem sprawdziłam”.
Dz_1963-04-06	G, Gosia	1963-04-06	TBwP	s. 1-2	KSNY	Poprawki maszynopisania Dz_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Efez_1963-10-09	G	1963-10-09	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do Efez_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Efez_Fil_1-2Tes_1-2Tym_1964-12	G, M	1964-12	TBwP	s. 2	KSNY	Poprawki maszynopisania nanoszone na mps2 na podstawie porównania z mps1_1_k1. Najprawdopodobniej naniesione po Wieczorkiewicz i kontroli 2.
Efez_Fil_1965-01-16	G, E-N	1965-01-16	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do Efez_mps3 i Fil_mps3 (do Anglii).
Ez_1963-12	G	1963-12	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do Ez. Do niezachowanej wersji. Nota: „sprawdziłam z pierwszym egzemplarzem w październiku i grudniu 1963”.
Fielm_1-2Tes_Tyt_1965-01-16	G, E-N	1965-01-16	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do mps3 (wysłane do Anglii 1965-01-16).

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
Filem_1964-01-27	G	1964-01-27	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do Filem_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Gal_1963-06-11	G, E-N	1963-06-11	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do Gal_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Gal_1965-01-21	G, E-N	1965-01-21	TBwP	s. 1	KSNY	Notatka z porównania Gal_mps1 i Gal_mps2 – zapewne przed przygotowaniem mps3 już po Wieczorkiewiczu i kontroli 2 i 3. Poprawek brak.
Hebr_1965-02-06	G, E-N	1965-02-06	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania Hebr_mps3 (do Anglii).
Hebr_Jak_Jud_1964-03-31	G, E-N	1964-03-31	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Iz_1	G	d.n.	TBwP	s. 3	Luzem	Poprawki do Iz_mps5 (?).
Iz_2	G	d.n.	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do Iz. Do niezachowanej wersji.
Iz28	G	ok. 1962-04-04?	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawka do Iz_mps3 (tu też kartka z przepisaniem na czysto tekstem).
Jak_1965-02-04	G, E-N	1965-02-04	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania Jak_mps3 (do Anglii).
Job_1965	G	Ok. 1965	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Job_mps3.
Job_1967-10-27	G, Krysia	1967-10-27	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do Job_mps4. Nota: „dla dr. Tylocha”.
Jon_1972-11-11	G	1972-11-11	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do nieodnalezionej wersji Jon.
Joz_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do wersji późniejszej niż mps3. Tekst, do którego się odnoszą, jest zbieżny z drukowanym.
Joz_1964-01-21	G	1964-01-21	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawka do Joz_mps2 1. Nota: „sprawdzałem [...] dla Prof. Wieczorkiewicza skończyłam 21.I.1964 r.”
Joz_1964a	G	1964, ale po 21.01	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Joz_mps3.
Joz_1964b	G	1964, ale po 21.01	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do niezachowanego maszynopisu (zapewne do wersji następnej po mps2). Nota: „sprawdzałam sama sierpień (?) 1964”. Dłuższa wersja Joz_1964a.
Joz_1970-04-06	G	1970-04-06	TBwP	s. 2	Luzem	Poprawki do jednej z ostatnich (niezachowanych) wersji Joz.
Joz_2	G	d.n.	TBwP	s. 2	Luzem	Uwagi tekstowe do Joz. Najprawdopodobniej do jednej z ostatnich wersji. W druku niektóre ze wskazanych miejsc zostały zmienione.
Judy_1965-02-03	G, E-N	1965-02-03	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania Judy_mps3 (do Anglii).
Kazn_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Kazn_mps3.
Kazn_1964-02-17	G	1964-02-17	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Kazn_mps3.
Kol_1965-01-19	G, E-N	1965-01-19	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do Kol_mps3. Rezultat porównania mps1 i mps2.
Kol_Fil_1-2Tes_1963-12-02	G	1963-12-02	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisania do mps2.

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
Kol_Tyt_Filem_1-3Jan_2Piotr_1964-11-22	G, M	1964-11-22	TBwP	s. 1-4	KSNY	Poprawki maszynopisanania nanoszone na mps2 na podstawie porównania z mps1_1_k1. Najprawdopodobniej naniesione po Wieczorkiewicz i kontroli 2.
Łuk_korekta1	G	d.n.	TBwP	s. 1	KSNY	Nie ustalono, do którego maszynopisu.
Mar_korekta1	G	d.n.	TBwP	s. 1	AMJM	Poprawki do niezachowanej wersji mps lub odbitki szczotkowej Mar. Wykaz stron i wersetów w wielu przypadkach pasuje do NTWarsz (1966). Dokument powstał zapewne w 1965 r. lub 1966 r.
Mat_Łuk_1962	G	lato lub jesień 1962	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania do mps3.
NT_uwagi_01	G	d.n.	TBwP	s. 1-4	KSNY	Różne uwagi i wątpliwości do tekstu NT. Nie ustalono, której wersji dotyczy.
NT_uwagi_02	G	d.n.	TBwP	s. 1-4	KSNY	Różne uwagi i wątpliwości do tekstu Gal i II Piotr. Nie ustalono, której wersji dotyczy.
NTWarsz (1966)_korekta	nieznany	ok. 1966	TBwP	s. 1-6	KSNY	Korekta NTWarsz (1966). Autor nieznany. Poprawki te wprowadzono do egz. korektorskiego znajdującego się w archiwum TBwP i do kolejnych wydań NTWarsz.
Obj_1964-04-21	G	1964-04-21	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania Obj_mps2 (dla Wieczorkiewicza).
Obj_1965-02-27	G, E-N	1965-02-27	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania do Obj_mps2 wprowadzone bezpośrednio przed przygotowaniem mps3.
Obj_1965-03-11	G, E-N	1965-03-11	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania do Obj_mps3 (do Anglii).
Oz_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Oz_mps3.
Przyp_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Przyp_mps3.
Przyp_1964-02-18	G	1964-02-18	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Przyp_mps3.
Ps_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Ps. Nie wiadomo, do której wersji.
Ps_1967_notataka_1	G?	1967?	TBwP	s. 1	Teczka 42	„Poprawić błąd psalm 24”.
Ps_1967-02-08_notatka	E-N	1967-02-08	TBwP	s. 1	Teczka 42	„1 egz. Księgi Psalmów dano do wglądu Ks. Biskupowi A. Wantule dnia 8.II-1967 r. <i>nieczytelny podpis E-N</i> ”.
Ps_1967-02-11_notatka	G?	1967-02-11	TBwP	s. 1	Teczka 42	„1 egz. Księgi Psalmów i oryginał Tylocha u prof. Niemczyka 11.II.1967 r. <i>nieczytelny podpis A.G.</i> ”.
Ps_1968_1	G, Krysia	1968?	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Ps_mps7. Nota: „po ks. bp. Wantule”. Wantuła miał u siebie Ps_mps7 od 1968-01-02.
Ps_1969_1	G	1967?	TBwP	s. 1	Teczka 42	Uwagi tekstowe i pytania do Ps_mps8 (?).
Ps_1969_2	G	1967?	TBwP	s. 1	Teczka 42	Poprawki do Ps_mps8 (?).
Ps_1969_3	G	1969?	TBwP	s. 5	Luzem	Poprawki do Ps_mps8.
Ps_1969_4	G	1969?	TBwP	s. 2	Luzem	Fragment poprawek do Ps_mps8.

Nazwa pliku	Autor poprawek	Data powstania	Archiwum	Objętość	Teczka	Uwagi
Ps_1969-01-06	G, M, Krysia,	1968-12-01 – 1969-01-06	TBwP	s. 4	Luzem	Poprawki do Ps_mps7. Nota: „Pisane z egz. danego do druku dla prof. Niemczyka i bpa Wantuły (2 egz.). Pisano w 6 egz. spr. [nieczytelne] 25 rozdział z Marylą 1.XII.68 r.”. Następnie daty wyznaczające etapy pracy: „sprawdz. z Krysią 27.XII”; „spr. do str. 66 włącznie 51 Psalmów 28 XII.68”; „c.d. z p. Krysią 30.XII.68”; „do Psalmu 109 31.XII.68”; „oddalam p. Narzyńskiej 6 egz. 6.I.69 r.”.
Rut_1970-04-17	G, L	1970-04-12 – 1970-04-17	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Rut_mps5 (dla Wieczorkiewicza).
Rut_korekta_1	G	d.n.	TBwP	s. 1	Luzem	Nie ustalono do którego maszynopisu.
Rzym_1963	G, M	między 1962-11-16 a 1963-06-06	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania Rzym_mps2 (dla Wieczorkiewicza). Brak daty na dokumencie.
Rzym_1963-06-06	G, E-N	1963-06-06	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania Rzym_mps3 (do Anglii). Mps3 nie zachował się.
Rzym_1963-06-07	G, E-N	1963-06-07	TBwP	s. 1	KSNY	Poprawki maszynopisanania Rzym_mps3 (do Anglii). Mps3 nie zachował się.
Sędz_1	G	d.n.	TBwP	s. 2	Luzem	Uwagi tekstowe do Sędz. Nie ustalono, do którego maszynopisu.
Sędz_2	G	d.n.	TBwP	s. 2	Luzem	Uwagi tekstowe do Sędz. Nie ustalono, do którego maszynopisu.
Treny_1973-03-27	G	1973-03-27	TBwP	s. 1	Luzem	Poprawki do Treny. Do niezachowanej wersji. Notatka: „sprawdzałam sama 27.3.73. pisałam w nocy z 24 na 25 marca 73 r.”.
Tyt_1964-01-27	G	1964-01-27	TBwP	s. 1	KSNY	Dotyczy Tyt_mps2. Czysta kartka z napisem: „List do Tytusa Dla Prof. Wieczorkiewicza sprawdzałam sama 27.I.64 r.”. Poprawek brak. Zapewne maszynopis był bezbłędny.

G – Alicja Godlewska; E-N – Barbara Enholc-Narzyńska; B – Basia; M – Maryla; L – Leo; D.N. – data nieznana; Ksny – koperta z napisem „Kartki ze sprawdzania Nowego Testamentu”; Amjm – koperta z napisem „Anka | Mirka | Janusz | Maryla”.

B. OPRACOWANIA I RECENZJE DOTYCZĄCE BIBLII WARSZAWSKIEJ

- A.W. [A. Wantuła], *Jubileusz Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, „Jednota” (1966) nr 12, s. 20-21 (szczególnie s. 21).
- Birkenmajer J. (rec.), *Psalm wybrany. Z hebrajskiego tłumaczył ks. Jan Szeruda. Ustroń. Str. 63*, „Nowa Książka” 2 (1935) z. 6, s. 290.
- Bulli K., „*Nauczajcie i napominajcie jedni drugich przez psalmy...*” (rzecz o nowym przekładzie Księgi Psalmów), RT 15 (1973) nr 1, s. 199-208.
- Chmiel J. (rec.), *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z apokryfami. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego. Wyd. XVIII (I), Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1990. Nakład 60 tys. egz.*, RBL 45 (1992) nr 1, s. 45.
- Czajkowski M., *Z rozmów o posłudze słowa. Niekatolickie ewangelie?*, CT 14 (1971) z. 2, s. 131-134.
- Enholc-Narzyńska B., *Dwie sylwetki ewangelickich tłumaczy Pisma Świętego. Ks. Prof. dr Jan Szeruda (1889-1962). Ksiądz Prof. dr Karol Wolfram (1899-1965)*, w: *Sila poselstwa. Księga jubileuszowa w 75-lecie urodzin ks. prof. dr. hab. Witolda Benedyktowicza*, [red. E. Puślecki, Z. Kamiński, A. Kleszczyński], Warszawa 1996, s. 84-102.
- Enholc-Narzyńska B., Narzyński J., *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w Polsce 1816-1966*, Warszawa 1966 (szczególnie s. 9-15).
- Enholc-Narzyńska B., Narzyński J., *The British and Foreign Bible Society in Poland 1816-1966*, Warszawa 1966 (szczególnie s. 9-15).
- Enholc-Narzyńska B., *The Polish Translation of the Bible*, „The Bible Translator” 14 (1963) nr 3, s. 133-138 (szczególnie s. 135-138).
- Gdzie nabyć Pismo Święte?*, „Rodzina. Tygodnik Katolicki” (1975) nr 46, s. 4.
- K.K., *Nowy polski przekład Biblii*, „Rodzina. Tygodnik Katolicki” (1975) nr 46, s. 5.
- K.K., *Nowy przekład Księgi Psalmów*, „Strażnica Ewangeliczna” 12 (1957) nr 15/16, s. 244.
- Kaczmarowski H.J., „*Nowy Testament z ilustracjami*”, „Za i Przeciw” (1979) nr 6, s. 9.
- Kaczmarowski H.J., *Przekłady Pisma Świętego na język polski po drugiej wojnie światowej*, „Novum” 20 (1977) nr 4-5, s. 60-82 (szczególnie s. 68-69).
- Kaczmarowski H.J., *Ważne wydarzenie ekumeniczne. Nowy przekład Pisma Świętego*, „Za i Przeciw” (1976) nr 7, s. 8.
- Klawek A. (rec.), *Cztery Ewangelie Pana naszego Jezusa Chrystusa według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. Nowy przekład z języka greckiego, Warszawa 1964, w małym formacie str. 237*, RBL 19 (1966) nr 1, s. 63-64.
- Łyko Z., *Mamy nowy przekład Pisma Świętego*, „Znaki Czasu” (1975) nr 11, s. 11.
- M. Kw., *W kręgu Biblii*, „Chrześcijanin” (1976) nr 9, s. 8-9.
- Michalak R., *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945-1956)*, Warszawa 2002.
- New Bible in Poland*, „American Bible Society Record” 121 (1976) nr 1, s. 14-15.
- Niemczyk W., *Z Komisji Przekładu Pisma Św.*, „Kalendarz Ewangelicki” 78 (1965), s. 71-76.
- Nowy Testament w nowym przekładzie polskim*, „Posłannictwo” 37 (1967) nr 5-6, s. 51-54.
- Od Biblii Mary Jones do Pisma Świętego w 1526 językach. Rozmowa z Barbarą Enholc-Narzyńską (!), dyrektorem Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, rozmawiał R.Ł. Dąbrowski, „Znaki Czasu” (1975) nr 1, s. 15-16.
- Pietkiewicz R., *Dwie metody zespołowego przekładu Biblii. Na przykładzie Biblii Tysiąclecia (1965) i Biblii warszawskiej (1975)*, RT 64 (2022) z. 1, s. 27-96.
- Ranking polskich przekładów biblijnych*, „Wiadomości KAI” (1999) nr 40, s. 13.
- Szeruda J., *Amos. Prorok i prorocтво*, RT 3 (1938), s. 1-83.

- Szeruda J., *Księga Psalmów. Uwagi do nowego przekładu polskiego z r. 1937*, RT 2 (1937), s. 1-36.
- Szeruda J., *Nowy przekład polski Pisma Św.*, „Kalendarz Ewangelicki” 67 (1954), s. 117-122.
- Szeruda J., *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 1], „Strażnica Ewangeliczna” 11 (1956) nr 10, s. 153-156.
- Szeruda J., *Nowy przekład polski Pisma Świętego* [cz. 2], „Strażnica Ewangeliczna” 11 (1956) nr 11, s. 163-166.
- Szeruda J., *Projekt nowego polskiego przekładu Biblii*, „Chrześcijanin” (1959) nr 1-3, s. 7-14, http://bibliepolskie.pl/zzartykuly.php?art_id=16 [6.03.2024].
- Szeruda J., *Projekt nowego przekładu polskiego Biblii*, „Strażnica Ewangeliczna” 7 (1952) nr 4, s. 34-42, http://bibliepolskie.pl/zzartykuly.php?art_id=16 [6.03.2024].
- Turian [Turnau J.], „Dobra wieść o Rządach Bożych”, „Więź” 19 (1976) nr 2, s. 68-71 (szczególnie s. 68).
- Turkanik H., *Historia polskiej Biblii* (2), „Chrześcijanin” (1980) nr 9, s. 12-15 (szczególnie s. 14).
- Wantuła A., *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, RT (1968) z. 1, s. 7-16 (szczególnie s. 14).
- Wieczorkiewicz B., *Nowe tłumaczenie czterech Ewangelii*, „Zwiastun Ewangelicki” (1964) nr 13, s. 153, 154.
- Żak J., *Źródła do historii Biblii warszawskiej*, RT 60 (2018) z. 2, s. 175-208.

C. ŹRÓDŁA NIEZWIĄZANE BEZPOŚREDNIO Z BIBLIĄ WARSZAWSKĄ

1. Teksty biblijne i komentarze

- Biblia brzeska 1563*, red. P. Królikowski, Clifton – Collegium Columbinum; Kraków – Kalwin Publishing 2003.
- Biblia Hebraica*, red. R. Kittel, P. Kahle, A. Alt, O. Eissfeld, wyd. 7, Stuttgart 1951.
- Biblia królowej Zofii (szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, wyd. S. Urbańczyk, V. Kyas, Wrocław 1965-1971.
- Biblia królowej Zofii, żony Jagielly, z Kodexu szarospatackiego, nakładem księcia Jerzego Henryka Lubomirskiego wydana przez Antoniego Małeckiego*, Lwów 1871.
- BIBLIA SACRA, To jest Wszystkie Księgi Starego i Nowego Przymierza; z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone a teraz podług Edycji Halskiej Roku 1726 przedrukowane*, Brzeg Śląski, J.E. Tramp, 1768, <https://books.google.pl/books?id=qoJdAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false> [12.03.2024].
- BIBLIA SACRA, To jest: Wszystkie Księgi Starego i Nowego Przymierza; z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone / a teraz podług Edycji Gdańskiej Roku 1632. przedrukowane*, Hala Magdeburska, Stefan Orban, 1726, <http://biblioteka cyfrowa.eu/dlibra/show-content/publication/edition/26073?id=26073&from=FBC> [11.03.2024].
- Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563*, *Biblia Slavica* II/2: cz. 1: *Stary Zakon*; cz. 2: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, wyd. H. Rothe, F. Scholz, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh, 2001.
- BIBLIA ŚWIĘTA, TO JEST: WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO PRZYMIERZA. Z ŻYDOWSKIGO I GRECKIEGO IĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁUMACZONE*, Warszawa, A. Kantor (na końcu: Wiedeń, A. Holzhausen), 1869, <https://polona.pl/item-view/a03d5c3d-ac9d-48f0-9cb4-77ce7fb6a8cc?page=857> [20.02.2024].

- BIBLIA ŚWIĘTA: To jest, KSIEGI PISMA ŚWIĘTEGO STAREGO Y NOWEGO PRZYMIERZA z Żydowskiego y Greckiego Języka na Polski pilnie y wiernie przetłumaczone, a teraz podług Gdańskiego Exemplarza przedrukowane*, Amsterdam, Chrysztoff Cunrad, 1660, <https://books.google.pl/books?id=K1JJAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=one-page&q&f=false> [10.03.2024].
- Biblia Święta: To jest, Księgi Starego y Nowego Przymierza z Żydowskiego y Greckiego Języka na Polski pilnie y wiernie przetłumaczone. Cum Gratia et Privilegio. S. R. M.*, Gdańsk, A. Hünefeldt, 1632, <https://www.bibliagdanska.pl> [12.03.2024].
- Biblia to jest Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza*, b.m., brak drukarza, 1810, <https://polona.pl/item-view/53874096-dde8-4616-94da-23e5fe231eb5?page=4> [13.03.2024].
- Biblia to iest, Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza według Edycji Biblii Gdańskiej w Roku 1632 wydanej ułożone a teraz dla Pożytku Zborów Polskich Protestańskich podług Biblii Królewickiej w Roku 1738 wydanej na nowo przedrukowane*, Berlin, C.S.E. Späthen, 1810, <https://polona.pl/item-view/0062aaa1-7468-406f-be08-6dedd6af36e6?page=4> [13.03.2024].
- Biblia to iest, Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza Podług Edycji Berlińskiej z Roku 1810 I Gdańskiej z Roku 1632 Dla Pożytku Zborów Polskich Ewangelickich Za przyczyną Głównego Towarzystwa Biblijnego Pruskiego Na nowo przedrukowane*, Halle, Biblijna Instytucja Kansteińska, 1854, <https://polona.pl/preview/8bae6f67-dd18-42c6-b783-2ad43dc535f1> [21.03.2024].
- BIBLIJA ŚWIĘTA TO JEST WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU. Z HEBRAJSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁÓMACZONA. NAKŁADEM BRYTAŃSKIEGO I ZAGRANICZNEGO TOWARZYSTWA BIBLIJNEGO*, Warszawa, A. Kantor (na końcu: Wiedeń, A. Holzhausen) 1879, https://openlibrary.org/books/OL24366172M/Biblija_%C5%9Awieta [15.03.2024].
- BIBLIJA ŚWIĘTA TO JEST WSZYSTKO PISMO ŚWIĘTE STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU. Z HEBRAJSKIEGO I GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁÓMACZONA*, Lipsk, Pöschel i Trepte (na końcu: Nakładem Brytańskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego), <https://polona.pl/item-view/b295d550-5802-41b7-95dd-e72dbc7822d2?page=4> 1889 [20.03.2024].
- Byblia Święta, To jest: Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza; Z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone; Dopiero ale od różnych omyłkow Drukarskich jest oczyszczone. Każdy Rozdział Summarjami naznaczony i podzielony, obszerniejszymi i najpotrzebniejszymi Paralellami dołożony i poprawiony; A teraz podług Edycji Gdańskiej, Roku 1632. świeżo, na Zbudowanie w najświętszej i prawdziwej Wierze, Zborom Bożym Polskim, Po długim żądaniu jest wystawione*, Królewiec, J.H. Hartung, 1738, <https://archive.org/details/BibliaGdaska1660/Biblia%20Gda%C5%84ska%20%281738%29%20-rewizja%20kr%C3%B3lewiecka.pdf> [12.02.2024].
- Byblia Święta, To jest: Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza; Z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone; Dopiero ale od różnych omyłek Drukarskich jest oczyszczone. Każdy Rozdział Summarjami naznaczony i podzielony, obszerniejszymi i najpotrzebniejszymi Paralellami dołożony i poprawiony; A teraz podług Edycji Gdańskiej, Roku 1632. świeżo, na Zbudowanie w najświętszej i prawdziwej Wierze, Zborom Bożym Polskim, Po długim żądaniu po wtóry raz jest wystawione*, Królewiec, B.L. Hartung, 1779, <https://polona.pl/item-view/a64772d8-7e48-46ca-809d-d750ceea97cd?page=1> [12.02.2024].
- Chwała Boża (Psalterz Dawidowy). Z hebrajskiego przełożył, wstępem i uwagami zaopatrzył Dr. Fryderyk T. Aszkenazy: Księga I., Lwów, nakładem autora, 1927; Księga II., III., IV. i V., Lwów, nakładem autora, 1930.*

- Des Neuen Testaments, aus dem Griechischen in die Polnische Sprache übersetzt und mit einer kurzen Auslegung erklärt von Stanislaw Murzynowski in Königsberg in Preußen im Monat October 1551, Erster Teil: Die vier heiligen Evangelien des Matthäus, Marcus, Lucas und Johannes, red. H. Rothe, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh, 2007; Zweiter und letzter Teil: Geschichte und Brief der Apostel, 2008.*
- Die Gute Nachricht. Das Neue Testament in heutigem Deutsch. Mit Farbfotos der biblischen Stätten, Stuttgart 1975.*
- Évangile selon Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980.*
- Évangile selon Luc. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980.*
- Évangile selon Marc. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980.*
- Évangile selon Matthieu. Traduit en français courant d'après le texte grec. Première Édition, il. M.A. Vallotton, Alliance Biblique Universelle, b.m. 1980.*
- Ewangelia święta Pana Jezusa Chrystusa wedle Mateusza świętego, z języka greckiego przełożył Stanisław Murzynowski, Płock, Samizdat Zoffi Łoś, 2003; wyd. 2, 2011 (przedruk fototypiczny).*
- Filipiak M., *Księga Koheleta. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Pismo Święte Starego Testamentu VIII/2, Pallottinum, Poznań – Warszawa 1980.
- Hebrajsko-polski Stary Testament. Pisma. Przekład interliniarny z kodami gramatycznymi, transliteracją i indeksem słów hebrajskich i aramejskich, oprac. i wstęp A. Kuśmirek, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2009.*
- Księga Psalmów*, tłum. J. Szeruda, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1957.
- Księga Psalmów. Z języka hebrajskiego na nowo przełożona i z tłumaczeniem polskim z 1632 r. porównana*, tłum. J. Szeruda, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1937.
- Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzeczzone, które wszytkich cnot naukę zamykają w sobie w przekładzie Piotra Poznańczyka*, oprac. i transkrypcja A. Lenartowicz-Zagrodna, Łódź 2013.
- Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzeczzone, w przekładzie Piotra Poznańczyka*, wstęp i oprac. I. Kwilecka, Poznań, Ośrodek Wydawnictw Naukowych, 2006.
- La Bonne Nouvelle par un homme appelé Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1982.
- La Bonne Nouvelle par un homme appelé Jean. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986.
- La Bonne Nouvelle par un homme appelé Luc. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986.
- La Bonne Nouvelle par un homme appelé Marc. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986.
- La Bonne Nouvelle par un homme appelé Matthieu. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1986.
- Les Actes des Apôtres. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1982.
- Les Actes des Apôtres. Traduit en français courant d'après le texte grec*, il. A. Vallotton, Les Sociétés Bibliques, b.m. 1985.
- Novum Testamentum Graece*, red. E. Nestle, K. Aland, Stuttgart 1954.
- Novum Testamentum Graece*, red. K. Aland, M. Black, B. Metzger, A. Wikgren, Stuttgart 1966.

- Nový Zákon. Ekumenický překlad s barvenými fotografiemi, úvody a vysvětlivkami k dobovému pozadí*, Warszawa 1987.
- NOWY TESTAMENT Pana naszego Jezusa Chrystusa / Podług Edycji Gdańskiej Roku 1632. Z Przydatkiem Modlitew nabożnych / i Pieśni Duchownych / aż też / Pierwszych początkow Nauki Chrześcijańskiego Nabożeństwa Katechizmowych*, Brzeg Śląski, Gotfryd Grynder – Wrocław, Chrystyn Bauch, 1708, <https://polona.pl/item-view/e4cbc2e1-a080-49fc-868c-6394cacbb39c?page=4> [11.03.2024].
- Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa na nowo przejrzany z tekstu greckiego (przez Karola hr. Węgierskiego)*, Towarzystwo Trynitarne Biblijne, Londyn 1876, <https://chamo.buw.uw.edu.pl/lib/item?id=chamo:1202886&theme=system> [20.03.2024].
- Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa z języka greckiego na nowo przełożony i z tłumaczeniem polskim z roku 1632 porównany*, Brytańskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Wiedeń; Warszawa, A. Kantor, 1881, <https://search.worldcat.org/title/660519394> [20.03.2024].
- NOWY TESTAMENT PANA NASZEGO JEZUSA CHRYSTUSA, Z GRECKIEGO JĘZYKA NA POLSKI PILNIE I WIERNIE PRZETŁUMACZONY; A TERAZ, PODŁUG WYDANIA AMSTERDAMSKIEGO Z ROKU 1660, ZGODNEGO Z BIBLIĄ GDAŃSKĄ Z ROKU 1632, DLA WYZNAŃ EWANGIELICKICH, PRZEDRUKOWANY*, Warszawa, A. Gałęzowski i Spółka, 1834, polona.pl/item-view/f384600e-c9d7-450e-9de1-1a0db71caa53?page=4 [20.03.2024].
- Nowy Testament PANA NASZEGO Jezusa Chrystusa, Z Greckiego języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczony, a teraz podług Halskiej edycji przedrukowany* [s. [1]-331] / *Passja Albo Historia o Męce, Śmierci, i Pogrzebie Pana naszego JEZUSA CHRYSTUSA Ze wszystkich czterech Ewangelistów porządnie zebrana / Historia O żalosnym zburzeniu Miasta Jeruzalem...* [s. [1]-20] / *Księgi Psalmów, Które po Żydowsku zowią „Sepher Tehillim”: to jest, Księga chwał / Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Które też nazywają Ekklesiastykus* [s. [1]-143], Brzeg, J.E. Tramp, 1796, <https://polona.pl/item-view/f7fd6d89-fa09-49b3-a96f-f0412ef242de?page=1> [13.03.2024].
- Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa. Cztery Ewangelije i Dzieje Apostolskie na nowo z greckiego przełożone roku 1873*, Towarzystwo Trynitarne Biblijne, Londyn 1873, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/235081/edition/246718/content> [20.03.2024].
- Pieśni gór. Wybór Psalmów*, red. B. Koziróg, Warszawa [1992].
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu „Biblia warszawsko-praska”. W przekładzie z języków oryginalnych opracował Kazimierz Romaniuk, Pierwszy Biskup Warszawsko-Praski*, TBwP, Warszawa 1997.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, red. M. Peter (ST), M. Wolniewicz (NT), t. I-III, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1973-1975.
- Psalmi wybrane. Z hebrajskiego przełożył Ks. Jan Szeruda*, wyd. z zasiłku Rady Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, druk A. Wałach, Ustroń 1934.
- Psalterz puławski z kodeksu pergaminowego księcia Władysława Czartoryskiego, przedruk homograficzny wykonali Adam i Stanisław Pilińscy*, Kórnik 1880.
- Psalterz puławski*, wyd. S. Słoński, Warszawa 1916.
- Sandecki (Malecki) J., *Ewangeliarz z początku XVI w. i dwa późniejsze druki polskie tegoż autora*, wyd. i wstęp J. Janów, Biblioteka Pisarzy Polskich 87, Kraków 1947, s. 1-72.
- Szeruda J., *Amos. Prorok i prorocтво. Odbitka z „Rocznika Teologicznego” Tom III*, Warszawa 1938.
- Uusi Testamentti. Uusi testamentti nykysuomeksi kuvitettuna Raamatun maista otetuin valokuvin*, Helsinki 1984.
- Wydra W., Rzepka W.R., *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995.

2. Inne teksty źródłowe

- Agenda Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, czyli Ewangelicko-Luterskiego*, Warszawa 1955.
- Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1957*, Warszawa 1957.
- Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1961*, Warszawa 1961.
- Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, *Rocznik statystyczny 1976*, Warszawa 1976.
- Pańkowski J., Hintz M., Ryś G., *Na początku był Chrystus*, rozmawiają J. Drath, J. Poniewierski, Kraków 2016.
- Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit, apparatu critico, indice locupletissimo instruxit...*, wyd. W. Nehring, Posnaniae 1883.
- Psalterz królowej Małgorzaty, pierwszej małżonki Ludwika I, króla polskiego i węgierskiego...*, wyd. S. Dunin-Borkowski, Wiedeń 1834.
- Reports of the British and Foreign Bible Society with Extracts and Correspondence*, t. I: *For the Years 1805, to 1810, inclusive. Reprinted from the Original Reports*, London b.r.
- Section Headings and Reference System for the Bible*, Helps for Translators 4, t. IV: *Sections Headings and Reference System for the Bible*, red. R.G. Bratcher, cz. 1: *Section Headings for the Old Testament*; cz. 2: *Section Headings for the New Testament*, United Bible Societies, London 1961.
- Szeruda J., *Dziennik z dni Powstania Warszawskiego*, „Kronika Warszawy” 17 (1986) nr 1-2, s. 191-200.
- Śpiewnik Kościoła Powszechnego*, wyd. Chrześcijańska Rada Ekumeniczna w Polsce, Warszawa 1948.
- The First Five Reports of the British and Foreign Bible Society, viz. for 1805, 1806, 1807, 1808, 1809; with Extracts and Correspondence, &c. Printed from the Original Reports*, London 1810.
- Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae cracoviensis*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. IV, Lwów 1884, s. 662-744.

3. Bibliografie, wprowadzenia, słowniki, leksykony, encyklopedie, pomoce filologiczne

- Encyklopedia katolicka*, red. zb., t. I-XX, Lublin 1989-2014.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. I-, Kraków 1870-.
- Gesenius W., *Hebräische Grammatik*, Halle 1813.
- Gesenius W., Kautzsch E., *Gesenius' Hebrew Grammar as Edited and Enlarged by the Late E. Kautzsch...*, Oxford 1909.
- Golec J., Bojda S., *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*, t. I, Cieszyn 1993.
- Grzybek S., Czerwień H., Panasiuk B., *Polska bibliografia biblijna za lata 1931-1965*, z. 2, Warszawa 1968.
- Joüon P., *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923.
- Joüon P., *Libri Ruth textum hebraicum. Ad usum scholarum*, Romae 1924.
- Knapski G., *Thesaurus Polono-Latino-Graecus...*, t. I-III, Kraków 1621-1632.
- Köhler L., *Lexicon in Veteris Testamenti libros / A Dictionary of the Hebrew Old Testament in English and German*; W. Baumgartner, *A Dictionary of the Aramaic parts of the Old Testament in English and German*, t. I-V, Leiden 1948-1949.
- Nowy leksykon PWN*, Warszawa 1998.

- Ostański P., *Bibliografia biblistyki polskiej*, Series Bibliographica 1, t. I-VII, Poznań 2002-2020.
- Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, t. I-II, Poznań – Warszawa – Lublin 1959.
- Polski słownik biograficzny*, red. zb., t. I-, Kraków 1935-.
- Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. I-II, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Sembrzycki J.K., *Krótki Przegląd Literatury ewangelicko- polskiej Mazurów i Szlżzaków od r. 1670*, Wiedeń – Cieszyn [1888], <https://sbc.org.pl/Content/311387/Publikacja-KC-6974.pdf> [11.03.2024].
- Współczesna biblistyka polska 1945-1970*, red. J. Łach, M. Wolniewicz, Warszawa 1972.

4. Opracowania ogólne i biograficzne

- A.B., *Professor Witold Tyloch 1927-1990*, „Africana Bulletin” 40 (1992), s. 125-126.
- Altbauer M., *Przemówienie z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie*, w: M. Altbauer, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, wybór i oprac. M. Brzezina, Rozprawy Wydziału Filologicznego 74, Kraków 2002, s. 19-21.
- Andrzejewski Z., *Prof. dr Mojżesz Altbauer (1904-1998)*, „Rocznik Przemyski” 42 (2006) z. 4, s. 219-223.
- Archutowski J., *I Zjazd Biblistów Polskich*, „Przegląd Biblijny” 1 (1937) nr 1-2, s. 97-108.
- Badura J., *Zadomowienie w Biblii. Biskup Jan Szeruda (1889-1962)*, w: *Misja – Muzyka – Mazury. Księga Pamiątkowa z okazji 60. urodzin biskupa Kościoła Janusza Jaguckiego*, red. J. Below, M. Legendź, A. Korczago, Bielsko-Biała 2007, s. 117-126.
- Badura J., *Życie i działalność ks. Bp Jana Szerudy w 120. rocznicę urodzin* (prywatne archiwum J. Badury), 2021.
- Bandtkie J.S., *Wiadomość o najstarszym może psalterzu polskim w bibliotece w. kanoników laterańskich w klasztorze s. Floryana niedaleko miasta Lintz w wyższej Austrii wydana nakładem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w Krakowie*, Kraków 1827.
- Bartel O., *Ks. Profesor dr Jan Szeruda*, „Zwiastun Ewangelicki” (1962) nr 9, s. 133-134.
- Bartel O., *Wkład Zmarłego w dzieło badań nad Reformacją w Polsce*, „Jednota” 6 (1962) nr 5, s. 104.
- Bernacki L., *Geneza i historia Psalterza floriańskiego*, Lwów 1927.
- Bębniak G., *Szeruda Jan*, PSB XLVIII, s. 277-280.
- Biblia Gdańska – Rewizja warsz. Rewizja Biblii Gdańskiej, która zaczęła żyć własnym życiem*, <http://bibliepolskie.pl/przeklady.php?tid=23> [20.03.2024].
- Birn J., *Francuz wśród kalwinów małopolskich: Jan Thenaud*, „Reformacja w Polsce” 4 (1926), s. 41-45.
- Black M.H., *The Printed Bible*, w: *The Cambridge History of the Bible*, t. III: *The West from the Reformation to the Present Day*, Cambridge 1963, s. 408-475.
- Bodniak S., Grzegorz Orszak, *Pierwszy postyllograf polski*, „Reformacja w Polsce” 7-8 (1935-1936), s. 1-19.
- Bronisław Wieczorkiewicz (1904-1974), „Rocznik Literacki” (1974), s. 689-690.
- Bronisław Wieczorkiewicz, w: *Almanach sceny polskiej 1974/75*, red. K.A. Wysiński, t. XVI, Warszawa 1976, s. 204.
- Bruchnalski W., *Początki literatury polskiej a kobiety*, „Przegląd Humanistyczny” 3 (1924) z. 1-2, s. 99-116 (odbitka: Lwów – Warszawa 1924).
- Brückner A., *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. II: *Pismo święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1903.

- Brückner A., *Psalterze polskie do połowy XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 34 (1902), s. 257-339.
- Brzezina M., *Profesor Mosze Altbauer (12 XI 1904 – 14 X 1998). Sylwetka uczonego*, „Studia Judaica” 3 (2000) nr 1, 21-41.
- Brzezina M., *Profesor Mosze Altbauer*, w: M. Altbauer, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, wybór i oprac. M. Brzezina, Rozprawy Wydziału Filologicznego 74, Kraków 2002, s. 7-9.
- Była dyrektor Towarzystwa Biblijnego nie żyje*, <https://ekumenia.pl/aktualnosc/byla-dyrektor-towarzystwa-biblijnego-nie-zyje> [18.04.2024].
- Caquot A., *Studia hebrajskie i historia religii. Rozważania nad twórczością Witolda Tylocha*, „Przegląd Orientalistyczny” (1992) nr 1-2, s. 9-12.
- Charzyńska-Wójcik M., *Between the text and the page: „Żołtarz Dawidów” in manuscript and print*, „Studies in Polish Linguistics” 11 (2016) nr 4, s. 167-187.
- Charzyńska-Wójcik M., Klimek-Grądzka J., *New Light on the Psalter: A Rediscovered Manuscript of the „Żołtarz” and Its Consequences*, „Studies in Polish Linguistics” 17 (2022) nr 3, s. 93-114.
- Chrostowski W., *Biblistyka katolicka w Polsce na progu XXI wieku*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, red. R.E. Brown i in., red. wyd. pol. W. Chrostowski, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 2001, s. 1755-1785.
- Dul M., *Nowy Testament. Przekład z języka greckiego na współczesny język polski (1991) w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, praca magisterska napisana pod kierunkiem R. Pietkiewicza, Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2021.
- Enholc-Narzyńska B., *Ksiądz profesor Jan Szeruda (1889-1962)*, w: *Stworzył Bóg człowieka na swój obraz. Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Mariana Gołębiowskiego w 65. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2002, s. 101-113.
- Enholc-Narzyńska B., *Teksty biblijne w przekładzie ks. Jana Jakuba Wujka, ich wydania i rozpowszechnianie przez Towarzystwo Biblijne w Polsce w XIX i XX wieku*, w: *Jan Jakub Wujek – tłumacz Biblii na język polski. W czterechsetną rocznicę wydania Nowego Testamentu 1593-1994. Księga referatów wygłoszonych na konferencji 26 kwietnia 1993*, red. M. Kamińska, Łódź 1994, s. 136-151.
- Enholc-Narzyńska B., *Towarzystwa biblijne a ruch ekumeniczny*, w: *Z ufnością w przyszłość. Studium ekumeniczne*, Warszawa 1975, s. 255-273.
- „*Ewangeliarz*” kanoników regularnych laterańskich w Krakowie z XV wieku, wyd. W. Wydra, T. Lewaszkiewicz, Poznań 2017.
- Ferenc A., *Witold Józef Tyloch (16 III 1927 – 23 VIII 1990)*, „Kwartalnik Historyczny” 98 (1991) nr 4, s. 176-178.
- Frick D.A., *The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers*, Biblia Slavica, seria II: *Polnische Bibeln*, t. II: *Brester Bible*, cz. 2: *Kommentar*, Paderborn 2001, s. 1661-1703.
- Gabriela Pianko, https://pl.wikipedia.org/wiki/Gabriela_Pianko [28.03.2024].
- Gara K., *The Greek Hymns of Grzegorz Cnapius*, „Terminus” 16 (2014) z. 4, s. 411-430.
- Gastpary W., *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w drugim dziesięcioleciu swego istnienia 1964-1974*, RT 16 (1974) z. 1-2, s. 127-152.
- Gastpary W., *Pamięci Ks. Biskupa Prof. Jana Szerudy*, „Zwiastun Ewangelicki” (1962) nr 9, s. 131-133.
- Gastpary W., *Rocznice, o których należy pamiętać*, „Kalendarz Ewangelicki” 87 (1974), s. 48-59.
- Gastpary W., *Słowo wstępne*, RT 23 (1981) z. 2, s. 111-114.
- Gastpary W., *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, RT 16 (1974) z. 1-2, s. 5-51.

- Gastpary W., *Zaczęło się od jednego słowa...*, „Strażnica Ewangeliczna” 15 (1960) nr 6, s. 90-92.
- Godyń J., *Hieronim z Wielunia – utalentowany tłumacz Księgi Koheleta (Ekleziastes) z I poł. XVI w.*, w: *Rozmaitości językowe ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu*, wyd. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków 2002, s. 91-100.
- Górski K., *Bracia polscy*, EK II, k. 1002-1005.
- Gronkowski W., *Pierwszy zjazd polskich biblistów katolickich w Krakowie*, „Ateneum Kapłańskie” 23 (1937) z. 5, s. 496-502.
- Gryglewicz F., *Praprzekład Ewangelii ks. Jakuba Wujka*, RBL 7 (1954) nr 1-6, s. 16-41.
- Grześkowiak A., *20 rocznica śmierci ewangelickiego biskupa Jana Szerudy*, „Słowo Powszechnie” 36 (1982) nr 28, s. 5.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. VII, Lipsk 1841, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416442/display/Default> [29.02.2024].
- Historia Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, <https://tb.org.pl/towarzystwo-biblijne> [1.03.2024].
- In memoriam bp dr h.c. Janusz Narzyński*, RT 62 (2020) z. 4, s. 1109-1112.
- Janów J., *Zespół ewangelijny Biblioteki Ord. Zamoyskich nr 1116 (=ZZ)*, „Prace Filologiczne” 13 (1928), s. 273-307.
- Jaroszek Z., *Działalność Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego w Polsce*, praca magisterska napisana pod kierunkiem Z. Kaznowskiego we współpracy S. Pisarka, Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 1974.
- Kapera Z.J., *Ks. prof. Aleksy Klawek i początki Biblii Poznańskiej*, CT 87 (2017) nr 2, s. 5-36.
- Karski K., *Biskup Jan Szeruda jako ekumenista*, „Myśl Protestantka” (2002) nr 1, s. 55-62.
- Kawecka-Gryczowa A., *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław – Warszawa – Gdańsk 1974.
- Kawecka-Gryczowa A., *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały*, Wrocław 1975.
- Kępka I., *Biblia gdańska – rewizja Biblii brzeskiej czy nowy przekład?*, „Rocznik Gdański” 64 (2004) z. 1-2, s. 113-123.
- Kłaczek J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1975*, Toruń 2010.
- Kłaczek J., *Ksiądz Biskup Andrzej Wantuła (1905-1976). Biografia*, Toruń 2019.
- Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging b.r.
- Kołodziej S., *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w służbie rozpowszechnienia Biblii*, praca magisterska napisana pod kierunkiem T. Brzegowego, Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie, Tarnów 1994.
- Kossowska M., *Biblia w języku polskim*, t. I-II, Poznań 1968-1969.
- Kot S., *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce. Z historii wpływów francuskich na kulturę polską*, „Reformacja w Polsce” 1 (1921), s. 15-34.
- Kraszewski J.I., *Listy z zakątką*, „Biesiada Literacka” 13 (1882) nr 388, s. 390-391.
- Krop J., *Ks. bp dr Andrzej Wantuła w 25 rocznicę śmierci*, Wisła 2001.
- Kudasiewicz J., Pytel J., Szlaga J., *Biblijne towarzystwa*, EK II, k. 488-491.
- Kupiszewski W., *Skorupka Stanisław Szymon (1906-1988)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-szymon-skorupka> [18.04.2024].
- Kuźmicki M., *Psalterz floriański – historia mniej znana*, <http://blog.polona.pl/2020/03/psalterz-florianski-historia-mniej-znana/> [23.02.2024].
- Kwilecka I., *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, w: *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. I, Łódź 1992, s. 272-293.

- Lenartowicz-Zagrodna A., „*Eklezjastes*” Hieronima z Wielunia (1522). *Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź 2011.
- Lenartowicz-Zagrodna A., *O trzech edycjach Księgi Tobiasza z pierwszej połowy XVI wieku*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 26 (2018) nr 2, s. 133-143.
- Leszczyński R.M jr, *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna?*, w: *Historia – język – teologia. Materiały z konferencji odbytej we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, red. R.M. Leszczyński jr, Łódź 2013, s. 55-104.
- Losy wojenne ks. Andrzeja Wantuły, red. B. Żyszkowska, Cieszyn 2005.
- Łobucki J.M., *Biblia królowej Zofii – od rękopisu do formy cyfrowej*, w: *Studia o książce i informacji*, red. E. Jamróz-Stolarska, Acta Universitatis Wratislaviensis 3820, Wrocław 2017, s. 91-107.
- Łyko Z., *Symposium naukowe poświęcone śp. ks. prof. dr hab. Wiktorowi Niemczykowi*, RT 23 (1981) z. 2, s. 109-110.
- Maciuszko J.T., *Dzieje ChAT w latach 1954-1966*, w: *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 1954-2004*, red. M. Ambroży, Warszawa 2005, s. 9-30.
- Malinowski L., *Modlitwy Wacława. Zabytek języka polskiego z w. XV, odkryty i skopiowany przez Ś. P. Aleksandra hr. Przeddzieckiego. Wydał i objaśnił Lucyjan Malinowski, Doktor Filozofii*, Kraków 1875.
- Małek J., *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, wyd. 2, Toruń 2015.
- Małek J., *Opera selecta*, t. IV: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012.
- Manitius G., *Nowe tłumaczenie Nowego Testamentu na język polski*, „Zwiastun Ewangeliczny” 5 (1902) nr 1, s. 10-12.
- Marcinkowski R., *Witold Tyloch (1927-1990)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1991) nr 2, s. 121-122.
- Maria Szeruda, https://www.myheritage.pl/names/maria_szeruda [18.04.2024].
- Mieczkowska H., *Elk – Królewiec – Warszawa. Z dziejów unikatowych egzemplarzy Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 37-38 (2006), s. 95-104.
- N[arzyński] J., *Ś.P. ksiądz profesor dr Jan Szeruda*, „Jednota” 6 (1962) nr 5, s. 100-102.
- N[arzyński] J., *Uzupełnienie do bibliografii prac Księdza Profesora Dra Wiktora Niemczyka*, RT 23 (1981) z. 2, s. 135-136.
- Narzyńska B., *Cele i zadania towarzystw biblijnych*, „Novum” 13 (1972) z. 2, s. 75-84.
- Narzyńska B., *Jak pracują towarzystwa biblijne dzisiaj?*, „Kalendarz Ewangelicki” 85 (1972), s. 92-104.
- Narzyński J., *Bibliografia prac Księdza Profesora Dra Wiktora Niemczyka*, RT 10 (1968) z. 1, s. 17-31.
- Narzyński J., *Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne*, EK II, k. 1121-1122.
- Narzyński J., *Ksiądz Biskup dr Andrzej Wantuła jako teolog i ewangelicki pisarz kościelny (w 70 rocznicę urodzin)*, RT 17 (1975) z. 2, s. 7-16.
- Narzyński J., *Księga jubileuszowa*, „Jednota” 5 (1961) nr 2, s. 41-44.
- Narzyński J., *Śp. Ks. prof. Wiktor Niemczyk*, „Kalendarz Ewangelicki” 96 (1982), s. 79-82.
- Nicholson P., *The Warsaw New Testament of 1881. Origins, Subsequent History, Controversies*, „The Polish Review” 63 (2018) nr 3, s. 3-34; nr 4, s. 56-90.
- Nicko-Stępień P., *Biblia Polonorum. Suplementy*, t. I: *Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych*, Poznań 2023.
- Niemczyk J.B., *W stulecie urodzin Księdza Biskupa Prof. Dra Jana Szerudy*, RT 31 (1989) z. 1-2, s. 21-31.
- Niemczyk W., *Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*, RT 4 (1962), s. 5-19.

- Niemczyk W., *Dziesięć lat istnienia*, RT 7 (1965), s. 4-110 (szczególnie s. 86-92).
- Niemczyk W., *Historia powstania „Wyznania augsburskiego” i „Obrony Wyznania augsburskiego”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Lutherańskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 135-142.
- Niemczyk Wiktor, ks., w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX wieku*, Bielsko-Biała 1998, s. 215-216.
- Pałubicki W., *Mistrz i przyjaciel. Pamięci Witolda Tylocha (1927-1990)*, „Przegląd Orientalistyczny” (1991) nr 1-4, s. 171-173.
- Pietkiewicz R., „*Żołtarz proroka Dawida*” w przekładzie Walentego Wróbla. *Studium bibliograficzno-bibliologiczne*, w: *Ex oriente lux. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 65. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 14, red. W. Chrostowski, Warszawa 2010, s. 378-398.
- Pietkiewicz R., *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. I: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- Pietkiewicz R., *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. V: *Biblia Tysiąclecia (1965-2015)*, Poznań 2015.
- Pietkiewicz R., *Edycje pojedynczych psalmów i ich zbiorów w renesansowej Rzeczypospolitej*, w: *Patrzmy na Jezusa, który nam w wierze przewodzi. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Jana Łacha w 85. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 17, red. W. Chrostowski, B. Strzałkowska, Warszawa 2012, s. 510-523.
- Pietkiewicz R., *Hebraica Veritas w Biblii brzeskiej*, „*Studia Judaica*” 18 (2015) nr 1, s. 197-222.
- Pietkiewicz R., *Historia Polski historią Biblii pisana*, RBL 64 (2011) nr 4, s. 153-174.
- Pietkiewicz R., *Nowe „pilne weźrzenie” w biblijne przekłady Szymona Budnego*, w: *Abychmy w ten przekład pilnie weźrzeli. Wobec tłumaczenia tekstów dawnych*, red. A. Bielak, Warszawa 2014, s. 129-146.
- Pietkiewicz R., *Tradycja rękopiśmienna polskich przekładów biblijnych od XIII do XVI wieku*, „*Wrocławski Przegląd Teologiczny*” 21 (2013) nr 2, s. 30-50.
- Pietkiewicz R., *Znaczenie protestantyzmu dla powstania i rozwoju polskiego edytorstwa biblijnego*, w: *Dziedzictwo kulturowe reformacji w perspektywie polskiej i europejskiej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, red. K. Pilarczyk, W. Gajewski, Kraków 2017, s. 163-189.
- 50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 1954-2004*, red. M. Ambroży, Warszawa 2005.
- Piłaszewicz S., *Strelcyn Stefan*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stefan-strelcyn-1918-1981-orientalista-semitolog-etiotista-etc> [18.04.2024].
- Polkowski I., *Rękopis Biblii Czeskiej z roku 1476*, Kraków 1883 (odbitka z „*Rozpraw Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*”).
- Profesor Mosze Altbauer*, w: M. Altbauer, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, wybór i oprac. M. Brzezina, *Rozprawy Wydziału Filologicznego* 74, Kraków 2002, s. 7-9.
- Przemówienie nad grobem ś.p. ks. prof. Szerudy wygłoszone przez ks. prof. dra Wiktora Niemczyka*, „*Jednota*” 6 (1962) nr 5, s. 102-104.
- Psalterz puławski*, https://whk.up.krakow.pl/zabytki/p_pulawski.html [24.02.2024].
- Rad G. von, *Theologie des Alten Testaments*, t. I-II, wyd. 2, München 1958.
- Repsz Z.A., *Ks. Jan Szeruda*, „*Chrześcijanin*” (1962) nr 6, s. 14.
- Romański, Eduard, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging b.r., s. 153-154.
- Rospond S., *Czy Psalterz floriański powstał w Kłodzku?*, „*Rocznik Kłodzki*” 2 (1949), s. 5-31.
- Rospond S., *Kto jest autorem pierwszego drukowanego tłumaczenia „Nowego Testamentu” (J. Seklucjan czy S. Murzynowski)*, „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*” 18 (1938) z. 2, s. 147-152.

- Rospond S., *Psalterz floriański a tak zwana Karta medyczna, czyli Świdzińskiego*, Wrocław 1953.
- Rospond S., *Wstęp*, w: J. Seklucjan, *Wybór pism, wybór tekstów*, oprac., wstęp S. Rospond, Olsztyn 1979, s. V-LXVII.
- Rubik T., *Biblia Jakuba Wujka i Justusa Rabba. „Postylla katolicka mniejsza” z 1590 roku jako świadek tekstowy przekładu Nowego Testamentu sprzed pierwszej cenzury (1591-1592)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 66 (2022), s. 77-113.
- Rubik T., *Biblia Wujka, Rabba i Grodzickiego. Historia jezuickiego przekładu (ok. 1579-1599) w kontekście kulturowym epoki*, niepublikowana praca doktorska napisana pod kierunkiem A. Nowickiej-Jeżowej i I. Winiarskiej-Górskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”, Warszawa 2023, <https://uwedupl.bip.gov.pl/fobjects/details/1552518/rozprawa-doktorska-t-rubik-pdf.html> [4.03.2024].
- Rybacka-Nowacka H., *Profesor Bronisław Wieczorkiewicz (1904-1974)*, „Polonistyka” (1975) nr 1, s. 60-61.
- Sipayłło M., *W sprawie genezy Biblii gdańskiej*, „Reformacja w Polsce” 6 (1934), s. 144-151.
- Skorupka S., *Dorobek naukowy i dydaktyczny prof. dra Bronisława Wieczorkiewicza*, „Prace Filologiczne” 26 (1976), s. 205-210.
- Stach P., *Pierwszy zjazd biblistów polskich w Krakowie*, CT 18 (1937) nr 3-4, s. 701-711.
- Szczegóła H., *Kasper Elyan z Głogowa, pierwszy polski drukarz*, Zielona Góra 1968.
- Szeruda J., *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, Z Problemów Reformacji 5, Warszawa 1985, s. 7-16.
- Szeruda J., *Wydział Teologii Ewangelickiej U. W. w latach 1920-1945*, „Strażnica Ewangeliczna” 6 (1951) nr 10, s. 3-6.
- Szeruda Jan, ks., w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX wieku*, Białko-Biała 1998, s. 290.
- Szwejkowska H., *Książka drukowana XV-XVIII w. Drukarstwo w Polsce XV w. Zarys historyczny*, wyd. 4 poprawione, Wrocław 1983.
- Ś. p. Antoni Vieweger, „Kurier Warszawski” 81 (1901) nr 40, s. 5.
- Tworek S., *Starania o ujednolicenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16 (1971), s. 117-139.
- Uglorz M., *Biskup Jan Szeruda jako biblista i nauczyciel akademicki. Referat wygłoszony podczas uroczystości, zorganizowanej w Warszawie z okazji 50-tej rocznicy śmierci ks. prof. Jana Szerudy*, 2012, https://zywateologia.escobb.pl/wp-content/uploads/2019/03/Biskup_Jan_Szeruda_jako_biblista_i_nauczyciel_akademicki.pdf [2.04.2024].
- Urbańczyk S., *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. 1: *Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.*, Kraków 1946.
- Wantuła A., *Dorobek naukowy ks. prof. W. Niemczyka*, RT 10 (1968) z. 1, s. 7-16.
- Wantuła A., *Uwagi o Biblii Tysiąclecia*, RT 11 (1969) z. 2, s. 125-160.
- Wantuła A., *Zarys homiletyki ewangelickiej*, Warszawa 1974.
- Wantuła, Andreas, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging b.r., s. 178-179.
- Warمیński I., *Andrz. Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906.
- Warszawa: symposium w 50. rocznicę śmierci luterańskiego bp. J. Szerudy*, <https://ekai.pl/warszawa-symposium-w-rocznice-smierci-luteranskiego-bp-j-szerudy> [2.04.2024].
- Wegener H., N. P. W. Ks. *Biskup Dr Jan Szeruda. 30 lat duszpasterstwa i 25 lat pracy uniwersyteckiej*, „Strażnica Ewangeliczna” 2 (1947) nr 15-16, s. 1-4.
- Wierzbieniec W., *Wybitny Przemysłanin profesor Mosze Altbauer (1904-1998)*, „Rocznik Przemyski” 35 (1999) z. 4, s. 155-157.

- Winiarska-Górska I., *Przekład Nowego Testamentu Stanisława Murzynowskiego jako renesansowa książka religijna*, w: *Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. Studia*, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok – Ełk 2017, s. 235-253.
- Winniczuk L., *Pianko Gabriela (1893-1973)*, PSB XXV, s. 769-770.
- Wojak T., *Studium o Biblii gdańskiej*, Z Problemów Reformacji 5, Warszawa 1985, s. 17-47.
- Wojtyra K.J., *Biblia Ekumeniczna (2017) w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, praca doktorska napisana pod kierunkiem R. Pietkiewicza, Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2022.
- Wojtyra K.J., *Biblia Ekumeniczna w języku polskim na tle wybranych ekumenicznych projektów przekładowych Pisma Świętego*, „The Biblical Annals” 13 (2023) nr 1, s. 163-195.
- Wolfram K., *Dzieje powojenne Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Strażnica Ewangeliczna” 6 (1951) nr 10, s. 6-7.
- Wolfram K., *We wdzięcznej pamięci*, „Kalendarz Ewangelicki” 76 (1963), s. 56-63.
- Wolfram Karol, ks., w: J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX wieku*, Bielsko-Biała 1998, s. 320-321.
- Wolfram, Karl, w: E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Eging b.r., s. 184.
- XWN [ks. Wiktor Niemczyk], *Ks. prof. dr Karol Wolfram*, RT 8 (1966), s. 6-11.
- XWN [ks. Wiktor Niemczyk], *Ś.p. Ks. Prof. Dr Karol Wolfram*, „Zwiastun Ewangelicki” (1965) nr 21, s. 271-273.
- Zakonnik Ł., *Biblie w języku polskim wydane w latach 1801-1945*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 116 (2021), s. 483-532.
- Zakonnik Ł., *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskich Biblii – próba identyfikacji*, „The Biblical Annals” 11 (2022) nr 2, s. 327-374.
- Zakonnik Ł., *Modele edytorskie XIX-wiecznych polskojęzycznych wydań Nowego Testamentu – próba identyfikacji*, „The Biblical Annals” 12 (2022) nr 1, s. 89-133.
- Zieliński T.J., *Utworzenie Wydziału Pedagogicznego ChAT*, „Studia z Teorii Wychowania” 3 (2012) nr 2 (5), s. 9-18.
- Zmarł dyr. Aleksander Enholc, „Chrześcijanin” (1968) nr 4, s. 9-10.
- Zmarła Barbara Enholc-Narzyńska, https://old2020.luteranie.pl/nawosci/zmarla_barbara_enholc_narzynska,6226.html [18.04.2024].
- Zych T., *Znani tarnobrzescy Żydzi. Altbauer Mosze (Mojżesz) (1904-1998)*, „Tarnobrzesckie Zeszyty Historyczne” 45 (2016), s. 14-16.
- Żebrowski R., *Altbauer Mojżesz*, w: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. I, red. Z. Borzemińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 70-71.
- Żurek S.J., *Ślucky Arnold*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/arnold-slucky-1920-1972-poeta-publicysta> [18.04.2024].
- Żyszkowska B., *Koleje życia*, w: *Był wśród nas... W 25. rocznicę śmierci ks. bpa Andrzeja Wantuły*, Ustroń 2001, s. 5-26.

WYKAZ TABEL, SCHEMATÓW I WYKRESÓW

Tabela 1. Postęp prac nad poszczególnymi księgami <i>Biblii warszawskiej</i>	98
Tabela 2. Zestawienie wydań poszczególnych Ewangelii	137
Tabela 3. Koszty prac nad <i>Biblią warszawską</i> z lat 1960-1968	144
Tabela 4. Wydania całej Biblii	166
Tabela 5. Wydania Nowego Testamentu i Nowego Testamentu z dodatkami	168
Tabela 6. Wydania cząstkowe	169
Tabela 7. Produkcja <i>Biblii warszawskiej</i> w kolejnych pięcioleciach	171
Tabela 8. Warianty przekładu Jan 1,18 w poszczególnych wydaniach	177
Tabela 9. Warianty tekstowe wybranych miejsc z <i>Biblii warszawskiej</i> dla poszczególnych wydań	181
Tabela 10. Nakłady <i>Biblii Tysiąclecia</i> (do 2015 r.) i <i>Biblii warszawskiej</i> (do 2020 r.)	202
Tabela 11. Ocena polskich przekładów wg rankingu KAI (1999)	206
Schemat 1. Organizacja prac przekładowych w drugiej połowie lat pięćdziesiątych	92
Schemat 2. Projekt organizacji prac przekładowych (październik 1960 r.)	97
Schemat 3. Organizacja prac przekładowych od 1961 roku	105
Wykres 1. Produkcja <i>Biblii warszawskiej</i> w kolejnych pięcioleciach z podziałem na rodzaje wydań	172
Wykres 2. Całość produkcji <i>Biblii warszawskiej</i> w kolejnych pięcioleciach	172

Abstract of the doctoral dissertation
The Warsaw Bible in the tradition of Polish biblical editing

This dissertation presents the history and significance of the most important 20th-century Protestant translation of the Bible into Polish – the so-called *Warsaw Bible*, also known as the *Brytyjka*. It is the first monographic study of the history of this Bible.

The Author of the dissertation posed ten specific research questions: 1. What was the genesis of this translation and its history? 2. What was the organisation of the work on the translation and its editing? 3. What new contributions did this translation make to the tradition of Polish biblical editing? 4. What significance does the *Warsaw Bible* have for the quantitative and qualitative development of Polish biblical editing? 5. What is the relationship of the language of this translation to the so-called Polish biblical style? 6. What significance did this Bible have for the development of Polish biblical studies? 7. What role did it play for the development of the British and Foreign Bible Society/Bible Society in Poland? 8. What social impact does this translation have and how does it function in society? 9) How does it compare with other contemporary translations into Polish, especially with the *Millennium Bible*, the most popular 20th-century Polish Catholic translation of the Bible? 10. What is the outlook for the future of this translation?

The work consists of four chapters. The first shows the previous tradition of biblical translations into Polish, with particular emphasis on the Polish Protestant tradition from its origins dating back to the sixteenth century until the appearance of the *Warsaw Bible* in 1975. This outlines the broad background to the creation of the *Warsaw Bible*, as demanded by the title of the dissertation itself.

The second chapter presents the environment in which the idea of a new Bible translation was conceived and realised. It focuses on the institutions (the British and Foreign Bible Societies/Bible Society in Poland, the Faculty of Evangelical Theology at the University of Warsaw and the Christian Academy of Theology in Warsaw) and individuals involved in the work on the translation and its editing.

The heart of the work is the third chapter, devoted to the genesis and history of the *Warsaw Bible*. This history covers the period from 1922 until the end of 2020. Setting the upper limit of the described history at 2020 was dictated by formal considerations, as this year marks the forty-fifth anniversary of the publication of the first edition of the *Warsaw Bible*.

The final chapter is an attempt at a synthesis showing various aspects of the significance of the *Warsaw Bible* for biblical culture in Poland. It covers such issues as: the ecumenical and interreligious character of this work, its significance for the liturgy, science, the Polish language, the quantitative and qualitative development of Polish biblical editing, as well as the team method of working on biblical translations, its significance for the development of the British and Foreign Bible Societies/Bible Society in Poland, and a forecast of the further fate of this translation.

The material collected and presented in the four chapters made it possible to formulate answers to the research questions posed at the outset:

1. The origins of the *Warsaw Bible* can be traced back to the pre-war period when, in 1922, Jan Szeruda began work on the revision of the *Gdansk Bible* and then on a new translation of the entire Scriptures from the original languages. After the war, work resumed in 1949 with the establishment of a committee for the translation of the Scriptures, which, after being reorganised in 1960, prepared the text of the four Gospels (1st ed. 1964), the New Testament (1st ed. 1966), the Book of Psalms (1st ed. 1970) and finally the whole Bible (1st ed. 1975).

2. From the 1930s onwards, the work on the new translation was sponsored by the British and Foreign Bible Societies, which provided organisational support for the translators, financed the translation, published it and distributed it. The translation committee worked according to the team-commission method used by biblical societies (the translation is done by a team and the final text is the responsibility of the respective committees). In the final stage, the translation text was approved by an inter-denominational revision committee. The editing and printing of the text of the first editions was done in collaboration with the BFBS using the methods used by that organisation. The first editions of the four Gospels, the New Testament and the Book of Psalms were printed in the UK. The entire 1975 Bible was published in Poland. Work on its translation and production (counting from the establishment of the translation committee in 1949) took almost twenty-six years.

3. The *Warsaw Bible* was the first Protestant translation of the entire Holy Scriptures from the original languages compiled and printed 343 years after the *Gdansk Bible* of 1632. It is noteworthy that it was an ecumenical translation in which eight Churches were involved (however, without the participation of the Roman Catholic Church and the Polish Autocephalous Orthodox Church). Jewish philologists were also employed to work on the Old Testament translation, so in this sense the translation also has an inter-religious character.

4. The *Warsaw Bible* has played a very important role in the quantitative development of Polish biblical editing. By 2020, a total of at least 7,307,166 copies of the entire Bible, the New Testament and the portions had been printed. This figure testifies to the enormous role of the *Warsaw Bible* for the spread of the reading of the Scriptures in the Polish language, especially until the late 1980s, when the acquisition of the Bible was difficult due to production restrictions by economic and political factors.

Analysing, in turn, the contribution of the *Warsaw Bible* to the qualitative development of Polish biblical editing, it is important to highlight several innovations that came with this translation. Work on the translation of the *Warsaw Bible* began in the pre-war period and was resumed in 1949, so it was the first, in terms of the date of conception and commencement of work, fully successful translation project of the entire Holy Scriptures into Polish in the 20th century. It was not until 1959 that the project for a competitive *Millennium Bible* was conceived. The publishers of the *Warsaw Bible* were the first in the Polish market to miniaturise the format of the entire Bible, publishing it in 1977 in format 042 (152 mm × 104 mm × 29 mm). They were the first in Poland to publish the New Testament with colour photographs and maps of the Holy Land in 1978, and the first in the country to publish the Bible text on audio cassettes in 1981.

5. In terms of language, the translation of the *Warsaw Bible* refreshed and modernised biblical Polish, while at the same time leaving the characteristic features of the so-called Polish biblical style (e.g. elements archaising the language).

6. The preparation and publication of the *Warsaw Bible* text undoubtedly influenced the development of Protestant biblical studies, mainly in the field of biblical translation. The experience gained by the authors of this translation was later used in the work on the New Testament in translation into modern Polish (published in 1991) and prepared the ground for the ecumenical Bible project (published in 2017).

7. The work on the *Warsaw Bible* translation and its publication contributed to the development of the British and Foreign Bible Societies (later Bible Society in Poland). On Polish soil – until the publication of the *Ecumenical Bible* – this Bible became in the 20th and early 21st century, the flagship project of the Society. The experience gained by the British and Foreign Bible Societies/Bible Society in Poland was then applied to the 1991 translation of the New Testament and the 2017 *Ecumenical Bible*. The huge circulation of the *Warsaw Bible* and its wide distribution in Poland and abroad must also have affected the economic health of the Society.

8. The *Warsaw Bible* is primarily the Scripture of Polish Protestants and other churches that took part in the work of the revision committee. Catholics also reached for this translation especially in the 1980s when Catholic translations were difficult to acquire. Certainly, until the publication of the *Ecumenical Bible*, it was the primary text for non-Catholic pastoral and liturgical use. The Evangelical Lutheran Church uses this version as a liturgical text (from 2018 onwards alongside the ecumenical translation). The wide social impact of this text is evidenced by its high circulation figures.

9. Figures for the circulation of the *Warsaw Bible* and its distribution show that it is the number two translation in contemporary Polish biblical editing. The number one is invariably the *Millennium Bible*, although the *Warsaw Bible* is only slightly behind it.

10. The *Warsaw Bible* will celebrate its golden jubilee in 2025. It undoubtedly needs a substantive and linguistic refresh if it is to maintain its position in pastoral ministry and the market in the face of rapidly growing competition.